

TÜRK HIKÂYELERİ

TÜRÇEDEN
ÖZBEKCEYE
ÇEVİRİLMİŞTİR

*Özbekistan SSC Devlet
bedii edebiyat neşriyatı*
TAŞKENT-1958

ТУРК ҲИКОЯЛАРИ

ТУРКЧАДАН
ТАРЖИМА

*ЎзССР Давлат бадий
адабиёт нашриёти*
ТОШКЕНТ-1958

СЎЗ БОШИ

Турк адабиётининг кўп асрлик тарихи бор. Бу адабиётда поэзия кўп замонлардан бери биринчи ўринни эгаллаб келган. Турк адабиёти тарихида «олтин аср» ҳисобланган XV—XVI аср-ни турк адабиётининг «девон адабиёти» деб атаганликлари ҳам бежиз эмас. Чунки бу даврда ғазаллар, қасидалар ва рубоийлар тўплами — девонлар кенг тарқалган эди. Бу асрда кўпгина ажойиб шоирлар етишди: масалан, нафис лирика эгаси Нажотий, «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Юсуф ва Зулайхо» дostonларининг автори Ҳамди Чалабий, Лаамий ва ниҳоят, «турк лирикаси»нинг шоҳи Боқи каби кўпгина шоирлар етишди. Усмонли феодал империя-сининг бу гуллаб-яшнаган даврида дабдабасиз кўринган прозага ўрин йўқ эди.

Бироқ Туркияда ҳам аҳвол ўзгарди. Майдонга янги синф — буржуазия чиқди.

Буржуа синфи ўз равноқига халал берган феодал тузумнинг асосларини емириб ташлаш учун унга қарши барча воситалар: иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий воситалар билан кураш бошлади. Буржуа тузумини сиёсий жиҳатдан мустақкамлашда адабиёт ҳам муҳим ўринлардан бирини эгаллади.

Туркиянинг Иброҳим Шиносий, Номик Камол ва Зиё бей каби маърифатпарварлари янги, буржуазия адабиётига асос солдилар. Улар адабиётни янги мавзу ва сюжетлар билан бойитдилар. Янги мазмун янги шакллар талаб этди. Илгариги гул ва булбулларни куйлаган оҳангдор поэзия ва унинг арабча ва форсча сўзлар билан тўлиб-тошган тум-тароқли тили ўз қийматини йўқотди. Поэзия ўз ўрнини прозага, даставвал, ҳикояга бўшатиб берди. Ҳикоянавислик кундалик ҳаётни тасвирлаши, мавзуларнинг муҳимлиги, тилининг содда ва раволиги, бундай қараганда ҳаётда-

ги беозор ва майда-чуйдалар заминда чуқур масалаларни очиб ташлаши билан турк буржуа адабиётининг эҳтиёжларига мос келар эди.

Ҳикоянавислик турк адабиётида XIX асрнинг 70-йилларида қарор топиб, прозани жанрлар орасида устунлик қилиб келмоқда. Бу давр ичида ҳикоянинг гили ҳам, мавзуи ҳам, бадий-тасвирий воситалари ҳам анча ўзгарди.

Аммо энг муҳими шуки, ҳикояларнинг ғоясида катта ўзгаринлар бўла бошлади. Энг илғор турк ёзувчиларининг ҳикоялари «буржуа руҳини», буржуа ғояларини ифодалашдан узоқлашиб, кўпроқ турк халқининг умид-орзуларини ифодалаш натижасида ватанни миллий ва социал зулмдан озод қилиш учун кураш воситаси даражасигача кўтарилди.

Аҳмад Мидҳат ва Соми пошшозода Сазоний турк адабиётида биринчи бадий ҳикоя намунасини яратган кишилардир. Уларнинг ҳикоялари турк адабиётининг янги, илгаригидан юксакроқ поғонага кўтарилаётганидан дарак берар эди. Чунки бу ҳикоялар мазкур авторларнинг турк адабиётини реализм йўлига олиб чиқишга, китобхонларга уларни ўраб турган воқеликни чизиб кўрсатиб беришга иштиёқлари зўр эканлигидан далолат қилади. Аммо турк буржуазияси тараққиётидаги хусусиятлар унинг жуда тез дармондан кетиши, реакция қора кучга айланиб қолганлиги, умуман турк адабиётининг тараққиётига ҳам, ёш турк ҳикоянавислиги характерига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Янги туғилиб келаётган адабиётни пессимизм ва мистицизм занги қоплади.

Революциядан олдинги, реакция авж олган йиллар, янги, XX аср бошларида яратилган ҳикоялар бутунлай тушкунлик руҳи билан сугорилган эди. Ёзувчи Холида Адиб Одивор ва шу сингариларнинг дастлабки асарлари шундай руҳдаги ҳикоялар эди.

1908 йили турк буржуазиясининг ғалабасидан кейин Туркияда буржуа ҳикоянавислиги шаҳар ва қишлоқ ҳаётига доир янги мавзулар билан бойиди. Деҳқонларнинг, ҳатто ишчиларнинг ҳаётларини ёритишга ҳавас уйғонади. Масалан, Рафиқ Холид ўша даврдаги ўз ҳикояларида ишчиларнинг оғир иш шароитларини тасвирлайди. Бу нарса турк адабиёти тарихида янги бир ҳодиса эди. Ёзувчиларнинг асарларида капиталистик Туркия ҳаётига танқидий қараш руҳи пайдо бўла бошлаган эди. Аммо бу танқид чекланган бўлиб, феодал тартиблар тарафдорлари мавқеидан туриб танқид қилинади.

Турк ёзувчиларининг 1919—1922 йиллардаги миллий-озодлик ҳаракатлари даврида ёзилган ҳикояларида реализм томонига силжиш янада яққолроқ кўрина бошлади. Турк солдатининг мардли-

гини, мамлакат ичидаги қашшоқликни, болаларнинг оғир аҳволини ҳаққоний ва ҳаётий тасвирлаган Еқубқадри Қораусмон ўғли, Холида Адиб Одивор ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг ҳикоялари бунинг мисоли бўла олади. Бу даврда буржуа жамиятининг маддоҳлари бўлган турк ёзувчиларининг ижодида барча социал иллатлар буржуазия тузумининг туб камчиликларидан эмас, балки ташқи сабаблардан, деб тушунтиришга уринишлар кучайиб кетган.

Буржуа республикаси вужудга келиб революцион ҳаракат тушкунликка учраган бу даврда адабиётда реализм элементларининг заифлашганлиги аниқ сезилиб туради. Турк буржуа ҳикоянавислари энди халқ орасида авж олган синфий кураш оловини ўчиришга, халқни бехатарроқ майда-чуйда масалаларга чалғитишга урина бошлайдилар. Ришот Нури Гунтакин, Умар Сайфиддин каби истеъдодли ёзувчилар ўзларининг энг яхши ҳикояларида буржуазия жамиятининг баъзи бир муҳим нуқсонларини кўрсатган бўлсалар-да, лекин ўзлари буржуа ёзувчиси бўлганликлари учун бу нуқсонларнинг сабабларини очиб бера олмадилар.

XX асрнинг 30-йилларида турк адабиётида илгариги мавжуд буржуа оқими билан бир қаторда, демократик оқим ҳам мавжуд эди.

Прогрессив турк адабиёти анча тараққий этади. Бу вақтда Нозим Ҳикматнинг овози зўр куч билан янграйди. 30-йилларда истеъдодли турк ёзувчиси, реалист санъаткор Сабоҳиддин Алининг асарлари босилиб чиқа бошлайди. У ўзининг «Тоғлар ва еллар» номли шеърлар тўплами билан 1934 йилдаёқ турк танқидчиларининг диққатини жалб этган эди. Бу тўпламдан кейин унинг бир неча ҳикоялар тўпламлари кетма-кет босилиб чиқди. 1930 йили Рашот Эниснинг «Қиличимни яланғочлайман» номли биринчи ҳикоялар тўплами, 1933 йили Бакир Сидқий Қунтнинг илк ҳикоялар тўплами босилиб чиқди. Шу йиллари Суод Дарвиш, Саид Фойиқ ва шу каби кўпгина ёзувчиларнинг асарлари босилиб чиқди. Бу ёзувчиларнинг ижоди турк адабиёти тарихида янги давр бошланганлигини намоён қилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ва, айниқса, урушдан кейинги йилларда, турк адабиётига Урхон Камол, Илхон Тарус, Салим Кўжағўз, Урхон Хаяржали ўғли, Яшар Камол каби ёш ёзувчилар бўғини ва демократик оқимдаги шоирлар кириб келдилар, Илгор демократик адабиёт янада ривожланиб кетди. Улар турк адабиётида реализм методини мустаҳкамлаш, мистика ва натурализмга қарши кураш, адабиётни прогрессив ва демократик ғояларга хизмат қилдириш каби олий мақсадларни ўз зиммаларига олган

эдилар. Бу даврдан кейин турк демократик адабиёти энг илгор шонрлар ва ёзувчилар ижодида ҳақиқий танқидий реализм намуналарини бера олди ва ҳатто социалистик реализмнинг айрим моментларини ўзлаштира олди. Хулди шу сабабдан, Нозим Ҳикмат 1955 йили Будапешт радиоси орқали сўзлаганида ҳозирги турк адабиётига юксак баҳо бериб: «Бизнинг адабиётимиз,— деган эди,— у ҳеч қачон бу қадар гўзал, бу қадар чуқур, бу қадар ватанпарвар, халқчил ва юксак бадний даражага кўтарилган эмас. Бизда жаҳон миқёсида ўз ўрнига эга бўла оладиган шонрлар ва ёзувчилар бор деб, ўйлайман».

* * *

Бу тўпلامга кекса ва ёш бўғин турк ёзувчиларининг ҳикоялари киритилган.

Бунда ХХ аср бошидаги машҳур турк реалист ёзувчиси, отоқли сўз санъаткори Умар Сайфиддиннинг ҳикоялари ҳам бор. Унинг ижодини турк буржуа ҳикоячилигининг чўққиси деб ҳисоблаш мумкин. Турк адабиёти тарихининг йирик намояндаси бўлган Умар Сайфиддин Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари адабиётида ҳикоянавислик жанри ривожланишига катта таъсир кўрсатган кишидир.

Тўпلامга 1948 йили ҳалок бўлган прогрессив демократ турк ёзувчиси Сабоҳиддин Алининг ҳикоялари ҳам киритилган. Бу ёзувчи ўз ижодида, Нозим Ҳикматнинг айтганидек, «социалистик реализмга жуда яқин турган» кишидир. Сабоҳиддин Али фақат турк халқи ичидагина эмас, балки Совет Иттифоқида ҳам машҳур ёзувчидир. Унинг асарлари болгар, венгер, немис, румин, чех ва бошқа тилларга ҳам таржима қилинган.

Бу тўпلامга ҳикоялари киритилган кекса бўғин ёзувчилардан Садри Эртем ҳукмрон синфлардан чиққан киши. У насл-насаби ва ҳаёт кечириш тарзи жиҳатидан ҳам шу синфларга яқин туради. Унинг фикрларида кўп қарама-қаршиликлар ва чалкашликлар учрайди. Аммо таланти реалист ёзувчи Садри Эртем ўз халқи тўғрисида ёзар экан, ҳақиқатни тасвирлаб берди, унинг оғир қисматини кўрсатди, шунинг учун ҳам у оддий турк халқининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди.

Тўпلامда оддий халқдан чиққан машҳур ҳикоянавис Урхон Камол асарларини ҳам ўқийсиз. Бу ёзувчи болалик чоғиданоқ ўз тиржчилигини ўзи ўтказган, шогирд, официант, гардеробчи ва тўқувчи бўлиб ишлаган. Турк прозаиклари орасида ўз асарларига ишчилар образини биринчи марта киритган, уларнинг ҳаётини, меҳнат шароитини кўрсатган ёзувчи Урхон Камолдир.

Тўпلامга киритилган ёзувчи Саид Фоиқнинг ҳикоялари ҳам диққатни жалб қилади. Нафис ҳикоянавис бўлган бу санъаткорни турк адабиётшунослари кўпинча машҳур санъаткор Марк Твенга таққослайдилар. Унинг вафотидан кўп ўтмай, 1955 йили «Ворлик» нашриёти Саид Фоиқ номида мукофот таъсис этди. Бу ёзувчининг ҳикоялари ўз нафосати, тилининг чиройлилиги, лириклиги ва самимийлиги билан фарқ қилади. Саид Фоиқ китобхонга ўз фикрларини зўрлаб сингдирмайди, у ҳаётни шундай тасвир этадики, у чизиб берган манзара ҳозирги жамиятдаги ёвузлик ва адолатсизликларга қарши фикр уйғотади, норозилик кўзғатади.

Бунда шоир ва сатирик Фаҳри Эрдинчининг ҳикояларига ҳам ўрин берилган; ёзувчи бу ҳикояларида сотқин турк матбуотидан ҳам, полиция амалдорларининг порахўрлигидан ҳам заҳарханда билан кулади. Бу асарларида у ватанни долларга сотувчи турк ҳукумати намояндаларининг хушомадгўйликлари ва лаганбардорликларини фош қилади.

Бу тўпلامда илгор турк ёзувчиларининг энг ёш бўғинига мансуб бўлган ёзувчиларнинг ҳикоялари ҳам бор: Салим Кўжағўз Анатолиянинг ҳаётини яхши билиши, Туркия қишлоғининг турмушини санъаткорона тасвирлаб бериши билан ажралиб турса, ўзига хос ҳикоянавис Илхон Таруснинг ҳикояларида воқеликни реалъ тасвирлаш, турк адабиётида кам учрайдиган манзаралар тасвирини кўрамиз. 1943 йилдагина бадий ижод йўлига кирган бўлса-да, очеркчи, ҳикоянавис ва романчи сифатида ном чиқаришга улгурган, отоқли санъаткор Яшар Қамол 1955 йилда «Инже Мемет» романи учун биринчи даражали мукофот олган.

Мазкур тўпلامга асарлари кирган ёзувчиларнинг ижтимоий ва адабий қарашлари, услублари турличадир, уларнинг ҳатто ижтимоий табақалари ҳам турлича. Аммо ватанга чин муҳаббат, ватаннинг равноқи йўлида хизмат қилиш, ўз халқининг турмушини енгиллаштириш учун чин қалбдан интилиш туйғуси уларнинг ҳаммасида ҳам мавжуддир.

Бу китобга тўпланган асарлар орасида миллий-озодлик уруши даврида турк халқи, турк аёллари кўрсатган қаҳрамонлиқни тасвир этадиган ҳикоялар ва шу билан бирга, халққа зўрлаб тиқиштирилган адолатсиз уруш қандай кулфат, қашшоқлик ва вайронликлар келтиришини кўрсатувчи асарлар ҳам бор. (Умар Сайфиддин — «Маъқул бир қайтиш»).

Туркиянинг асосий аҳолиси деҳқонлар. Уларнинг ҳаёти — очлик, қашшоқлик, далаларда тинкани қуритадиган оғир меҳнатдан иборат. Турк ёзувчилари бу мавзуга ҳам кўп мурожаат қилади-

лар (Садрнн Эртем — «Дехқоннинг ўлими», «Трубани кўтар, труба-ни тушир»; Яшар Камол — «Чақалоқ», Фахри Жалолиддин — «Солиқ», Урхон Камол — «Юк машинасида»). Бирок чорвадорлар турмуши янада огирроқдир. Уларнинг эртаги ҳаётдан ҳеч қандай умидлари йўқ, табиатнинг шафқатсиз кучлари ҳар қадамда чор-вога таҳдид солиб, бир неча соат ичида барини қириб ташлаши мумкин, ҳеч қаердан нажот кутиб бўлмайди, камбағал билан худонинг иши йўқ, ҳукумат эса ёрдам бериш ўрнига, улар-дан тортиб олади. (Самим Кўжағўз — «Худо, давлат ва ер».) Шаҳарда камбағал меҳнаткаш учун ҳаёт кечириш енгилмиди? Қарзга ботишлар, беҳудага тентираб иш қидиришлар, кейин у иш-ни ҳам қўлдан бериб қўйиш хавфи, иш ҳақининг озлиги, совуқ қиш кечаларида бошпанасиз кишиларни тасаввур этишчи (Санд Фонқ — «Бир тўда одам»). Башарти бирор бошпана топилса-да, меҳнаткашнинг кўнгли тўқ эмас, чунки уй эгаси уни хоҳлаган пайтда кўчага қувиб юбориши мумкин (Умрон Назиф — «Инсоф устахонаси»).

Турк ёзувчилари бир томонда қашшоқлик, иккинчи томонда эса маъносиз зеб-зийнатли ҳаёт бир-бирига қарама-қарши турган-ини кўрсатадилар. Масалан бир бой хотиннинг кучукчаси ноз-неъматлар ичида яшаса, турк меҳнаткашлари уни тушларида ҳам кўрмайдилар. Кучук алоҳида тайёрланган лаззатли ов-қатлар ейди (Сабоҳиддин Али — «Бахтли лайча»), аммо ярим яланғоч бола ўз дўсти оч кучук билан бирор нарса топиб ейиш тўғрисида фақат хаёл суради, холос. Аммо «Бахтли лайча» бу овқатни менсимайди (Илхон Тарус — «Маҳмуд билан Қорабош»).

Ҳаётда кишини даҳшатга солувчи бу адолатсиз қарама-қаршилиқлар болаларга боғишланган ҳикояларда ҳам тез-тез учраб туради. (Урхон Камол — «Болалар ва катталар», Яшар Камол — «Иссиқ кунда», Садрнн Эртем — «Лойдан котлет».)

Бир қатор ҳикояларда турк ёзувчилари либерал интеллиген-циядан заҳарханда қилиб куладилар, жамияттаги иллатларни аччиқ тил билан фош этадилар, порахўрлик, сохталик, мамлакат бошига кулфатдан бўлак нарса келтирмайдиган ажнабийларга сажда қилиш каби иллатлар очиб ташланади (Фахри Эрдинч — «Ҳақорат», «Ойна», «Миллий фалокат», Наим Тирали — «Йигир-ма беш ғурушга Америка», Умар Сайфиддин — «Бенамоз».)

Социалистик порлоқ идеал учун курашувчи кишиларнинг, мардлик, жонбозлик хислатларини Фахри Эрдинч ўзининг «Ком-мунист» ҳикоясида ва Сабоҳиддин Али «Бўри билан қўзичоқ» номли ҳикоясида яхши тасвирлаб беради. Келажак ана шу янги,

ижтимоий кун эгаларининг қўлидадир. Илғор турк ёзувчилари, тенгсизлик ва ўзбошимчаликнинг абадий эмаслигига ишонадилар.

Уларнинг асарлари сўнмас оптимизм машъали билан ёритилган.

КОММУНИСТ

Кўзларини уқалаб туриб, ўзича «модомики уйғонибман, демак, тонг отибди» деб қўйди.

Камерада тонг отганлигини ҳеч нарсадан билиб бўлмайди. Камера эшиги остидаги ва тепадаги тирқишдан ичкарига заррача ҳам нур кирмайди. Дераза ва дарчаси бўлмаганидан бу камерага сира ёруғлик деган нарса тушмас, шу сабабли, казарма ичидан анқиб чиққан терлаган оёқ, кир бадан ҳиди ва янги тери ҳидлари камера ҳиди олдида гул суви билан ювилган деса бўлади.

Кўзларини бир неча бор очиб юмди. Аста-секин тўрт деворни ажрата бошлади. Кейин тиз чўкди ва икки чўнтагини тимискилаётган киши сингари қўлларини чўзиб эшикни топди. Кетма-кет дукиллатди. Ташқарида нағалли этик дукиллаб, йўталган кишининг овози эшитилди. Эшик тирқиши очилиб, ичкарига қатра нур сапчиди, навбатда турган полициячи ўшқирди:

— Кўп машмаша қилаверма! Ҳали вақт эрта...

У, қайтадан эмаклаб жойига борди. Эни билам бўйига тўрт одим келадиган бу камера бўйлаб қилинган саёҳатдан у бадтарроқ чарчади. Товонидаги яралар ҳали ҳам тузалмаганлиги учун тик туролмасди. Очлик бадтар мадорсизлантирган. Икки кундан бери ичига бирор тишлам нон киргани йўқ. Нафасини ростлаб олиш учун пешонасини деворга тиради. Томоғига тикон қадалгандек зўрға ютинди. Алланима қидираётгандек бор кучи билан кўзларини деворга тикди. Деворда ердан шипгача чизилган соддагина календарь бор эди. Устига Февраль 1943» деб ёзил-

ган, пасти чизилиб, йигирма тўққиз катакка бўлинган. Февралнинг тўртдан ўн олтитасигача ажратилган каттаклар устига чизиқ тортилган.

У бош бармоғини ўн еттинчи катакка яқинлаштириб, тирноғи билан чизиқ тортди: 1943 йил 17 феврал! Кейин деворга бир лотинча мисра ёзди: «Dum spero spero!» «Ҳа, қанча азоб чексам шунча умидим ошади» деб шивирлади.

Агар синчиклаб қаралса, бу кир босган деворда бир талай ёзувларни кўриш мумкин. Карвонсаройларнинг деворига ўхшаб, ҳар ким бу ерда бирор нарса ёзиб қолдирган. Тухум лўчоғига қуръондан бир оят ёзиб сиғдиришни санъат деб ёқа ушлайдиган калтафаҳмлар, пролетариат фарзандининг шу чор деворда қандай тилга кирганини келиб кўришсин. Олдин улар қалам билан ёзишган. Қалам тортиб олингач, миҳ билан ўйиб ёзишган. Миҳ қўлдан кетгач, тирноқдан фойдаланишган. Тирноқни ўйиб олишгандан кейин қон билан битишган. Деворга қават-қават оҳак чапланган. Лекин бу чаплашларга қарамай ёзувлар ҳали ҳам «мен бу ердан» деб бақирмоқдадур. Аллаким «Худо, сабр-тоқат бер!» деб ёзибди. Кимдир бу сўзларни ўчириб ёнига «Қўл очиб гадолик қилмаслик керак!» деб ўйибди. Ундан сал юқорида нота чизиқлари кўзга ташланади. Балки буни музика ўқитувчиси ёзгандир. Нота чизигининг энг бошига, яъни скрипка сарпардаси турадиган жойга ўроқ ва болға туширилган. Кетидан фа-диез, си-бемоль, баъзи ноталар билан бирга «Интернационал»нинг биринчи мисраси келади: «Қўзғол, эй ланат остида қолган!»

Соч-соқоли ўсиб бир-бирига тутшиб кетган бу маҳбуснинг кўзларида умид учқуни порлайди. Тўсатдан бошининг «тегирмон»ини яна қашигиси келди. Оғриқдан юзи буришди, хаёлида қийноқ-азобларга яна дуч келгандек бўлди.

Ўша куни унинг боши тепасида нард соққасидек келадиган жойни устара билан қиртишлаб тозалашди, кейин ўша ерга бир неча дона бит қўйиб, устидан гугурт қутиси ёпишди, бошини бинт билан чирмаб, ўзини маҳкам боғлаб қўйишди. Бошининг тепасида битлар нималар қилмади. Ўн икки соат мобайнида калласини сичқон сингари кемирдилар, зулук сингари қонини сўрдилар, нақ одамнинг миясини еб қўйгандек бўлдилар! Лекин у буларнинг

ҳаммасини сеза олмади: ярим соат ўтар-ўтмас ҳушидан кетди. Ўша кун и кечқурун битларни олиб, уни яна сўроқ қилишди: «Қани, гапир, бюллетенни кимдан олдинг?» Аммо уни гапиртира олмадилар.

Эртасига уни «Мурдашўи хона»га қамашди. Бу жой киши зўрға сиғадиган камера бўлиб, худди қувурга ўхшайди. Шипда минг шамли электр чироқ ёниб туради. Иякнинг тагидан пўлат занжир ўтказиб, юзни чироққа қаратиб тортиб қўйишди. Қимирлашга имкон йўқ. Кўзингни очиб қолсанг, бирпасда ёшланиб ловиллаб кетади, шунда ғайри-ихтиёр равишда кўз ёши тўкасан. Кўзингни юмсанг, қоқ мияда ҳайбатли денгиз тўлқинлари чайқалаётганга ўхшайди. У асрий жаҳаннам ўти остида қони қуриётгандек жизгинак бўлди... Кейин яна сўроқ бошланди. Саволларга у яна сукут билан жавоб қилди.

У кўзларида яна ўша ловиллаган аломатни сезиб, бошининг тепасидаги ўша тақир жойни қашиётган эди. Шу пайт эшик тамбаси тақирлади, мияга болға теккандек сесканиб тушди. Тиз чўкиб кутди. Қия очилган эшикдан нон улоқтиришди. Нон иссиқ эди, у ҳайрон бўлди. Уни нима учун икки кун оч қўйиб, кейинига бундай нон беришганига ақли етмади. Аммо кўп ўйлаб ўтирмай нонни қоқ ўртасидан иккига бўлди. Икки-уч марта мириқиб ҳидлагач, катта тишлади. Шу заҳотиёқ ҳамма нарса аён бўлди. Нон туздан бадтар шўр эди. Оғзидаги нон ҳамирга айланди. «Ажабо,— деб ўйлади у,— бу қийноқнинг янги турими ёки улар мени заҳарламоқчиларми?»

Бир нафас ҳам ўйлаб турмай, тишлаган нонини ерга туфлаб ташлади. У ҳозир бирор нарса ютишдан ҳам кўрқарди. Миясини қотириб ўйлай кетди: «...Ҳамирга, эҳтимол, тасодифан кўпроқ туз қўшиб қўйишгандир... Кишига бир кунда ўн саккиз грамм туз керак, бу туз турли-туман таомлар орқали ўтади. Еганим қуруқ нон бўлгандан кейин...»

Синаб кўриш учун нондан бир тишлам ютди, яна бир тишлади, яна... Энди у чайнамай ютаётган эди.

Ярим соатдан кейин ичи ловиллаб ёна бошлади. Ютинган сари оғзи кўпираётган эди. Худди кўмир ютиб, қорнида манқал ўт олаётгандек туюлар, нафас олган сари оғзидан ловиллаб қайноқ буғ чиқар эди. Ўзини туптолмай эшикни муштлашга тушди.

«Сув беринглар!»

Жавоб бўлмади...

«Ичим ёниб кетяпти!»

Ташқарида турган навбатчи ҳазиллашгандай жавоб берди:

«Ичинг ёнаётганини худо кўриб турибди...»

Маҳбус камера ичида типирчилаб у ёқдан-бу ёққа югура бошлади. Борди-ю, шу топда у худога дуч келса, унинг ёқасидан ушлаб оғзидаги кўпикни башарасига туфлаган ва шундай деб бақирган бўларди: «Сен ёнгап-ларни кўрмайсан. Ёнган кишиларни биз кўрамиз, биз! Биз сенга эмас, балки тупроққа ташланган уруғни кўкар-тириб берадиган табиатга ишонамиз. Биз озодликни ҳа-водек, сувдек...»

«Сув беринглар!»

Бу товуш бир он ҳам тинмади. Коридордаги навбатчи унинг чиққириғини эшитмаслик учун калласини тошбақа-дек ичига тортиб, қулоқларини беркитди. Кейин чидаб туролмади. Урнидан турди, коридордан бемалол ўтиб, навбатчи хонасига кирди, сув тўла кўзага ёпишди ва... бор сувни стакансиз қултиллади ичиб тугатди...

Маҳбус яра азобини ҳам унутиб тикка турган эди. «Мени ҳушга келтириш учун яланғоч баданимга сепила-диган ўша муздек сув қани ҳозир бўлса? Қани энди ўша сув беш минутгина устимга сепилса-ю, оғзимни очиб турсам! Лекин йўқ-да!» деб бақрайган кўзларини шипга тикарди у.

У энди алаҳлаётган эди: «Сув одамга ҳаёт бағишлай-ди... Йўқ, йўқ, ҳаёт эмас, ўлим бағишлайди, сув нима деган нарса? Икки молекула ҳидроген билан бир моле-кула оксиген... Ёмғир суви, булоқ суви, қудуқ суви бор... Сой, дарё кўллар, денгизлар — ҳаммаси сув... Йўқ, де-нгизларни хоҳламайман... Мен хамири денгиз сувига қорилган нон едим! Измирда «Шошол» сувини сотишади. Анқарада «Тоштилан», Истамбулда «Ҳамидия», Афёнда «Маъдан» сувлари! Яйловдан оқадиган сув ҳақида бир қўшиқни билардим...»

Қўшиқни хотирлаган бўлса ҳам, айтишга мадори йўқ эди. Зўрға кўйлагини ечиб, бетон полга қорни билан чў-зилди. Шу аҳволда қанча вақт ётганини сезмади.

Кечкурун уни ярим яланғоч қолда жазо камерасига олиб киришди. Қамалишнинг биринчи кунни ҳам улар шу хонада таёқ еб, камераларга тикилган эдилар. У хона шипида қанча тахта борлигини ёддан билади. У Хавфсизлик министрлигининг ваҳшиёна қийноқлар макони бўлган бу бурчагини, бинони қурган меъмордан ҳам яхшироқ биларди.

Стол ёнида мушук кўзли терговчи ўтирибди... Маҳбусни олиб киришгач, у стол устидаги графиндан стаканга сув қуйди. Сувни шарбат сингари карашма билан ҳўплаб, гапирди:

«Бизни бундан бадтарроқ чоралар қўллашга мажбур қилма! Бизга асосан ҳамма нарса маълум. Сен шуларга иқрор бўлсанг бас. Бюллетенни кимдан олдинг?»

Маҳбус бу саволларни на сезди, на тушунди... Унинг кўзлари дам сув тўла графинга, дам терговчининг қўлидаги стаканга тикилар, вужудида эса қандайдир қураш борар эди. Унг қўли беихтиёр сув томон чўзилди, лекин шу ондаёқ иккинчи қўл уни билагидан тутди... Терговчи маккорлик билан сўради:

«Нега билагингни ушлайсан, оғрияптими?»

Кейин яна шилдираган сув товуши эшитилди. Бу шилдираган овоз яна графин томондан келаётган эди. Терговчи стаканни бу гал унга узатди:

«Мана, ич. Чанқаганга ўхшайсан».

- Киши билагини маҳкамроқ қисди-ю, қимир этмади.

«Бюллетенни кимдан олганингни айтсанг, шу сувни ичишинг мумкин, бўлмаса фалаққа осамиз» — деди терговчи.

Маҳбус бу гал ҳам чурқ этмади, ўзи фалақ томон қадам ташлади. Унинг бунчалик матонатли қадам ташлашини кўрган терговчининг аччиғи чиқиб, қони қайнади. Қўлига таёқ ушлаган иккита гумроҳ, қассобга ўхшаб эпчиллик билан уни кўтариб, фалаққа ётқизди. Бу фалақ иккита хода ўртасига ўрнатилган қувурдан иборат. Маҳбусни тиззасидан қувурга илиб, бошини ерга осилтиришди. Кейин икки қўлини икки томонга чўзиб, маҳкам боғлашди. Унинг дарахтга осиб қўйилган қўйдан фарқи қолмади... Қони қотиб, мўматалоқ бўлиб кетган товонлари уларнинг башарасига қаратилган эди...

«Бошланглар!»

Улар бошлашди. Жаллодларнинг сигир терисидан ясалган дарраси аравакашнинг қамчисидай кетма-кет товонга урилди. Даррачалар худди ширакайф ноғорачига ўхшарди. Аммо ноғорачилар терини ёриб юбормаслик учун уни қандайдир ҳушёрлик билан пўкиллади. Буларда эса бунақа гап йўқ. Улар ҳадеб ураверишди. Бир... уч... беш... йигирма беш! Унинг товонлари чириган помидордек ёрилиб, титилиб кетди. Жаллодлар буни кўриб uriшдан тўхташди. Маҳбуснинг товонларидан тирқираб сачраётган қон томчиларидан бир қатраси деворда осиглик турган Иненю портретига бориб ёпишди.

Уни пастга туширдилар, сочларидан тортқилаб, оёққа турғиздилар. Кўкариб шишган кўзлари ёпиқ, бетлари терга ботган эди. Икки ёнидан қўлтиқлаб курсига ўтқазилди, оёғини шўр сув солинган пақирга тиқишди.

Терговчи қўлида стакан ушлаган ҳолда унинг тепасига келиб, яна гапга тушди:

«...Мабодо ўлиб қолгудек бўлсанг, жасадингни тўртинчи қаватдан улоқтираман ва тепадан ташлаб ўзини ўзи ўлдирди, деган икки энлик медицина гувоҳномаси билан ишни босди-босди қиламан! Қани, бюллетенни кимдан олганингни гапириб бер-да, шу сувни ича қол...»

У бу ҳийлага ҳам учмади. Терговчининг тепа сочи тик бўлди. Стакандаги сувни маҳбуснинг юзига сепиб юборди-да, жаллодларга буюрди:

«Дераза панжарасига боғлаб қўйинглар буни. Эрта-лабгача совуқда тиришиб чиқсин! Ҳаммасини айтаман, деса менга хабар қилинганлар».

Мурдани ечинтиргандек уни беш минут ичида ечинтириб, иштондан бўлак ҳамма нарсасини тортиб олишди. Деразанинг ҳар икки тавақасини очиб, қўл-оёғи чандиб ташланган маҳбусни қўлтиғи тагидан арқон ўтказиб панжарага сиқиб боғлашди. Чироқни ўчириб ташқари чиқиб кетишди.

Изғиринли февраль кечаси. Совуқ баданини ялайди. Шу атрофдаги портга яқин кўприк томондан кемаларнинг гудок берган овози эшитилади. Ускудар тарафида милтиллаган чироқлар кўринади.

Баданига ботиб кетган арқон азобидан ўзига кела бошлади. Бошидан бўлак ҳеч бир жойини қимирлата ол-

мас эди. Одам қабрда тирилиб қолгудек бўлса ҳам, бунчалик азоб-уқубат чекмаса керак. Ёрилиб кетган товонларидаги оғриқ азоби, орқа курагига муздек ёпишган панжара, баданини ямлаб ўтаётган шимол изғирини, очлик ва ташналик бир томонда... Иккинчи томонда эса, умид, ишонч ва қасос туйғулари... Ўзаро олишаётган ҳар икки томон ўртасига ўлим суқулиб турса, табассум билан уни қарши олади. Лекин ўлишни истамайди!

Ичида нотаниш бир овоз шивирлади:

«Бу энг мудҳиш қийноқ! Чунки ҳали давом этади. Азоб ортган сари, сабр камайиб боради!»

Бошқа овоз: «Йўқ,— деб жавоб беради.— Нима бўлса бўлсин, уларнинг ишини енгиллаштириб бермайман».

«Лекин яшаш керак. Ҳаётни жуда севасан сен... Китобларни севасан. Биттаю битта ўғлингни кимга ташлаб кетасан? Хотинингни ишдан ҳайдашди. Энди у нима қилади? Фоҳишаликми? Қани, тентаклик қилма, иқрор бўл. Ишон, ўртоқларинг сенинг бу ҳаракатингни кечирадилар. Қани, эшикда турган соқчинни чақир»

«Соқчи!»

У ғайри шуурий равишда турган жойида толпинди. Ким қичқирди? Соқчинни ким чақирди? Ёки туш кўр-яптими?

Ҳушга келиш учун бошини бир неча марта панжарага уриб олди.

Эшикка қулоқ солди. Яхшиямки, эшик олдида турган полициячи ҳеч нарса эшитмабди.

«Ҳа,— ўзича ўйлади.— Демак, хонлиқка ўтяпман. Тилим менга бўйсунмай қолганга ўхшайди. Қани энди уни ютиб юбориш мумкин бўлса... Шу бир парча гўшт ҳамма нарсани ютади-ку, ўзи ютилмайди-да! Агар бир қўлим бўшаган бўлса эди, уни қўй тилидек оғзимдан суғуриб олган бўлардим!»

У аҳд қилди. Шу тилни чайнаб йўқ қилиб бўлармикми? Бўлади! Ундай бўлса яна хонлиқ қилмаслиги учун тезроқ шошилиш керак! Кейин тилидан охирги марта фойдалангиси келди. Энг чиройли сўзларни, энг оташини мисраларни, энг латиף қўшиқларни айтмоқчи бўлди... Олдин «Туркия! Менинг ватаним» деди. Кейин кичикнтой ўғли, хотини, марҳум онаси, маслакдош дўстлари, номусли ва жасур кишилар, бутун халқ кўз олдида бирмабир ўтди. Ниҳоят, сўнги сўзларни айтди:

«Коммунизм! Коммунист!»

...Тилининг ярмини олдинги тишлари орасига олиб кучининг борича чайнай бошлади...

* * *

Ярим кечада камерага соқчи кирди. У чироқни ёқиб, деразага кўзи тушди-ю, даҳшатдан анграйиб қотиб қолди. Агар бу полициячи христиан бўлганида Исо яна чорчўпга қайтиб келибди, деб ўйлаган ва дарров чўқиниб олган бўларди. Маҳбуснинг оғзидан бир парча гўшт осилиб турар, забардаст кўкси орқали анор гулидек оқиб тушаётган қон қотиб қуюқлашган эди.

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОНЛАР

Стамбулнинг барча уйида — шаҳар четидаги фақирнинг кулбасидан тортиб, Шишлидаги бойларнинг ҳашаматли уйларигача — деразалар ларзага келди. Айволисаройдан Едикўлгача чўзилган қадимий ярим бузуқ деворнинг яна бир неча кунгураси қулади. Чақалоқлар эмиб турган сийнани ташлаб, ҳайрат билан оналарининг юзларига тикилиб турардилар...

Тўп залплари янграрди. Мамлакат тарихий кунни бошидан кечирмоқда. Америка эскадраси келиб, Стамбулни янгротиб юборди. Америка ҳарбий флотининг кемалари Босфорга кириб шаҳарга салют берди. Бунга жавобан Туркиянинг «Явуз» крейсери тўпи «Ассалом алайкум!» дегандек роса йигирма бир марта гумбурлади. Ойналар йигирма бир марта титради ва меҳмонларимиз Дўлма боғча саройи олдида лангар ташладилар.

Кемалар турли кўчалардан бир-бирига яқинлашиб, худди бегона итдек ҳидлаша бошлашди.

Ниҳоят, меҳмонлар соҳилга тушишди... Бу келганлар, 1914 ва 1915 йилларда кулимизни кўкка совурмоқчи ва бахт-саодатимизни оёқ ости қилмоқчи бўлган флотнинг бир қисми экан.

Бугун шаҳар Америка ва Туркия байроқлари билан безатилган. Ҳамма ерда «Хуш келибсиз!» деган плакат. Ҳатто ҳожатхоналарда ҳам инглизча ёзилган «Эркаклар учун», «Хотинлар учун» деган табличкалар осиб қўйилган. Барча ресторанларнинг менюларидаги «русча салат»

дарҳол ўчирилиб, унинг ўрнига зеҳн билан «Америка салати» деб ёзиб қўйилди. Иложи бўлган жойнинг ҳаммасига Америка байроғи тикилган. Масалан, гўшт дўкони витринасини олинг. Ёлғондакам товуқ қўйиладиган бу жойга байроқ жуда бошлаб тикиб қўйилибди... Қисқаси Стамбул қудаларга кўриниш учун ясанган келинчакдек эди.

Америка адмиралли даставвал Стамбулнинг губернатори ва комендантининг уйига борди. Шампан винолари тўлдирилган қадаҳлар жаранглаб бўшатилади, шундан кейин баланд мартабали кишилар компанияси губернатор бошчилигида авионосецга—адмиралликка жавоб визити билан боришди. Яна қадаҳларнинг жаранг-журунги ва табрик қадаҳлари... Шу куни кечқурун келган меҳмонларни шаҳар ҳокими Стамбулнинг Тақсим кўчасидаги майхонага коктейль ичишга таклиф қилди, эртанисига эса, Стамбулнинг асизодалари Америка ҳарбий кемаларини томоша қилишга таклиф этилди. Кечаги ичкиликдан ҳали кайфи тарқамаган Америка адмиралли матбуот конференцияси ўтказди ва бу конференцияда ўз мақсадига доир масалаларга тўхталди.

— Туркия,— деди у,— аграр мамлакатдир ва шундайлигича қолиши керак! Сизларнинг ароқларингиз жуда соз... Хотинлар бўлса шундай дилрабоки, маза қиласан, кийинишганда ҳам америкаликларга ўхшаб кийинишади.

Шу тарихий баёнотдан сўнг адмирал шарафига ҳарбий клубда зиёфат берилди. Кейин адмирал ҳам пароходда жавоб зиёфати берди.

Эртанисига адмирал маҳаллий ва чет эл акционерлари жамиятларининг вакиллари билан иборат мулозимлар ҳамроҳлигида махсус экспресс билан Анқарага жўнаб кетди.

Чанкая¹ саройида тантанали маросим. Нимасини айтасиз! Ахир бу ерда Туркиянинг истиқболига доир масалалар муҳокама қилинади-да. Саройга министрлар ва генераллар таклиф қилинган. Туркиянинг «келажиги» ва халққа «бахтли турмуш» яратмоқчи бўлган бу шахслар юзида ғоят жиддийлик ифодаси акс этиб турарди.

Ҳашаматли мажлислар зали деворига катта ҳарбий харита осиб қўйилган. Америкалик адмирал қўлидаги

¹ Чанкая — президентнинг Анқарадаги резиденцияси.

калтакчаси билан Америкалик Гибралтар орқали Ўрта ер ва Эгей денгизига олиб келадиган йўлни кўрсатди-да, атрофи ўраб қўйилган Стамбул устида тўхтади.

— Қани, айтингларчи,— сўради у,— Стамбулга келиш учун Америка нега Атлантик океанини сузиб, Европани айланиб ўтди? Нега? Шунинг учунки, большевиклар сизлардан бўғозларни тортиб олмоқчи. Туркиянинг озодлиги ва суверенитети хавф остида. Биз Туркияни коммунистларга қарши қудратли қалъага айлантириш учун бу ерга келдик.

Бизникилар унга жавобан шундай деди:

— Бизнинг дўстлигимиз абадий. Модомики, биз Совет Иттифоқи томонидан қилинадиган ҳужум хавфи остида эканмиз, биз сиздек қўлимиздан тутган кишилар билан биргамиз...

Иненю қўлини америкалик адмирал қўлтиғидан ўтказиб, уни ва унга ҳамроҳ бўлган бир талай мулозимларни ошхонага бошлаб борди. Зиёфат муносабати билан ҳашаматли стол усти ноз-неъматлар билан уюб ташланганди, кўзنى қамаштирувчи қандиллар нурида биллур қадаҳлар ранг-баранг товланади.

— Сизнинг соғлигингиз учун!

— Бизнинг Яқин Шарқдаги посбонимиз — улуғ Туркия шарафига!

— Демократия бешиги — улуғ Америка шарафига!

Шу кунни Анқарада чиқадиган «Марко-пошо»¹ газетаси ёпиб қўйилди. Бу газета америкалик адмиралнинг тарихий нутқини қўйидагича шарҳлади:

«...Бир тажрибали кисабур бир аҳмоқнинг олдига келибди-да, нарида кетаётган бир кишини кўрсатиб: «Ундан эҳтиёт бўл, уччига чиққан чўнтак тешар!» дебди. У шундай дебди-ю кетибди, аҳмоқ эса: «Оламда саховатли одамлар бор экан» деган хулосага келибди-ю, чўнтагига қўл солибди, қараса ҳамён йўқ. У: «вой шўрим қуриди, шилиб кетишди!» деб қичқирди. Аммо иш ўтганди! Айёр ўғридан ном-нишон ҳам қолмаганди».

«Ҳозир,— деб ёзган эди газета давом этиб,— ана шундай аҳвол бизнинг бошимизга ҳам тушди. Америка — айёр кисабур, Туркия эса ҳаммага машҳур бўлган аҳмоқдир!»

¹ Езувчи Сабоҳитдин Али таҳририда Туркияда чиқадиган прогрессив газета.

«Марко-пошо»нинг бундай деб ёзиши таажубланарли эмас: ахир бу большевистик газета-да! Аммо бизнинг софдил ва ҳаққоний матбуот органларимиз меҳмонларни хизматларига яраша тақдирлади. Газеталарнинг биринчи саҳифаларида қуйидагича йирик сарлавҳалар пайдо бўлганди:

«Улуғвор байрам! Стамбул ўзининг йигирма етти асрлик тарихида йигирма етти минутлик бунақа тантанана муяссар бўлган эмас!»

«Америкаликлар бизга самолёт, танк, кемалар бераётир!»

«Уч юз трактор ортилган кема Нью-Йоркдан жўнади. Бу тракторлар бизнинг мамлакатимизга аталган».

Афсуски, «Марко-пошо» газетаси тегажоқликни қўймасдан дўстона вазиятни бузиб, шундай деб ёзди:

«Бир замонлар ҳарам ходимлари ўз подшоҳларининг эркаклик хусусиятларини бир-бирига мақташарди. Бизнинг ҳозирги ҳарам ходимларимиз эса йўқолган обрўсини тиклаш учун Американинг нимасини мақтайдилар. Дарвоқе, бунга ҳақлари ҳам бор. Турклар учун Америка ёрдами — ҳаёт ва мамот масаласидир. Биз буни инкор эта оламизми? Инкор этсак, кўзимиз кўр бўлсин. Мана, масалан, яқинда америкаликлар бизга бир пароход сақич юборди: халқ сақични кўпроқ чайнаб, камроқ гапирсин эмиш! Унинг кетидан олтмиш олти тонна карта юборишди: халқ «олтмиш олтини» кўпроқ ўйнасин-у, бу қора кундан қутулишни ўйламасин. Бу озгина ёрдамми ахир?»

«Марко-пошо» газетаси яна ёпиб қўйилди, аммо у сепган ҳақиқат уруғи ҳамма ерда ниш ура бошлаганди.

Бекорчилар қаҳвахоналарга тўпланишиб олиб, сиёсат тўғрисида баҳслашардилар.

— Туркияда фабрикалар ёпилармиш, деб ким айтди? Шунчаки ремонт қилиняпти...

— Мамлакатда ишсизлик кўпайяпти, деб ким айтди? Ҳеч унақа эмас. Ишсизлар мамлакатда борган сари камайяпти, чунки улар ўляпти.

— Америкаликлар бизда янги-янги тош йўллар ва аэродромлар қуряпти деб айтишяпти. Ҳа, албатта ҳақлари бор, курсинлар! Ахир мамлакатимиз туристлар учун жанинат-ку. Нега ҳам қуришмасин?

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! Мамлакатимиз тоғу, ҳукумат ўғри, яшасин туризм, яшасин демократизм!..

...Америка флоти келиб бизни мамнун қилди. У лангар ташлади-ю ҳам соҳилимизга, ҳам имонимизга мих қоқди...

Шу кунлар ёлгон мақола ва сохта фотосуратлар билан тўлиб-тошган газеталаримиз охири саҳифаларида петит билан қуйидагича кичкина хабар босиб чиқаришди.

«Марко-пошо» газетасининг ношири коммунист Сабоҳиддин Али Америка ёрдамига қарши қаратилган мақолалари учун тюрмага қамалди!»

Америка эскадраси келиб, Стамбулни чиндан ҳам қувонтириб юборди. У лангарини сувга ташлади-ю, аммо халқнинг қалбига санчилди.

Шундай қилиб, «Қотил»лар қуруқликка тушдилар. Улар кўзларини ёғ босган айёр ва шапкачаларини олифтагарчилик билан кийиб олган кишилар эди; юзларини сепкил босган бўлиб, тартибсиз сочлари пешоналарига тушиб турарди. Кўйлақларининг тугмалари то камаригача ечиқ эди. Шимлари ғоят тор бўлиб, гавдаларини шунчалик сиқиб турардики, бу муттаҳамларнинг орқалари семиз отнинг сағриси эслатарди. Америкалик денгизчилар афтидан шундай эпчил ва ғурурли эдики, гўё хелло дедингми, бўлди, шу заҳотиёқ сени жазолайдигандек эди.

Болалар уларни кўча-кўйда кўриб, қўрқиб яширинишарди. Мамлакатимизни «тараққий этдириш учун» келган бу оғаларимизни кўрди дегунча, болалар тушиб кетаётган иштонларини ушларди-да, мишиғини оқизиб ҳар томонга қочиб кетишарди. Кичкина қизчалар бўлса оёқларининг учида туриб, оналарининг этақларига бекиниб улардан ҳайиқиб аланглашарди. Эркаклар қовоқларини уйганича шапкаларини кўзларигача бостириб олиб туришар ва бўйинларини қашиб қўйишарди.

Болаларнинг қўрқишлари, муҳтарам чолларнинг сукут сақлашларига қарамай, «қотил»лар муносиб кутиб олинди. Бахтга қарши (ё бахтимизгами?) мамлакатимизда оёғи енгил хотинлар оз эмас. Ана шулар бу ёш кишиларнинг бўйинларига осилиб олиб, шундай меҳрибончилик қилдиларки, денгиз ортидан келган бу меҳмонлар гўё амакиваччаларидай эди

Шу кунларда Стамбул бойчечак билан қопланган далани эслатарди. Денгизчилар кўчаларга чиқди дегунча, шаҳар ўзгариб, аллақандай алоҳида шукуҳга эга бўларди. Америкаликлар учун ҳамма жойда: трамвайларда, автобусларда, кондитер магазинларида, тротуарларда, ресторан, майхоналарда, театр ва киноларда ҳамма нарса текин эди. Хасисликда бизни айблаб бўлмайди: меҳмонлар учун ҳамма нарса бепул! Албатта, «ғоз келади-ган эшикка товуқ берилади-да!» Стамбул парвона бўлиб меҳмонлар учун садқа бўлишга ҳозир эди.

Шаҳарнинг асосий кўчаси — Бейўғил фестивал кунларидагидек бошдан-оёқ безатилган. Мана бурчакда яланғоч, озғин, ҳолдан тойган бола турибди. Агар унга садақа беришгудек бўлишса, ҳатто ўша садақани солади-ган чўнтаги ҳам йўқ. Боланинг иккала қўлида ҳам папирос қолдиги бор. У йўталиб, меҳмонлар чекиб тугатилмаган сигаретларини қаерга ташлашаркин деб олазарак бўлади. «Қотил»лар икки-уч марта тортадилар-да, кейин сигаретни иргитадилар. Аммо тамаки бизники, Туркиянинг тамакиси-ку, ахир! Йўталга эътибор берма, азизим, хурсанд бўл, қувон! Бугун сенга ҳам байрам!

Америка ва Туркия солдатларидан иборат патруль Абаноз¹ кўчасига кириладиган жойни беркитишди. Меҳмонлардан бошқа ҳеч кимнинг бу кўчада юришга ҳаққи йўқ. Фоҳишахоналарда вақти чоғлик! Хотинларнинг найлон пайпоқларида қоғоз доллар шалдирамоқда. Америкаликлар соат чўнтагидан доллар чиқариб берадилар, бошларини рўмолча билан танғиб олган қизлар хандон шодланиб, бекинмачоқ ўйнайдилар.

Каполичорси бозори чайқовчиларининг ҳам шу кунларда бозори қизиб қолди. Алдов, фирибгарлик, найрангнинг ҳисобию чегараси йўқ. Деярли ҳар бир «қотил»нинг қўлида каҳрабо тасбиҳ, ясминдан ясалган муштук, ҳар хил маржон, нафис нақшли чилим, бурса ханжарлари, бамбуқ ҳасса, туркча шиппак ва ҳатто филик-ли чақмоқтоши ҳам бор эди...

Кўчаларда:

— Пайт ганимат, олиб қолинг!— деган қичқирқиқлар эшитиларди.

¹ Стамбулдаги фоҳишахоналар жойлашган маҳалла.

Нарсаларини доналаб сотиб юрган балаъд бўйли йигит қичқиряпти. У жони борича харидорларнинг диққатини тортишга ҳаракат қиларди.

— Олиб қолинг! Америкача доғ кетказадиган! Тумовга қарши «тумов дори» бор, доғга қарши «доғ дори!» Пиджагингизга мой томиб доғ тушиб қолса, хафа бўлманг! «Доғ дори» ширани, шўрни, мой доғини, қусуқ доғини ҳам кеткизад! «Доғ дори» — сут эмас: алдовсиз сотилади! Бепул кўрсатаман, кейин кўрмадим деб юрманглар.

Сотувчи зиёратчилардан бирининг ёқасидан тутиб, унинг пиджагидаги аллақандай доғни кетказди-да кейин.

— Озгина артдим — бўлади! Энди сув билан юв,— дейди.

Қарабсанки, чиндан ҳам доғ йўқ бўлибди. Уткинчилардан баъзи бирлари «доғ дори»дан бир-икки тубин сотиб олади. Йигит яна ҳам ҳовлиқиб кетиб:

— Атиги йигирма беш ғуруш!— деб қичқиради.— Мўъжиза ҳам эмас, сеҳр ҳам! Америка найлон «доғ дори»си. Барча кулфат ва ғам-ғуссадан халос қилади! Ҳатто уйдаги печкаларингиз ҳам кам тутайди! Кимга «доғ дори?»

Унинг ёнида турган кекса киши кўзойнагининг устидан йигитга қаради ва мулоимлик билан:

— Уғлим, виждондаги доғни ҳам кеткизадими?— деб сўради.

Сотувчи маънодор жилмайди ва энгашиб, чолнинг қулоғига шивирлади:

— Кетказганда қандоқ, ота! «Доғ дори» ҳатто доғ босган виждонни ҳам тозалайди! Уччига чиққан кекса фоҳишанинг юзини артиб кўрингчи, биласиз, ўн тўрт яшар қизга айланади-қолади... Ахир бу найлон «доғ дори»си-да! Американики!..

Чол қошларини чимириб, жиддийлик билан:

— Нега буни бу ерда сотаясан?— деб сўради.

Шу заҳотнёқ ёш йигитнинг ранги оқариб кетди. У қўлини пиджагининг ён чўнтагига тикди.

— Худо ҳаққи, сотишга рухсатномам бор!— деди у.— Имзоси ҳам жойида, муҳри ҳам...

— Қўрқма!— чол йигитни тинчлантирди.— Мен муниципалитетдан эмасман, изқувар эмасман. Шунчаки, нега бу ерда сотаётганингга қизиқяпман.

— Йўқса, қаерда сотай ота?

— Қаерда? Анқарага бору, мажлис биносининг олди-да сот! Депутатларимиз доғ кетказадиган дорига жуда муҳтож. Америка доғини америкача «доғ дори»си билан кетказиш керак.

Еш йигит тетикланди.

— Янглишяпсиз, ота,— у чолнинг қулоғига шивирлади,— «доғ дори»си бунга ёрдам беролмайди. Уларнинг доғини бошқа усул билан кетказиш керак... Аммо қанақа усул билан деб мендан сўраманг! Уйимда уч есирим нон-сиз ўтирибди...

Шу пайт уларнинг олдига бир киши келди, афтидан искаб топар бутун гапни эшитганга ўхшайди. Шапкасини кўзигача бостириб олган, оғзида сигара.

— Нима деб шивирлашяпсиз?— деб сўради у.— Пропагандами? Шундайми? Полициячи!

Харидорлар шу ондаёқ ура солиб қочишди. Чол билан «доғ дори»си сотаётган йигитни полициячи участкага судраб олиб кетди.

Изқувар ҳақ, албатта. Кимки меҳмонларимиз ва ҳукуматимиз тўғрисида адабсизлик билан гапиришга ботинса, қаттиқ жазо олиши турган гап.

Шу кечаси кеч қолиб Кумуш сувдан Тақсимга чиқмаган эдим, йўл-йўлакай шаҳарда айланишиб қолиб, кемаларга шошилаётган кўпгина «қотил»ларни учратдим. Улар пастга, соҳилга қараб, ҳаллослаб боришарди. Ёнингиздан ўтаётган хотинлар атир ҳиди анқитгандай, югуриб кетаётган бу «қотил»лар спирт ҳидини роса буруқситиб кетишмоқда эди. Улардан бири «Парк отелье» олдигинасида қусиб юборди. Ўлгудай маст бўлган лейтенант негр матроснинг елкасига миниб олиб, пастга тушиб кетарди. Бир оздан кейин қоронғиликда америкалик меҳмонлардан бир гуруҳига дуч келдим. Бир неча киши бурчакда бир-бирига суяниб, кичкина давра олиб туришарди, давра ўртасида бир матрос чўққайиб ўтирарди. Мен бу бирор янги нағма бўлса керак деб ўйладим. Аммо матрослар чурқ этмай туришарди. Даврада ўтирган киши ўрнидан туриб, иштонини кияётгандаёқ тахминим пучга чиқди; кейин «қотил»лар қўл ушлашиб, йўлда давом этишди. Қисқаси ҳатто Стамбул тротуарлари ҳам меҳмонлардан мамнун эди.

Уч кун байрам ана шундай ўтди. Уч кун тушда кўргандай лип этиб ўтиб кетди.

Тўртинчи кун барвақт эрталаб яна тўплар залпи янгради. Меҳмонлар қўлларида ҳўл рўмолча ушлаб турган жуда кўп танишларини қирғоқда қолдириб, мамлакатдан жўнадилар. Ғийбатчиларнинг тилини тийиб бўлади дейсизми? Шаҳарда Америка денгизчилари Стамбулдан жўнаб кетишгач, экипажнинг ярмидан кўпроғи захм ва сўзак касалига йўлиққанини кема врачига арз қилганмиш деган миш-миш гап тарқалди.

Ҳаммага равшан бўлсинки, бунақа миш-мишни душманлардан бошқа ҳеч ким тарқатмайди, албатта. Шунинг учун ҳеч ким бу гапга ишонмади. Эскадра Стамбулдан кетаётган кун эрталабки газеталар адмиралнинг хайрлашув нутқини босиб чиқарди:

— Мамлакатингиздан жўнаб кетаётиб,— деган эди у,— биз ўзимиз билан бирга катта таассуротлар олиб кетмоқдамиз. Биз Туркияни яхши билардик! Бир неча йил ичида сизлар кўп асрли йўлни босиб ўтибсизлар...

Ана шу қайғул: жудолик кунининг кечқурунига бориб, коммунистлар яна ўзларини эсга солиб қўйдилар. Стамбул кўчаларининг деярли ҳар бир бурчагига кўзга кўринмас қўллар қуйидагича ёзилган варақаларни ёпиштирди:

«...Йўқ, жаноб адмирал, сен Туркияни ҳам, турк халқини ҳам билмадинг! Бизнинг мамлакатимизни ҳарбий кемалардан қараб ёки зиёфатда ўтириб билиш мумкин эмас. Сен мамлакат ичкарасига кириб, оддий турк халқини кўр. Бу халқ ажойиб кунларнинг бирида сени ва сени таклиф қилган кишиларни ўз мамлакатидан улоқтириб ташлайди... Ҳайдаганда ҳам қўтир эшакни калтак билан полиздан ҳайдагандек қилиб ҳайдайди! Сен, сени эшак сингари ҳайдаб чиқарадиган Туркия халқини танигин! Хайр энди, чақирилмаган меҳмонлар!»

ОЙНА

Газета — мамлакат
ҳаётининг ойнасидир.

Стамбулда кечки газетанинг корректори бўлиб ишлар эдим. «Корректор» деб юбордим-ку, лекин ишимни газетани тўғрилаш экан деб ўйламанг. Чунки газетамизга ту-

затиш киритишнинг ўрнига уни тўғридан-тўғри йиртиб ташлаш керак. Менинг вазифам уйдирма мақолаларнинг ғализ жумлалари устида кўз нури тўкиб ўтириш билан босмахонадан ўтиб кетган хатоларни тузатиш эди.

Бизнинг газетамиз кечқурунлари бош оғритишдан бошқа нарсага арзимайди. Ўз хизматлари туфайли Боби-олидаги хўжайинларнинг бойлик тўплашларига сабабчи бўлган газета сотувчи оёқяланг чувринди болалар, бир даста газетани кўтариб олиб, қишда балиқ бозори, ёзда пристань ёки стадионга қараб изгиб югуришарди. Чунки, бизнинг газетамиз балиқ ўрашга-ю, стадионларда офтоб урмасин деб қалпоқ қилиб кийишгагина ярарди.

Бизнинг газетамиз — шамол қайси томондан турса, ўша томоннинг органидир. Ҳафтада олти кун америка ёрдами мақтаб етти қават кўкларга кўтарамиз. Газета қуруқ бўлмасин деб ҳафтанинг бир кунда яна, темир парда»нинг нарёғи тўғрисида битта-яримта ҳар хил шов-шувларни кўтариб уйдирма хабарлар босиб чиқарамиз. Қолган стунлар билан саҳифаларга материал етишмайди дейсизми?.. Ахир, министрлар келишади, министрлар кетишади, министрлар йиғинларга қатнашишади, сўзга чиқишади... Монополия министри ўғирлик қилгани учун олий судга тушибди. Миллионларнинг буғдойга хиёнат қилган савдо министри сувдан қуруқ чиқиб оқланибди.

Ўша министр мажлис минбарига ўзини оқлаб: «Халқнинг бойлиги бир денгиз,— деб хитоб қилибди,— ундан фойдаланмаганлар — аҳмоқ... Мен ҳалол одамман; қўлим ҳалол, юзим оқ: ҳар кун эрталаб совунлаб ювман!..»

Давомли қарсақлар ва «офарин» деган қичқириқлардан мажлис залининг деворлари ларзага келди. Ҳатто, Қандилиннинг расадхонаси ҳам, Стамбулдан 570 километр узоқликда ўн етти секунд давом этган ер қимирлаш бўлиб ўтди, деб ёзиб қўйди...

Давом этайлик:

Демократик партия гўё муғомбирлик қилмай ўтказиладиган сайлов истайди, ўртада ишонч ва иттифоқ бўлишни истайди. Гўё демократик партия республика халқ партияси билан сулҳ ясаганмиш. Буюк демократик

партия — республикачи халқ партиясининг мухолифи.

Жалол Баёр¹ нутқ сўзлаган эди.

«Бизни ҳам онамиз туққан. Энди сиз ўрнингиздан туринг, бизлар ўтирайлик. Ахир биз ҳам сизчалик жигилдон тўлдиришни яхши биламиз!»

Мажлисда 40 даражалик иссиқ ва қизғин музокара бошланди. Миллатнинг икки вакили бир-бирларининг оналарини сўкишиб, мушт билан бир-бирларини солиша кетди.

Мен «Мушт»дан гапирдим, Тоқат² вилояти эсимга тушди. У ерда қаттиқ сув тошқини бўлиб, катта сел келган учун чорва моллари оқиб кетди, 34 киши ўлган. Беш мингга яқин ватандош бошпанасиз қолди. Ички ишлар мишистримиз фалокатга учраганларнинг аҳволини кўришга қизиқиб Тоқатга жўнаб кетди. Анқарада «Қизил ой» жамияти ҳаракат қила бошлади. Келаси ҳафтагача ёрдам уюштириш комиссияси тузишга қарор қилинди. «Қизил ой» бутун имкониятларини сафарбар этиб, Тоқатга махсус составда 17 чодир, 22 қоп сухари билан бир яшик шам. юбормоқчи бўлди. Шўринг қургур тоқатликлар кўзлари йўлда, шамни кута-кута ғамдан ўртаниб кетдилар.

Ҳурматли президентимиз шу пайтда от пойгасида бўлганлари учун, бўлиб ўтган ҳодисадан кечроқ хабардор бўлдилар.

Америкадан янги келтирилган телеграф аппаратлари орқали Тоқатликларга ҳамдардлик телеграми юбориб:

«Кутиб туринглар! Яқинда етиб бораман. Бу гал ҳам Арзинжон зилзиласида қилганим сингари кўкрагимга бош қўйиб йиғлайдиган деҳқон хотин тайёргарлигини кўра берсин. Фақат унинг битлиқи бўлмаслиги учун диққат қилинглр. Бўйнимдан қучоқласа керак, қўлларини тозалаб ювсин. Шунини ҳам билиб қўйингки, сизлар билан бирга туриб жуда ажойиб суратлар олдираман...»

Мусибат кўрган тоқатликларга мамлакатнинг ҳамма бурчакларидан телеграммалар, хайр-эҳсонлар келаётганини эшитиб, ғоят севиндик. Ҳозиргача тўпланган пул... юз ўн иккига етди.

¹ Жалол Баёр: Туркия республикасининг президенти.

² Тоқат: бир вилоятнинг исми, муштни ҳам турклар тоқат дейдилар.

Бадавлат вали-неъматларимиз ҳамёнларининг оғзини очдилар. Афсуски, қадрли банк корчалони Козим Тошкент ёрдам сўраб келган делегацияга ҳамма пулларини демократик партиянинг ихтиёрига бериб қўйганлигини айтиб, ёрдам беришдан бош тортиб, уларни қувганлигини очиқ айтишга тўғри келади. Ҳурматли миллиардер лавозимсиз министримиз Вехби Қўч: «Майдам йўқ... Менинг ҳисобимга Ражаб Пакардан ола қолинг»,— дебди.

Кечирасиз, тағин, янглишиб бизнинг газетамизда шуларнинг ҳаммаси ёзиларкан деб ўйлаб юрманг. Ўзим, шунчаки, нуқул ҳур ва ҳаққоний ёзишга вақт келишини орзу қилиб юраман, шунинг учун ҳам шу масалаларнинг миҳ ва тақасига тегиб ўтишни ўзимга эп кўрдим. Газетамизга келсак, у бу воқияни синчиклаб текшириб ўтирмайди, фақат унга пардоз бериб қўя қолади. Газетамизнинг редакторига савағични ручка деб берсангиз, кўз очиб юмгунча унга пардоз бериб тилла қилиб кўрсатади.

Газетамизнинг роса ярми мана шундай нарсалар билан тўлдирилади. Қолган қисмини полиция ва жиноий ишлар бўйича ишлаётган мухбирларимиз безайдилар. Дарвоқе, уларнинг янгилик ва ҳар хил материаллари жуда кўп. Чунки ҳамма вақт ҳалқимизнинг бир оёғи ё полиция участкасида, ё маҳкама эшигида туради. Ҳар жойда жоҳиллик ва фақирлик ҳар қадамда бир жиноят қилишга мажбур этади: бири гўшт кескандай хотинининг бошини кесса, бири, қайнанасини бўғизлаб қўйган бўлади. Баъзи хотинлар янги туққан боласини кўчага ташлаб, ёки ахлатга кўмиб кетади. Нариги томонда маст эркатойлар ҳам тинч турмайдилар.

Президентнинг ёш ўғли дунё ва охиратда миллий ва диний биродаримиз саналган Умар афанди автомобили билан бир одамни ҳавасга уриб кетса, имомнинг ўзи гуноҳ қилса, халқ сабр қилиб кутиб тура олади, дейсизми? Бу воқиядан кейин яна битта отоқли шахснинг ўғли бир докторнинг чиройли хотини учун тўғридан-тўғри уни отиб ўлдирмайди, деб ким айта олади? Гапни қисқаси бизнинг худо ёрлақан ватанамизда одамни чивинни қоққандай ўлдириб юборишади... Одамни қимор ўйини устида ўлдиришади. Қишлоқларда ер етишмагани, сув камчилиги учун бири-бири билан уришиб, бири бирини ўлдириб кетади. Полициячиларимизнинг ватанпарварлиги шунақангги тараққий этиб кетганки, улар ҳам

одам ўлдиришади. Йўғ-э, кечирасиз, улар ўлдиришмайди — шунчаки одамлар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолади.

Шунга ўхшаган фожиа рўй бериши биланоқ газетанинг сотилишини ошериш учун йирик сарлавҳалар билан биринчи саҳифада ўқувчиларга эълон қиламиз. Рўй берган воқиага хотин киши аралашмаган бўлса ҳам, биз барибир қандай бўлмасин аллақерлардан топиб, шу ишларнинг ичига қўшиб бозор қизитамиз. Агар фожиада кўрсатилган воқианинг сабаби бутунлай аниқ бўлса, ўқувчиларни кўпроқ қизиқтириш учун, бўлган воқианинг устига сирли бир парда ёпиб кўрсатамиз.

Кўргандирсиз: Стамбулимизнинг Кўприк бошида, Ғалата ёнларида ҳар куни шишиб кетган мурдалар пайдо бўлиб, сув бетига чиқиб қолади. Биз бунақа воқиаларни майда ҳарф билан кўзга энг кам ташланадиган жойга тиқштириб қўямиз. Бу мурдаларни сирли парда билан ўраш ёки бу ишга бирор кишини жавобгар қилишга журъат эта олмаймиз, чунки бунда ҳамма вақт маҳфий полиция аралашган бўлади. Шўринг қургур одамлар! Улар шафқатсизлик билан қилинган қаттиқ сўроқлар натижасида ўлиб қолишса, кечқурун денгизга элтиб ташлашади ва шундан кейин ҳеч ким ҳеч маҳал уларни топа олмайди. Кўрганлар ҳам товушларини чиқармайдилар.

Шундай бўлса ҳам биз кечки босди-босдиларни тасвирлашга унча қийналмаймиз ва бундай материалларга танқислик бўлмайди. Полиция кечаси билан облава ўтказиб чиқиб, бизга маълумотни беради. Мана, мисол келтирамиз:

«Кеча кечқурун хавфсизлик бўлими янги мудирининг буйруғига асосан полиция облава ўтказди. Саксон икки кишидан тўппонча, қирқ кишидан пичоқ, ўттиз етти кишидан сўйил топиб олинди... Бундан ташқари қонунга хилоф иш қилиб кўча қондаларини бузган эркаклар ва улар билан очиқдан-очиқ савдо қилувчи беш юз ўн икки бузуқ хотин ушланди. Ва уларга лойиқ чоралар кўрилди. Шу хотинлардан биттаси ниҳоятда гўзал бўлгани учун шубҳали кўрилиб хавфсизлик бўлими мудирининг ҳузурига киритилди»

Учинчи саҳифани шу кўрсатилган кундалик воқиалар билан тўлдирилади. Гал тўртинчи саҳифага келади... Бунинг учун бериладиган эълонлар олдиндан тайёр бўлади.

Энг олдин тузувчиси ҳам топа олмайдиган топишмоқлардан ишга бошлаймиз. Ундан кейин радиопрограмма, навбатчи дорихоналарнинг адреслари, энг муҳим телефон номерлари ва газетамизга обуна бўлиш шарт-шароитларига ўхшашларни ўрнаштирамиз Кетидан йўқотилган нарсаларнинг эълонлари бошланади.

«Метрикамни йўқотиб қўйдим. Янгисини тўғрилаяпман. Эскися бекор қилинсин».

Тагида метрика йўқотган ишчининг адрес ва имзоси ёзилади.

Яна нарса йўқотганлардан бири:

«Ҳамёнимни йўқотиб қўйдим. Ичида бир миқдор пул билан керакли ҳужжатлар бор эди. Ким уни топса, қуйида кўрсатилган адресга келиб мукофотини олсин».

Корректоримиз, собиқ ўқитувчи Муаммар афанди, эълонларни ўқиб туриб, заҳарханда билан кулиб ғудуллади:

— Ҳамёнинг арвоҳига фотиҳа ўқий бер, ватандош.

Остки қисмига олиш-сотиш эълонлари босилади. Уларнинг тагида иш излаганларнинг эълонлари бўлади... Редакциямизда бунақа эълонлардан бир сандиғи ётибди. Буларнинг пулини олдиндан олиб қўйилади. Ҳеч ким ҳам бунақа эълонларга қайрилиб қарамайди, ҳеч ким ҳам ишсиз косиб ёки университетни тамомлаган йигитга тезлик билан етиб кел, сени ишга тайинлайман, деб ёзиб юбормайди ҳам.

Аммо тўсатдан иш ахтарганлар эълонининг ёнида қуйидагидек ажойибларини ҳам учратиш мумкин:

«Хизматчи керак. Хотинлардан бўлса яна ҳам яхшироқ. Истаганларнинг кўрсатилган адресга учрашиши мумкин. Ишнинг қанақалиги ва ҳақ тўлаш масалалари тўғрисидаги сўзлар ўзига айтилади».

Содда қилиб айтганда, биров жабр чекиб, нажот излаб юрса, биров ортиқча молини кўтариб, нима қилишини билмайди.

Муаммар афанди бу эълонларни ўқиб:

— Бахтимизнинг қоралигига қара... Ойимча бўлиб туғилганимизда, ишимиз жуда тузук бўларкан, шекилли!— деди.

Тўртинчи саҳифанинг биринчи ярми ана шунақа гаплар билан тўлдирилади. Қолган ярмини бўлса реклама-лар билан тугаллаймиз.

«Туркча Америка музикали фильми!» «Хожибакир кондитер конфетлари!», «Бизнинг магазинга янги моллар келди. Бекордан-бекорга совқотиб юрманг!», Американинг янги «севинг» ва «самбо» танчалари!», «Лондон-Бар» билдиради: «Янги ичимликлар келди... Дуэт, сало, варьетелар бўлади... Иззат ва ҳурмат билан хизмат, назокатли муомала қилинади... Яхши томошалар кўрсатилади...»

Шундай қилиб мен билан Муаммар афанди иккимизнинг кўзимиздан шу юқорида санаб чиқилган нарсаларнинг ҳаммаси ҳарфма-ҳарф, нуқтама-нуқта, вергулма-вергул қаторлашиб ўтади. Ишдан кейин биз тоза саваланган одамдай эзилиб шалоқ-шалоқ бўлиб қоламиз.

Юзларим қизариб кетади, қулоқларимни кўзга кўринмас қумурсқалар чақаётгандай, қизишиб ёнаётганга ўхшайди. Муаммар афанди кўзойнагини олади-да, қўли билан кўзини ишқалаб:

— Шунақа ўғлим... Газета — мамлакат ҳаётининг ойнаси эканлигини, унутма!— дейди.

ҲАҚОРАТ

Остановкадан уч қадам нарида сакраб трамвайга чиқдим. Шу ондаёқ, тротуардан қаттиқ хуштак товуши эшитилди. Вожатий одамларни бир-бирига мингаштиргудай тормоз берди ва зинапояда бир полициячи кўринди.

— Ҳаракат вақтида вагонга чиққан ким?

Ўқувчилик вақтидан қолган одатим бўйича қўл кўтардим.

— Туш пастга!

Мен тушдим. Трамвай яна ўз йўлида давом этди, полициячи мени олдига солиб олиб кетди. Биринчи кўчага қайрилдик. Мени Бейўғли* районигаги участкага олиб келаётганини англадим.

Полиция участкаси дейилдим, жоним чиқади, чунки бир марта адабимни еганман... Одатда гўё мен кушхона ҳидини сезаётгандай бўлардим; баъзан қўй каби мазлумлашар, баъзан эса янги аскарга олинган ўспириндай феъллим бузиларди.

* Бейўғли — Стамбул шаҳрининг бир райони.

— Афандим,— деб гап бошладим.— Мен биламанки...

— Ҳеч нарсани билмайсан,— деди у,— бир юзу икки ғуруш тўлаганингдан сўнг, трамвай юриб кетаётганда чиқиш тақиқ эканини ўрганиб оласан!

— Ҳақлисиз. Лекин пароходга кеч қолмайин деб шошилиб турувдим. Бу сафарча кечиринг..

— Ортиқча гап тинглашга вақтим йўқ,— деди ва итариб-суриб олиб кетаверди.

— Ундай бўлса,— дедим,— бир юзу икки ғурушни ҳозир тўлаб қўя қолай, мени участкага олиб бориб юрманг... Сўнгра квитанциясини ўзингиз олиб йиртиб юборарсиз.

Полициячи кўзларимга тикилиб қараб, бир лаҳза ўйланиб қолди.

— Бер,— деди,— лекин шуни билгинки, ҳар кимга бунақа яхшилик қилавермайман. Шу сабабдан худога шукур қил.

Мен чўнтагимни кавлар эканман, у гапида давом этди:

— Агар комиссаримизнинг қўлига тушсанг, бир юз икки ғуруш билан қутулиб кетолмасдинг...

Шу аснода участка томонидан бошқа бир полициячи кўринди. Мени йўл ўртасида қолдириб, бир четда пичирпичир алланималар сўзлашдилар. Қулоғимга шу гаплар эшитилди: «Сендан шикоят қиладилар,— деди бояги.— Сенга берган пулларининг номерини ёзиб олишган экан. Комиссар мушкул аҳволга тушиб қолди. Бунга эҳтиёт бўл, қўйиб юбормасдан олиб боргин».

Иш чаппасига айланди, лекин шундай бўлса ҳам полициячи ёнимга келар-келмас, ҳеч нарса билмагандек, тайёрлаб қўйган пулимни узатдим. Узатишим билан баравар, кўзларимда чақмоқ чақтириб, бетимга бир тарсаки тортилди.

— Сен эшак ўғли эшаксан,— деди полициячи,— қани менинг кўзларимга бир қара-чи!

Унинг кўзига қарагудай ҳолим бормиди? Бурнимдан лабларимга томон иссиқ бир нарса оқиб тушди. Иккинчи марта тарсаки тортмоқчи бўлганда, маҳкам қўлларига ёпишдим.

— Мен нима қилдим, нега ураётибсан?

— Пора бериб мени алдамоқчисан. Ўртоғим ҳам гувоҳ!

— Яхши, сен ўзинг бер демабмидинг?

— Сен менга тухмат қилмоқчисан-а! Бурнингни арт, юр тезроқ!

Юрдик. Икки минутдан кейин участкага етиб келдик. Полициячи навбатчи комиссарга салом бериб, деди:

— Буни трамвайдан тутиб келдим, афанди, менга пора бермоқчи бўлди. Мана булар эса, менга ҳужум қилганда, шинелимдан узилиб тушган тугмалар...

Стол устига икки дона тугма ташлаганини кўрдим. Тугмаларни ўз кўкрагидан қачон узиб олганини билмаганим учун ҳайрон қолдим. Ҳар ҳолда фақат гугурт чўпи билан илиниб турган бўлса керак. Комиссар тепакал, буришган юзли бир одам: «Қани, ўт бу ёққа, ўт безори!» деб, менга скамейкани кўрсатди-да, кейин орқадошига қайрилиб деди:

— Мана бу жаноблар сендан шикоят қилаётирлар, Усмон афанди. Сен уларни трамвайдан тушириб, участкага олиб келаётганинда йўлда ҳар биридан бир лирадан олиб қўйиб юборган эмишсан!

Икки ўспирин комиссар қаршисида эди. Мен уларни орқаларидангина кўрардим. Оёқларида қалин таг чармли, баланд пошнали туфли бор эди. Почалари сурнайдек ингичка, жекетлари яна бир қарич узун бўлса зўрға тиззаларини беркитарди. Сочлари орқаларига силлиқ қилиб таралган. Улардан бири қўлини орқасига қилиб тургани учун, бармоғида қизга унаштирилганда тақиладиган узук ярқираб кўринмоқда.

— Бир пул ҳам олганим йўқ,— деди полициячи.— Бу жанобларнинг ёнларида биттадан қиз ҳам бор эди... Қизларни ҳам трамвайдан туширдилар. Мендан илтимос этдилар, ўзларининг ким эканликларини сўзладилар. Мен ҳам генералнинг ўғли билан депутатнинг жиянини участкага судрашни уларнинг шаънига эп кўрмасдан, ҳурмат юзасидан қўйиб юбордим.

— Яхши, лекин,— деди комиссар,— сенга берган икки лиранинг номерларини эсда сақлаб қолган эканлар. Усмон афанди! Бириси 003 206, иккинчиси 112 771...

Полиция дарров ҳамёнини чиқариб, стол устига қўйди.

— Буюринг, жаноблар,— деди комиссар,— ўзингиз

боқинг. Ҳатто полициячининг чўнтақларини тинтиб қарашларингиз ҳам мумкин, мен сизларга рухсат бераман.

Йигитлар ҳамёнга яқинлашмадилар. Ҳамённи комиссарнинг ўзи бўшатди. Ҳамён ичидан битта ҳам лира чиқмади. Комиссар кўл қовуштириб насихатомуз гап бошлади:

— Сиз аслзода йигитларсиз. Сизларни қанчалик ҳурмат қилсак, менинг кўл остимда кўпдан бери ишлаб келаётган полициячини ҳам шунчалик ҳурмат қилиб, иззатини жойига келтириш сизнинг вазифангиздир. Ҳозир бизга туҳмат қилингани очиқдан-очиқ маълум бўлиб турибди. Агар бу гуноҳингизнинг қўруғига «ҳақорат» моддасини маташтириб, бир протокол ёзгудай бўлсам, ишингиз чатоқ бўлишини кўриб турибсиз... Лекин оталарингизга бўлган ҳурматимиз бунга йўл қўймайди. Агар ўжарлик қилиб шикоятингиздан кечмасангиз, ўзингиз биласиз... Ўжарлик этмасангиз сулҳ қилинг-да, шу билан бу масалани тугатайлик...

Йигитларнинг иккови бирдан жавоб берди:

— Хўп, афандим. Шикоятимизни қайтиб оламиз.

— Ундай бўлса, Усмон афандидан кечирим сўранглар.

Галма-гал самимий дўстона гаплар бошланди: «Афв этасиз, ўтиниб сўрайман. Астаффурулло. Озодсиз. Ташаккур билдираман. Оқ йўл бўлсин. Биздан ҳурматлар. Фалон-фисмадон...»

Улар чиқиб кетар-кетмас комиссар билан Усмон афанди ўзаро ёқинлашдилар: «Жирракилар!»

Энди гал менга келди. Унинг қаршисига келар-келмас:

— Ҳей ит,— деб бошлади комиссар.

— Бекорга ҳақорат қилманг!

— Қим айтди сенга буни? Ипакдай мулойим қилиб кўяман. Бу ерда хўжайин биз, сиз йўловчи, сенинг онангни ҳам, хотинингни ҳам сўкавераман.

Жим турдим. Чунки бу қадар жирканч тартиблар қаршисда толпнямоқ беҳуда эди.

— Сўзла, эшитай-чи,— деб давом этди,— сен давлатнинг расмий формасини кийиб юрган полициячига қандай қилиб пора бермоқчи бўлдинг ва хизматини бажариб турган пайтда нега ҳужум этдинг? Стамбулни тоғ ичи деб ўйладингми? Қаерликсан ўзинг?

Бўлган воқиани гапириб бердим. Энди пўписалар тўхтади. Менга насиҳатгўйлик қилишга бошлади. Қонундан, тартиб-интизомдан, ҳақорат моддасидан, полициячининг шарафидан, номусидан ва унинг ҳеч қачон ёлғон сўзла-маслигидан баҳс этди. Полициячининг битта тугмасини узган киши ўн сутка қамалишини эслатди. Гапириб ту-риб, тўлашим керак бўлган бир юз икки ғурушни штраф қвитанциясини ёза бошлади. Отим нималигини, ота-бобом кимлигини, ёшимни, ишимни сўраб жавобини олгандан кейин, менга от қўйганнинг дини-имонини, отамнинг шароб чаноғини, менга таълим берганнинг насли-на-сабини бирма-бир сўради.

Стол устига қўйган пулим беш лиралик эди. Менга қайтариш учун кассадаги майда етмай қолди. Комиссар ўз чўнтагидан пул олиб, қвитанция билан менга узатди. Энди озод бўлиб чиқиб кетишим керак эди.

Комиссарнинг қиёфаси худди сув ичиб қонган отдай етарли даражада юмшаган эди. Бирдан у:

— Қани кўрай-чи,— деди,— сен ҳам Усмон афанди-дан кечирим сўра!

Усмон афанди билан кўзимиз тўқнашди. Унинг паст-каш башарасида хижолатдан асар ҳам кўринмади. Мен индамадим. Комиссар такрор айтди:

— Кечирим сўра, бўлмаса ертўлада ухламай чиқа-сан!

Мен кечирим сўрадим: «Кечирасиз, Усмон афанди!»

Усмон афанди мени кечирдими, йўқми — билолма-дим. Лекин мен ўз-ўзимни, пастлашганимни ҳануз кечи-ра олмадим. Эшикдан чиқиб кетаётган пайтимда, комис-сар шундай деди: «Агар ёқмаган бўлса, буни ҳам ҳикоя қилиб ёз, сўнг яна кўришайлик!»

* * *

Чекиб ётганимиз жафолар ичида энг кичкина воқиа ҳисобланган бу «ҳақорат» ҳикоясини мамлакатимда қуш тили¹ билан ёзиш қулай эди. Лекин Усмон афанди билан комиссарнинг тили бир эканини англамоқ қийин бўлар-ди. Чунки комиссар чўнтагидан чиқариб менга берган лиранинг бириси 003 206 номерли эди.

¹ Қ у ш т и л и—кинояли, яширин тил. Бу тилда баъзан оддий тилнинг ҳар бўғимидан сўнг «бе» товуши қўшилади. Масалан: «кетиб» ўрнига «қебе теиб» ..

МИЛЛИ ОФАТ.

«АҚШ президенти Трумэн Маршал плани асосидаги Америка ёрдамига қўшимча қилиб Туркия президенти Исмет Иненюга совга қилиб юборган қурка ўлди».

(Туркия газеталаридан.)

Америкаликларнинг Туркияга нисбатан тутаётган иқтисодий ва ҳарбий сиёсатини насосга ўхшатса бўлади. Улар Трумэн доктринаси билан пуфлаб шиширадилар, Маршал плани билан эса сўриб оладилар.

Улар пуфлаб шиширган нарса Туркия еридир, уларнинг бу ерга келганларига эса уч йил бўлди. Улар еяётган нарса, бу ҳимоясиз турк егим-есирларининг ризқ-рўзидир. Улар сўраётган нарса, бу Кореяга жўнатилган беш минг турк фарзандларининг қонидир. Улар ўғирлаган нарса эса, бу турк халқининг эрки, унинг миллий мустақиллиги, унинг табиий бойликлари ва ҳатто унинг номусидир!

— Жуда соз, аммо улар Туркияга ҳеч нима беришмаяптими?

— Беришяпти! Туркияни янги урушга тайёрлаш учун нондан бошқа ҳамма нарсани беришди. Ундан кейин улар радиони қўлга олиб, ўз мақсадларини амалга ошириш учун ўзларининг ҳар хил фикрларини айта бошладилар.

Иненю 1948 йилнинг майида Анқара радиоси орқали инглиз тилида президент Трумэнга мурожаат қилди.

— Бизнинг эшигимиз ва қучоғимиз сизлар учун очик, — деди у. — Биз сизлардан ҳеч нимани аямаймиз. Мен ишонаманки, Маршал плани турк миллатини қайта тиклайди ва мен ўз ватандошларим номидан шундай деб айтишдан фахрланаман.

Хўш, бир нима дейиш Трумэнга қийин дейсизми?

Орадан икки кун ўтмай, у ҳам сенатда сайраб қолди ва 290 банкир 340 овоз билан (баъзилар икки марта овоз бергани) Туркияга бериладиган қарзни кўпайтиришга қарор қабул қилдилар.

Шундан кейин орадан атиги бир неча ой ўтмасдан, тўсатдан газетада қуйидагича хушxabарни кўриб қолдик:

«Трумэн махсус самолётда Иненюга бир курка юборди!»

Бунга ҳатто Иненюнинг ўзи ҳам таажжубланди, халқ эса буни нимага йўйишни ҳам билмай бармоғини тишлаб қолди. Энди нима қилиб бўлади дейсиз? Агар Иненю Америкага ғоз юборган бўлса эди, улар товуқ юборган бўлар эди. Жуда соз, аммо нега курка юборишдикин? Иненю Америкага ғоз эмас, балки бир қўй топширди. Тўғрироғи у Трумэнга турк реакционерлари қўй деб ҳисоблаган халқ тақдирини ва улар учун оғил ҳисобланган мамлакатнинг ўзини топширди.

Курканинг исми — Юнити, (маъноси бирлик ва дўстлик деган сўз) гўё у товусдан ҳам гўзал. Эркак, кўзи қизарган ташна бўйдоқ. Хурпайиб қанотини ёзса борми, соясида бир чақалоқ бемалол мириқиб ухлайверади. Унинг бир нуқсони бор: у ҳам бўлса каллиги. Тўғри, бутун ер шаригаги куркаларнинг ҳаммаси ҳам кал бўлади, ҳатто Марказий Анатолияда уларни «кал товуқ» деб атайдилар.

Аммо Юнитининг алоҳида, ўзига хос фазилати бор. У инглизча гапирарди. Масалан, хуштак чалиб: «қани, Фотима кал, бир ҳурпайгинчи!» десанг у одатдаги «ғулу, ғулу, ғулу», ўрнига «хелло, хелло, хелло!» деб жавоб берарди.

Курка Чанкаяга келганда саройда шунчалик тўс-тўполон бўлдики, гўё Америка элчисининг ўзи келгандек эди.

Шу заҳотиёқ махсус катак солинди, кўз тегмасин деб курканинг бўйнига мунчоқ ҳам осиб қўйишди. Халқ партиясининг эстетика бўйича собиқ маслаҳатчиси шоир Яҳё Камолни Юнитига паррандачи қилиб тайинлашди. Президентнинг шахсий врачлари Ҳакки Зеки Помир курканинг соғлиғини кузатиб борувчи вакил қилинди. Қисқаси курка сарой оиласига қабул қилинди. Агар саройни қўриқлайдиган ҳарбий қисмлар, полиция, шоферлар ва чиновникларни ҳисобга олмаганда, бу оилани ҳуркитмасдан санаш осон эмасди, бу оила 27 салт от, 11 соғин сигир, 300 та зотли товуқ, 29 отбоқар, 63 боғбон, 12 ошпаз, 38 ошпаз шогирд, 9 швейцар, 13 эркак ва хотин хизматчидан иборат эди, бўрибосар итлар Вон ва Анқара мушуклари — иккита миллий биродар», бир адат — «миллий сингил», бир миллий она» ва президентнинг

муҳтарам қариндошлари, президентнинг ўзи — «миллий доҳи» ва ниҳоят бизнинг куркамиз ҳам шу оиллага кирарди.

Орадан бир ҳафта ўтмасданоқ Юнитининг кўнгли кайф-сафо истаб, леггорн ва Родейланд зотидан бўлган товуқларга кўз олайтира бошлади. Хўш, бунга ким айбдор? Трумэн! У куркани урғочиси билан бирга юбориши керак эди. Мана Юнити актив иш бошлаб девонда ухлаб ётган «миллий синглизмиз»нинг устига ирғиди. Кўрдиларки, иш ёмон! Уни наслдор курка сифатида Анқара товуқчилиқ институтига жўнатишди.

Қишлоқ хўжалиқ министрлиги Юнитига яхши қараш тўғрисида институт мудирига батафсил қўлланма юборди. Шу қўлланмага биноан унга жайдари куркалардан иборат ҳарамхона қуриб, маъшуқалар ҳам топиб беришдилар. Уша кундан бошлаб Юнити худди султонлардек яшай бошлади. Худо ярлақаб эгасига насиб қилсин. У ўн беш бола ҳам кўрди.

Иненю отлиқ сайр қилишга чиққанда ҳар сафар институтга кириб курканинг ҳол-аҳволи қандай эканини суриштирарди.

Мана, Юнитини Чанкаядан узоқлаштирган президент жазосини тортди ва 1950 йил 14 майда бўлиб ўтган сайловда мағлубиятга учраб, курка сингари у ҳам Чанкаядан чиқарилди.

Шу воқиядан кейин курка бир турли нутилангандай бўлди. Ноябрьнинг бошларида у касал бўлиб қолди. Ҳақки Зеки Помир касалини аниқлай олмагач, медицина факультетидан мутахассислар чақирилиб унга ёрдам берилди. Юнити Иненюнинг уйига келтирилди. Бактериология институтида унинг ахлати ва қонини анализ қилдилар. Аммо барибир касалликнинг сабабини аниқлай олмадилар. Шу кунларда Стамбулда имомлик қилаётган собиқ бош министр Шамсиддин Гунолтойни самолётда Анқарага чақирдилар. Гунолтой келиб Юнитини ўқиди, дам солди, қоқди, тумор ёзиб берди, бироқ бу уринишлардан натижа чиқмади.

Шу пайтларда Болгариядан янги кўчиб келган шайх афанди шу баҳона билан кўзга кўриниб қолармикинман деб Анқарага югурса ҳам етиша олмади...

Халқ партиясининг бош секретари Қосим Гулак вужудга келган аҳвол муносабати билан матбуот конфе-

реницияси ўтказди. 8 ноябрда газеталарда қўйидагича расмий ахборот босилиб чиқди:

«Бугун кечаси Юнитининг аҳволи оғирлашди. Қон томирининг уриши — 112, қон босими — 66, ҳарорати — 44. Беморнинг аҳволи хавфли!»

Нихоят «Улус» газетасининг 11 ноябрь сониди:

Машъум ўлим «бошлиқли Ёлчин» имзоси билан берган қора хабари миллий фалокатнинг бошланиши бўлди.

«Инеюнинг куркаси ўлди!» деган шумхабарни босиб чиқарди.

Эртанисига газеталарда қўйидагича изоҳлар кўрина бошлади:

«Бепарволик натижасида курка қазо қилди»

«Курка Инеюнинг мағлубиятга учраганига қаттиқ қайғириб, шу касаллик натижасида ўлганмикин?»

«Афтидан Туркия иқлими унга тўғри келмади шеклли».

«Бу ишда сунқасд бўлмаганмикин?»

Шу кунга қечқурун Туркия радиоси АҚШнинг Туркиядаги иқтисодий ишлар вакили Рассел Дорнинг баёнотини эшитдирди:

«Ҳозирги вақтда иқлим тўғрисида гапиришнинг ҳожати йўқ. Агар гап шундоқ бўлса, иқлим менга ва менинг шерикларимга жуда ёмон таъсир қилиши керак эди. Бу ишда коммунистларнинг қўли борлиги сезилмоқда!»

Маълум бўлишича «демократлар» кейинги вақтда товуқчилик институтининг директорини ўзгартириб, унинг ўрнига ўз кишиларидан — безак гуллар мутахассисини қўйган эканлар.

Демак, Юнитининг қотили ана шу янги директор экан. Демак, бу одам Москванинг агенти, бир амаллаб «демократлар» орасига суқилиб кирган... Демак, у Туркия жиноят кодексига биноан дарҳол одил суд қўлига топширилиши керак. Аммо шошмай турунг, ахир кодексда курка тўғрисида модда йўқ-ку... Агар шундоқ бўлса, биз шундай деб таклиф қиламиз:

«Кодексга янги модда киритилсин! Бундан ташқари бу масала Бирлашган миллатлар ташкилотининг муҳокамасига ҳавола қилинсин.»

Мажлисла кимдир эътироз билдирди:

— Чегарани бекитганимизга ҳам бир ой бўлиб

қолди. Болгариядан келиши кутилаётган етти минг миллатдошларимиз жафо чекмоқда. Илгари кўчиб келганлар эса бу ерда қашшоқликдан қирилмоқда. Ҳозир куркага аза тутишнинг вақтимикин?

Бу саволга «демократлар»:

— Ҳа, вақти! Ахир Болгариядан кўчиб келган киши масаласи эмас, балки Трумэн юборган курка ўлимининг масаласини кўриш керак! — деб жавоб беришди.

Бу жанжални бир чеккага қўйиб турайликда, ундач кейин нима бўлганига назар ташлайлик.

Курканинг жасади ўликхонага юборилди. Ана шу ерда жасадни ёриб кўришгач, масала ҳал бўлди-қолди.

Афтидан курка Иненюнинг чўнтагига тумшугини тикиб, бир нимани ютган экан... Қисқаси бу қандай бўлгани маълум эмас, лекин шўрликнинг қорнидан бир доллар топилди.

* * *

Ишончли манбаларга қараганда 11 ноябрда «Хожи Байрам» масжидида куркага жаноза ўқилган, шундан кейин Иненюнинг Калифорниядаги вилласида абадий роҳатланмоқ учун марҳумнинг жасади махсус самолётда Америкага юборилган.

Муқаддас тангри Иненюнинг ғамгин оиласига тасаллию, бечора Юнитининг ўн беш етимига узоқ умр берсин... Омин!

РУСТАМ

Мен бозорга тушган эдим. Олдимдан етти-саккиз ёшлар чамаси яланг оёқ, ранги заҳил, жулдурвоқи бир бола чиқди. Унинг елкасида ўзидан ҳам катта савати бор эди. У, мени ёллаб олинг, деб ялина бошлади. Мен кўп нарса олмоқчи эмас эдим, шунинг учун унга йўқ деб жавоб бердим. Ҳақиқатда эса нарсаларимни шу ёш болага кўтартириб боришим менинг учун уят эди. Бироқ, у мени кўндириш учун, ялинишни қўймади:

— Мен кўп ҳақ олмайман — беш ғуруш берсангиз бўлади. Бугун мени ҳеч ким ёллагани йўқ. Ҳаммаси, сен ҳали ёшсан, деб айтишди.

Менинг болага раҳмим келди. Киссамдан беш ғуруш чиқариб, унга узатдим:

— Ма, ол!

Бола бурнини бир тортди-да, ҳайрон бўлиб менга тикилди.

— Нарсаларингизни олиб бориб берганимдан кейин берарсиз.

— Ма, ол. Мен сенга текинга беряпман.

Бола менинг кўзларимга тикилиб қарар экан, энди-гина пат чиқарган жўжадек ҳурпайиб кутилмаганда:

— Мен гадой эмасман!— деб жавоб берди ва,— Нарсаларингизни олиб бориб берганим йўқ-ку. Пулингизни олиб нима қиламан?— деб айтди.

Мен нима қилишимни билмай қолдим — у мени кўп хижолат қилиб қўйди. Шошганимдан шундай дея олдим, холос:

— Мен анча узоқда тураман. Оладиган нарсаларим ҳам унча кўп эмас. Ўзим олиб бора оламан.

— Узоқ бўлса ҳам майли. Нима сотиб олсангиз шуни олиб бориб бераман.

Рози бўлмасликдан бошқа чора йўқ эди.

— Хўп,— дедим.— Қани, юр бўлмаса!

Мақсадим у билан йўлда гаплашиш эди. Биз бозорда унча кўп юрмадик, сотиб олган нарсаларимизни саватга солиб, уйга қараб йўл олдик. Аммо олган нарсамиз ҳаммаси бўлиб ярим сават ҳам келмас эди. Юк унча оғир бўлмаганидан бола бошини бепарво кўтариб, атрофдаги катта-катта басавлат уйларга, баланд дарахтларга узоқлардан кўриниб турган қорли тоғларга кўз югуртиб, менинг ўнг томонимдан борар эди. Биз бир оз юриб берганимиздан кейин, ундан:

— Отинг нима?— деб сўрадим.

У ҳеч тин олмасдан, дона-дона қилиб сўзлаб кетди:

— Отим Рустам. Қизилжа ҳаммом яқинидаги қишлоқданман. Ешим тўққизда. Онам бултур ўлиб қолди. Қишлоқда биргина амаким бор. Бироқ ундан менга ҳеч қандай фойда йўқ. Энди бўлса, мана, Анқарага келдим...

— Шошма, шошма,— дедим, мен унинг сўзини бўлиб,— сендан буларнинг ҳаммасини сўраганим йўқ-ку, ҳали?

— Биладан.— деб жавоб берди у,— барибир бирин-

кетин ҳаммасини сўрайсиз. Шунинг учун ҳаммасини бир йўла айтиб, тинчиб қўя қолдим.

Бу бола билан гаплашиш жуда қийин эди. Унинг ҳар бир сўзидан болаларда кам учрайдиган ўткир зеҳн сезилиб турарди. У менинг жим бўлиб қолганимни билиб, сўзида давом этди:

— Ҳаммаси сўрайди, ҳаммасига айтиб бераман, аммо ҳеч қайсисидан бир чақалик фойда йўқ. Хай, майли, ҳеч қиси йўқ, яна бир оз сабр қиламан! Беш-олти йил ўтсин-чи...

— Хўш, беш-олти йилдан кейин нима қилмоқчисан?

У менинг юзларимга диққат билан тикилди ва:

— Сиз полициячи эмасмисиз, сўйлайин?— деди.

— Йўқ, мен полициячи эмасман. Айт, беш-олти йилдан кейин нима қилмоқчисан?

— Қамоқхонага ўт қўяман!

— Нега?

— Отам у ерда қамалиб ётибди, мен уни қутқариб оламан!

Мен ўзимни қаттиқ кулгидан зўр-базўр тутиб қолдим. Биз бирмунча вақт жим бордик. Кейин яна мен ундан савол қилдим:

— Отангни нима учун қамадилар?

— Жандармлар билан уришиб қолди. Биттасининг бўлса, қишлоқнинг нақ ўртасидаёқ ишини тамомлади... Ахир отам жуда яхши мерган эди-да. Отган ўқи бориб жандармнинг қоқ пешонасига тегди. Аммо отамга ўн саккиз йил беришди. Қамалиб ётганига ҳали икки йил ҳам бўлгани йўқ...

— Хўш, жандармлар билан у нимага уришди?

— Солиқ тўғрисида уришиб қолди. Отамнинг пули йўқ эди. Улар бизнинг уйимизга босиб келиб, кўрпачи-тўшакларимизни, қозонимиз ҳамда ёпинчимизни олиб кетишмоқчи бўлди. Отам уларнинг қўлидан тўппончасини юлиб олди. Отам. «Мана сенларга кўрпа!» деб биринчи ўқни узди. «Мана сенларга қозон!» деб иккинчи ўқни узди. «Мана сенларга ёпинчи!» деб учинчи ўқни узди. Жандармлардан бири: «Вой, ўлдим!»— деб қаттиқ қичқирди-да, кўчанинг ўртасига думалаб тушди...

Биз уйга яқинлашган эдик. Мен, Рустам менга яна нималарни айтиб берар экан, деб унинг гапиришини ку-

тар ва ундан ҳеч кўз узмас эдим. У менинг ўзига диққат билан разм солиб келаётганимни пайқаб қолди:

— Нега мунча тикиласиз, амаки. Биз қашшоқ одамлармиз. Юзу қўлимиз ифлос, қора, бўлганимиз шу...

Биз муюлишдан ўтдик. Ногаҳон, болани сават-павати билан қучоқлаб олгим келди. Бироқ қучоқламадим. Фақат энгаги тагидан ушладим-да, кўзларига тикилдим, сўнгра:

— Рустам, — дедим, — сенинг юзларинг сира кир ва ифлос эмас, ўғлим. Анқарада, умуман Туркияда сенга ўхшаган болаларнинг сони минг-мингларча. Сизларнинг ҳаммангизнинг ҳам пешоналарингиз ёрқин, бахтлисизлар, юзларингиз ҳам соф ва самимий юз. Кел, мен сени бир ўпай.

Рустам секингина мийиғида кулиб қўйди:

— Қўйсангиз-чи, афандим! Мен безгакман, тагин сизга ҳам юқиб қолмасин!

— Безгак — юқумли касал эмас.

— Йўқ, юқумли. Менга онамдан юққан. Иситмам тутса жуда жонсарақ бўлиб қоламан. Титроқ бошланди дегунча, худди лайлакдек, тишларим шақиллашга бошлайди...

Рустам ҳеч ғами йўқдек, шунга ҳам ташвишми, дегандек қилиб кулиб қўйди. Бу улфатчилигимиздан жасоратланиб:

— Рустам, сен овоқхонага отангни йўқлаб бориб турасанми?— деб сўрадим.

— Ҳафтада бир марта йўқлайман. Отамга папирос олиб бораман. Кўп пул ишласам, кўп нарса олиб бораман. Олдинги ҳафта ишим яхши юришгани учун икки пачка папирос олиб бориб бердим.

Уйга кирганимизда бизнинг ошхонадан овқат ҳиди келар эди. Хотиним столга дастурхон ёзиб столни ҳозирлади. Эр-хотин Рустамдан саватни олиб бўшатдик. Мен «унга ўн ғуруш пул узатдим. У менга: «Яқин жой, бунинг устига нарсаларингиз ҳам жуда оз эди», дегандек қилиб менга беш ғуруш майда қайтариб берди. Мен бўлсам, тагин: «Мен гадой эмасман!» деб айтиб қолмасмикин деб ҳадиксираб, унинг қўлидан майдани олдим. У худди шу онлаёқ кетишга ҳозирланди. Мен унинг икки қўлидан ушлаб:

— Кел, Рустам, бирга овқатланамиз!— деб илтимос қилдим.

— Йўқ, мумкин эмас,— деб жавоб берди у,— бугун бозор. Яна икки-уч марта қатнаб пул ишлашим керак.

Хотиним ҳам сўзга араллашиб, «болам, қола қол» деб ўтинди. Бироқ кейинча айтган сўзига пушаймон бўлди, Рустам унинг сўзини бўлиб:

— Мен бунақа устига оқ дастурхон ёзилган столда ўтириб овқатланишга ўрганмаганман. Бунинг устига вилкада овқат ейишни ҳам билмайман,— деб жавоб қайтарди.

Шундан кейин мен унга:

— Рустам, сен жуда яхши боласан-у,— бироқ, ўйлаган нарсанг менга ёқмади.

— Нега, қайси нарса?

— Ҳали сен қамоқхонага ўт қўяман дединг-ку...

Рустам яна кулимсираб:

— Эҳ, амаки-эй, сиз ҳали бунга ишондингизми? Мен буни фақат отамга далда бериш учун ўйлаб топдим. Бу сўзни бир дафъа отамга айтган вақтимда, у темир панжара орқасида туриб ҳам йиғлади, ҳам кулди.

Менинг ҳам кўзларимга ёш келди. Столимдан икки пачка папирос олиб унга бердим ва:

— Ма, мана бу папиросни отангга олиб бориб бер. Йўқлаб борганингда мendan салом айт,— дедим.

Рустам папиросни олиб яланғоч қўйнига солди ва очиқ кўнгиллик билан:

— Амаки, сиз кимсиз?— деб сўради.

— Кимлигимни сўраб нима қиласан?

— Ахир мен отамга сиздан салом айтишим керак-ку?

— Бир амаким салом айтиб юборди, деб қўя қол.

Кимлигини айтишинг шарт эмас. Отангга шуни ҳам айтиб қўй: кўп хафа бўлиб ўзини қийнамасин. Яхши кунлар ҳам келиб қолади. Шунда бу қамоқхоналар ўзидан-ўзи ёниб кетади!

Рустам ёш бўлса ҳам, лекин зеҳни ўткир бўлганлиги учун менинг бу гапларимга ишониши даргумон эди. Аммо у менинг бу сўзларимни сира эсидан чиқармаслигига ва отасига бориб айтиб беришига мутлақо ишонч ҳосил қилган эдим. У кўчага чиқар экан, менга:

— Амаки, сиз жуда яхши одам экансиз!— деб айтди.

Сўнгра у менинг қўлларимдан ўпмоқчи бўлди. Лекин мен олдинроқ унинг пешонасидан ўпдим. Рустам кетар экан, оч қолган вақтларида бизникига келиб туришга ваъда қилди...

Сизларга шуни ҳам айтиб қўяйин: Анқара ва Истамбулда Рустам сингари болалар жуда кўп, юзлар, минглар бор...

ЗАЙТУН ВА НОН

Агар бермаса Маъбад Нима
қила олади Маҳмуд?
(Халқ мақоли)

Бу ёш, оппоқ, соғлом хотин худди золим ошиғининг зулмига дучор бўлган илгариги замон жорияларига ўхшар эди... Унгиб кетган чит кўйлаги далва-далва йиртилган. Қуюқ, жингалак, тилладай сочлари мармар каби оппоқ елкаларига тўкилган, жаллодини кутувчи бир маъсум каби ғуссага чўмган ҳолда, чирик панжарали кунжакдан кўчага боқарди. Зайнаб Комил касалхонасига борувчи бу йўл бўм-бўш эди. Қўшни деворлар устидан ошган, баҳор чечаклари билан безанган қалин шохчалар бузуқ тош йўлга нозик тўр каби кўланкалар ёймиш. Буғотлардаги синиқ черепицалар орасидаги уяларида инсоний сафолатни сезмаган бахтиёр чумчуқлар бошқа бир байрам завқини сўраётган каби чирқиллашар, учиншар, севинчларидан териларига сиғмасдилар. Ёш, оппоқ, соғлом хотин бирдан:

— А...—деб ҳайқирди. Сонларини титроқ бир ҳаракат билан жуфтлаштирди. Тиззаларини тираб кўтарилди. Сўнгра тирсакларини дераза четига таяди. Шу йўсинда, тик турган жойида бирданига жонланган ҳайкал каби нафис қиёфа касб этди.

— Собира! Собира!— деб қичқирди.

Кўчадан ўтиб кетаётган икки олифта хотин дарров тўхтади. Узун бўйлиги бир оз шошиб, овоз келган тарафга қаради. Қора қошларини кериб, уй панжарасига боқди. Нозик ипак чоршофи¹ остидан шакли кўриниб турган, зардўзи қўл сумкасини силкитиб туриб сўради:

¹ Чоршоф — турк хотинлари паранжи ўрнида бошига ёпиниб юрадиган либос.

- Ким у?
- Мен.
- Сен кимсан. Ҳей?
- Ножия!

Зар тикилган сумкасини ҳовучларига олиб, асабий равишда сиқди. Бурчак томонга яхшироқ қайрилди. Так-рор сўради:

- Қайси Ножия?
- Бахтиёр афандининг қизи!
- Қайси Бахтиёр афандининг?
- Кассир Бахтиёр афандининг.
- Нима?
- Шундай...

Бир лаҳза шундай тўхтаб қолди. Бу уйининг учган-тушган хароба кўринишига ва устки шувоқларига боқди. Сикиқ дераза ойналари ўрнига газета қоғозлари ёпиштирилган эди.

- Ҳей, бу ерда нима қилиб юрибсан?
- Ҳеч.
- Ҳеч деганинг нимаси?
- Уйимиз шу!
- Уйингизми?
- Шундай.

Узун бўйли хотиннинг ёнидаги ҳам ҳайрон эди. Бир-бирларига боқдилар. Бир ҳазил гап эшитган сингари кулимсирадилар. Узун бўйли хотин панжарага қараб деди:

— Ёлгончисан! Эшикни оч, кўрай-чи... Мен сенинг бу ерда нима қилиб юрганингни биламан,— деди.

Устига маҳалла болалари бўр билан қуш суратлари солган эски эшик ёнига яқинлашди.

* * *

Собира билан Ножия болаликда ўртоқ эдилар. Бол-қон қоч-қочи бошланган замон худди шу ерда бирисининг отаси қози, бирисиники кассир эди. Қочган чоғда бир-бирларини йўқотдилар. Ҳозир орадан олти йил ўтгач, яна бир-бирларига дуч келдилар. Фақат Собира Ножиянинг усти-бошини кўргач:

— Бу нима аҳвол, қиз? Сени қутурган ит таладими? — деб қичқирди. Ножия ҳам унинг қора ипак чор-

шофига, очик бўйнидаги йирик зумрад тошли платина тақинчоғига, қўлидаги кагта зардўзи сумкага қараб, ҳайрон қолди. Ўз аҳволига қараб сиқилиб:

— Фақирлик!— деб қўйди.

Собира кўзларини атрофга югуртирди. Шувоқлари тўкилган бўлмалар, шувоқсиз, яланғоч шип бу уйга оғилхонадан ҳам хароброқ эски бир кулба тусини берган эди. Енидаги хотинга қайрилиб:

— Қандай, жуда гўзал эмасми?— деди.

— Мошоллоҳ...

Бу хотин ўзидан бир оз катта, лекин яна ҳам олифтароқ, яна ҳам таннозроқ бир хотин эди. Оқ сариқ қиёфасида чаркасларга ўхшаган бир ғурур бор эди. Мунчалик хароб бир уйга киришни ўзига эп кўрмагандай эшикдан мўралаб, ичкари кирмади. Ҳайрон қоларлик бир жимлик ичида уч хотин қайта-қайта бир-бирларига тикилдилар. Собира, ўз ичида ғайри ихтиёрый бир марҳамат овози сезгандай, шафқатли бир оҳангдэ деди:

— Эсиз Ножия, эсиз!.. Онанг қаерда?

— Ўлди.

— Отанг-чи?

— У ҳам ўлган...

— Аканг-чи?

— У ҳам ўлган...

— Бу ерда нега ўтирибсан?

— Бу уй эримнинг уйи.

— Эрингга қарашли уйми?

— Шундай.

— Эринг ким бўлиб ишлайди?

— Ёишт терувчи уста эди. Лекин ҳозир аскар...

— Қаерда?

— Шу ерда. Ҳайдарпошшода. Ишчи батальонда.

Яна жим қолдилар. Бояқиш аёл, бу олифта хонимларни уй ичкарисига чақиришга тортинди. Лекин Собира бойларга, киборларга хос тавозе билан кулиб:

— Ичкари кирайлик, сен билан гаплашайлик,— деди, — эсиз Ножия, эсиз... Уртоқжон сен жуда толесиз экансан-ку.

— Марҳамат этинг.

Собира ёнидаги ўртоғига қайрилди:

— Кел, бир оз ўтирайлик. Кўрдингми бу қизни...

Шунчалик гўзал бир хотинни ҳеч учратганмисан? Худо ҳақи жуда севимли, Сочларини кўр... Бу жингалаклар табиий! Ҳеч сунъийлик йўқ, диққат эт, худо ҳақи... Жиддий хотин кулимсиради ва:

— Мошоллоҳ, мошоллоҳ¹...— деди.

Тор, паст, қоронғи, зах даҳлиздан ўтдилар. Ичкари уйга киргач, қашшоқликнинг барча хунук манзараси бу икки хотиннинг этини жунжитириб юборди. Бирор ерда ўтиролмадилар, ўтиргудай жой ҳам йўқ эди. Ножия ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Гўё бу қашшоқлик ўз жинояти каби ерга қарар, уялар, сиқилар ва қизарар эди. Бурчакдаги йиртиқ бўйра устига бир неча кўрпа тахланганди. Бўйра четида бир газлик Лама сандиғи турарди. Каттагина бир кўза, ёнида карточка билан бериладиган қора нон, яшил бир сопол косада зайтун турарди. Хум турган пардасиз дераза олддаги тахта сўрича устига нафис эски бир кигиз тўшалган эди. Ножия:

— Утиринг! Тоза! — деб шу жойни кўрсатди.

Икки хотин тахта сўрига ўтирдилар. Ўртоғи пастак шипга, оқланмаган деворларга боқаркан, Собира болаликдаги дугонаси билан гаплаша бошлади:

— Қани, ёнимга кел, сени тузукроқ кўрайин.

—

— Кел ёнимга!

Ножия ҳам сўричага ўтирди.

— Нима бўлди сенга бунчалик?

— Тақдир, насиба шу экан-да!

...Секин-секин ҳикоя қила бошлади. Отаси Саланикда касал бўлиб, Стамбулга келган ойдаёқ вафот этган. Онаси билан Ускудорда бир уй топиб, бошларини суқишлари билан яна хасталикка йўлиққан. Онаси зотилжам касалидан ўлган. Ножия ёлғиз қолгач, уй эгаси бўлмиш тул хотин унга раҳми келиб, бозор бошидаги бўйдоқлар ётоғидан куёв топиб берган. Тўрт йилдан бери шу эри билан яшайди. Бу одам боёқиш яхши-ю, лекин жуда камбағал эди. Урушдан аввал кунига бир мажидия олиб қурилишларда ишларди. Аскарга кет-

¹ «Мошоллоҳ» — «Вой тавба!», «Ажаб!» ёки баъзан «Кўз тегмасин!» маъносида ҳам келади.

гач, Ножияга ўттиз гуруш ойлик тайинланди. Рухсат билан уйга келган оқшомлар баъзан аскарний қозончада шўрва ҳам келтирарди.

— Худога шукур, тирикчилик ўтиб турибди!

Бу гапни эшитган Собира жўшди:

— Шу аҳволингга шукур этиб ўтирибсанми ҳали?

— Алҳамдулиллоҳ!

— Ўртоқжон, сен жинни бўлибсан! Кеча-кундуз қора нон... Қаттиқ зайтун... Сўнгра шу ҳолинггаям шукур деб тавба ҳам қил!..

Бирдан, оқ-сарик келган катта хотинга қайрилди ва:

— Кўрдингми, Фусун хоним, худонинг қандай яхши бандалари бор, — деди.

Икковлари ҳам Ножияга ҳайронлик билан кўз югуртирдилар. Очлик, қашшоқлик ичида бу ранг, бу гўзаллик, бу вужуд қандай қилиб сўлмасдан, ўзини сақлаган? Ўзлари эса бой турмушда, ширин емаклар, шаробларга сероб ҳолда, қонсизлик касалидagi қутула олмайдилар.

Ножия бир оз уялиброқ сўрашга журъат этди:

— Сенинг отанг қаерда?

Собира:

— Билмайман. Ташқариларда, аллақаерларда юради! — деди.

Ножия олифта хотиннинг кўзларига тикилди:

— Онанг-чи?

— У ҳам бирга...

— Сен-чи?

— Менми? Узун ҳикоя. Аввало, бир офицер билан турмуш қурдим. Сўнг ажралишиб кетдим.

— Энди ким билан турибсан?

— Қариндошларим билан.

Бироқ Ножия, Собиранинг Стамбулда қариндошлари, айниқса бой қариндошлари борлигини билмас эди. Зотан у ҳам ўзи каби румелиялик¹ эди. Лекин ортиқча суриштириб ўтирмади. Жим қолди. Икки хотин унинг гўзаллигига ҳайрон қолишар, қуюқ сочларини силашарди. Собира чидаб туролмади. Чит кўйлак остида силкиллаб турган баданларини ушлаб, бўйнидан ўпди. Ножия

¹ Румелия — Туркиянинг Европадаги қисми.

хижолат тортди. Икки хотин бахт-толеининг бу гўзал вужудга рўпара келмаганига ачинишар, хунук-хунук бой хотинлардан баҳс этишарди. Собира деди:

— Рафиқани ўйлаб кўр, Фусун! Худди ялмоғиз кампирдай... Кўшқларда, автомобилларда! Инсон унинг юзига қарашга қўрқади. Энди мана бу Ножиёга боқ! Ажабо, агар Жамил бундай бир хотинни тушида кўрса нима қиларкин?

— Кўзларига ишонмас!

— Валлоҳи ишонмайди...

Собира, ўз ёнида қизариб, терлаб, бойликнинг шаъшааси қаршисида тамоман ўзини йўқотиб турган Ножиёдан:

— Ростини гапир, ойнага фақат ўттиз ғуруш билан кун кечирасанми? — деб сўради.

— Ўтган йил аскарларга кийим тикар эдим. Бу йил тополмадим.

— Вой боёқкиш!

—

— Ишонмайман. Қандай яшайсан?

— Шундай!

— Жоним, қандай яшайсан? Ўттиз ғуруш билан кичкина бир саъва ҳам кун кечиролмайди.

— Эрим ҳар ҳафта ҳеч узмасдан ярим кило зайтун келтириб туради. Мен ҳам иқтисод қилиб тураман.

Бунга Собира билан Фусун ишонишмади. Ўйларидаги хизматчиларнинг қора нон емаганларини хотирлаб, қаттиқ-қаттиқ кулишарди.

Фусун:

— Нима десам экан, дунё шунақа!— деб бошини қимирлатди.— Демак бу нон ҳам кўнгилга урар экан. Валлоҳи биз бобикка бердик емади. Аччиғи келди. Ғазабланиб, шу қадар вовилладики... қутурдимми деб ҳисобладик...

Собира асабий бир ҳаракат билан:

— Мен сени бу ерда қолдирмайман, валлоҳи, Ножиё!— деб қичқирди,— қани, тур ўрнингдан.

— Қаёққа?

— Бизникига кетамиз.

— Вой, қандай бўларкин?

— Қандай бўларди, шундай!

— Эримдан рухсат олмасдан...

— Юравер, жиннилик қилма, бир кеча бизда қол. Егин, ичгин сўнгра кўргин-чи, бу ерга қайтгинг келар-микин?

— Э... э...

— Юра қол, юр деяман-ку.

Уйдан чиқиб, рухсатсиз бир ерга кетишга Ножианинг ақли бовар қилмас эди. Воқеан эри бу кеча келмас эди. Лекин қандай бўларкин. Икки хотин унга ачинишмоқда, тўрт йилдан бери кулбасида иссиқ овқат пишмаганини эшитгач, жуда таъсирланиб, нима қилишларини билмас эдилар: Узлари бугун извош билан Кадикуюндан бу ерга бир ошпаз хотинни қидириб келганлар, лекин бу хотиннинг уйини тополмаганлар. Уйдаги ош пиширувчи хизматчилари билан чиқишмас эканлар. Шунинг учун уни бўшатиб юбормоқчи бўлганлар. Фусун бу оқшомги емаклардан гап бошлади. Пиширтирган тотли овқатлардан сўзлади. Шаробдан, шампанскоедан баҳс очдилар. Ножия, болаликдаги дугонасининг ҳар овқатда қирқ лиралик шампански ичишини эшитаркан, қулоқларига ишонмас эди, ширинликлар, ёғлик сомсалар, қоврилган гўштлар ҳикоясидан оғзидан сўлакайлари оққудай бўлди. Уларнинг гапларидан кейин ўз бахтсизлиги, қашшоқлиги кўз ўнгида яна ортиқроқ кучаяр, ўз фалокзтини яхшироқ тушунарди. Ичида: «Утиб кетадиган бир меҳмонлик! Нима бўларди? Бориб, тўйиб-тўйиб бир овқат еб келаман!» дерди. Қочқин вақтидан бери бир неча йил бўлдики, ширинликка, сомсага юраги эзилади. Ҳатто, зайтундан, сирдан бошқа ҳамма нарсанинг таъминини эсдан чиқаргандай эди. Емак қайғусининг чидаб бўлмас тутқаноқ дарди уни эсанкиратди. Бу кеча Собиралариникига бормоқчи бўлди. Фақат усти-боши жуда увада эди. Хишлоқ торта-торта узр сўради, Фусун билан Собира бир-бирларига боқдилар. Собира:

— Ножиани олиб, Дўғончиликка, Муаззиз хоним ёнига борамиз. Уни чиройли қилиб кийдирамиз. Муаззиз ҳам дуркун хотин. Куйлаклари, чоршофи Ножияга жуда тўғри келади!— деди Фусун.

— Валлоҳи, яхши фикр айтдинг. У телбани ҳам бугун олиб кетамиз,— деб жавоб қайтарди.

Уринларидан турдилар. Ножия эрталабдан бери ҳеч нарса емаган эди. Сўнг даражада очикқанидан қора нон билан зайтуни ҳам меъдаси кўтармас эди. Тўрт йилдан

бери боёқиш оч қола бериб, озқатдан ҳам кўнгли сову-
ган эди. Ножиянинг меъдаси овқат, ошпаз, ширинлик,
сомса тўғрисидаги гапларни эшитгач, яна хийла ғалаён-
га келди. Ортиқ бир нарса ўйламас: «Оҳ, бу кеча, ким
билсин, нималар ейман?» дер эди. Кутмаганда уйига
келган бу бахтиёр дугонасининг қандай бой бўлганини
муҳокама этмас, овқат фикри димоғига ёқимли ҳидлар-
ни келтириб, оғирлашарди. Ғайри ихтиёрий равишда кўз
ўнгига оқ дастурхон солинган бир стол келар, бу хаёлий
стол устида қоврилган гўштлар, компотлар, паловлар,
морожнийлар кўргандай бўлар эди. Овқат хулёси билан
орзиқиб, тамомила боши қотган эди. Хотинлар ўрнидан
тургач, у ҳам мажҳул бир севинч билан қоматини тик-
лади, кўрпа орасидан эски, ямоқли, кенг бир қора жун
чоршоф чиқарди. Уялиб-уялиб кийди. Собира унга тики-
лар ва дер эди:

— Худо ҳақи, Фусун, бир марта унга боқ! Бу жул-
дурлар ичида ҳам у худди маликадек кўринмаётирми?

Эшикдан чиққандан сўнг кўп юрмадилар, кичик кў-
ча олдида уларни бир извош кутиб турмоқда эди. Из-
вошга чиққач, Собира извошчига:

— Дўгончиликка ҳайда!— деди.

Ножия уларнинг рўпарасига ўтирди. Йўлда ҳамон
ўйин-кулгидан, кийимдан, модадан гаплашдилар. Лекин
Ножия уларнинг гапларига кўп қулоқ солмас, бу оқшом
мазали овқатлар ейишини хаёл қилиб борарди, хотинлар
эса ҳамон унинг гўзаллигига боқишар, қўлларини ушла-
шарди.

Фусун:

— Ножия хонимнинг қўллари ҳам бузилмаган,—
деди, — худди ҳар кун сут билан ювгандай...

Ҳақиқатан Ножиянинг панжалари, қўллари ниҳоят
даражада гўзал эди. Ҳар оқшом маҳалла булоғидан оқ-
қан совуқ сув билан ювинарди. Совун жуда қиммат бўл-
гани учун кирланишдан қўрқар, қора қишда ҳам совуқ
сув билан таҳорат оларди. Оққа бўялган каттагина бир
уй қаршисида извошни тўхтатдилар. Бу уй маҳалланинг
эски, тахталик, бўялмаган уйлари ўртасига меҳмонга
келган бегона бир қўноққа ўхшарди. Эшикни оппоқ фар-
тук тутган бир қиз очди. Собира сўради:

— Хоним уйдами, Элеп?

— Уйда.

— Югур, бизни хабар қил!

— Марҳамат...

Мармар тўшалган бир ҳовлига кирдилар. Хизматчи қиз югуриб юқори чиқди. Улар зинапоялардан чиқаётганда телба сингари бир хотин уларни қарши олди:

— Оҳ, хонимлар! Нечук шамол учирди...

Аввал, Фусунга чирмашди, сўнг Собирани қучоқлади. Упишдилар.

— Қандай шамол учирганини ўзинг бил, кўрайликчи!

— Билмадим... Бу кеча шу ерда қоласизми?

— Йўқ...

Бу, анчагина пардозли, анча ёши ўтган, аммо жуда гўзал, ҳорғин бир хотин эди. Катта кўзларига қуюқ сурма кўйганди. Ножиёга боқди. Сўнгра кўзларини қисиб, меҳмонлардан сўради:

— Бу яширинча келган хоним ким?

— Яширинча эмас, ўз усти-боши...

— Ҳазиллашмасанг-чи!

Собира онг ичишга мажбур бўлди:

— Худо ҳақи, яширинган эмас! Сендан кўйлак, юбка, чоршоф, туфли олишга келдик. Бу кеча бизда меҳмон бўлади!

— Ёлғон, ёлғон!..

— Худо ҳақи дедим-ку...

Хотин, қип-қизарган Ножиёга боқар, ишонмас эди. Худди эркак сифат:

— Қандай чиройли, вой-вой!— деб қичқирди.

Ҳаммалари Ножиёни қайта-қайта томоша қилдилар. Фусун:

— Аввал кийинсин, шундан сўнг сиз уни бир томоша қилинг!— деди.

* * *

Кенг бир ётоқхонада, катта ойнали жавон қаршисида уч хотин Ножиёни ечинтирдилар. Уни яланғоч ҳолда кўргач, телба бўлаёздилар. Уй эгаси Муаззиз, кўзларини сонларига урар ва:

— Ё рабби, эркак бўлганимда эди!— деб ҳайқирарди.

Нозик, оппоқ ипакдан жуда қиммат баҳо бир кўйлак кийдирдилар. Пайпоқларини кийдирар экан, оёқлари-

нинг, тиззаларининг оқлиги, гўзаллиги уларни қизган-тирарди... Сочларини тузатдилар. Бу тилла ранг, жингалак, кўркам сочлар шу қадар қуюқ эдики, улама соч қўйнишга сира ҳожат йўқ эди. Сўнг ўша ерда ўтиришиб, ўз асарларига ҳайрон қолган санъаткорлар сингари ўзлари ясантирган вужудни томоша этдилар. Ножия ҳеч нарса сўзламас, кулимсирар, гўзаллиги учун сўзланган сўзларни бир оз муболағали ҳисоблар: «Ажабо, тўғри-ми?» дегандай кўз қири билан ойнадаги аксига боқарди.

Хизматчи қиз кумуш патнусда чой келтирди. Кичик бир манқал ёнига мовий ипак қопланган курсиларни тортиб ўтирдилар. Ножияни ҳам рўпараларига ўтиргиздилар. Зарланган сигараларни ёндирдилар. Фақат эркакларга донр гаплашдилар. Ножия уларнинг гапларини эшитиб, соф бир хотин мантиқи билан ич-ичида: «Эҳтимол булар бузуқ хотинлар бўлса керак...» дер, лекин булар нақадар бой! Қийганлари ипак, ўтирганлари ипак. Оёғи остидаги, юмшоқлигини сезиб турган гулдор қизил гилам ҳам ҳеч шубҳасиз ипакли эди. Ким билади, овқатлари қандай... Кумуш патнус устидаги олтин нақшли қантдонга тикилар, эрталабдан бери ҳеч бир нарса тотимаган, рўза тутган бир одам каби кўзига кабоблар, паловлар, ширинликлар, сомсалар кўринарди. Яна уни ҳиқичоқ тута бошлади. Яхшики, у ҳам бу оқшом шундай иссиқ, шу ёғлиқ овқатлардан еяжак эди. Ҳиқичоқдан безовталанар, гўё бу ғайри ихтиёрий ҳол буюк бир айб каби хижолат тортарди. Ҳиқичоқни тўхтатишга уринаркан, гўё қулоқлари янги очилгандай Собира ва ўртоқларининг сўзларини эшитди. Бери шундай деди:

- Ризо бу аёлга бир кеча учун минг лира беради! Муаззиз унинг гапини рад этди:
- Бермайди! У ифлос фақат катталик қилади, аммо пулга келганда номард.
- Миловичга ўн минг лира берибди!
- У бошқа...
- Нечун бошқа?
- Учакишгандир балки...
- Эҳе, Ҳожи Иброҳим кўрса нима қиларкин?
- Ундан қўрқаман. Пул бермайди-ю, аммо дарров уй-жой ҳозирлашга тушади.

Ножия, гап ўзи тўғрисида бўлаётганини тушунгач, юраги ўйнамоққа бошлади. Эҳтимол уни бу кеча бировга тортиқ қиларлар.

Ғайри ихтиёрий равишда ўрнидан туриб, ечинмоқ, яна ўз эски-тускиларини киймоқ, югура-югура уйига қочмоқ истади. Қимирлади. Енидагилар унга ҳам бир сигара чектиришга уриндилар.

— Чекмайман, валлоҳи!— деди. Мажбур этдилар. Ипак кийимлар ичида у шу қадар роҳат этган эдики, қўлидаги пушти тўр ипак таъриф этиб бўлмас бир лаззат билан баданига тегмоқда эди. «Бир кеча қолсам нима бўлади? Дарров бировнинг қучоғига отмаслар... Бу оқшом бир оз иссиқ овқат ейман! Эртага эрталаб ёнларидан қочаман!» деб ўйлади. Меъдаси худди юрак сингари типирчиламоқда эди. Яна уларнинг сўзлари қулоғига кирмай қолди, тўрт йилдан бери ҳасратини тортган гўштларни, ширинликларни хотирлади. Қорни ниҳоят даражада очиқиб кетган эди. Агар бу ердан туриб қочса, уйда нима ҳам еяр эди. Уйдаги сандиқ устида турган яшил сопол коса унинг кўз олдига келди. Унинг ичидаги қора зайтунар гўё бир азоб қуроли эди. Қочқора нонни чайнаётгандай бир он тишларини ғижирлатди. Ютинди. Нима бўлса бўлсин, бу кеча булар билан қоладиган бўлди. Ичида: «емак учун... емак учун...» дер, хавф остида қолажак номусини ақлига келтирмоқ истамасди. Собира, Фусун, Муаззиз қилмоқчи бўлган ишларини ундан яширмас, уни бир неча бекларга кўрсатиб, ҳаммасини ҳам телба қилажакларини сўзлардилар. Муаззиз:

— Ҳозирдаёқ извошга тушинг. Соат тўртдаги кемага етинг! Модага чиқиб ёшлар ўртасида айланишинг! Албатта бирортасига дуч келасиз,— деди.

Уринларидан турдилар. Чоршофларини ёпиндилар. Ножияга ҳам қора ипакдан бир чоршоф кийдирдилар. Қўлига зар ҳошияли чиройли бир бахмал сумка бердилар, Сўнгра узоқ ўпишмоққа бошладилар. Муаззиз Ножияни ҳам ўпди. Эшикка чиққунча ҳаммаларини кузатди. Бир оз қисилишиб, Ножияни ўрталарига олиб ўтирдилар. Қувватли отлар извошни бўм-бўш йўлдан учириб олиб бормоқда эди. Ножия яна овқат хаёлларига берилди. Собира билан Фусуннинг гаплашганлари қулоғига эшитилиб турса ҳам тушунмади. Ҳайдарпошшога денгиз қир-

роғидан ўтаётган чоқларида атрофига хира назар билан боқди. Қодиқуюни ҳеч кўрмаган эди. Ускудорда, ўз маҳалласидаги хароб уйларга ўрганган кўзлари озода, паркетли кўчаларга, тош иморатларга ажабланиб боқаркан, ўзини бегона мамлакатда юрган деб гумон этарди. Йўлда ғоят олифта кийинган эркаклар уларга таъзим қилардилар. Ниҳоят, извош бир майдонда тўхтади.

Бу ер обод бир жой эди. Одатдаги бир сайилгоҳ сингари ғала-ғовурли эди. Атрофда баланд дарахтлар ўсганди. Дарахтлар орқасидан чексиз денгиз сатҳи кўринмоқда эди. Тўхтаб турган извошлар ҳам кўп эди. Хотинлар билан эркаклар аралаш кезмоқда, гаплашмоқда, кулмоқда эдилар. Ножия атрофига боқаркан, бирдан Собиранинг бир одам билан гаплашганини эшитди. Бошини ўгирди. Бу одам катта мўйловли, нозик, оқ-сарик бир йигит эди. Оқ шим ва ложувард бир жекет кийганди.

— Худо ҳақи, бу ким?— деб сўради. Собира кулди:

— Билмайман! Ёнимизга тушиб келди.

Ножия қулоқ солди. Йигитнинг кўзларига кўзлари тўғри келгач, худди ҳурккандай юзини Фусун турган томонга ўгирди. Бу хотин ўзини ғоят жиддий тутмоқда, йигитни кўрмагандай турмоқда эди.

— Худо ҳақи, сўзла, бу ким?

— Бир инсон-да ахир...

— Фаришта-ку...

— Нима деб ўйладинг?

— Азизим, Собира, мен билан таништир.

— Эркаклар билан гаплашмайди, жоним. У бизга махсус...

— Худо ҳақи, ўтинаман.

— Бу кеча бизга кела қол.

— Уйингиз ғала-ғовур. Биласаңми, мен энди ортиқ ичмайман. Сиз ҳали ўйнайсиз. Кейинги кема билан келдим. Қорним ҳам тўқ. Уртангизда мен томошабин бўлиб қоламан.

— Хўп, майли, томошабин бўлиб қол.

— Ўлжа тушадими?

— Ҳали сен ўлжа тушадими деб, бу пари қизни олиб кетмоқчимисан?

— Собира, ўжарлик қилма. Бизникилар бир ҳафта-

дан бери Буюкотада... Уйда ҳеч ким йўқ. Бундай қулай фурсат топилавермайди. Шу аёлни менга тақдим эт; бир неча кун сенинг давлатинг кўланкасида кайфу сафо сурайин...

Жуда секин гаплашмоқда эдилар. Лекин Ножия юрак уришининг товуши билан баравар икковининг сўзларини ҳам аниқ эшитарди:

— Мелинг давлатим кўланкасида кайфу сафо сурар экансан, менга нима берасан?

— Сен айт! Нима истасанг берай!

— Йўқ, айтмайман!

— Ҳозир сенга юз лира бераман.

— Яна ош! Яна ош!

— Юз йигирма.

— Эски бозордамисан, ёху! Ғурушма-ғуруш ошиб ўтиришининг нима ҳожати бор?

— Юз эллик, Собира!

— Ош, ош! Кўз олдингга у қарри Миловични келтиргин-да, сўнг диққат билан, истаганинг бу қизга бир қарагин. Ош, азизим, бир оз.

— Икки юз.

— Унга нима беражаксан?

— Сен аралашма.

— Гапир, гапир.

— Валлоҳи, Собира, мен умримда бундақа гўзални кўрмадим. Балки ўйнаш қиларман, ёки оларман.

— Кет йўқол бу ердан, уч йилдан бери ҳар кўрганнингни ўйнаш қилмоқчи бўласан. Эсингда борми, мени ҳам олти ойгача лақиллатиб юрдинг.

— Аммо бу жуда ҳам чиройли экан!

Ножия, ўз тепасидан савдолашаётганларини англади. Жони койиди, извошдан тушиб қочмоқ фикрига келди. Лекин қаерга кетади? Очлигидан мадори қуриган эди. Уйини хотирлади. Тишларини қисди. Яна овқат ҳидларини сезаётгандай бўлди. Собира билан гаплашган йигит уларни бирга айланишга таклиф этди. Фусун рози бўлди. Извошдан тушдилар. Собира ҳайрон қоларли бир шошилиш билан орқага қайрилиб:

— Болаликда мактаб ўртоғим, Ножия хоним!— деди, Ножияга эса:

— Генерал отасининг пулларини шопириб-совуриб юрган Фасиҳ Бек,— деб маҳоват қилди. Ўзини йўқотиб

қўйган Ножия кулимсиради. Сайр этиб юрган одамлар ичига аралашиб, булар ҳам айлана бошладилар. Енгил ипак қўйлакли хотинлар, ёшлар ҳадеб уларга қарашарди.

Сайр этиш анча давом этди.

Ножиянинг қорни шу қадар очиқиб кетдики... қорни гижимлаб огрий бошлади. Кўзлари олдида қоп-қора кўлкалар учди. Қуёш дарахтлар орқасига беркинмоқда, денгиз тепаси кўкиш, пушти, қизил булутлар билан тўлди. Одамлар ичидан баъзан велосипедли болалар ҳам ўтиб турарди. Собира:

— Юринг энди, болалар, кетайлик, — деди. — Чарчадим. Бу кеча зиёфатимиз ҳам бор. Бизни кутадилар. Фусун сўради:

— Фасиҳ Бек ҳам борадими?

— Уздан сўра. Бормайди.

Фасиҳ жавоб берди:

— Мени кечирасиз, хоним.

— Фасиҳ! — деди Собира, — бу кеча бизда ғала-ғовур кўп. Ножия шовқин-суронга ўрганмаган. Бу кеча сенда меҳмон бўлиб қола қолсин!

— Бош устига, марҳамат қилсинлар!

Ножия жавоб бермади. Чарчаганидан дармони қуриб қимирлашга ҳоли йўқ, заиф бир арвоҳ каби эди. Фақат кулимсиради. Собирага қолса, чолғи, ўйин, ичкилик, тўполон ичида эҳтимол, емоқ вақти узаяжак, балки ярим кечагача овқат ейиш учун ўтирилмас. Ҳолбуки, бу йигитнинг уйи тапқо. Вақт ҳам аллама ҳал бўлиб қолди. Буларнинг қўлидан қочиш, қутулиш эҳтимоли ҳам қолмади. У билан бирга кетиш дурустроқ бўлармикин? — деди у ва ичида «Ҳозир бориб овқат егани ўтираминиз. Қорнимни тўйдираман! Сўнгра бирор баҳона топилар, балки тонгга қадар таслим бўлмасман. Кейин қочиб кетарман!» деб ўйлади. Фасиҳнинг извоши бу майдоннинг четида турарди. Собира ва Фусун билан хайрлашдилар. Йигит дарров уни қўлтиқлаб олди. Извошга чиқдилар. Лампалари ёқилган дўконлар орасидан ўта бошладилар. Йигит унинг фавқулодда гўзаллиги ҳақида гап очиб:

— Худоё тавба! Сиз қаерда туғилгансиз? Қаерда катта бўлгансиз? Қандай латофат! — деб, кулкили саволлар берди. Узини унга тақдим этгани учун Собирага

икки юз лира берган бу йигитнинг бойлигини ўйлаган Ножия бу оқшом қандай дастурхон ёнида ўтиришни кўз олдига келтиришга уринарди. Олти йўл оғзидан, Боғдод проспектидан бор бўйича от чоптириб ўтдилар. Фасих бек аёлнинг ўйчанлигини ҳам жуда нафосатли топиб, ундан сўради:

— Нималарни ўйлаётирсиз, худо ҳақи... Бирорга гамингиз борми?

— Ҳеч, афандим.

— Нега бу қадар хаёл сурасиз?

— Ҳеч, афандим!

Йигитга қайрилиб: «Ҳозир тўғри дастурхон ёнига ўтирамиз! Хўпми?» дегуси келарди. Унг тарафида боғган қуёшнинг қизил шуъласи ҳамон ўчмаган эди. Арғувонзордан ўтдилар. Извош тўхтаганда оғир бир уйқудан уйғонгандай сесканди. Фасих ерга сакраб тушиб, унга қўлини узатди.

— Марҳамат қилинг...

Пастга тушиб, темир панжарали бир дарвоза олдига келишди. Ичкарида, дарахтзор, қоронғи бир йўлнинг охирида бир бино кўланкаси кўринарди. Дарвозадан киргач, Фасих:

— Ислом, Ислом! — деб чақирди.

Узоқдан бир арнаву¹ товуши келди.

— Афандим?

— Югур, залнинг чироқларини ёқ!

Буларни қарши олувчи, узун бўйли, боғбон кийимидаги бир одам эди!

— Бош устига афандим!

Фасих Ножияга ўгирилиб деди:

— Уйда боғбондан бошқа ҳеч ким йўқ. Хотиржам бўл, ҳеч тортинма, азизим!

—

— Ўзингни эркин тут энди...

— Хўш...

Кенг тош зинапоялардан чиқдилар. Даҳлизнинг, залнинг чироқлари ёқилган эди. Ножия умрида кўрмагани бу ҳашамат ва безакларга оғзи очилиб қолди. Залдаги ажойиб нарсаларни кўргач, қорни очлигини ҳам унутиб

¹ Арнаву т — албаниялик.

қўя ёзди. Гиламлар, деворлардаги суратлар, вазалар, қиммат баҳо пардалар, ўртадаги чиройли стол... барчасига айрим-айрим кўз тикди. Залдаги ҳамма нарсани томоша қилиб тамомлагач, яна қорни очлигини сездди. Табиий, емак хонаси ҳам шу сингари безатилган бўлиши керак. Ким билсин қандай овқатлар бор экан. Гўш ва сомсаларнинг ҳидлари димоғига урилгандай туюлди. Фасиҳ булбулдай сайрамоқда эди. Ножия тушунмайдиган бир қанча нарсалар сўзлар, унга абадий ишқлардан, ҳатто, уйланишдан, туғналажак болалардан, чексиз бахтлардан баҳс этарди.

* * *

Қанча вақт ўтди, Ножиянинг хабари бўлмади. Фасиҳ: — Юринг энди, азизим юқори чиқайлик!— деди. Фикрида овқатдан бошқа нарса бўлмаган Ножия, ғайри ихтиёрий равишда сўради:

— Қаерга?

— Ётоқ бўлмамизга, азизим!

— Лекин...

— Нима дейсиз, жонгинам?

Ножия зўр хижолат ичида:

— Бир оз нарса есак... — дея олди. Фасиҳ:

— Вой, деб қичқирди,— қандай эшак эканман? Гўзаллигингиз мени шоширди. Қорнингиз очми-тўқлигини сўрамадим. Худо ҳақи, афв этасиз. Мен Стамбулдан тўйиб келган эдим. Тўхтанг, ҳозир бир нарса топамиз.

Урнидан туриб, очиқ деразадан бошини чиқарди-да:

— Ислом, Ислом!— деб чақирди.

— Афандим.

— Кел бу ёққа, ҳой, тез деяпман.

—

—

— Афандим!

— Югур, ейдиган бирор нарса топ!

Ножия емак тўғрисидаги бу гапга диққат билан қулоқ солди.

— Нима қилайин, афандим?

— Нима қилсанг шуни қил?

— Ярим кеча бўлди, афандим, ҳозир ҳамма жой беркилди.

— Ҳей, бошимни оғритма деяпман, бор, нимаики топсанг дарров емакхонага келтир.

— Афандим, ҳозир ҳамма жой ёпиқ...

— Гапни чўзма деяпман-ку!.. Нима топсанг топ!

Арнавут кетгач, Фасих яна Ножияга ўгирилди. Чиройли қўлини ушлади, ўпмоққа, силамоққа бошлади.

— Бу хатони кечир, азизим. Эрталаб ресторандан келтирамиз. Менинг ақлимга келмабди. Афв эт.

— Астаффуруллоҳ...

— Ҳақиқатан эшаклик қилдим.

— Астаффуруллоҳ...

— Шундай бўлди: емак тўғрисида ҳеч ўйламадим.

Сизни кўргандан кейин эсимни йўқотдим, валлоҳи...

Ичкари кираётган арнавутнинг оёқ шарпаси эшитилди. Ножия Фасих сўзлаган гапларни энди эшитмас, фақат оёқ товушини эшитгандай бўлар эди. Арнавут эшик ташқарисидан деди:

— Емак тайёрдир, бегим, марҳамат этинг!

Ўринларидан турдилар. Даҳлиздаги стол ёнидан айланиб ўтдилар. Фасих бир эшик олдида тўхтади.

— Марҳамат этинг, хоним!— деди.

Ножия дарров ичкари кирди. Қирган уйи кенг, мукамал бир емак зали эди. Буфетларнинг биллурларида акс этган чироқ шуълалари порламоқда эди, каттакон тўрт бурчак стол чеккасига қарама-қарши икки курси қўйилганди. Фақат бир курси олдида бир товоқ турарди.

— Марҳамат этинг, хоним!

Фасих Ножияни курсига ўтқизди. Ножиянинг кўзлари товоқ ичидаги нарсага тушгач, бирдан бетоқат бўлиб, шовқин кўтарди:

— А!..

Товоқ ичидаги: қоп-қора зайтун доналари эди. Унинг ёнида, тўрт йилдан бери кўнглига урган қора нон парчалари турарди. Қўллари билан столга таянди. Бошини қўллари устига қўйди. Йиғламоққа бошлади. Овози борича хўнграб-хўнграб йиғлади. Фасих, бир лаҳза ичидаги бу ўзгаришдан ҳеч нарса тушунмади. «Нима бўлди?» дея олмас, Ножиянинг орқага ташланган рўмоли остидан кўринган оппоқ елкасига тикилар, қора нон билан товоқ ичидаги зайтунларни кўрмас эди.

Арнавут уйдаги итга бериладиган қора нондан бош-

қа бир нарса топмаган эди. Оқшом лўяларни ҳам та-
момлаган, ҳеч қолмаган эди.

Бухрон шиддатланди, Ножиянинг кўз ёшлари қўлла-
рини хўл қилди. Фасиҳ тўхтовсиз:

— Нима бўлди, жоним? Нима бўлди?— дер эди.
Еш хотин:

— Ҳеч!— деб ўрнидан турди. Тўғри эшик томонга
юрди. Фасиҳ унинг йўлини тўсмоқчи бўлди.

— Худо хайр берсин, мени чиқариб юборинг. Бўлма-
са иш ёмон бўлади!— деб бақирди хотин. Чиройли мо-
вий кўзлари бақрайиб кетган эди. Йигит чекинди. Еш
хотиннинг уй эшигидан чиқиб кетишига қараб қолди.
Боқчанинг қумларига босилган қадам овозини эшитар-
кан:

— Қандай асабий хотин! Қизиқ бир муаммо...—
деди.

* * *

Ножия қоронғилик ичида кетмоқда эди. Бир овқат
учун бу кеча номусини қурбон этаёзди. Уни фақат бир
тақдим этганлари учун икки юз лира берилди. Сўнгра,
бу жаннат каби муҳташам саройлар сингари безанти-
рилган уйнинг олтинли, кумушли, биллурли емакхонаси-
да яна унинг рўпарасига зайтун, ноҳ чиқди. Юрди, юрди.
Энди йиғлашдан тўхтади. Унинг қалби гўё тошга айлан-
ган, кўксидан унинг оғирлигини сезмоқда эди. Катта
кўчадан кичкина бир кўчага қайрилди. Бу — бир тепа-
лик эди. Яна жадалроқ юрди. Қаерга кетаётганини бил-
мас эди. Сўнгра яна катта кўчага чиқди. Узоқдан
тўлқинларнинг овозини эшитди. Қоронғилик ичида яна
ҳам қорароқ кўринган дарахтлар шамолда гувуллашар-
ди. Денгиз тўлқинларининг овози келган томонга юрди.
Худди денгиз ўртасига қараб бир кўланка узанган эди.
Шу кўланка тепасидан юрди, юрди. Бир бино олдидан
ўтди, яна юрди. Салқин бир шабада юзларига урилмоқ-
да эди. Бояги кўланкали йўл тамом бўлган эди, тўхтади.
Қоп-қоронғи денгизга боқди, боқди, боқди.

Ўзини денгизга ташлашдан бошқа чора йўқ эди.
Жаннатга кетса ҳам, қашшоқликдан биратўласи қутула
олмас эди. Лекин ўзини денгизга отишга етарли қувват
тополмади. Турган ерига йиқилди. Қаршисида катта

бир юлдуз каби порлаб турган фонарга кўзларини тикди. Тикилган сари бу ёруғлик кўзлари ичида буюклашар, олтин товоқ каби қизиллашар, гўё кўзларига кирган ёқимли, майин нур тошга айланган, музлаган қалбини аста-аста иситиб, эритмоқда эди.

Б Е Н А М О З

Қизил япроқли қуруқ қайин шохлари билан ўралган катта қўрани, даралардан бошланган ҳайбатли қаттиқ шамол, худди йиқитадигандек ўрнидан тебратар эди. Панжарасиз чойхонанинг ярим қоронғи хилват бурчакларига сиқилишиб ўтирган қишлоқ халқи яна шу ерга тўпланишиб, Ҳожи имомнинг сўзлаётган ширин қиссаларини тингламоқда эди. Ҳаммалари ерга ёзилган йиртиқ бўйрнинг теварагида бўйинларини эгиб, чўкка тушиб ўтирар эдилар. Чексиз, чуқур диний одатга берилган кишиларнинг сукут аломати юзларидан кўринмоқда, бутун борлиқлари қулоқ бўлиб мулла сўзини тинглашар эдилар. Ҳожи имом, у намоз билан бу намоз ораларидаги бўш вақтларини ваъз ва насиҳат билан ўтказар эди.

Имом анчагина кекса бўлишига қарамай, тинч турмуш кечиргани учун яхшигина семирган, ғилай кўзлари сира тўймаган, ажойиб ҳарис бир киши эди. У масжиддан ташқари чиқдимн, мавсумнинг қиш ва ё ёз бўлишига қарамай, ҳамма вақт қўллари шимарилган, таҳоратга тайёр бўлиб турарди.

Шу вақтгача этаги ва ё бошқа бир ерига ҳеч кир тегмаган сариқ чакмонининг этагини йиғиштириб, худди туянинг ўркачидек юм-юмалоқ қилиб белига тўплаш унинг энг севган ишларидан бири эди.

Ун етти йилдан бери шу қишлоқда имомлик қиларди. Етти яшардан етмиш яшарни жамоат билан намоз ўқишга ўргатган эди. Катта-кичик эркакларни, хотин-қизларни, ҳаттоки бола-чақаларни олинг, ҳаммаси таҳорат, намоз, рўза, закот, фарзи-вожиб тўғрисида сўзлашиб ва шу ҳақда музокара юрнтишар эди. Азон вақтлари яқинлашганда қишлоқдагилар қиш бўлса, ўз уйларида, ёзда тоғлардан шариллаб, кўпириб оқиб тушаётган сувларда таҳорат қилишар, сўнгра, бир-бирларини туртишиб, ита-

ришиб, шопилганларича масжидга тўпланишар эдилар. Имом афандининг ўзлари ҳофиз қуръон эдилар. Имом афанди намозни жуда секин ўқир, тўрт ракатдан иборат бўлган бомдот намозини ярим соатда зўрға тугатар эдилар. Унинг ширин ва ёқимли насихатлари, диний ваъдалари таъсири остида қишлоқнинг халқи, ҳаёти, қиёфаси, хуллас, ҳамма нарсаси ҳаттоки исми ҳам ўзгарган эди.

Энг озида куннинг етти соатини: таҳорат олиш, намоз ўқиш, масжидда вазифа ўрганиш, чойхонада хусусий ваъзу насихатлар билан ўтказадиган қишлоқ халқи экин экиш ва йиғим-теримни бутунлай хотишларга ташлаб қўйган эди, боғларда, боғчаларда, анжир ва зайтунзорларда сира эркакларни учратиб бўлмасди.

Қўшни қишлоқ деҳқонлари бу қишлоқни «Дуғонли» демасдан, тўғридан-тўғри «Сўфилар қишлоғи» деб атардилар.

Мана уйғоқ вақтларида битта ҳам таҳоратсиз киши топилмаган бу сўфилар қишлоғида, кофир Али деган бир бенамоз бор эди...

Ҳожи имом ғазабланиб «тонгла қиёматда» қишлоқ халқининг қандай жаннатга киришларини, ҳур-ғулмонларни ўз ораларида тақсим қилишларини оби-тоби билан ширин-шакар қилиб тушунтириб турган пайтида эсига Али кофир тушиб қолса, бирдан ранги ўчиб қовоғи солинар ва кайфи тарқалиб, нашъаси қочар эди.

...У одам қип-қизил бир муртад эди.

Умрида бир дафъагина бўлсин таҳорат олганини, масжидга кирганини, садақа ва закот берганини ҳеч бир киши кўрмаган эди. Ўзи бўйдоқ, ота-онаси аллақачонлар ўлиб кетганди. Қариндошлари билан хафалашгани учун борди-келди қилмас эди.

Қишлоқнинг шамол келадиган шимол томонидаги тепаликда қўйлари билан ёлғиз ўзи ўтирар, ёнига чўпон ва ё хизматчи йўлатмас эди. Ўзи жуда ҳам хасис бўлиб, вақф ва закот қарзларини сира тўламас, бозордан бирон нарса олмоқчи бўлса, бир-икки пул учун тортишиб жанжал қилар эди. Тегирмонга боргундай бўлса, «бу озгина бир нарса-ку, шундан ҳам ҳақ оласанми?» деб унини текин тортдиришга уринарди.

Албанияда аскарлик қилгандан кейин беш йил аввал қўлига рухсат қоғози олиб хизматдан бўшаб келди. У,

ердан қайтгач биринчи иши, уйини, боғини ва ерларини сотиш бўлди.

Қўлига кирган пул билан аввал кўрасини қурди. Арзон-арзон олган ва ўзи тарбия қилиб етиштирган кўйларининг сони беш юзга етдими, дарров уларни Измирга ҳайдар, олти ойгача қораси кўринмас эди.

Қишлоқда бир пул учун минг думбалоқ ошган Али Измирда ҳамёнининг оғзини очиб катта харажат қилганлигини кўрган одамлар сўйлар эдилар. Қишлоқдан ташқарида бир хон сингари фаровон ҳаёт кечирав экан, бу ерда бўлса ҳар кимга ҳақорат назари билан қарар, ҳатто бозорга тушган пайтларида биров салом берса ҳам алиқ олмас экан.

Кўзига кўринган кишига тишини ғижирлатиб, аскарлигида ўрганган арнавод шеvasи билан:

— Аҳ бекорчи ялқовлар! Агар хотинларинг бўлмаса, сан даюслар очдан ўласанлар... — деб сўкар эди.

Ҳеч кимдан кўрқмас эди. Аскарликдан қайтишда кийиб келган кенг чолворини ечган вақтида белига таққан қора тоғ тўппончаси кўзга ташланарди. Бундан бошқа, кўрасига келиб-кетадиган таниш жандармларга «бўри овлашга» лозим бўлади деб кўрсатиб кўядиган мукамал бир ов милтиғи ҳам бор эди.

Кўрқинч бир воқиа бўлиб қолса, вабо келса, чигирка ёпирилса ва ё халқнинг бошига бирон фалокат келса, қишлоқ халқи дарров кофир Алини эсларлар ва «куруқнинг касофатига ҳўл ҳам ёнаётир» дер эдилар.

«...Ҳа, шундай, баъзан худо унинг динсизлигини, кофирлигини кўриб ғазабланади, фақатгина унга жазо бериш учун, гўё гуноҳкорнинг боғи, боғчаси, ери, қўш ҳўкизи йўқлигини билмагандек, унга ўчакиб ерларга бир томчи ёмғир томизмай, боғларга офатлар ёғдирар эди. Мана шу сабабдан бу йил ҳаво қуруқ келди» дейишарди.

Ғилай кўз имомнинг атрофидагилардан кекса бир чол:

— Ҳожи афанди, иш бундай кетаверса, ҳолимиз нима бўлади? Бирон кун ҳаммамизни тўплаб ёмғир дуоси ўқимасангиз ҳолимизга маймунлар йиғлайди.

Икки соатдан бери чойхонадаги халққа «Кесилган бош» ҳикоясини тушунтириб янгигина тугатган имом, бундай бир аҳамиятли масалани эшитгандан кейин, уч

ойдан бери кўкдан бир қатра томчи тушмаганини эс-
лади.

Шу пайтда елкасига чакмонини ташлаган, қора қа-
лин қошли, оқ кигиз телпак кийган Али кофир кўз ол-
дида жонланди.

Қалин дарахтларнинг устидан фақатгина оқ ва но-
зик минораси кўринган масжид томонга қаради. Катта
чинорларни шамол тебратар, улар ўзаро тўхтовсиз
шивирлаб худди зикир қилишгандай кўринарди.

Жизилдовиқлар чириллаб қулоқларни қар қилмоқда
эди. Масжид билан чойхона орасида катта қирралик
харсанг тошларни босиб ўтаётган дарё ҳайқириб, кўпи-
риб оқмоқда эди. Тор, тахта кўприкнинг устида ётган
бирмунча ғоз, бўйинлари эгилган, бир кўзлари билан
юқорига тикилиб, кўкдан раҳмат кутгандай кўринар
эдилар.

— Қишлоғимизда бир бетавфиқ турганда ҳақ таоло
дуомизни қабул қилармикин?.. — деб бошини тебратди
имом.

Али кофир исмини эшитган замон яраларига қўл
теккандай, қошлари керилиб, афтлари тиришган қиш-
лоқ халқига қараб:

— Мен уни имонга келтириш йўлини биламан,—
леди.

Камзулининг киссасидан, тошбақанинг озода бола-
сига ўхшаган соатини чиқарди-да, секин очиб қаради:

— Нега бақрайишиб турибсизлар!— деб ирғиб ўрни-
дан турди, пешин намозига чорак кам бир соат қолибди,
туринг оғалар, таҳоратимизни янгилайлик!

Кўпириб оқаётган дарё сувига қараб югурган одам-
лардан ҳурккан ғозлар, ғақ-ғақ овоз чиқариб кўприк-
устидан хиромон-хиромон нарироқ кетдилар.

* * *

Бир кун эрта билан Али кофир кўрасининг ташидаги
кўкаламга чолворини ёзиб устига ёнбошлади. Найда,
аскарликдан ўрганиб келган:

Драмо кўпригидан
Тундами ўтдинг нодон,
Дабралик дардли Ҳасан.

ашуласини куйламоқда эди.

Тик, ям-яшил тепадан кичкина ариқчадек пастга қараб буралиб, товланиб, қишлоққа қараб борадиган йўлни бўйлаб бир киши пастдан юқорига ўрлаб келаётганини кўрди ва «ажабо бу ким?» деб диққат билан тикилиб қараб таниди. Бу Ҳожи имом эди. Сариқ чакмони ва яктагини турмаклаб олган имом юқорига қараб ўрлаб келар эди. Шамол унинг қўлтигини қаппайтириб, тириклай пуфлаб шиширилган туя боласига ўхшатганди. Қўрага қараб чиқиб келаётгани маълум эди, чунки бу йўлдан бошқа тарафга бориб бўлмасди. Унинг бу ерда нима иши бор эди? Балки закот-макот сўраш учун келаётгандир? Али найини ерга қўйди-да, ўрнидан туриб ўтирди. «Зок-Зок-Зок!» деб итини чақирди, чақмоқ сингари қўрадан чопиб чиққан кўппакка узоқдан келаётган бегона кишини кўрсатиб:

— Бор, ўшани тут, ҳайда!— деди.

Кўппак ҳурганича Ҳожи имомга қараб югурди. Али кофир кулимсираб Зокни кузатиб турди. Ерни ялаб ўтган оғир бир ўқ сингари учарди. Қўлидаги асоси билан ўзини кўришга интилган имомга бир дамдаёқ етиб борди. Ҳужум этиб имомга ташланди, атрофини гир айланиб имомни тоза ҳам шоширди. Имом гоҳ чапга, гоҳ ўннга қайрилиб гир айланар, йўгон асоси билан Зокнинг тишларига уришни мўлжаллар эди. Ахир бўлмагандан кейин жон ҳалпи билан:

— Али ога, ҳой Али ога!— деб бақира бошлади. Али кофир жавоб бермади. Имом тагин уни чақирди. Уртада икки юз метр келадиган масофа бор эди. Охирда Али ўрнидан турди-да, бақириб сўради:

— Нима гап бор?

— Кўппакни чақир, ўғлим! Бўлмаса мени ғажийди!

— Орқага қайтиб тепадан айлан, кетингдан бормайдди.

Икки одамнинг узоқдан туриб, бир-бировларига бақиришганларини эшитган Зок тагин ортиқроқ талпинар, қутургандек, имомнинг ўз бетига тегаётган асосига қарши ҳамла қилар ва овози борича ҳуриб ҳов-ҳовлар, ғазабига чидолмай тош-тупроқларни тишларди.

Ҳожи имом:

— У ерга, сенинг олдинга бормоқчиман!— деди.

Бу сўзни эшитган Али кофир кўнглида сабаби билинмаган аллақандай хафалик сизди. Аччиғи чиқиб:

— Бу ерда нима қиласан?..— деди.

— Сени кўрмоқчиман.

— Мени кўриб нима қиласан?

— Бир сўзим бор.

— Уша ерда туриб сўйла!

— Узоқдан айтиб бўлмайди, ўғлим! Аввал сен кўппагингни олдинга чақириб ол!

Али кофир ўзича ўйланиб қолди, кўппакни ҳам чақирмади. Секин-секин ўзи йўлдан пастга туша бошлади.

Зок хўжайинининг шу томонга келаётганини кўриб, ғайратига ғайрат қўшилди, ёт кишининг ишини тезроқ тугатиш учун тагин ҳам жиддийроқ ёпиша бошлади. Али кофир қўрқувдан терлаб кетган имомга яқинлашгандан кейин, Зокка қараб:

— Йўқол! Юқорига бор, ҳайвон!..— деб бақирди.

Кўппак думини қисиб ўша пайтдаёқ жим бўлди, худди ўпкалаган одам сингари Алига қараб-қараб қўйди. Аммо у эгасига сира қаршилик кўрсатмайдиган итоатлик кўппак эди. Бегона киши билан сўзлашиб турган хўжайинига қарай-қарай аламли улиш ва юрак эзувчи ғингшишлар билан қўрага қайтиб келди.

Қора чолворнинг ёнига чўнқайиб ўтириб, душманига сира ишонмаган ақлли бир қўриқчи сингари, кўзларини пастда сўзлашаётган хўжайини билан бегонага тикди.

Чинакам бир фалокатни сезгандек, нозик, кескин ва ўтли фарёдлар чиқариб сабрсизлик билан ерни тирнар ва тинмай хурар эди.

Али кофир имомнинг олдига келиб:

— Нима сўйламоқчисан?— деди.

— Бир нарса...

— Нима?

— Сенинг қанча қўйинг бор?

— Қўйим қанча бўлса бор, сенга нима керак, шунини айт.

Ғилай имом товушини пастроқ қилиб мулойимлик билан кулимсираб:

— Али оға, нега аччиғинг чиқди, қанча қўйинг бўлса бўлсин, менга нима? Менинг мақсадим фақат сендан бир нарсанигина сўрамоқдир!

— Сўра, қани кўрайлик.

— Қанча қўйинг бўлса бўлсин, қисқа бир замон ичида икки баравар ортишини истайсанми, йўқми?

— Албатта истайман.

— Шундай бўлса, кел, номоз ўқишга бошла. Агар қўйларинг тагин икки баравар кўпаймаса намозни ташла, бир дафъа синаб кўр, дин биродаримиз, сен ҳам бизнинг қишлоқнинг фарзандисан, сенинг зиён кўришингга рози эмасмиз.

Али кофир бир қўли билан бўйнини қашиб, иккинчи қўли билан белбоғини силар, бошини чайқаб кулар эди. Имомнинг филай кўзларига тикилиб қаради-да:

— Менинг фойдамдан сенга нима?— деб сўради.

— Ҳеч!..

— Шундай бўлса нега менинг ишимга аралашасан? Филай имом Али кофирнинг елкасидан ушлади:

— Шу ерга чўк!— деди.

Кўм-кўк ажриқ устига ўтирдилар.

— Сен намоз ўқитганинг билан менга бир фойда тегадими?

— Билмайман.

— Бу ерда билмайдиган нима бор? Савоби ҳам, фойдаси ҳам — ҳаммаси сеники.

Филай имом ўзи билган диний ва хурофий гаплари билан, намознинг фойдаларини англата бошлади. Али кофирнинг қанақангги муртад бўлганини яхши билгани учун «тонгла қиёматдан» ҳеч сўз очмади, бир бева хотиннинг эридан мерос қолган бир тиллани қандай қилиб минг тилла қилганини, баракатнинг сирларини, фаровонликнинг сабабларини тўла тушунтириб чиқди.

Исмсиз, замонсиз, маконсиз тўқилган ҳикояларида шундай бир ҳақиқатга ўхшаш жойлари бор эдики, Али кофир ярим соат ўтмасданоқ юмшади, ўзича: «бир синаб кўраман, айтгани сингари қўйлар орта борса, намозни канда қилмасдан ўқийвераман» деди.

Филай имом ибодат қиладиганларга ҳадя деб нуқул моддий унумларни кўрсатиб ўтди. «Агар ўжарлик қилмасдан намоз ўқишга бошласа, қўйлари мингдан ошиб, қўтони кенгайди, ҳатто шундай бир кун келадики, атрофидаги бутун ўтлоқлар ўз қўлига ўтиб қолганини ўзи ҳам билмай қолажак, дунёни бир яратувчи бор, берувчи ҳам у, олувчи ҳам у... уни рози қилмоқ энг катта доноликдир» деди. Бу сўзлар Али кофирга ҳам маъқул кў-

ринди. Аммо на таҳорат олишни ва на намоз ўқишни билар эди.

Кичкиналигида ўрганган сураларини Албанияда бўлган вақтларида эсидан чиқариб қўйган эди. Филай имом:

— Зиёни йўқ, зиёни йўқ!— дер эди.— Ёт, тур, жамоатга қўшил, қандай бўлмасин чўпон ибодати шундай бўлади! Худо қабул қилади.

— ...

Али кофир моддий манфаатга жуда берилган бўлса ҳам, табиатдан юқори бўлган бир қувват борлигига ишонадиган киши эди, у ўз хаёлида, чет кўринмаган қўтон-қўтон қўйлар галасини кўрар, тилла тўла ҳамёнлар кўз оддидан ўтгандай бўлар эди.

Уринларидан турган пайтларида имом томонидан узатилган қўлни ихтиёрсиз ўпди:

— Эртага, иншоолло!— деди.

— Нимага эрта?

— Эртага масжидга бораман.

— Ўғлим, нега эртага келасан! Бугун жумъа! Кел, жумъа намозидан бошла, хайрли бўлади.

— Қўтонни бекитай бўлмаса...

— Қўявер! Ким киради? Худога таваккал қил.

Али кофир сеҳр билан боғланган кишидек ҳеч қаршилиқ кўрсатмас эди. Имомнинг орқасидан эргашиб кетди.

Юқорида туриб, хўжайинининг бегона киши билан пастга энкайиб кетаётганини кўрган Зок, маъюс ҳура, ачиниб инграр эди.

Али кофирнинг биринчи намози қишлоқда кутилмаган ажойиб бир воқиа бўлди. Филай имомнинг ўтакетган муртадларни ҳам имонга келтира олиши аввалдан синалган эди. Аммо Али кофир сингари сийқаси чиққан бир муртад тўғри йўлга киришига ҳеч ким ишонмасди, тўғриси... қишлоқ халқи бу кутилмаган ажойиб воқиа қаршисида шошиб қолдилар. Ҳайрат ва таажжубларни севинч билан аралашиб кетди.

У оқшом Алининг кўрага қайтиб боришига қўймадилар, шарафига катта бир зиёфат бердилар. Масжидда унга аталиб дуолар, ҳамдлар ўқилди.

Оқшомги зиёфатдан кейин эртасига эрта билан Али кофир, қишлоқнинг обрўли кишиларидан саналган Эсоннинг озода уйида уйқудан уйғонганида ўзини бу-

тунлай ўзгаргандай сездн. Чойхонага тўпланган киши-ларнинг юзнда чексиз севинч ва лабларида мулойим бир таббассум бор эди, таҳорат қилиб бўлган кишилар бетларини артиб чойларини ичмоқда эдилар. Али ҳам ариқда таҳорат қилиб, масжидга кирди. Намоздан кейин халқ тарқалмасдан, Алининг атрофини ўраб у ёқдан-бу ёқдан сўзлаша кетдилар.

Али кофир:

— Пешин намозини ўқигандан кейин қўрага чиқаман,— деди.

Аммо намоздан кейин қишлоқ одамлари уни тағин қўймадилар. «Мавлуд» ўқитмоқчи эдилар.

«Мавлуд» битмасданоқ тўрт ойдан бери ёғмаган ёмғир шариллаб ёғиб, тоғлардан сел туша бошлади.

Али кофир чойхонадан чиқиб қўрага кетмоқчи бўлганда:

— Озгина тўхта, раҳмати илоҳий бир оз тинсин, сўнгра кетарсан!..— деб уни қўймадилар, намоз аср ва шом намозини жамоат билан бирга ўқиди, осмон тешилгандай ёмғир сира тинмас эди. Бу баракат хабаридан севиниб, миннатдор бўлган қишлоқ халқи бу оқшом ҳам Алини кетишга қўймади. Эртасига намоздан кейин ғилай имом гўё аввалдан Али кофир билан келишиб қўйгандек:

— Ҳай, оғалар! Қўрасига қарашиб туриш учун Али оғага бир ёрдамчи чўпон керак. Ўзининг ҳар вақт чиқиб туриши қийин... Агар унга бир ишончли чўпон топиб бермасак, беш вақт намозга етиб кела олмайди, шунга розимисизлар?— деди.

Қишлоқ одамларининг ҳаммаси бир оғиздан жавоб бердилар:

— Розимиз, албатта розимиз!

— Шундай бўлса, кичикроқ бир бола топинглар...

Али кофир шу вақтгача ўз ёнига бир кишини яқинлаштирмаган эди. «Қўлда вафо, зоҳирдан жафо» дер эди. Бировга топширилган мол «йўқолди» деган сўз эди. Аммо чойхонадаги халқнинг олдида товушини чиқара олмади, тўғриси айтганда, бир хизматчи сақламаса, беш вақт намозга етиб келолмаслиги турган гап эди.

Қўраси масжиддан икки чақирим нарида эди. Ундан бошқа икки кунлик сўфилик унинг руҳини анчагина

юмшатган эди. Уша кун қишлоқ одамлари топиб берган болани қўрага олиб борди.

Оз қолди, Зок икковини ҳам парчалар эди. Аввал бу беадаб кўппакни тутиб бойлади, сўнгра уни яхшигина савалади. Ундан кейин болага қиладиган ишни ўргатди, ҳар кун эрта билан қўйларни қандай ва қаерга олиб чиқишни, кўппакнинг нонини қайси вақт бериш лозимлигини, шомда қандай қайтиб келишни бир-бир уқдириб ўтди, ўзи зўрға намозга етиб келди.

Кун ўтган сайин баъзи бир масалаларни билишга қизиқди. Фарз, вожиб нима деган муноқишаларга араллашиб, ўз фикрини сўйлай бошлади, намоз сураларидан бошқа имомдан тағин икки сурани ўрганиб олди. Хуфтан намозидан кейин чойхонада вақтлари суҳбат билан жуда яхши ўтмоқда эди. Чойхоначи билан чиқишиб олиб, энди кечалари ҳам қўрага бормас эди. Уша ерда, бўйранинг устида ётар эди. Али намоз бошлаган кундан бери ёмғир ҳам тинмаганди. Қишлоқ атрофи кўл бўлди.

Ҳатто қишлоқ халқи ғилай имомга:

— Ёмғирни тиндириш дуоси ҳам бўладими!— деб сўрай бошладилар.

Шундай қилиб бир ой ўтди, икки ой ўтди, шу орада ёмғир бир-икки кун тинган бўлмаса, бошқа вақтлар ҳар кун ёғди. Тўхтар-тўхтамас яна бошлаб қаттиқроқ ёғар эди.

Али бир кун чойхонада мулланинг ваъз ва насиҳатини тинглаб ўтирган эди, чўпон бола ташқаридан кириб келди:

— Ҳай бола! Нима гап?— деб унга ўшқирди, бола бир нарсадан қўрққандай эди:

— Қўйларнинг бурунларидан бир турли сарик сув келиб ўлаётир,— деди.

— Ўлаётирларми?

— Ўлаётирлар. Олти кундан бери элликдан ортиги ўлди.

— Нима?..

— Кел, ўзинг кўр!

Али кофир чойхонадагиларга бир оғиз сўзламасдан, чўпон болани олиб ташқари чиқди, ана-мана дегунча қўрага етиб келди. Қўйларнинг ҳаммаси худди сеҳрлангандек ерда юмалаб ётар эди. Дарров ўликларини бир тарафга айирди. Оқшомгача буларнинг терисини

шилди. Зок бу териларни ҳидлаб калласини юқори кўтарганича атрофни титратиб йиғлагандай улир эди.

Али кофир болага:

— Сен буларни ботқоқликларда ўтлатибсан!.. Ҳаммаси заҳарли ўт ебди!— деб аччиғланмоқчи бўлди.

Чўпон қўйларни ўзи айтган ердан бошқа жойга олиб бормаганига қасам ичди.

Али кофир ёмғир ёғиб турган пайтда чўпонини олиб қўйлари ўтлайдиган далага чиқди, бирдан тепа ва қирларда, ботқоқликда битадиган сариқ-сариқ гулларни кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

Бир неча вақтдан бери тинмай ёққан ёмғир ҳамма ерни ботқоқликка айлантириб юборган экан, нам кўплигидан ҳар томонда моғор босгандай қўланса ҳид бурунни тешгудай бўлиб анқир ва ерга қадам қўйсанг оёқ тиззасигача ўт ва ажриқлар остидаги лойга ботиб кетарди. Али кофир у оқшом қишлоққа қайтмади. Қўрада хафаликдан юраги сиқилиб ўтирди. Яқин бир фалокатнинг келишини сезгандай тинмай улиган Зокка аччиқланиб хафа бўлди. Шунинг учун икки марта ўрнидан туриб уни тоза савалади, тонг саҳарда туриб офтоб чиқмасдан ёмғир ёғишига қарамай, бомдод намозига етиб келди. Масжиддан чиқишда ғилай имомни тўхтатиб:

— Қалай, сен қўйларинг кўпаяди деган эдинг? Элликтаси ўлди-ку...— деди.

Ғилай имом ҳеч арзимаган бир нарса тўғрисида сўз кетаётгандай қилиб:

— Эй Али оға: сен жуда қизиқ одамсен-да,— деб бошини тебратди ва,— кўнглингни тўғри қил, худо элликни ўрнига юз беради, охирида буни кўрасан,— деди...

— ...

Али кофир икки ой сурган сўфилик таъсири остида имони соғ бир мусулмон бўлган эди. Ғилай имомнинг айтган сўзларини у яққол бир ҳақиқат деб қабул қилди. Қайта бошдан намозга, ибодатга ва ҳайратга бошлади, ҳафтада бир кун қўрага бориб янги ўлган қўйларнинг терисини шилиб қайтди, бу териларни қишлоқдан ўтаётган бир савдогарга беш ғурушдан сотди, ундан унган пулга бир мавлуд ўқитди, беш марта хагм қуръон қилдирди. Аммо қўйлар ҳар

кун тўхтовсиз ўлиб турар эди. Бу тўғрида оғзини очиб сўз бошламасдан ғилай имом дарров:

— Сабр қил! Кўнглинг ўксиб ташвишланма! Худо сени синамоқчи, у бирнинг ўрнига мингни беради,— деб дарров сўзни тўхтагар ва молини, мулкани, бутун бор-йўғини — энг охирги чақасигача сарф қилгандан кейин, тоат ва ибодат қуввати билан подшо бўлган Ҳасан афанди афсонасини англата бошлар эди.

Икки ой ичида шундай катта қўрада йигирма бештагина қўй қолди. Қандай бўлмасин ўқ камондан чиққан, ғишт қолипдан кўчган эди. Али кофир намозни тарк қилмади. Аммо қилган ишидан пушаймон бўлганидан қаҳру ғазаб билан қошлари керилган, юзи бўзариб кў-карган эди.

Қизариб асабийлашган сари қишлоқдагилар уни эрмак қилгандай:

— Намоз ўқий бошлаганингдан бери юзингдан нур томади,— дер эдилар.

Қўйлардан ўнтагина қолгандан кейин Али чўпон болани боғлаб савалади, тепа-тепа ҳайдади, ўзи қўйларни далага ёйиб ўтлата бошгади. Ун қўй билан бир серкани суру деб бўлмас эди, албатга.

Шунинг учун қўйларни қишлоқнинг теварагида ўтлатиб, ўзи жамоат билан намоз ўқишида давом этди, аммо бир кун ҳушсизлик ва гаранглик билан эсидан чиқиб кўранинг оғзини очиқ қўйган эди, эрта билан уй-қудан уйғонган вақтида қўрада бир серкадан бошқа бир жонлик тополмади, Зок ташқари ҳовлининг эшиги олдида жин чалгандек тўлғаниб ғингшир ва аъзойи баданини қоплаган кўрқинч бир азоб ичида чидолмай инграрди.

Али кофир ўша куни бекордан-бекорга ҳар томонни айланиб чиқди, қўйларни ахтарди, ажабо, бўрилар еб кетдимикин? Кечкурун қўрага қайтиб келганида Зок ҳали ҳам товланиб инграмоқда эди. Туролмади, қишлоққа тушди, иш шундай бўлгандан кейин бир серка учун бутун қўрага қоровуллик қилиши фойдасиз эди, ғилай имомни ахтарди. «Нариги қишлоққа кетди» дедилар. У оқшом хуфтан намозини ўқимади, «эрта билан бомдод намозига таҳорат ол» деган юртдошларига:

— Қасалман, намоз ўқимайман!— деди.

Бу сўз устида чойхонада ўтирганлар ўзаро тортиша, муноқиша ва мубоҳиса қила кетдилар. Қишлоқдагилар намоз ўқимаслик учун сабаб ва баҳона қабул қилмас эдилар, кесилган бош тагсиз қудуққа тушгандан кейин қандай қилиб ибодат қилганини айтиб, мавлуд оҳанги билан:

«У кўзининг ишорати билан бўлса ҳам намозини қазо қилмас эди» деган мисрани бир оғиздан такрорлашар эдилар.

Али кофирнинг бирданига аччиғи чиқиб асабийлашди, ўзининг ўша эски муртадлигига қайтди.

— Эй ҳаромзодалар, ўқимайман дедим, ўқимайман, сизлар нима деб бу ишга аралашасизлар!..— деб бақирди.

Кимга қаратиб айтгани унча англашилмаган бир қанча нордон сўкишлар қаторлашиб оғзидан чиқди.

Қишлоқдаги одамлар бечоранинг бошига тушган мусибатга ачиниб, кўнгил учун «ҳолинг қалай?» ҳам деб сўрамадилар. Аммо унинг яна қадимги йўлига қайганига ҳамма ҳайрон эди. Али кофир кун бўйи қишлоқнинг атрофида айланар, оқар сувнинг лабида папиросини чекиб кўзлари аллақарга тикилган, тинмай ўйланар эди.— Нега бу разил ғилай имомнинг сўзига лаққа тушиб, унга қулайгина ишона қолдим — деб ўзини ўзи койир эди. Унинг сўзига ишониб қўйлари боқимсиз қолди, икки ой ичида бир неча юз қўйдан бир дона ҳам қолмади. Ўзича ўйлаб бир план қурди. «Энди бўлар иш бўлди, хуржун билан милтиқни елкага солиб Измирга қараб йўлга тушмасак бўлмайди» деди, у ердан учтўрт танга топа биларди. Бундан бошқа қиладиган бир иш ҳам қолмаган эди.

Қишлоққа тушиб ўзи учун йўлда лозим бўладиган озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олди. Унга дуч келган қишлоқ одамлари касаллигини ва аҳволини сўрагандан кейин «касал одам ётган жойида ҳам намоз ўқиса бўлади» деб узун-узун йўл-йўриқ кўрсатар эдилар.

Уларнинг бу сўзларига Али кофир ҳеч жавоб қайтармасдан ўз ичида: «Худо ҳаммаларингнинг жазоларингни бериб, балога гирифтор қилсин!» деб гўдиллар эди.

Қуёш ботмасдан бурун қўрага қайтиб келди. Зок ўлган, серка хўжайиннинг келишини кутар эди. Қулбаси-

га кириб нонларни, патирларни сиққанича хуржунга тиқиб, бир чеккага қўйди.

Ундан кейин ўчоққа ўт ёқиб милтиғини яхшилаб тозалади. Чоригини мойлади. Шу ишлар биттунча ярим кеча бўлди. Тагин уйқуси келмади. Ўт ёруғида ўтириб жоҳиллиги натижасида ўз бошига келган зарар-зиёнларни бир сидра ўйлаб чиқди.

Устма-уст папирос чекар, бири ўчмасдан иккинчисини ёқар эди. Хаёлида имомнинг ғилтиллаб турган шиша сингари бир жуфт шайтон ғилай кўзлари кўриниб:

— Қандай қилиб мен бу шайтонга алдандим!— деб тишини ғижирлатар, ўкинар, бошини чайқаб икки қўли билан тиззасига урар эди. Тўсатдан орқа томонида бир нарса шатирлагандай бўлди, орқага бурилиб қаради, эшик оралиғидан серка кириб хуржунни ағдарган ва нонни ейишга уринмоқда эди. Али кофир заҳарханда қилиб илжайди. Ўчоқда ёниб турган ўт нурлари унинг юзини ола-чипор қилиб қонга бўягандай кўрсатарди.

— Эй юзсиз серка!— деб тишларини ғижирлатди.

Бу бақирини эшитган кекса эчки бирданига ичларида олов тўлганда чарақлаган ҳушёр ва заки назарлари билан хўжайинига тикилиб қаради:

— ...?

— Йўқол, у ерда турма... ҳозир намоз ўқишга бошласам, сен ҳам турган ерингда очдан ўласан!— деди.

Эчки бу кўрқинч дўқнинг ҳақиқий маънисини чинакам англагандек югуриб ташқарига чиқиб кетди.

* * *

Эртасига эрта билан, хуржунни, милтиғини, чолворини елкасига кўтаргандан кейин, Али кофир кўрасининг ҳар тарафини синчиклаб қараб чиқди. Икки ой аввал қўтон тўла қўйдан ёдгор бўлган, узоқ йиллар хизмат кўрсатган бу кекса серкани ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлиб, ҳар тарафни ахтарди, серкадан дарак тополмади. Сўнгра тўхтаб ўйлади. Зокнинг ўлиғига узоқ тикилиб қаради.

Ташқари ҳовли худди қабристонга ўхшаб қолган, тебранган бир жон кўринмас, сарвлари кесилган бир мазор жимжитлиги ҳукм сурарди.

Эндигина кўтарила бошлаган қуёш нурлари, ҳар та-

ни ажойиб бир ширчайи рангига бўягандай эди. Али эшикни ғазаб ва қўполлик билан қулфлади.

«Эй хом калла, оҳ, аҳмоқ калла!» деб калит билан ўз бошига урди. Кун ботиш томондаги ён бағирга тир-маша бошлади. Орқасида қолган, кўзлардан узоқлашган қишлоқдан ёқимли, баланд ва соф бир азон товуши атрофни янгратиб, уни энг кейинги виро намозига чақирар эди.

Ф А Л А Қ

(Болалик хотираларидан)

Ҳар эрта Чорсу жомийсининг орқасидаги хароб жан-дармерия отхоналари олдидан чумчуқлар галаси каби чуғуллашиб ўтардик. Мактаб яна бир оз нарида... паст деворли, кенг бир ҳовли ўртасида эди. Бино бир қават эди. Атрофдаги баланд каштан дарахтларининг бир-бирига тутшиб кетган қуюқ кўланкалари, бутун том устини қопларди. Биз ҳали ҳовли дарвозасидан кирмай туриб, Хўжа афандининг (домла жанобларининг) келган-келмаганлигини бир кўз югуртириб билар эдик:

— Абдурахмон тўра келганмикин?

— Келган, келган...

Абдурахмон тўра — Хўжа афандининг қари эшаги эди. Қора, бадфеъл, ўжар бир ҳайвон... Ҳар эрта худди биз каби вақтли мактабга келиб, оқшомга қадар қолади; уйларимиздан навбат билан келтирган қучоқ-қучоқ ўтларни, ёзда дарахтларнинг тагида, қишда чап тарафдаги таҳоратхона айвончасининг остида секин-секин ер эди. Унга сув бериш, қараб туриш мактабда бир имтиёз эди. Хўжа афандига ким ёқиб қолса, бу мукофотга эга бўлар эди. Мактаб эшигига тор бир тош зинапоядан чиқиларди. Ичкари кирилгач, худди рўпарада Хўжа афандининг пастак курсичаси кўринарди. Курсича тепасида худди кичкина боласи сингари мудҳиш, ажойиб бир милтиқ каби қоп-қора қайишли оғир фалақ осилиб турарди. Ҳаммамиз қирқта бола эдик. Қизларни бир неча ой илгари биздан айириб, бошқа ерга жўнатган эдилар. Синфга тақсим қилиш деган нарса йўқ эди. Алифбени, тилни, ҳар нарсани бирдан бараварига

Ўқишар, рақамларни бир оғиздан санашар, бир оғиздан нашра айтардик. Ҳамма дарсларимиз бир хил, умумий бир оҳангда айтилар, маъноларини асло тушунмас эдик. Хўжа афанди оқ соқолли, узун бўйли, бақироқ бир чол эди. Ёзин-қишин доим чопонсиз, худди таҳоратга ҳозирлангандай қўллари ва оёқларининг почаси шимарилган ҳолда ўтирарди. Пешиндан кейин Чорси жомийсини шипиргани кетиб, ҳалигача қайтиб келмаган халфа анча ёш бўлиб, муаззинлик ҳам қилар эди. Бизга ширинлик, бодроқ, ўрик, жийда ва шунга ўхшаш нарсалар сотарди.

* * *

Гунандан келганимиз кундан бери мен шу мактабга қатнар эдим. Аммо дарс-марсдан ҳеч хабарим йўқ эди. Бараварига ўқишга бошланган ҳамоно, нима бўлса бўлсин, мен ҳам қўшилишар, қичқирмоққа бошлар эдим. Энг биринчи завқим фалақни тутиб туришда эди. Фалақ тутмоқ... Лекин бир кун ҳоким афанди билан тоза костюм кийган, жиддий қиёфали бир одам келди.

— Ҳоким бек, ҳоким бек! — дедилар. Соқолсиз, қорача, узун бўйли, тажанг бир одам эшикдан кирар-кирмас Хўжа афандининг ишораси билан ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. У бировни чақираётгандек қўлини, бошини қимирлатиб, бизни ўтқизди. Барчамизни бирмабир кўздан кечирди. Бир нечамизни ўқитиб кўрмоқчи бўлди. Ҳолбуки биз оғзаки сўзлар билан, оҳангсиз ўқий олмас эдик. Юзини буриштирди. Ерга қараб бошини чайқади. Сўнгра Хўжа афандининг боши устида осиқлик турган фалаққа кўз тикди: анчагача қараб турди. Умрида фалақни биринчи марта кўраётган кишидай диққат билан боқди. Орқасига қайрилиб, хайрлашмасдан чиқаётиб, деди:

— Бир нафас ташқарига чиқсангиз, Хўжа афанди!..

Хўжа афанди титраб, қўлларини қовуштириб, эшик томонга юрди. Ҳоким афанди билан Қаймақомнинг орқасидан боғчага чиқди. Ташқарида нима гаплашганларини биз билмадик. Лекин фалақ эртаси кун жойидан йўқолди.

— Фалақ тақиқланибди... — деб гаплашдилар. — Қаймақом бек тақиқ этибди!

Таёқ қўрқувси йўқолгач, биз қирқ бола шу қадар шўхлик қилдик, шу қадар қутурдикки... Нима қилганимизни билмас, домлага қулоқ солмас эдик, юзига болроқ отардик, кўрпачасига игна қўярдик, кавушини яшириб соатларча ахтартирар, ялинтирар эдик. Таёқсиз бизни ўқитолмаслигини тушунган Хўжа афанди ниҳоят бир кун яна фалақни чиқарди. Аммо боши устига осмади. Утирган кўрпачаси остида сақлади. Фақат энди ким ёмонлик қилса, аввалгидан қаттиқроқ урар эди.

* * *

Жуда яхши хотиримда: қирқ бола ҳаммамиз иттифоқ эдик. Орамиздан бузиқни чиқмас, Хўжа афандига қарши бир таң-бир жон каби ҳаракат қилардик. Бир кун боғчада тил бириктирдик. Ичкарида ҳаммамиз бирдан эснаша бошладик. Хўжа афанди ҳам эснай бошлади. Бояқиш чол ухлаб қолди. Шу ондаёқ ўрнимиздан турдик, курсича устидаги нос қутисини олиб, ҳаммамиз нос искадик. Бутун мактаб ичида аксириш бошланди. Хўжа афанди шовқиндан уйғониб, ишни англади. Носни ким ўғирлаганини сўради. Бараварига шовқинлашиб:

- Билмаймиз, билмаймиз,— дедик.
- Ҳаммангизни фалаққа осаман.
- Билмаймиз, билмаймиз.
- Ҳеч ким бўйнига олмайдимми?
- Билмаймиз ахир, билмаймиз-ку...
- Билмайсизми, жуда соз, Нажиб бор, жомийдан халфани чақириб кел, чаққон.

Беш минутдан кейин халфа келди. Қўрқинч бир маъзара бошланди. Таёқни бири қўйиб, бири оларди. Навбат билан фалақ тутардик. Ҳаммамизни бирин-кетин таёқлаб чиқдилар. Шу кундан кейин Хўжа афанди, эснашни ва аксиришни энг катта жиноят ҳисоблайдиган бўлди. Айниқса, аксирганни ёмон кўрарди... Тасодифан бирорта бола аксириб қўйса, дарров:

— Мени масхара қилаётибсанми?— деб ерга ағанатар ва ҳушидан кеткизгунча савалар эди. Аксига олиб, менинг тўхтовсиз эснагим ва аксиргим келаверарди. Бунинг учун бир қанча марта таёқ едим. Хўжа афанди таёқлаб бўлгач, қуввати борича курсичасига урар:

— Ким аксирса, шарт бўлсинки, ўлгунча калтаклайман,— деб бақирарди.

— ...

— Шарт бўлсин, ким аксирса...

* * *

«Шарт бўлсин!» қандай қасам? Уйда онамдан суриштирдим. Бошини қимирлатди. Кўзларини катта очиб:

— Жуда зўр қасам!— деди.

— Ёлғондан шундай қасам ичган жазо тортадимиз?

— Йўқ.

— Йўқса нима бўлади?

— Ундан ҳам ёмон.

— Қалдай?

— Хотини талоқ бўлади.

Бу гапни яхши тушунмадим. Лекин бу қасамнинг даҳшатини мактабда болаларга сўзладим. Шундан бери, худди уйланган одамлар каби, биз ҳам ёлғон-яшиққа «Шарт бўлсин!» қасамини ича бошладик. «Валлоҳи, биллоҳи!» унутилди, Хўжа афанди ҳам ҳар эрта курсига чўккаларкан, ҳеч унутмасдан:

— Ким аксирса, шарт бўлсин, ўлдираман, — деб такрорларди.

* * *

Бир кун пешиндаги танаффусдан кейин ичкари кирдик. Ҳар вақтдаги каби важир-вужур... Мен қарасам, Хўжа афанди чарчаб, ухлаб ўтирибди! Дарров ўрнимдан турдим. Кўрсатгич бармоғимни лабларимга тегизиб болаларга:

— Жим турунгиш!— дегандай ишора бердим. Шовқин-сурон тинди. Ҳамма нима қилишимга қараб қолди. Кўзимга курси устида қопқоғи очиқ турган нос қутиси илашди. Оёқларимнинг учи билан юриб бориб, қутини олдим. Ичидаги носларни дафтар орасига бўшатдим. Қутисини яна очиқлигича жойига қўйдим. Болалар нос чекмоқ учун атрофимга тўпландилар.

— Йўқ, биз нос чекмаймиз,— дедим.— Нос ҳидидан аксирсангиз, домла уйғониб қолади.

— Сен нима қилмоқчисан?

— Кўрарсиз...

— Нима қилажаксан, нима қилажаксан?

— Ҳозир айтмайман. Кўп кулажакмиз.— Шундай бир шайтонлик қилмоқчи эдимки, ҳалитдан кулгим қистаб, қиқирлаб юбордим. Болалар ҳам менга қараб кулишди. Кулги овозларидан Хўжа афанди уйғонди. Дарров қутига қаради. Ичида нос йўқ... Ғазабланди:

— Ким олган бўлса сўзласин, шарт бўлсин, ўлдираман.

Ҳаммамиз бир оғиздан, оҳанг билан:

— Шарт бўлсин, хабаримиз йўқ! — дедик.

— Ким олди? Сўзласангиз-чи!

— Билмаймиз, билмаймиз.

— Жуда соз, мен сизга кўрсатаман, энди ким аксирса майдонга чиқади. Шарт бўлсин, уни фалаққа осаман. Улгунча ураман.

Тўсатдан аксириб юбормайлик, деб ҳаммамиз қўриб ўтирардик.

— Шарт бўлсин... Оҳ, бугун бирортангиз аксирсангиз... Шарт шу — уриб ўлдираман...

— ...

— Оҳ, шарт бўлсин, бирортангиз аксирса...

Хўжа афандининг ғазаби сира тарқалмади. Мен хан-тахта остида дафтардан йиртиб олганим икки варақна труба сингари буклаб, ичига нос тўлдирмоқда эдим.

* * *

Кеч яқинлашди. Хўжа афанди қўлларини фотиҳадан туширди. Пайпоқларини, маҳсисини кийди. Чопанини елкасига олди. Бараварига зарб жадвалини куйлагандан сўнгра, нашрага бошладик. Тугаш олдида мен, ёнимдаги болани туртиб, ўрнимдан турдим. Бола ҳам турди. Қўлларимизни қовуштирдик. Хўжа афанди бақирди:

— Нима гап?

— Абдурахмон тўрани эгарлаб турайликми?

— Боринг, жуда соз, чаққонроқ.

Эшикдан чиқдик. Ҳар кеч, Хўжа афандининг рухсати билан икки бола чиқиб, эшакнинг эгар-жабдуғини урарди. Тош зинапоядан югуриб тушдик. Абдурахмон тўра нушхўрд ўтлар устида чўзилиб ётарди. Тепиб-тепиб ўр-

пидан турғиздик. Эгар-жабдуғини урдик. Мактабхона ичидаги дуохонлик товушлари ҳам тўхтади. Мен китэб халтамдан ичи нос билан тўла қоғоз трубаларни чиқардим. Аста эгилдим. Абдурахмон тўра ҳали ҳеч нарсадан хабарсиз эди. Трубалардан бир донасини кучим борича унинг бурнига пуфладим. Бурин тешигига тўппонча отилгандай, сакраб тушди. Иккинчи трубани пуфлай олмадим. Жиловидан маҳкам тутдим. Сакрата-сакрата тош зинапоя олдига олиб келдим. Бояги бола ҳам ёнимда келмоқда, кулмаслик учун қўли билан оғзини беркитмоқда эди. Хўжа афанди чопонини кийиб, виқор билан секин-секин зинапоялардан тушмоқда эди. Болаларнинг ҳаммаси худди турнадай тизилишиб унинг орқасидан келардилар. Эшак эса ҳадеб олдинги оёғини кўтариб сапчи-моқда эди.

— Нима бўлди бу ҳайвонга?

— Билмадим, афандим, ухлаб ётган эди...

— Жиловини нотўғри солгандирсиз.

— Гўёқ.

— Бери келтиринг, кўрай-чи!

Ҳамма болалар қараб турардилар. Эшакни тош остонага яқинлаштирдим. Худди шу аснода Абдурахмон тўра тумов бўлган одам сингари:

— Апшу, апшу...— қилиб бошини силкитди.

Ҳамма болалар кулмоққа бошлади. Хўжа афанди ҳайрон бўлди. Нос таъсирини сезмоққа бошлаган Абдурахмон тўра тинимсиз аксирарди. Мен гўё ҳеч нарсадан хабарим бўлмагандек:

— Сизни калака қилаётир, афандим,— дедим.

— Бемазалик қилма...

Мен яна қаттиқроқ ҳазиллашдим:

— Буни ҳам фалаққа осингиз керак!

— О ҳайвон, о...

Кулгидан ичаклари узилаёзган болалар:

— Фалаққа, фалаққа...— деб қичқиришди.

Мен жасоратланиб, дедим:

— Хўжа афанди, бугун мактабда ким аксирса, шарт бўлсин, фалаққа осаман деган эдингиз. Агар Абдурахмон тўрани афв этгудай бўлсангиз, хотинингиз талоқ бўлажак.

Болалар худди дарс ўқиётгандай бараварига, оҳанг билан:

— Хотинингиз талоқ бўлади! Хотинингиз талоқ бўлади!.. — деб ҳайқирдишдилар.

Хўжа афанди бир лаҳза эсанкиради. Бир неча замонлардан бери: «Оҳ менинг Абдурахмон тўрам, оҳ менинг Абдурахмон тўрагинам!» деб муҳаббат билан эркалатгани эшагига ҳозир энди ғазаб билан боқди. Эшик ёнида турган бир бола ичкарига кириб, фалақ билан таёқни олиб чиқди. Абдурахмон тўрагинаси тушмагур тўхтовсиз аксирар, бурнини ерга ишқаламоқчи бўларди.

Фалақ билан таёқ қўлма-қўл Хўжа афанди олдига келди. Болалар кулавериб қотмоқда ва:

— Хотинингиз талоқ бўлади! Хотинингиз талоқ бўлади!!— деб қайта-қайта турли оҳангда чинқиримоқда эди. Болаларгами, эшакками, нимага аччиғланганини билмаган Хўжа афанди ғайри ихтиёрий равишда:

— Ағанатинг!— деб буйруқ берди.

Йигирма чоқли бола Абдурахмон тўранинг бошига тўпланди. Бирмунча урингандан сўнг ерга йиқитдик. Орқа оёқларини фалаққа боғладик. Хўжа афанди таёқни қўлига олди. Тақа қоққансимон «тақ-тақ» урмоққа бошлади. Эшак типирчилар, болалар бақиршар, кулшар, турли нарсалар отишарди. Мудҳиш бир шовқин... Тўсатдан орқа томондан бир бола:

— Қаймақом бек!— деб қичқирди. Ҳаммамиз жим бўлдик. Юзимизни ҳовли дарвозасига ўгирдик; қора костюми, қизил фас кийган афтини буриштирган бир одам... Унг ва сўл томонида биттадан жандарм тип-так турарди.

— Нима бўлаяпти, Хўжа афанди? — деб сўради.

— ...

Хўжа афанди эсанкираб қолди. Қаршисига боқди. Таёқ қўлидан тушди. Фалақни ушлаб турганлар ташлаб қочдилар. Қутулган эшак ҳуркиб, жуфтак ота-ота дарахтлар остига қочди ва овози борича ҳангради. Қаймақом ҳовлига кирди. Секин-секин юриб келиб, мактаб олдида тўхтади. Қошлари чимирилган эди. Ғазаб билан қайта сўради:

— Нима қилаётибсиз?

— Ҳеч нарса... афандим...

Хўжа афанди дудуқланиб қолди.

— Нима?

— Шарт этган эдим.

- Бу нима демак?
- Аксиргани учун...
- Ким аксиргани?
- Эшак аксирди.
- Эшак аксирдими?..
- !!!
- I..

Болалар ҳам аксиришар, ҳам кулишар эдилар. Қаймақом ўз шаънига доғ солувчи бу орсизликдан аччиқланди. Худди тишлаб олаётгандай тишларини ғижирлатиб:

— Йўқолинг бу ердан, тарбиясизлар!— деди

Биз кўрқдик, дарров жим бўлдик. Сўнгра эсанкираган паришон ҳолда ерга қараган Хўжа афандига қайрилди:

— Меч билан бирга юринг!

Қаймақом олдинда, жандармлар билан Хўжа афанди орқада, чиқиб кетдилар.

* * *

Шундан сўнг мактабда на фалақни кўрдик, на... Хўжа афандини!

Ҳозир мен кимнинг аксирганини кўрсам, кичкиналимда қилганим бу масхарабозликни хотирлайман. Кулимсирайман. Қалбимда нотайин бир изтироб сезилади. Мен туфайли домлаликдан қувилган, эҳтимол, оч қолган мўйсафид, фақир чолнинг бахтсиз ҳаёти кўз олдимга келади. Замон ўтган сари енгиллик сезиш ўрнига, яна кўпроқ оғирлашувчи бир виждон азоби сезаман.

Лекин...

Лекин, бунинг каби, ҳаётдаги ҳар бир кулгили нарса остида кўринмас фожиа йўқмикин?

МАЪҚУЛ БИР ҚАЙТИШ

Жаби афандининг ақли-ҳуши бирдан жойига келиб қолди! Чиқариладиган кун, тўрт йилдан бери бу кичкинагина уйчада қамалиб ётганига ишонгиси келмас, жиннихона хизматчисидан қайта-қайта: «Докторнинг айтгани ростми?» деб сўрар эди. Тушунчасида ҳақиқатан тўрт йиллик бир узилиш бор эди. Дастлабки кун, эрталаб уйтонгандан сўнг, оқшомдан қолган, чойшап сингари кенг

«Сабоҳ» газетасида босилган «Бундан сўнг Европада қатъиян уруш эҳтимоли йўқлигига доир» деб ёзилган ғоят олимона мақолани диққат билан ўқиганини «тун каби» хотирлар эди. Сўнг, юзини ювгани кетаётганда садафли шашка қутисининг даҳлизга тушиб ётганини кўрди, шу онда бошига қон қуйилди, овози борича бақириб, сўкиниб қичқира бошлади.

Шундан кейин нима қилди, нима бўлди, қандай қилиб бу ерга келиб қолди?— Билмас эди... умрида биринчи марта кўргани сариқ деворли, пастак қуббали, тош тўшалган йўлакда темир панжарали эшикнинг очилишини кутаркан, фақат шуларнигина ўйлар, боғчадан ошиб кириб ҳавони титратган гўзал бир ашулани тинглар, эгнига янги кийган ғижимланган кийимларидан оғир бир рутубат ҳиди анқиб турганини сезарди.

Мармар остонадан ўтгач, кўзлари қамашди. Нақадар тез баҳор келибди. Бир жойда туриб, атрофига қаради. Тикка йўл бўм-бўш эди. Пастда, эҳтимол Генуядан қолмиш ғоят йўғон тош устун ёнидаги каштан дарахтлари шамолда ҳилпираган япроқларини жиннихонанинг баланд панжараларига, чумчуқлар ўйнашиб юрган кўримсиз томларга эгмоқда. Бу жойда у узоқ турмади. «Қани, юр жоним...» деган каби кулимсираган бош хизматчи кетидан юрди. Девор ичидаги яшил боғчаси, атрофни қуршаган алвон рангли гуллари билан худди шаҳарнинг ўртасида бурунги замонлардан қолган кўшкни эслатувчи бир бинога кирди. Тор, эгри, эски эшиклардан ўтди. Ичидаги янги стол, чарм қопланган креслолардан қатъи назар, ўнгиб кетган пардалари, вассачўп шипи ва оҳак билан оқланган деворлари ҳамон ҳақиқий туркча кўринишини сақлаган салқин уй ичида ёш доктор гўё уни кутиб ўтирарди. Эшикдан кўринар-кўринмас, стол устидаги пала-партиш ўралган бир тугунни кўрсатиб:

— Мана афандим, бу ҳам сизнинг бўҳчангиз...— деди.— Эҳтиёт бўлинг, энди сира шашка ўйнаманг, фикрингизни чарчатманг. Айниқса ҳеч аччиқланманг!

— Одам ўзи аччиқланмайди, аччиқлантирадилар!

— Ҳар қандай бўлганда ҳам...

— Ҳўп.

Жаби афанди олдинга қадам босди. Бўҳчасини олди. Энди чиқиб кетмоқчи эди, доктор қўлидаги занжирли соатни осилтириб туриб:

— Хўш, бу ёққа қаранг,— деди,— сизни олиб келган вақтда, ёнингиздаги пулларни фалон ўглингиз олиб кетган эди. Сўнгра ён чўнтагингиздан мана буларни топдик. Ҳозир, албатта, ҳеч пулингиз йўқ.

— Табиий...

— Сизга бир неча лира қарз бераман. Бу нарсалар бизда гаров ўрнида қолсин. Эртага уйингиздан лирани келтириб, соатингизни оларсиз.

Жаби афандининг кўнгли оғриди. Лекин тезроқ ташқарига чиқиб кетиш учун, иззати-пафсни оғритувчи бу гапни чўзиб ўтирмади.

— Жуда соз...— деди. Фақат доктор узатган қоғоз парчасини кўргач:

— Бу нима?— деб ҳайрон бўлди.

— Лира.

— Қандай лира?

— Одатдаги лира-ку, ахир...

— ...
Жаби афанди: «Ажабо, ақлим жойидами-йўқми билмоқ учун шундай қилаётирмикан?» деб шубҳаланди. Кулди. Лекин доктор ҳам озмунча айёрлардан эмас эди. Уни ишонтирмоққа уринди. Уч йилдан бери юз етмиш беш миллион қоғоз пул босилганини; ўртада олтин, кумуш, никель тугул, ҳатто эски мис чақалар ҳам қолмаганини англади. Жаби афанди бу сўзларни жиддий ҳисоблаб, жанжаллашишга киришса, ўзи ҳам ўзининг телба бўлганига қаноат ҳосил этар эди. Кулар, бошини қимирлатиб, «жуда соз, жуда соз!» дер эди.

Юз етмиш беш миллион лира... уч йил ичида! Мумкин бўлган нарсами? Бу, бизнинг, тахминан, ўн беш йиллик бюджетимиздир. Докторга қараб:

«Қанчалик синамоқчи бўлсанг ҳам адашмайман...» дегандай қайта-қайта кулди. Гапни қисқа қилмоқ учун, узатилган тўқ пушти рангли туркча қоғоз пулни олди. Қиссасига солди. Ташқарига чиқди. Очиқ ҳавода яна унинг ақли эски фаолиятини бошлади. Тош кўча топ-тоза эди. «Демак, бу ердаги маъмурият миллий анъанани бузибди!» деди. Фақат... Бахайр! Диққат этди: Пошоқописидан эсанг шиддатли шамол тепаликни яламоқда эди. Фавқулодда топ-тозаликнинг сабабини кашф этгани учун кулимсиради.

Бу кўринмас илоҳий шипирги остида, бундай баланд бир жойда хашак-хушак эмас, каттакон ходалар бўлса ҳам турмасдан, пастга қараб учиб кетар эди.

Ким билсин, ичида неча кунлар беҳуд ва қарахт бўлиб ётган бинонинг ҳайбатли оғзи томонга қайрилди. Шиллиқ қурт мўйловларига ўхшаб икки томонга тарвақайлаган ингичка, калта таёқларга биттадан Усмонли байроғи тикилганди. Бу жой, дарвоза пештоқи устидаги янги зарланган муборак ёзувлари билан худди жимжит бир ибодатхонага, чексиз риёзат даргоҳи бўлмиш бир дарвишхонага ўхшаб кетарди. Шу он эсига чўнтагидаги туркча қоғоз пул келди... «ўша ёқда бирортасидан сўрарман» деди. Сўнгра ўз-ўзича кулди.

«Ростдан ҳам жинними ман? Бу пулнинг ўтишига ишониб юрибман!» деб ўйлади. Тепаликдан, бўхчасини қўлтирига қисгани ҳолда, секин-секин туша бошлади. Ўзини ҳар қанча зўрласа ҳам, эрталаб ерга тушиб ётган шашка қутисини кўргандан кейин, нима бўлганини ҳеч бир эсига келтира олмас эди. Демак, ортиқ ғазабланганидан, эси оғиб, қарахт бўлиб қолган. Бу қарахтликдан фойдаланган ўғли фалончи, уни «жинни» деб кўтариб олиб келиб, шу жиннихонага тиқиб қўя қолган. Аммо тез фурсатда яна эс-хушини топиб, ўзига келган. Тўрт йил, фалон-писмадон деган гаплар — мутлақо докторнинг уйдирмасидан иборат. «Балки бир ҳафта қадар ўзимга келмагандирман. Қон тарқамай тутиб турган. Оҳ хунрезлар, мен сизга кўрсатажакман!» дер эди. Бирдан қараса, Отбозорига келиб қолибди... Тўхтади. Атрофини вайронликлар қуршаган ифлос бир майдончанинг ўртасида бир неча сизир, бир-икки от, эшак, эчки каби ҳайвонлар турарди. Аммо бу қадар эрта!.. Олувчи-сотувчиларнинг ўртасига бурилди. Сўнгра юзини қуёш томон кўтарди. Қуёш тутилмаган, чеҳраси очиқ... Нурларини порлатиб сочмоқда эди. Лекин нима учун бу ерга тўпланган одамларнинг чеҳралари сарғайган, мис рангига кирган? Кескин бир товуш қулоғини зингиллатиб юборди:

— Саккиз юз лира... Саккиз юз лира... Тагин борми?

—
Жаби афанди йиртиқ кўк мовут чопонли, қизил белбоғли, узун бўйли, қора-қура даллолнинг қарамоғидаги қизил рангга бўялган вайрон косиблар қаҳвахонасини бир

қур кўздан кечирди. Бу хароба, майдон ўртасида йиқик бир уй каби турарди. Бу қаҳвахонанинг мавқеи ҳар қандай бўлганда ҳам саккиз юз лирага арзимас эди. Ҳафтада бир, жума кунлари ишлайдиган бир қаҳвахона ойда қанча даромад бериши мумкин?

— Саккиз юз ўн.

— Саккиз юз ўн беш...

...Аммо, ўзи жуда лофчи экан-э? Юрди. Даллолга яқин келди. Унинг ёнида тўрт-беш одам бор эди.

— Жуда қиммат эмасми, оғайни?— деди.

Сергап даллол дарров жавоб қайтарди:

— Нега қиммат бўлсин? Кунда олти литр сут беради.

— ...

Ҳаби афанди ҳайрон бўлиб қолди. Қаҳвахона олдида заиф бузоқчаси билан ориқ бир сигир бор эди. Ажабо, шунданми баҳс этаётир?

— Кунда олти литр сутни ким бераётир?

— Худди мана шу сигир.

— Саккиз юз ўн беш лирага-я?

— Нима деб ўйладинг?

Ҳаби афанди жавоб бермади. Бугун эҳтимол жинниларнинг кўчага чиққан кунидир. Унинг жиннихона тарафдан келганини кўргач, ишонармикан деб синамоқ учун ҳазиллашаётгидилар деб ҳисоблади. Қулди.

— Алдоқчисан! Тушингни сувга айт!— деди.

Нари кетди. Унинг орқасидан ҳазил давом этди, сигир «саккиз юз ўн беш лирадан» даражама-даража саккиз юз элликка чиқди, тўққиз юзга кўтарилди. Бир инсон билан бундай расмий бир майдонда ким ошди савдоси очиб, беандиша калака этиш ҳақиқатан тарбияга тўғри келмайди. Бу ерга тўпланган одамларнинг ҳаммаси атайлаб уни масхара қилиш учун иттифоқ тузганга ўхшайдилар.

Ҳаби афанди нима сўраса калака қиладилар, афталарини ҳеч ўзгартирмасдан, жиддий каби, яғир бир эшак учун юз тўқсон лира, боласиз бир эчки учун саксон беш лира сўрар эдилар. Қим билади, агар отларнинг баҳосини сўрагудай бўлса, неча минг дейишар экан! «Лоҳавла...» ўқиб, нари кетди. Илгаридан бери кўп марта олдидан ўтиб юрган мачитга кўзлари тушди. Ажабо, куйиб кетганмиди? Йиқилганмиди? Атрофидан қиёфаси паришон, пала-партиш одамлар ўтмоқда эди. Яна бир крахмалланган кўйлакли олифтага ҳам дуч келди. «Намли ер, намли

ер...» дер эди. Дўконларда сарғайган заиф хотинларнинг, бош яланг ярим ялачғоч касал болаларнинг мўдраб ўтирганларини кўргач, ўз-ўзидан: «Ажабо, буларнинг эрлари, оталари жомийга кетганмикин?» деб сўради. Ҳолбуки, намоз вақтига ҳали кўп бор эди. Шарбатчи, ҳолвачи дўконлари бўш эди. Нонвойхоналар берк эди. Жаби афанди кўп вақтдан бери Ускудор томонга ўтмаган эди. Ускудордаги илгариги мўл-кўлчилик, ободончилик, арзончиликларни хотирлади. «Ажабо, нима бўлди? Юз йилда ҳам мамлакат бу қадар ўзгармас!» деб ажабланди. Бир баққол олдида, йиртиқ, кир кўйлакли, боши ўралган бир қизчанинг, ўз чўнтагидаги қоғозга ўхшаш, бир қоғоз пулни майдалатганини кўрди. Диққат этди. Ҳўз чўнтагидаги пулни чиқариб, текшириб қаради. Худди ўшандай эди. Демак, бу пул ҳам ўтар экан. Майдалатмоқ учун баққолдан бирор нарса олмоқчи бўлди. Четлари чувалган бир сават ичидаги қуриган олхўрига кўз ташлади:

— Бунинг килоси неча пулдан?

— Тўқсон саккиз ярим ғуруш...¹

Баққолга чақчайиб қаради. Бу олтмиш ёшлардаги, кўса, хунук бир ҳожи эди.

— Ҳазиллашма!— деди.

— Ҳазили нимаси? Тўғри сўзлаётиман.

— Сен жинни бўлибсан...

— Тарбиясиз, адабсиз, ҳаёсиз, шарманда! Сени қараю! Жинни ўзинг-ку!

— ...

Жаби афанди жиннилик мавзуи юзасидан жанжал чиқарадиган бир вазиятда эмас эди. «Балчиққа тош отсанг ўзингга сачрайди...» мақолини ғудуллаб, телба каби узоқлашди. Одамларнинг жиддиятсизлигидан, орсизлигидан, юзсизлигидан унинг ақли шошиб қолди: ҳеч нарсани тушунмас эди. Олдига янги сув сепилган токзор қаҳвахонанинг ёнидан ўтаркан, бир пиёла шакарсиз қаҳва ичгиси келди. Ичкари боқди. Сарик соқолли, узун кўйлакли бир бек билан ким эканликлари номаълум, қиёфатлари қоришиқ бир қанча киши, очиқ дераза ёнидаги сўрида ўтиришарди. Орзумни бажарайин деди. Эшикдан кирди. Ўтирганларга айрим-айрим салом бергандан сўнгра бир бурчакка бориб ўтирди. Ёнига келган болага:

¹ Ғуруш — бир турк лирасининг юздан бири.

— Бир қантсиз қаҳва! Уғлим...— деди.
 — Нахутлик қаҳвами, тоза қаҳвами, амаки?
 — Бу нима деганинг? Нахутлик қаҳва ҳам бўладими?
 — Бўлади, албатта...
 — Қандай бўлади?
 — Чўнтагига унча ишонмаганлар нахутлик ичади...
 — Қаҳванинг ўзи ўн пул бўлса, нахути неча пул бўларди?

— Ўн пулга қаҳва келармиди?
 — Қаҳва неча пул?— деб сўради.
 — Ўн гуруш.
 — Ўн гурушми?
 — Шундай.
 — Нахут-чи?
 — Беш...
 — ...
 — !..

Дераза ёнида ўтирганлар ўз гапларини тўхтатиб, унинг қаҳвани суриштирганига қулоқ солиб, кулишар эдилар. Улардан биттаси: «Эски жомлар стаканга айланди» деди.

Ис босган қоп-қора шипга осилган қафаслардаги саъвалар овозларининг борича сайрамоқда эдилар. Жаби афандининг фаол муҳокамаси бирдан сўнгандай бўлди. Ажабо, унинг бўлар-бўлмас нарсаларга ишониб-ишонмаслигини синамоқ учун жиннихона идораси денгиз бўйига қадар бир тажриба тартиботи ўрнаштирганми? Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас. Зеҳнини югуртирарди. Ичида: «Яхшилик бўлар, иншоолло...» дер, ташида эса:

— Тоза бир қаҳва келтир, ундай бўлса...— деб кулди.

Қаршисидаги, миллий санъаткор, машҳур рассом Хулусий афандининг қўли билан ясалган Домека, Валистин урушларининг, Ғози Этам пошшонинг расмларига кўз тикар, ақли карахт бўлгандай, ҳеч нарса тушунмасди. Бола келтирган қаҳвадан бир неча ютум ичгандан сўнг, ўзига келди. Дераза ёнида ўтирганларнинг гаплари қулоғига эшитилди:

«— Кейинги ой ичида инглизлар олти юз минг киши йўқотганлар.

«— Французлар ҳам шунга яқин.

«— Ўтган йил итальянлар ҳам ярим миллиондан зиёда одамни жаннатга кўнатдилар.

«— Серблар билан руминлар...

«— Руслар қадар кўп зўлмас-эй!.. Айниқса ихтилолдан сўнгра йигирма беш миллиондан зиёда одам ўлган...»

— ...
Жаби афанди ўз қулоғига ишонмай, диққат билан тинглар эди. Аввал, Европада тўфон бўлибди деб ҳисоблади. Кейин, суҳбатдошларнинг мунозараларидан дунё уруши бўлганини тушунди. Бу мунозарачилар, ҳеч шубҳасиз, телба эдилар. Айниқса: «Бу уруш ҳали йигирма йил чўзилади, ҳали хотинлар аскарга олингани йўқ!» деб гаплашган сари, соқоллик кишининг мовий кўзлари ҳеч ўзгармас эди. Уттиз чоқли давлат бир-бирига уруш эълон қилиб, ҳеч тинмасдан, дам олмасдан, бўғизлаша билармиди? Ёки жиннихона бўшаб қолганми? Ҳамма ёлғончилик қилмоқда. Жаби афанди Отбозорида дуч келган ноқулай муомалага дуч келмаслик учун буларга ҳеч нарса демади.

Қаҳванинг пулини тўлади. Бола ғаладондан йирик майда бир тутам қоғоз келтирди.

— Лиранинг майдаси...

Жаби афанди боқди. Сариқ, пушти ранг, қовоқ ранг, напормон кир-чир қоғозлар... Мажидия,¹ чоракилик, юзликлар... Дераза ёнида бўлмағур сафсаталар сотишиб ўтирган тентакларни кулдирмаслик учун товушини чиқармади. Ўзини кўчага отди. «Бир газета олиб, ўқиб кўрайчи...» деди.

Бир оз юрди. Аҳмадияга борадиган уч йўл оғзидаги мачитнинг асфальтли майдончасида маҳалла болалари пилдироқ айлантирмоқда эдилар. Китобчи эронликнинг ёнига келиб тўхтади.

— Менга бир Сабоҳ газетаси бер,— деди. Газетага бир кўз югуртириб чиқиб, дунёда бўлаётган бутун воқияларни бир нафасда англамоқчи эди.

— Сабоҳ йўқ.

— Ундай бўлса, Иқдом газетасини бер.

— У ҳам қолмади.

— Паёмми... Фалонми, нима бўлса бер, жоним.

—

Эронликнинг узатган газетаси уни бутунлай эсанкиратди. Бу қоғоз варақасининг газетага ўхшамаслиги учун

¹ Мажидия — 20 қурушли қумуш таггага баровар.

нима қилиш мумкин бўлса, ҳаммаси қилинган, ҳатто ундан ҳам ошиб тушган эди. Хабарлар сарлавҳанинг устига ёзилмиш. Бош мақола саккиз сантиметрдан ошмас эди. Тикилди, тикилди. «Яхшиликкадир, иншоолло, хўш, бу қанча?» деди. Баҳоси қирқ пул эканини эшитгач, эътироз билдирмоқ истади.

Қора сочли эронлик:

— Тоғдан келганга ўхшайсан. Ун пулга газета борми?.. — деб таъна қилса ҳам яна жавоб қайтармади. Юриб туриб ўқигани бу газета ақлини бутунлай остин-устун қилиб ташлади. Энг авжигача чиққан Шиносий давридан кейин модаси ўтиб кетди деб ҳисоблагани Наргис услуби қай вақт, қандай жонланиб қолган? Япония, Америка, Либерия, Хитой кабилар Германия билан қандай уруша биладилар? Ажабо, ёки география бутунлай ўзгариб қолганми? Ёки бу ҳазилми, нима? Жаби афанди шуларни тушунмоқ истади. Лекин муваффақ бўлмади. Унинг тушунчаси худди пружинаси синган соат каби таққа тўхтаб қолди. Бўғзига нафаси қисилганда қийналган одамларга хос асабийлик билан газетани ёғжимлади. Ерга ирғитди. Кейин, гапдонликка тушиб, дўконларнинг ёнларида тура-тура ёйиладиган, қийиладиган нарсаларнинг бақоларини сўрай-сўрай манзил йўлини тутди. Ёғнинг килоси саккиз юз ўттиз, гуручники юз эллик уч, шакарники икки юз тўқсон ярим, қаҳваники етти юз олтмиш икки гуруш эди! Этикдўзлар болаларнинг кичкина этигига ўн саккиз лира сўрамоқда эдилар.

Арава пароход портининг худди рўпарасига келганда, Жаби афанди тўхтади. Ақлининг соғлом эмаслигини самимий равишда ҳис этди. Қўлини бошига кўтарди. Зеҳнининг энг сўнгги шуъласи билан ўз тушунчасини ойдинлатмоқ истади. Фақат... Ҳар нарсанинг баҳоси ўн миңг процент ошган эди. Қулоғи шундай эшитмоқда, кўзи шундай кўрмоқда эди. Энди ўзига қандай қилиб «Ақллиман!» дея олади? Соябонсиз, арқонсиз, командасиз қолган хароб кеманинг ёриқ трубасидан кўзларини олди. Ширкат манзилгоҳида тайёр турган кемага боқди. Беш пуллик қаҳва ўн гурушга чиққан бўлса, эллик пуллик билет ҳеч бўлмаганда бир лирадан ортиқча чиққандир. Киссасида Стамбулга ўтишга етарли оқча йўқ эди. Чиққани тўғрисида уйга хабар бериш учун телеграф у ёқда турсин, йигирма пуллик бир мактуб жўнатиш учун ҳозир шубҳасиз

ярим лира лозим эди. Уйдан оқча келгунча нима ейди, нима ичади, қаерда ётади! Агар уйига борганда ҳам, бундай аҳволда қандай кун кечира олади? Ун беш кишини боқиш учун энг ками ойда минг лира керак! Бутун молларини сотса атиги олти ой яшай биларди. Кейин-чи? Кейин качкул тақиб, тиланчилик қилиб юриш зарур бўлади. Еш тўла кўзлари олдида, эркаксиз, оч Анатоли қишлоқлари, экинсиз далалар, вайрон такъялар, йиқиқ карвонсаройлар гавдаланди... «Мен ҳақиқатан жинни эканман! Нималарни ўйлаганимни қара-я!» деди. Қўлтиғидаги бўхчани ерга отди.

Ғижимланган фасини икки қўли билан ушлаб бостирди. Бирдан орқасига қайтди. Бир соат илгари чиқиб келган жойга қараб жон ҳолатда ҳалпиллаб югура бошлади.

Эски жиннихонанинг ёш доктори, деразалари сариқ гуллар билан қуршалган тип-тинч уй ичида хаёл суриб чиқаркан, Жаби афандига ўзини уриб олишига сал қолди.

— !!!

— Мени яна ўз бўлмамага киргизиб қўйинг!

Доктор орқага тисарилди. Терга пишиб, ҳансираб турган, ўз ихтиёри билан келган чоли тушмагурга диққат билан кўз югуртирди.

— Сиз яхши бўлдингиз, дада!— деди.

— Майли, афандим. Мени яна ичкари тиқинг, худо хайр берсин...

— Нима учун, жоним?

Жаби афанди дуо ўқиган каби қўлларини тепага кўтарди. Бўйнини, чапга қийшайган эгри бурнини осилтириб туриб, деди:

— Мени ичкарига тиқинг, худо хайр берсин! Еки менинг ақлим жойига келмаган, ёки бутун дунё телба бўлган!

Ҳақиқатан, унинг қон босган, косасидан ирғиб чиққан йирик йилтираган кўзлари хунук, кўп қайғули ва дарғазаб боқмоқда эди!..

ТРУБАНИ КҮТАР, ТРУБАНИ ТУШИР!

Ҳамма ёқ чанг ва тўзон... Яланг оёқ инсонлар ва тақасиз ҳайвонларнинг излари тушган йўллардан визиллаб автомобиллар ўтмоқда.

Узоқдан семиз итларнинг ҳуриши ойналарни дириллатди:

— Вовв... вов... вов.

Бу вовиллаш ўткир бир тиш каби маъдан ўчоқлари* мудирининг баданига ботди. Мудир юзини буриштирди. Қулоқлари диккайди.

Сиз, ит вовиллашини эшитган одамга бир нарса бўлармиди деб айтарсиз? Сиз билан менга шундай, албатта. Ҳеч нарса бўлмайди. Қишлоқ итларининг ҳуриши бегона эканимизни эслатади. Бу бегона бир кишига қарши кўрсатилган ҳайрат ва ёлғизликнинг илк ишорасидир. Агар яна бир оз таъсирчан бўлсангиз, у сизда бир қўрқув, бир чўчиш пайдо қилади, худди илигингиздан тишлаб олаётгандай бўлади. Ит ҳуришини эшитгач, завод мудирининг калласига ўткир тиш ботгандай бўлди, бирдан чақмоқ чақилгандай, мияси ёришиб кетди. Қоронгилликда хаёлидаги хотиралар уйғонди, бир-бирини туртиб, бирин-кетин сафдаги аскардек тизилди.

Мудир, семиз бир ит ҳуриган ерда фаровонлик бўлишини англайдиган тажрибага эга бўлиб, закий, хуллас ўз ишининг омили эди. Аҳволи хароб бечора қишлоқларнинг дармонсиз, тулаган, овози кучсиз итлари бўлади. Бой ва кибор қишлоқларнинг кўриқчилари ҳам мағрур, бошлари

* Маъдан ўчоқлари — маъдан эртадиган завод.

кеккайган ва ҳайбатли, овозлари тоғдан-тоққа бир довул каби тарқалади. Мудир бу нарсаларни ўйлади, ва:

— Ишчиларнинг кундалик иш ҳақи ўйлаганим каби оз эмас шекилли?..— деган фикрга келди.

Автомобиль бу келгинди одамни оз вақт ичида кўз илғамас ям-яшил бир денгизга олиб чиқди. Бу денгиз ўртасида ранго-ранг лолақизғалдоқлар сув устида учган капалаклардек ҳилпирамоқда эди.

Даранинг бошқа бир томонида сап-сарғайиб пишган буғдойлар муштумдай бошоқларини селкиллашиб, бош эгиб салом берадилар. Ҳар нарса — майсалар ҳам, атрофдаги дарахтлар ҳам, япроқлар ҳам етилган эди. Йиқиқ деворлардан мўралаган бутоқлар пишган меваларни чангли йўлларга тўккан эди.

Кумуш қўрғошин рудасини ишлаб чиқарувчи завод бошлиғи бу бой водийни бир кўришдаёқ унинг гўзаллигига маҳлиё бўлди.

* * *

Мудир қишлоқ аҳолисидан ширин муомала, самимий бир дўстлик кўрдик, ҳар кун зиёфатдан-зиёфатга юрди. Ҳар бир зиёфат унда янги бир дунё кашф этгандек ҳис туғдирар эди.

Гўзал ва баракали қишлоқнинг ноз-неъматлари уни жуда мафтун этди. Бир ҳафтадан кейин завод мудири қишлоқ бойларига ўзи зиёфат берар, арман таржимон воситаси билан ҳар кун янги бир нарса ўрганиб оларди.

Бир кун қишлоқ оқсоқоли Умар ого жингалак соқолини силаб туриб, бу ерларнинг шуҳрати тўғрисида шундай баҳс этди:

— Тўрам... Луқмони ҳаким ўлимга чорани шу ердан топган, китобга ёзган. Фақат на чораки, китоб сувга тушиб, сиёҳи ювилиб кетган... Улимга чора қолмади, лекин Луқмони ҳаким китобидан ювилган сиёҳлар бу ернинг тупроғига қоришган; шунинг учун бу ерга нима эксанг битади: яланг оёқ билан ер боссанг, дарров одам ҳам унади. Бир ҳиссага эллик ҳисса буғдой бошқа қаерда бор, тўрам?

Мудир худди пружина сингари сапчиди ва:

— Бирга алликми?..— деб сўради.

— Ҳа, албатта, сиз нима деб ўйладингиз, тўрам!..

Мудир шундан кейин ер эгаларини битта-битта чақирди. Таржимонни олиб, шундай оголар яшайдиган уйларга ҳам борди. Ҳар жойда ҳаммага, айрим-айрим сўзлади:

— Мен Луқмоннинг қишлоғини жуда ёқтирдим. Эҳтимол, бола-чақаларимни олиб келиб, шу ерда ўрнашиб қолсам. Сизлардан бениҳоят хурсандман. Европанинг фирибгар одамлари қаёқда-ю, сизлар қаёқда?.. Мен бу ерда ўзимни тинч, бежавотир сезаман... Менга бир оз ер сотмайсизларми?..

— Сотамиз... аммо ҳар таноби эллик лирадан кам эмас. Камига бермаймиз...

Мудир «Кумуш қўрғошин» заводи иш бошқарувчисига учради ва дардини айтди:

— Агар билсанг,— деди у,— шу ердан ер-сув эгаси бўлиш завод учун ҳам, биз учун ҳам яхши... Сен билан ўртоқ бўлардик... Бир чорасини топиб, бир оз ер сотиб слабилсак эди... Қишлоқилар кўп пул сўрамоқдалар... Бу нархга сотиб олишнинг иложи йўқ...

Иш бошқарувчи:

— Ортиқча ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, осон...— деди.

— Қандай қилиб?..

Иш бошқарувчи кулимсиради:

— Жуда қулай... Агар завод трубасини бир оз пасайтирсангиз, иш битади қўяди. У вақтда бир таноб ерни ўн ғурушга ҳам қиммат деймиз. Азот ва гугурт кислотаси қўлидан нималар келмайди!

— Худо ҳақи сен улуғ одамсан. Бироқ трубани пастлатиш учун бирор баҳона топиш керак.

— Топган нарсангни қара... Буни Ҳожиққа топшир... У, қишлоқиларнинг оғзидан кириб, бурнидан чиқади.

— Боплайди дейсанми?..

— Бу иш унинг учун ҳеч гап эмас!

Ҳожиқ қишлоқилар орасида эътиборли одам эди. Шунинг учун ҳар ким унинг гапига кирар эди. Қат-қат бурушган энсаси, ёғ босган ёқаси, оқ тушган салқи мўйлови, қуюқ қайрилма қошлари уни ажойиб бир махлуққа ўхшатарди. Фалсафадан, тасаввуфдан баҳс этарди. Айниқса Бектоши тариқатларини ва сеҳрларини бир Бектоши эшонидан яхши билар эди.

У қишлоқ чойхонасида улфатчилик қилиб ўтирганлар орасига кирди, бириси унга тамаки халтачасини узатди:

— Ҳожиқ оғо, қани бир чекинг,— деб илтифот қилди.
Бугун у ҳийлакор бир қиёфада эди. Ҳаяжон билан, худди бир фалокатдан хабар бераётгандай сўзга киришди:

— Биз ҳаммамиз яратганнинг қулимиз. Йўлларимиз бошқача бўлса-да, Қуддуси шариф билан Макка бизни айира олмайди. Охирги маконимиз парвардигори оламнинг даргоҳидир.

— Шундай, шундай... Ҳожиқ оғо...

Бошқа бир одам ёнидагининг қулоғига:

— Муборак одам... Қаники мусулмон бўлса...— деб пичирлади.

Қишлоқилардан баъзилари:

— Бу Ҳожиқ оғо ажойиб одам!— дедилар.

Кекса бир қишлоқи Ҳожиқ оғонинг сўзлари таъсиридан кўзларига жиққа ёш олди. Ёнидаги шеригига секин шивирлади:

— Бу одамни яширинча динга кирган дейдилар.

— Ёлғон бўлса, ростга айлансин!

Ҳожиқ оғо самимият билан сўз бошлади:

— Гап ўртамизда қолсин... Кўраётирсизми, ҳув... ётоқхона устидаги сарв дарахтини... Энди бу томонга бир қаранг, узундан-узун труба! Ҳозирга қадар зоти Шарифнинг сарви дарахтидан ҳам юксак нарса бормиди бу қишлоқда!

Қишлоқиларнинг ҳаммаси бирдан жавоб қайтарди:

— Йўқ!..

— Ҳозир бор... ўша труба...

— Труба... оҳ ўша труба...

— Сизларга ачинаман... Худо ҳақи икки кундан бери кўзимга уйқу келмайди, қишлоқ устига бирор фалокат тушмасин деб қўрқаман. Зоти Шарифнинг ғазоби инсонни ўйлашга мажбур этади.

— Тўғри... Гуноҳкормиз.. Фақат нима қила оламиз, у халойиқнинг сўзига қулоқ солармиди?

— Қулоқ солдириш керак!

Ёш ва қариларнинг ингичка, йўғон овозлари эшитилди:

— Тўғри... тўғри!... Лекин француз дардимизни тушунмайди-да!

— Мен унинг ёнига бораман... Қишлоқ аҳолиси труба ярмага қадар пасайтиришни сўраётир дейман. Мудир мусулмонларнинг эътиқодларини ҳурмат қилади. У, му-

сулмонларнинг дўсти. Туркларнинг Пиер Лоти номли бир дўсти бор эди. Ургилай сизлардан, ҳамма газеталар унинг суратини босиб чиқарган эди. Биздаги мудир ҳам худди ўшанинг жияни. Ярим мусулмон ҳисобланади. Амакисининг уйида мачити бор эди.

Қишлоқилар шундан сўнг унга умидкор кўзларини тикиб, дедилар:

— Ҳожиқ оғо, шу ишни уддаласангиз...

— Иш битди дея беринг... Инсонлар бир-бирлари билан дўст бўлишлари керак. Бир худонинг бандасимиз... Дунёда яхшилик қолади...

.....
Труба ярмига қадар пастлатилди. Қишлоқ; энгил нафас олди. Труба пастлатилгандан кейин қишлоқ бир фалокатдан қутулгандай севинди.

Мудир Ҳожиқ оғога бир қанча совға берди, қишлоқилар зиёфатга чақирдилар.

* * *

Энди труба бўғувчи газ чиқарадиган замбарак оғзига айланди. Йилларча тўхтамасдан, дам олмасдан бомбардимон қилди. Қайси бомбардимон бу қадар қонли бўлган, бу қадар узоқ давом этган! Йигирма тўрт соатда бир марта ҳам ўчмайдиган ўчоқ, гугурт ва азот кислотаси ёмғири остида атрофни булғади. Аптекаларда, кимёхоналарда шишачаларда сақланадиган заҳарлар бу ердан бир дарё каби оқди, сел каби ҳар ерни босди. Шамол бу оғир газларни ерларга ўт сингари ёғдирди. Мармар устига тўкилган азот кислотаси уни қандай парчаласа, титилган пахтага айлантириб юборса, тупроқлар ҳам худди шундай хароб бўлди, гўзал рангини йўқотди. Улим сезгиси берадиган бир аҳволга тушди. Майсалар бир ондаёқ сарғайди.

Кейинги йилда бақувват дарахтлар қуп-қуруқ бир скелетга айланди. Баҳор кириши худди куз киргандай бўлди ва ҳеч ким баҳор келганини сезмади. Баланд бўйли кўкатлар сўлиб, қуриб қолди. Нозли гўзал чечаклар дегизи қуриди. Ҳамма ёқни поёнсиз бир чўл қоплади. Гўё дунёнинг ваҳший подалари оёқлари билан, тишлари билан, тирноқлари билан, бу ерни топтади.

Бу ердаги шамоллар энди заҳардан бошқа бир нарса эмасди.

Водийда фақат ажал уруғи экилиб, қашшоқлик ўриладиган бўлди. Қувноқ овозли, семиз гавдали, кўзлари чақнаб турган, ўргатилган, ақли ҳайвонлар секин-секин аҳмоқлашди. Хўкизлар нимжон, насли йўқолиб кетаётган чаёнга ўхшаб қолди. Отлар кишнашни, чопишни унутдилар. Боши гангиган, гаройиб безовта бир маҳлуққа айланди.

Икки йилдан сўнг, овози узоқдан мудирнинг қулоғига ништардай ботган итнинг туклари тўкилди, қорни терисига ёпишди. Энди у вовилламас, зўрга оғзини очиб, вовиллашга ўхшаш заиф бир овоз чиқара оларди.

Отлар арвоҳ сингари секин-секин судралувчи суяклар йиғиндиси ҳолига тушди. Баъзиларининг отхонадан чиқишга ҳам мадори қолмади, баъзиси бир ондаёқ таппа тушиб ўлди, баъзиси ўрнидан туролмай қолди.

Баҳор томирларга ва ҳамма жонларга жўшқин бир ҳаёт нашъаси беради. Ҳолбуки бу баҳорда на қўзичоқларнинг гўзал маъраши, на бир эшак, на сеvimли бир той овози эшитилди.

Инсонлар ҳам сўлдилар. Қоқ суякларини бурушиқ бир тери кафан сингари чулғади.

Дудоқлар қуриган пўпанакка ўхшайди. Кўкимтир бир доира, ўлик туси нурсиз кўзлар атрофини қоплади.

Энди қишлоқ аҳолиси ҳасса таяниб, йўтала-йўтала, ҳар икки қадамда бир тўхтаб, ҳарсиллаб юрадиган бўлиб қолди. Барчасининг ўпкасини қўрғошин чанги қоплади. От устига қўл теккизмасдан сакраб минадиган чавандозлар ҳам энди ўрнидан қўзғолиш учун қўлтиқ таёққа ва одамларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолди...

Кунлар шундай ўта берди. Ҳар бир ўтган кун гўё қишлоқларнинг томирларини кесиб, қонларини тинимсиз оқизмоқда эди...

Қишлоқилар сўнгги ёрдам манбаи деб ҳисоблаб, маъдан ўчоқлари мудирининг ёнига югурдилар:

— Тўрам, бизга қанча берсанг бер, ерларимизни сотмасак бўлмайди...

— Оғо, сиз яхши одамсиз-ку, лекин нима қилайликки, худо бир офат берди.

— Бир маҳал ер олмоқчи эканингизни эшитган эдикда, шунинг учун келдик...

— Ерларингиз нобоп... Қанча сўрайсиз?

— Эй жоним, қанча бўларди дейсиз...

— Мен бу ерларни мулк бўлсин деган мақсадда эмас, сизга бир ёрдам бўлсин деб оламан. Бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом дейдилар. Танобини ярим лирадан оламан.

— Нима ҳам қилайлик?.. Майли сиз айтганча бўлсин...

Маъдан ўчоқлари мудирини барча қишлоқларнинг ерларини сотиб олди. Қишлоқлар хуржунларини елкага ортиб, чанг йўлларни босиб узоқлашдилар. Лекин ҳар қадам, ҳар из бир хотира қолдирар эди. Оёқлари юрмади, қишлоқларини қумсай-қумсай ночор кетдилар. Баъзилари ўлдилар, баъзи бирлари иш тополмай сарсонликда юрдилар, бириси дара бурчагида, бириси дарахтлар тагида ачинарли бир ҳолда, юртдан жудолик ҳасратини чекиб азобланди.

Бир қанчалари тоғ сиртидан ўз қишлоқларига мўлтираб қараб, кулимсирагандан кейин, тош парчаси устида жон бердилар. Соғ қолганлар қўлларидаги озгина пул билан нима қила олардилар?— Изларига қайтдилар, ҳар ёққа бош урдилар, охири маъдан заводига ишга кирдилар... Бу бир тасалли эди. Ҳам пул ишлайдилар, ҳам ўз қишлоқларидан ажралмайдилар.

Ўчоқ одамни эритиб юборадиган бир машина каби ишлади. Маъдан ўчоқлари ёнида қабр тошлари қўйилмаган, сон-саноксиз беном одамлар гўристонини чўзилиб кетди.

Труба ҳамон ярим, чунки, ҳали яна саккиз-ўн одам ўз ерини сотмаган эди. Йиққан бойликларини бирга тўплаб, ҳар нарсани илгаригидек сақлаб келардилар, улардан бири фалаж бўлган бир паҳлавон, бошқалари ўспиринлар эди.

Охири, бу мол эгаларининг ҳам омборлари бўшалди, қудуқларидаги сувлар қуриди. Ҳайвонлари ўлди. Шодхуррамлик ва қаҳ-қаҳалар билан тўлиб-тошган ўйлардан энди пашшанинг гинғиллашига ўхшаш инграшлар эшитиларди. Бу — касал ётганларнинг, фалажларнинг инграши эди... Ниҳоят, очлик уларнинг ҳам ишларини бажарди. Улар ҳам ерларини сотмоқ истадилар. Лекин ҳеч ким пул бермади. Бир кун етти нафар қишлоқини Маъдан ўчоғи йўлида ёнма-ён ағдарилиб ётган ҳолда топдилар. Бир ўспириннинг қўйнидан шундай бир илтимоснома чиқди:

«Кумуш-қўрғошин заводи мудириятига. Афандим, қорин тўйдириш учун, маъдан ўчоғига ишга қабул этишингизни илтимос қилиб сўраймиз».

* * *

Уч қишлоқда сотилмаган ер қолмади. Йигирма-ўттиз минг таноб ер атроғига чегара тортилди. Янги канал очилди, тупроқ ўғитланди ва заводнинг трубаси яна баланд кўтарилди. Труба аввалгидан ҳам баланд кўтарилганидан, сарв дарахти унинг ёнида кичкина бир новдадек бўлиб қолди.

Уч қишлоқнинг Ямандан қайтиб келган ёш аскарлари ўз қишлоқларини жойидан тополмай ҳайрон бўлдилар. Уларнинг рўпарасидан чиққан ер-мулк бошқарувчиси:

— Қишлоғимизни қидирамиз деб, бу ерда ўғирлик қиласизлар... Бу ерда қишлоқ-мишлоқ йўқ. Йўқолинг... келган жойингизга қайтинг. Ҳой шайтонлар... йўқолинг бу ердан: бўлмаса жандармага хабар бераман,— деб қувлаб юборди.

ЛОЙДАН КОТЛЕТ

Кичкина бир хонага якандоз тўшалган. Унинг устида, ичида ётган кишининг баданини тузук ёпа олмаган юпқа, рижим, эски кўрпа... кўрпа билан ёстиқ орасидан қари хотиннинг оғзидан чиқиб чўзилган бир тил сингари рўмол ўраган биров бошини кўтарди.

Панжаралардан қўрғошин рангли нам ҳаво ичкари кирар эди.

Бир товуш жаранглаб хонани тўлдирди:

— Ҳой Маҳмат! Тезроқ тура қол, мактабга кеч қолдинг.

Дивандаги тўшакда бир нарса қимирлаб, одеялнинг йиртигидан икки мовий кўз мўралади, кейин яна ғойиб бўлди. Диванда қимирлаган бола, бу ёндан у ёнга бир ағдарилди-ю, яна тагин бужмайиб ётиб олди.

Қатта онаси ўчоқнинг кулини титиб-титкилаб яна бақирди:

— Тур энди, тур! Юм-юмалоқ бўлиб ётма!— Бола, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилиб қўйди. Гўё, кўзларини

очишдан кўрқарди. Эснаб, роҳатланиб керишди, хотин хали ҳам бақирини давом этарди:

— Ҳозир оташкуракни устинга отаман, бу қанақа ялқовлик...

Оташкурак шарақлади. Бола секин йиғламсираган-симон бақирди:

— Кўйинг, опоқойи! Мана — туряпман-ку... Ҳали офтоб ҳам чиққани йўқ. Ундан кейин менинг қорним ҳам оч, ўрнимдан турсам, қорним яна оч қолади.

Ҳаминахонимнинг юзларидаги қаҳру-ғазаб чизиклари йўқолиб, унинг ўрнини лабларининг чеккасидан кўзларигача ёйилган улуғлик ва гўзаллик табассуми қоплади.

Кампир:

— Сен, шундай ўрнингдан туриб, бир бет-қўлингни ювгин-чи, қани... мен сенинг учун нон қовурияпман, худди анордек қизарган нон, олти қават қаймоқлик қатламадан ҳам лаззатлироқ.

Бола бетини ювиб ўчоқ бошига келганда, Ҳаминахоним қозончасида ҳазрати. Нуҳдан қолган деса бўладиган қотган нонларнинг қовирилиб, стол устига қўйилганлигини кўрди.

Бир ёқдан кўйлагининг этаги билан бетини артар, бошқа томондан қотган нонни касир-кусир қилиб чайна-нар эди.

— Ҳамина опоқойи, кўряпсизми? Томоқдан қуруқ нон ҳам ўтмаяпти... Бир озгина сир бўлса эди!..

— Ҳой бола: одам бўл, мен боққолманми? Сен пул топадиган бўл, у вақтда сира қуруқ нон емайсан.

— Опоқойи нима қилай ахир, қанча чайнасам ҳам қуруқ нон томоғимдан ўтмаяпти.

— Бир оз сув ич!..

— Ичдим, шундай бўлса ҳам ўтмаяпти...

Кампир ажойиб бир олимона чора топган кишидек ўрнидан туриб ўқдек ошхонага қараб югурди, ошхонадан шундай юпатувчи товуш эшитиларди:

— Тагин нонни қуруқ еб битириб қўйма, мана қаргин! Сенга нима олиб келяпман?

Кампир қўлида нон кесадиған катта пичоқнинг устига терилган, ёнғоқдан бир оз кичикроқ лойдан ясалган гувалакка ўхшаган бир нарсаларни олиб ичкари кирди.

— Ол буни, қизартирилган ноннинг устига сурт... яхши қизартирилган қийманинг ёғи.

Бола қўлидаги нонга қийманинг ёғини сураётганда, кампир товуш чиқариб:

— Қўлларингни юв! Тез мактабингга бор, дарсдан кейин қоласан! — деди ва: — мана сенинг пешинда ейшинг учун овқат ҳам қўйдим,—деб ноннинг ўртасини ёриб орасига иккитадан котлет солиб газетага ўради.

Котлетларни кўриб севинганидан боланинг ранги ўзгарди, котлетнинг бир чеккасидан жиндек ушатиб еб кўрди.

— Опоқойи! Жуда ҳам мазалик-ку.... Ҳар куни котлет пиширсангиз-чи...

— Ҳой котлетхўр... Мазасини татиб кўрдинг шекилли... Уч ойлигимни қўшиб олганимда сенга тагин котлет қилиб бераман... Нима қилай, ўз бахтингдан хафа бўл. Отанг тирик бўлганда эди... Ой бсла! Уйлаб кўр, уч ойда бир бериладиган уч лирадан сенга нима қилиб бўлади!

Ҳаминахоним ўчмаган ўт топиш учун оташкурак билан ўчоқнинг у ёқ-бу ёғини титкилаб турган пайтида эшик тақ этиб очилиб ёпилди.

* * *

Маҳмат бугун пешиндаги танаффусда буфетга тушиб, ҳар кун шу ерда овқатланидиган болалар билан бирга овқатланмоқчи эди.

У ўзича, дунёдаги ошпазларнинг биттаси ҳам котлетни бунақа мазали қилиб пиширолмайдди, деб ўйлар эди.

Котлетлар шунчалик чиройли қилиб ясалган эдики, унга тикилиб туриш ҳам одамга бир лаззат ва завқ бағишларди.

Маҳмат иккинчи дарсдан кейин боғчага чиқадиган пайтида газетага ўралган бу тансиқ ўрамни ўзи билан бирга олиб чиқар ва «айтиб бўлмайди, классда йўқолиб қолиши мумкин» деб ёнидан айирмас эди.

Тўртинчи дарснинг битишига анча вақт бор эди, соатлар унга йиллар сингари узоқ кўринарди. Биров бўлмаган хилват жойларда котлетидан чимлиб оғзига солар, кейин қолганига маҳлиё бўлиб тикиларди.

Учинчи дарсдан чиққандан кейин, ҳар кун пешинда у билан бирга ўйин ўйнайдиган болалардан бир қанчаси.

— Маҳмат,— дедилар,— булоқнинг ёнида шунча ҳам яхши лой борки, эҳ! Ҳавасинг келади кўрсанг... у ерда бугун котлет қиламиз, эсингдан чиқарма, албатта...— Маҳмат ғурурланиб жавоб берди:

— Бугун менинг овқатим бор... буфетга кириб овқатланаман.

* * *

Болаларнинг бунақа сўзлашишлари сизга қизиқ кўринса керак, бўлмаса мен сизга тушунтирайин:

Стамбул мактабларида бир қанча минг ўқувчи бор. Бу болалар пешинда овқат емайдилар.

Ўқитувчилари, бу болалар, мактабда овқат ейдиган ўртоқларини кўриб юраклари эзилмасин деб, мактаб боғчасининг бир бурчида уларга турли ўйинлар ўйнатадилар.

Аскарлик ўйинлари, савдогарчилик ўйинлари, гимнастика ўйинлари, бинокорлик ўйинлари, инженерлик ўйинлари билан уларни машғул қилар эдилар.

Кўпинча пулдор болаларнинг овқат еганларини кўриб томоқлари тушмасин деб оч болалардан оркестр ташкил қилардилар, болалар бақариб-қичқирадилар, ашула айтадилар, баъзи вақтлар бу очлик соатларида боғчанинг бир четига тўпланишиб спектакллар қўйиш билан вақт ўтказадилар.

Аmmo мен сизга шуни ҳам айттайинки, қорни оч болаларни пьеса ўйнамоқ, ҳаммаси бир ерга тўпланишиб бақариб ашула айтмоқ, қатор туришиб гимнастика қилмоқ, чиллак ўйнамоқ ва от-арава ўйини ўйнамоқ каби ўйинлар сира қизиқтирмас эди.

Ҳатто биллиард ва тўп ўйинлари ҳам бундай пайтда болаларга завқ бермас эди. Айниқса бизнинг Маҳмат бўлса, бу ўйинларнинг ҳеч бирини севмас эди.

Ўқитувчилар худди ўчакишгандай, пешинда уларнинг декламация айтишларини, пьеса ўйнашларини, капалак ва ёхуд гул суратлари чизишларини талаб этар эдилар.

Аmmo Маҳмат билан ўртоқлари Таркус булоғининг ёнидаги лойлик ерда лой ўйнашни ҳар қандай ўйиндан ортиқроқ севар эдилар.

Бириси лойдан тандур ясар, наригиси уй тузатар, униси дўкон қураар эди. Ҳар куни аталадек юмшоқ лойни қўллариди у ёқдан-бу ёққа ағдариб чўзиб, думалоқ қилиб котлетга ўхшаган нарсалар ясашни яхши кўраар эдилар...

Улар ёғочдан товалар ясаб, устига котлетларини қатор чизиб, дафтарларнинг қоғози билан елпиб уни пиширган булар эдилар.

Ўқитувчилари, уларнинг бунақа бемаза ўйинларини кўриб:

— Бекорчи шумлар...— деди,— сизлар мактабдан котлет ясовчи бўлиб чиқасизларми? Уй ясанглар, бинокор бўлинглар, сурат ясашга кунт қилиб рассом бўлинглар, завқингиз нозиклашсин, бир озгина гўзаллик ва нафосатни англаглар, ахир!..

Бу сўзлар болаларга бир чақалик таъсир қилмади, ўқитувчилар хизматчиларни юбориб сувни бошдан бўғдирдилар, аммо бундай ўйиннинг олдини ололмадилар.

Болаларнинг лойдан котлет ясаш қобилиятлари кун сайин орта борди. Бу ишга улар шунчалик берилдиларки, пешинлари котлет ясаган пайтларида очликларини ҳам унутар эдилар.

Баъзилари ўзларининг ясаган котлетларига қараб оғизларининг суви оққанини бир неча марта кўрганман.

* * *

Маҳматнинг котлетлари ўша куни мактабда тоза томоша бўлди. Болалар танаффус пайтларида бир-бировларига хабар беришар эдилар:

— Маҳмат котлет олиб келибди...

— Маҳмат котлет олиб келибди...

— Чинакам котлетми? Ё ҳазилакамми?

— Чинакам, ҳа, чинакам. Ўз кўзим билан кўрдим.

— Ишонма, лойдан ясалгандир. У лойдан жуда яхши котлет ясайди

Ўзига дуруст бўлган болаларнинг котлет олиб келишлари унча таажжуб этарлик нарса эмас, аммо Маҳматнинг котлет олиб келишига ҳеч ким ишонмас эди. Унинг котлет олиб келишини қиёмат аломати деса бўлади!..

Маҳмат, ўзининг котлет олиб келганига ишонмаган ўртоқларини, битта-битта қўлларидан ушлаб олиб келиб,

партанинг ичида турган котлетларини уларга кўрсатар эди.

Тўғриси айтганда котлетлар тоза ёғда қовурилганликлари учун худди лойдан ясалгандек қора ва ажойиб кўринар эди... У ҳақиқий, котлет эди-да! Ҳатто бойвачча болалардан бириси, бир котлетга ярим арчилган тухум берайин деди, аммо Маҳмат унамади...

Иккинчи дарсда бой болаларидан бири котлетга бир тухум берадиган бўлди, Маҳмат ҳам беришга рози бўлиб партанинг қопқоғини очди... икки бола орасида котлетни тухумга алиштириш тўғрисида гап-сўз бўлиб турган пайтда ўқитувчи англаб қолди.

Маҳматнинг жазоланишига оз қолди. Охирда котлетни беришга кўзи қиймади ва уни бой боласига бермади.

* * *

Овқатланиш пайтига ўн минутча вақт қолган эди... Маҳматнинг қорни жуда оч қолди. Ўқитувчи яна ўз сўзини такрорлаб:

— Боғчада қайси бирларингнинг лой ўйнаганларингни кўрсам жазо бераман,— деди. Маҳматнинг дарс битганда чалинадиган қўнғироқни кутадиган ҳоли йўқ эди. Томирлари керилиб, кўзлари қорайиб, ташқаридан келаётган товушлар қулоққа кирмай йўқолиб кетгандай сезилар, шу орада ўқитувчининг овози бир пашша гингиллагандай эшитиларди.

Қўлини ўзи эмас, гўё меъдаси узатди, нон билан котлет ўралган газетани кўз очиб юмгунча очди. Бошини партага эгиб, котлетларига иштаҳа билан кўзини тўйдириб қаради ва учидан бир парчагина узиб оғзига солди. Шу пайтда Маҳматнинг боши устида тикилиб турган ўқитувчи ғазаб ичида ёниб турган кўзларини чақчайтириб, темирчи кўрасидаги ўтдек папиллаб кетди:

— Дам ўтмади, ҳозиргина лой билан ўйнаманглар демадимми?—Ўқитувчи лойга ўхшаган, қоп-қора ва тупроқ котлетдан фарқи бўлмаган котлет ва нонни жаҳл билан олиб кўчага отиб юборди. Ҳар кун лойдан котлет ясаб ўз очлигини билдирмаслик учун меъдасини овутиб юрган бир боланинг, бу кун уйдан мактабга чинакам овқат олиб келганини ўқитувчи миясига ҳам сиғдиролмас эди.

Мақтаб денгиз қиргогида эди. Уқитувчи қоғозга ўралган бир нарсани деразадан кўчага қараб итқитди ва тутоқиб ғазаб билан:

— Ҳаммаси қолиб, энди дарсхонада ҳам уялмасдан лойдан котлет ясайсанми, бола?— деди.

Уша куни Маҳмат Тарқус чашмаси томонга йўламади.

Қирғоқда кўзлари ёш ҳолда узоқларга тикилиб турар эди.

ДЕҲҚОННИНГ ҶЛИМИ

Шаҳарга борадиган деҳқонлар йўл ёқасидаги унғурдан боши мажақланган бир одамнинг жасадини топиб олишди ва унинг кимлигини билиша олмай, жандармга хабар қилишди.

Жандарм кўп ўйлади ва суриштириб кўрди, аммо бу номаълум одамнинг ўлимига нима сабаб бўлганини аниқлай олмади. Бу ишни, йўлтўсар ҳам ўғрилардан кўриш мумкин эмасди, чунки у жуда камбағал, уст-боши юпун бир одам эди.

Чўнтагининг биридан беш ғурушлик, иккинчисидан йигирма беш ғурушлик пул чиқди. Лекин номаълум одамни бу ерга — жар ёқасига ким, нима учун олиб келди? Гўё, кексайиб қолган бу одамнинг ўлимига ҳеч қандай сабаб йўқдек кўринарди. Бу, албатта, хотин талашиб ўлган эмас эди, албатта.

Ошиқ ўз рақибини ҳеч қачон шу хил найранг билан номардларча ўлдирмайди. У душманининг юрагига дадил ханжар уради.

Шунингдек, киши, душманим мени осонлик билан жарга итариб юбора қолсин, деб кўрққанидан унга орқасини ўгириб туриши ҳам эҳтимолдан жуда узоқ нарса.

Аммо ошиқ орқадан урилмайди. Одам жонсиз кесак эмаски, уни бир тепиб чуқурга юмалатиб юборилса.

Мана шу тахминларнинг ҳаммаси муҳокама қилинди ва ниҳоят деҳқон ўзини-ўзи ўлдирган деган хулосага келинди. Балким, шундайдир. Бироқ яна таажжубланасан киши: ўзини-ўзи ўлдириш ҳишлоқда жуда камданкам содир бўладиган ҳодиса.

Лекин ҳар қандай бўлганда ҳам, бу одамнинг ўлими ҳақида қандайдир бир изоҳ бўлиши лозим. Деҳқон ўзи-

ни-ўзи ўлдирган деган гапга ишониш жуда қийин. Аммо бу тахмин жандарм учун ҳам, гувоҳлар учун ҳам анча қулай эди: бу билан жандарм тергов олиб боришдан, гувоҳлар эса сўроқ беришдан қутулар эдилар.

Келинг, мен сизга бу деҳқоннинг нима учун ўлганлигини ҳикоя қилиб берайин.

Қишлоқда бори-йўғи биргина ҳўкиз бор эди, деҳқонларнинг ҳаммаси ўз ерларини шу ҳўкиз билан ҳайдар эдилар. Бунинг сабабини суриштириб ўтирманг. Уруш вақтида жуда кўп қорамол йиғиб олинди. Ундан кейин молга ўлат келди ва, ниҳоят, деҳқонлар судхўрдан олган қарзларини тўламаганларидан кейин, судхўр қарз бадалига деҳқонларнинг қолган молларини тортиб олди ва ҳаммасини бозорга ҳайдаб олиб бориб, сотиб юборди!

Хулласи калом, деҳқонларда ер ҳайдаш учун ҳеч қандай ҳайвон зоти қолмади. Шундан кейин деҳқонлар ўзларининг ҳўкизсиз яшай олмасликларини билиб, бир фикрга келдилар. Улар пул йиғишиб, уруш вақтида жароҳатланган ва урушдан кейин кўп вақт судралиб юриб соғайиб кетган бир қари ҳўкизни сотиб олдилар.

Ҳўкизнинг туёқлари ва шохларида ҳеч бир соғ жойи йўқ, қулоқлари тилим-тилим бўлиб кетган, аммо деҳқонларга муқаддас эди. Уруш вақтида у қаерларда бўлган бўлса, шу ердаги ҳар бир полк унинг туёқларига ўзининг тамғасини босган, шохларини ўйган ва қулоқларини кесиб, белги қўйган эди.

Агар уни хипчин билан бир савалаганда, у зўрга тебраниб қўярди-да, омочни тортиб кетаверарди. Ишдан кейин эса, деҳқонлар ўзларининг умумий мулки бўлган ва бутун қишлоқ учун муқаддас ҳисобланган бу ҳўкизни навбатма-навбат миниб қайтишар эдилар.

Кунлардан бир кун, ўз ерини ҳайдаб олиш учун жасади йўл ёқасидаги жарликдан топилган деҳқонга навбат келди. Уша кун у ўрнидан жуда барвақт турди: унинг олдида бугун ўз ерини ҳайдаб олиш ва шу йўл билан ўзининг бир йиллик тараддусини кўриш вазифаси турарди. Бунинг учун у олдиндан тайёргарлик кўриб қўйган эди. Деҳқон юпқа билан сувда қайнатилган бир оз картошкани ўраб белига бойлади, оёғига йиртиқ чоригини илиб, ҳўкиз турган саройга қараб йўл олди. Агар жшонсангиз, деҳқонлар ўзларининг пешонасидаги бу

биргина ҳукизни шу қадар силаб-тараб боқар эдиларки. у турадиган оғилхона, ҳатто деҳқонларнинг ўзлари турадиган кулбаларидан ҳам тоза эди.

Деҳқон эндигина йўлга тушиб ҳам эдики, олдидан бирдан жандарм чиқиб қолди...

У жандармни кўриб, таққа тўхтади ва... турган жойида тошдек қотиб қолди.

— Сен,— деди жандарм унга,— йўл солиғини тўлаганинг йўқ. Шунинг учун йўл қурилишида ўн кун ишлаб беришинг керак.

— Хўп бўлади, оғо,— деди деҳқон сўзга кириб,— ишлаб бераман, фақат бугун эмас, ўн, ўн беш кундан кейин. Мен сизнинг олдингизга ўзим излаб бораман. Лекин бугун ўз еримни ҳайдаб олишим керак. Худо ҳақи, ҳайдаб оламан-у, сизнинг олдингизга бораман, албатта ишлаб бераман... Қанча йил аскарликда хизмат қилганман, оғо!..

Бироқ жандарм унинг гапини эшитиб ҳам ўтирмади.

— Қани, юр, олдимга туш!..

Деҳқон унга ҳали у деб, ҳали бу деб ялина бошлади. Бирок, ялиниши ҳеч қандай фойда бермади... Ниҳоят, деҳқон — олдинда, жандарм унинг орқасидан юриб қишлоқдан чиқиб кетдилар.

Орадан ўн кун ўтгандан кейин, деҳқон яна қишлоққа қайтди. Қайтишга-ку қайтди-я, аммо... бу қандай қайтиш бўлди денг энди? Чўлоқ! Оёғи кунда каби оғир, гўё биқинига темирдан қилинган кели сопи бойлаб олгандек бўлиб қайтди.

Чўлоқ бўлиб қолгани ҳам майлига-я, аммо бунинг устига ерини ҳайдаб ола олмаганини айтмайсизми!.. Деҳқон энди ўзининг бир йилгача нима билан тирикчилик қилиши ва бола-чақасини қандай қилиб боқиши ҳақида ўйлай бошлади. У, бу фикрга шу қадар берилиб кетган эдики, ҳатто чўлоқ оёғини тузатиш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Вақт эса аллақачон ўтиб кетган бўлиб, ҳукиз ҳам бошқа деҳқоннинг ерида кўшилмоқда эди.

Кун орқасидан кун, ҳафта орқасидан ҳафта ўтиб борар эди... Деҳқоннинг оёғи тузалмагани-тузалмаган, бунинг устига у ҳеч қандай иш ҳам топа олмади. Унинг учун энди гадойлик қилишдан бўлак илож қолмаган эди.

Ниҳоят, у ўзига шу ҳунарни қасб этди.

Орадан бир неча ой ўтгандан кейин, чўлоқ ҳақиқий гадойга айланди. Энди у илгариги ер ҳайдаб юрган вақт-дагидан кўра анча дуруст ҳаёт кечира бошлади.

Унинг учун текин еб, текин ичиш қулайроқ келиб қолди. Тўғри, у бир умрга чўлоқ бўлиб қолди, лекин шундай бўлишига қарамай, унинг иши юришиб кетди. Шу аҳвол билан орадан кўп вақтлар ўтди.

* * *

Бир куни деҳқонлар «Темир йўл ўтармиш!..» деган севинчли хабар эшитиб қолдилар.

— Ишонма бунга! Помешчик ўзининг ортиқча ерини сотмоқчи бўлса ҳамма вақт шундай миш-мишларни тарқатади. Помешчикнинг гапига қараганда темир йўл ўтармиш ва дўнум¹ ернинг нархи ошармиш... Э, қўйсангчи, унинг отаси ҳам шундай қилиб бойиб олган эди.

— Йўқ. Энди ҳақиқатан ҳам йўл ўтади.

— Мен бунга ҳеч қачон ишонмайман!..

— Худо ҳақи, мен инженерларни ўз кўзим билан кўрдим. Улар тезда бу ерга етиб келишлари керак...

Деҳқонлар шундай деб гаплашиб турганларида, бирдан устларига калта чарм тўн ва бошларига чарм қалпоқ кийган инженерлар планларини кўтариб келиб қолдилар. Буни кўрган деҳқонлар севинчдан донг қотиб қолган эдилар... Бизнинг қаҳрамонимиз ҳам шу кез севинганлар орасида эди.

Йўл қурилишида ишлашни хоҳлаган деҳқонлар тўда-тўда бўлиб рўйхатга ёзилар эдилар. Инженерлар эса йўлларни ўлчашга киришдилар. Орадан кўп вақт ўтмай, деҳқонлар бу янгилик олдида таслим бўлган эдилар.

Қишлоқ чойхонасида янги хабар тарқалди. Оқсоқол халққа қараб:

— Темир йўл худди Сари Алаиддин авлиёнинг қабри устидан ўтиши керак экан. Шунинг учун у кишининг қабрини бизнинг қишлоғимизга кўчириб олиб келишмоқчи, — деди.

— Э-ҳе-э! — деди бир деҳқон бизнинг чўлоқ деҳқонимизнинг юзларига тикилиб, — энди сенинг ҳам оёғинг тузалади. У авлиё ҳамма чўлоқларнинг оёғини тузатади. Одамлар унинг қабрини зиёрат қилиб кетиш учун ҳат-

¹ Д ў н у м — ер ўлчови, 0910 гектарга тенг.

то Европадан ҳам келадилар... ва ўз юртларига бутунлай соғ бўлиб қайтадилар...

Унга шу ердаги қари чоллар:

— Ҳа, хурсанд бўлавер оёғинг ҳам тузалиб кетадиган бўлди энди! — дейишди. Фақат бизнинг чўлогимиз бесаранжом бўлиб, улардан савол сўрай бошлади:

— Авлиёнинг қабрини қачон кўчириб келадилар?

— Тағин икки соатдан кейин у шу ерда бўлади.

Бу хабар чўлоқни жуда қаттиқ ранжитди... У энди пул топишдан маҳрум бўлиш хавфи остида қолди. Ахир унинг оёғи тузалиб кетса ким унга бир пул беради дейсиз?.. Агар у йўл қурилишига ишга кирса, ишлашга тўғри келади, гадойчилик қилса-чи, тўралардек яшайди.

— Дам ўтмай авлиё шу ерда бўладиган бўлса... Ноғирон оёғим албатта тузалиб кетади... Энг яхшиси, энди мен авлиёнинг оёғи етмайдиган томонга қараб бошимни олиб қочишим керак. Ўша ёққа бориб, яна бояги-бояги гадойчилигимни қилавераман...

Чўлоқ дарҳол шундай қарорга келди ва ҳассасини қўлига олиб, чўлоқ оёғимни текинга бермайин деб, йўлга тушди. У минут сайин оёғига қараб кўярди: гўё бирдан унинг чўлоқ оёғи тузалиб қолаётгандек эди. Ва ҳар сафар оёғига қараб қўйгач, икки қўлини осмонга кўтариб, тилак тиларди:

— У-ў, худо, мен қишлоқдан чиқиб кетмагунча авлиёгни бу ёққа юбормай тур!

У йўлда бир-икки йўлчига дуч келиб:

— Авлиёни олиб келаётганлари йўқми? — деб сўрар ва тезроқ унинг ажойиб муъжизаларни яратувчи кучи ҳақида турли ривоятлар тарқалган қишлоқ чегарасидан ташқарига чиқиб олиш учун шошилар эди...

У уч соатга яқин йўл юрди. Сўнгра ўтиргиси ва бир оз дам олгиси келди. Бироқ унинг миясига: Борди-ю, агар қаршимдан бирдан авлиё чиқиб қолса нима қиламан!..» — деган фикр келди. Шу дам бирдан унинг қўлогига кўрқинчли шовқин эшитилди... Деҳқон шалдираган темир товушларини эшита бошлади... Сўнг қўлоқни тешадиган даражада ҳуштак чалинди ва қандайдир: «Пиш, пиш... пиш-пиш...» деб пишқирган ғалати овоз эшитилди:

— Э воҳ, шўрим қурсин! — деди ҳайқириб деҳқон. — Худди ўша, авлиё!.. Нафас олишини қара... Ахир, ундан

бошқа ким шундай қилиб нафас ола олади?.. Худоё, мени ўз паноҳингда сақла! Менинг чўлоқ оёғимни унга кўрсатма... Мени чўлоқ қилган ҳам сен ўзинг эдинг, шафқатли парвардигори олам, шу туфайли мен бир бурда нонга эга бўлган эдим. Энди мени чўлоқ оёғимдан жуло қилма?..

Шовқин ҳамон яқинлашиб келмоқда эди... Атрофни чап-тўзон босди. Буни кўрган деҳқоннинг қути учди, вужудини қаттиқ кўрқув босди. У ичида:

«Пайғамбаримиз муҳаммад алайҳисаломнинг муборак пешоналари булут билан қопланган бўлади деб айтишди. Афтидан, бу авлиёнинг пешоналарини ҳам худди шундай булут қоплаб олганга ўхшайди...» деган ваҳимали ўйларни ўйлай бошлади.

Деҳқоннинг ўтини ёрган бу баҳайбат нарса, тор изли темир йўл устидан юрадиган оддий бир паровоз эди, холос. Аммо сиз бу паровозга деҳқоннинг кўзи билан қаранг!..

Унинг бошида қоп-қора булут, орқасида аллақандай улкан гавдаси бор. Муборак бошларини туман қоплаган бу авлиё муқаддас маконга томон ўзлари кўчиб келмоқда...

Деҳқон ўзининг чўлоқ оёғини яшириш мақсадида, дарҳол тескари ўгирилди ва ён томони билан туриб олди. У шу зайлда бир дақиқача турди-да, сўнг тўғри келган томонга қараб қоча бошлади. Қочиб бораётиб чўлоқ оёғи билан бир бутага қоқилди ва жар тепасидан учиб кетиб мияси билан унурга тушди.

У Ч К И Ш И У Л Д И

Бўёқчи симёғочга тирмашиб чиқа бошлади. Қўлида бўёқ суртадиган чўткаси, белбоғида эса мой-бўёқ солинган банкиси... Икки юзини қалин тер босди. Норжил пальмасига чиққан маймундек, у ёқдан-бу ёққа чайқалиб, тинкаси қуриб, симёғочнинг учиغا зўрға чиқиб олди. Қўлидаги чўткасини бўёққа ботирди. Чўтка бамисоли яшил ўт сингари айланди. Шу пайт унинг қулоғига шангиллаган бир товуш чалинди. Симёғочнинг тепасидан қараганда, пастдаги ўткинчилар кичкина-кичкина одамлардек кўринар. эди. Бўёқчи нафасини ростлаб пастга қулоқ сола бошлади.

— Қайиш узилиб кетди... Ойшани ўлдирди...

У ваҳимага тушиб, донг қотиб қолди ва пастга кўз ташлади. Унинг ишдан кўз узиб пастга қараганини пайқаб қолган ўнбоши:

— Ҳой, ишласанг бўлмайдами!.. Улган биров, сенинг нима ишинг бор? — деб бақариб берди.

— У менинг хотиним-у!... — деди бўғиқ товуш билан юқоридан туриб бўёқчи.

Пастдан эса ўнбошининг сўкиниб гапирган гаплари эшитила бошлади:

— Шеркатни сенинг хотининг билан нима иши бор? Ишингни қил!

Бўёқчи кўз ёшларини жилға қилиб:

— Хўп, ишлайман... — деди зўрға.

Сўнг у яна таҳқирли жавоб эшитди:

— Агар ишламасанг, ҳақ тўламайман!

Бўёқчи гап қайтармади. У яна чўткасини бўёққа ботириб олиб, симёғочни бўяй бошлади.

Ўнбоши бўёқчининг ишга тушганини кўриб деди:

— Ҳой, билиб қўй, мана... вақт ҳам чошгоҳ бўлиб қолди, сен бўлсанг ҳали ҳам симёғочнинг тепасидан тушмайсан. Тушдан кейин қилган ишларингни текшириб чиқаман. Унгача албатта симёғочни бўяб тамомлашинг керак. Кўп сусткашлик қилма, эшитдингми, йўқса...

Бўёқчининг икки қўлини титроқ босди. Бўёғи ҳамма ёққа сачрай бошлади. Орадан бир оз ўтмай симёғочнинг таг айланаси ўтлоқ каби кўм-кўк бўлиб бўялиб қолади. Бўёқчи бирон марта ҳам шундай ёмон ишламаган эди. Тўғри, у баданлари оппоқ момиқдай, қуймичлари кичик, яланғоч хотинларнинг ҳамда яғрини кенг, хипча бел эркакларнинггина суратини солиб, шу билан шуҳрат топадиган, ҳатто шунинг орқасидан бойиб ҳам оладиган расомлар қаторига кирмас эди. Уни ҳеч ким танимасди ҳам. Лекин қўли гул эди. Бироқ, бугун бахтсизлик юз бердию, у ўз қўлига ўзи бегона бўлиб қолди, дуч келган ерга чаплади. Аммо лекин нима қилаётганини ўзи ҳам сезмас ва беихтиёр:

— Хотиним, хотиним!.. — деб лабларини шивирлатар эди ҳадеб.

У бутун вужудига ўт тушгандек, ловиллаб ёнарди. Эрталаб уйдан хотини билан бирга чиққани бир зум

ҳам кўз ўнгидан нари кетмасди... Ҳатто хотини билан нималар тўғрисида гаплашганини ҳам эслади... Шундан кейин, симёғоч тепасидан сал пастроққа сирпаниб тушди, кейин яна бир оз тушди... Ниҳоят, хотинини кўргиси келиб, ерга тушди. Бироқ, икки қадам ҳам нарига силжимасдан олдидан бир киши чиқиб қолди:

— Қаёққа кетяпсан?

— Хотинимни ақалли бир марта кўриб қолай,— деб жавоб берди бўёқчи, кўзлари қизариб.

Афтидан, ҳалиги одамнинг бир оз раҳми келди шекилли бўёқчига:

— Хотинингни худо раҳмат қилсин!..— деди.

Аммо бўёқчи энди юрмоқчи бўлган ҳам эдики, ҳалиги одам унинг йўлини тўсди:

— Ўрнингга битта-яримта одам топ, майли сенга жавоб берай. Бироқ бундай қилиш ҳеч мумкин эмас, лекин нима қилай сенга раҳмим келяпти.

— Ҳозир жавоб бера қолинг?

— Шошмай тур, олдин ўрнингга одам топ, ундан кейин жавоб бераман... Унгача ишлаб тур!.. Чиқ симёғочга! Бу қанақа исрофгарчилик, еру кўкни, ҳаммаёқни бўёқ босиб ётибди! Бугунча мен сенга жарима солмайман — ҳар қалай хотининг ўлган... Лекин симёғочни бўяб тамомлашинг шарт. Вазифа — вазифа-да! Албатта бажаришинг керак!

Бўёқчи яна симёғочга тирмашиб чиқа бошлади. Сиз, эҳтимол бўёқчига бу иш унинг вазифаси эканини эслатгани учун, у яна ишга қўл урди, деб ўйларсиз. Ҳеч-да! Унинг ёнида бир тийин ҳам пули йўқ эди. Шу сабабдан ҳам у шу бугунги ишлагани учун пул олмоқчи ва бу пул билан боласини овқатлантириб, хотинини дафн этмоқчи эди.

У яна симёғочнинг учига чиқиб, маймунга ўхшаб осилиб олди... Бўёғи чўткасидан ҳамма ёққа сачраб оқиб туша бошлади. Қўли мутлақо ишга бормас ва шу сабабдан кўпроқ беихтиёр ҳаракат қиларди. Кутилмаганда у иккита электр симини бир-бирига улаб қўйди. Замикание юз берди. Симёғочнинг тепасида олов чақнади. Чамаси, подсвечникдаги свеча ёниб кетган кўринади — симёғочнинг тепасидаги бўёқчини тутун қоплади. Ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, эшитмасди ҳам... Бўёқчининг оёғида симёғочга кийиб чиқадиган «кошка»си бор эди.

Шу сабабдан ҳам у ерга бирданига йиқилиб тушмай, қандайдир, секинроқ сирпаниб тушди ва шу кўйи қимир этмай қўя қолди. Бўёқчини ётган еридан кўтарганларида, у бутунлай ҳушсиз эди... Докторлар уни касалхонага олиб боришдан наф чиқмаслигини айтишди. Сўнгра қари онаси уйига олиб бориб, кўрпа-тўшак қилиб ётқизиб қўйди...

Ўғли билан келинининг бошига тушган бу мудҳиш бахтсизлик кампирни биратўла икки букиб қўйди. Аммо уни ҳатто қайғуриб йиғлашга ҳам вақти йўқ эди; ўзининг, ўғли ва набирасининг қорнини тўйдириш керак. Агар у ақалли бир кунга бўлса ҳам жун тозалашга бор-маса-чи, уни ишдан ҳайдаб юборишади. Ишдан ҳайдалишининг нима эканини эса ўзингиз биласиз...

Бўёқчи уйнинг бир чеккасида мажолсиз инграб ётар, уч яшар ўғли эса ҳадеб ундан:

— Дада, ойим қачон келади?— деб сўрагани-сўраган эди.

Кеч кирди. Бола бечоранинг онаси ҳадеганда келавермади. Кун ҳам ботди, ҳамон онасидан дарак бўлмади. Бувиси уни овқатлантириб ётқизар экан:

— Ухла, жоним, чироғим, қўзим... Онанг ҳуттага меҳмонга кетди, ҳали-бери қайтиб келмайди,— деб юпатар эди.

Эртасига эрталаб кун жуда совуқ бўлди. Ҳарна қилса куз куни-да. Бувиси манқалга кўмир солди.

«Ўғлим ҳам бир оз исиниб олар, набирам ҳам иссиқда дурустроқ ухлар» деб ўйлади-да, кампир яна ўз ишига — жун титишга кетди.

Бола уйғонган чоғда, онаси ҳамон йўқ эди. Отаси эса, боши бинт билан боғланган ҳолда хонанинг бурчагида мажолсиз инграб ётарди. Бола тағин: «Ойи! Ойи!» деб онасини чақира бошлади. Фақат тонг ёришгандан кейингина, у бир оз тинчиди: онаси ҳар куни худди шу маҳалда ишга кетар эди...

Орадан бир неча соат ўтди. Бола сувга тушган мушукчадай, совуқдан дир-дир титрай бошлади. Лекин бувиси унга: «Эҳтиёт бўл, манқалнинг ёнига зинҳор йўлай кўрма, хўпми!» деб қайта-қайта тайинлаб кетган эди. Шу сабабдан ҳам у манқалга яқин йўламади.

У отасига:

— Дада, мен совуқ едим,— деди.

Отаси зўрға кўзини очиб ўғлига қаради ва гўё бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин гапиролмади.

Бола жуда совқотди. Ниҳоят, жазм қилиб, эрталаб бувиси ёқиб кетган катта манқалнинг ёнига келди. Кейин секин қўлини олов олиб ётган манқалига тикди, қараса — иссиқ. Сўнгра эмаклаб ўзи ҳам ёниб турган манқал тагига кирмоқчи бўлди. Манқал тўнтарилиб кетиб, ичидаги қўр боланинг устига ағдарилиб тушди, унинг устидан эса темир манқал босиб қолди.

Бирдан бола бечоранинг юракчи эвадиган хунук фарёди кўтарилди ва бир зумда бутун хонани қуяётган эт ҳиди қоплаб олди...

Тахминан соат ўн иккилар чамаси эди... Ким ҳам эшитарди дейсиз? Фақат бечора ота калласини зўр-базўр қимирлатиб, кўзларини катта очиб қаради. Сўнг ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, лекин ётган жойидан қимирлай олмади, ҳатто тили бир оғиз сўзга ҳам келмади. Тилдан қолди... Жон берди...

Эртасига газетада шундай қисқа хабар босилди:

«...Ишчи аёл ёниб турган манқални эҳтиётсиз қолдирган. Оқибатда набираси куйиб ўлган. Айбдор хотин қамоққа олинди...»

Мана, кўрдингиэми, ошналар, қайиш узилди-ю, уч киши ўлди.

Ч О Л И Қ У Ш И

(Романдан парча)

Зайнилар, 24 февраль

Бу йил ёз барвақт келади, дейишарди. Бир ҳафтадан бери ҳаво очиқ. Кундузлари қуёш чарақлайди. Тепаларда қор бўлмаса, одам ўзини май паллаларидагидек ҳис этади.

Бугун жума. Тушки овқатдан сўнг ўз хонамда ўтириб Мунисанинг сув бўёқли суратини солиш билан машғул эдим. Бирдан эшик тақиллади. Хадича хоним рўмоли бўйнига тушган, қўл-оёқлари титраган ҳолда кириб келди. Уни ҳеч маҳал бундай саросимали ва ҳаяжонли кўрмаган эдим.

— Вой, айланай муаллимам-эй, мактабга иккита афанди келди. Бири маориф мудирини эмиш, текширгани келибди. Тез туш! Улар билан гаплашишга тобим йўқ.

Шоша-шоша чодрамни ёпина туриб ўзимча кулар эдим. Кабинетида ўтириб қўл-оёғини қимирлатишга ҳам эринадиган бу ялқовлар шоҳи шунча ерга захмат чекиб келса-я! Бунга ишониб бўладими!

Пастда, синф эшиги ёнида, бири ниҳоятда новча, бири ғоят пакана икки кишига дуч келдим. Мен кўзларим билан уни қидира бошлаганимда, пакана киши мен томонга тўғри юриб келди. Қоронғилиқда мен унча яхши кўролмаган юзида якка кўзойнак порлар эди.

— Муаллима хониммисиз? Ҳурматимни арз этаман. Мен маориф мудирини Рашид Нозимман. Бу қандай қоронғи ер? Бу ер мактаб эмас, офил-ку!

Синфнинг эшигини оча туриб:

— Ичи бир оз ёруғ, афандим,— дедим.

Мудирнинг митти гавдасига сира ҳам ярашмаган бир алпозда оёқларини катта-катта ташлаб юрадиган бирам галати одати бор эканки...

У эшикдан бир одим ичкари ташлади-ю, тўхтади. Кейин нутқ сўзламоқчидай қўлини силкитиб:

— Азизим, бунга қара, бу қандай разолат, қандай разолат!— деди.— Мактаб дейиш учун мингта гувоҳ керак бунга! Шу ҳолда қандай тараққийпарвар бўласан? «Ё ҳаммаси, ё ҳеч бириси!» деганимнинг нақадар ўринли эканига тан берарсан дейман?

Энди уларни ёруғда дурустроқ кўра бошладим. Мудир дастлаб кўзимга ёш бола, энди етилиб келаётган ўсмирдай кўринган эди — аслда эллик ёшни уриб қўйган кўса киши экан. Нуқул қоши билан кўзини ўйнатар, айтган ҳар сўзига қараб, тириш юзига алоҳида-алоҳида маъно берарди.

Унисига келсак, у новчадан келган, қотма, қорамағиз, ингичка мўйловли киши эди. Улгудай новчалигидан бир оз букр ҳам чиқарибди.

Маориф мудир яна менга қаради.

— Афандим, ўртоғимни сизга танитай: вилоят жамоат ишлари бўлимнинг инженерини Мумтозбей.

Мен индамай қолмаслик учун:

— Шунақами, афандим. Жуда соз,— дедим.

Маориф мудир синфнинг маҳкамлигини текширмоқчидай оёқларини дупурлатиб юрар, парталарни, сурат рамкаларини ҳассасининг учи билан тўқиллатиб уриб кўрарди.

— Азизим, катта проектларим бор. Ҳаммасини бузиб янгидан қураман. Покиза бинолар соламан. Талаб қилган маблағларимни беришмаса, аҳволларига вой! Ишни тагидан пухта қилдим. Истамбул матбуотини ўт очишга тайёр турган батарея деявер, мендан кичик бир ишора бўлса бас — пақ-пуқ!.. Даҳшатли бомбардимон бошланади.

Билдингми, ё бу калла ичидаги дунё ҳақиқатга айланади, ё мен ўрнимни ташлаб кетаман.

Бу чиройли сўзларнинг ҳаммаси мен учун, бир бечора қишлоқ ўқитувчисининг кўзларини қамаштириш учун айгилаётганига ҳеч шубҳа йўқ эди. Мудир якка кўзойнагини яна тузатиб:

— Қанча ўқувчингиз бор?— деди.

— Ун учта қиз, тўртта ўғил бола, афандим.

— Ун еттита бола учун битта мактаб! Уҳў, иштаҳаларинг тузук! Ҳой, бинони кўрасанми, Мумтоз?

— Мол майдонда, кўриш нима ҳожат!

Маориф мудирини гоҳат зўр проекти ҳақида гапириб турганда инженернинг ер остидан менга разм солаётганини сезардим. Ахири мени тушунмасин деб, шеригига ниҳоятда бузуқ француз тилида:

— Ҳой, азизим, бирон баҳона билан унинг юзини очтирсанг-чи. Чеҳраси — юзидаги пардаси остида ҳам ўтдай ёниб турибди. Қаердан келиб қолибди-я бу ерга?— деди.

Маориф мудирини қолдирган таассуротига ўхшамас экан. Уртоғининг бу сўзларидан таъби тирриқ бўлди-ю, французчани ундан ҳам беш бадтар бузиб:

— Илтимос қиламан, азизим, мактабдамиз, оғир бўлинг,— деди.

Мудир иягининг остида халтадай осилиб турган терисини резинкадай чўзиб, бир нималар ўйлар эди. Бирдан менга ўгирилиб, қарорини эълон қилди:

— Афандим, мен бу мактабни ёпаман.

Мен шошиб сўрадим:

— Нега энди, афандим, бир нима бўлдимиз?

— Афандим, бундай расво жойда бола тарбия қилиб бўлмайди. Иннайкиин, ўқувчилар ҳам оз. Вилоятдан кетгунимча қишлоқларнинг кўпида арзон, лекин чиройли, тоза, модерн, яъни янги тартибдаги мактаблар барпо қилиш учун бутун кучимни сарф қиламан, тиришаман. Энди марҳамат қилиб менинг саволларимга жавоб берсангиз.

Бонжурининг чўнтагидан бир чиройли қўйин дафтари олди. Мактабга оид баъзи маълумотларни ёзиб бўлгандан сўнг:

— Сизга келсак, афандим,— деди,— сизни бошқа бирон муносиб ўринга тайин этарман. Мактабни ёпиш тўғрисидаги буйруқни олганингиздан кейин Б...га келарсиз, ўйлашиб кўраимиз. Марҳамат, исмингиз?

— Фарид.

— Афандим, Европада яхши бир одат бор. Отасининг отини ҳам қўшиб айтадилар. Унда исм яна ҳам аниқроқ бўлади. Сиз, ўқитувчилар, бу янгиликларни зўр бериб турмушга оширишларингиз керак. Фарз этайлик, сиз синф журналига ўқувчингизни Малоҳат Али хўжа қизи

деб ёзасиз. Йўқ, Малоҳат Али деб ёзаверинг, шунинг ўзи кифоя. Тушундингизми, афандим? Падарингизнинг исми?

— Низомиддин.

— Афандим, сизни Фарида Низомиддин деймиз. Бу шакл сизга дастлаб эриш туюлиши мумкин, лекин кўни-киб кетасиз. Қаерда ўқигансиз?

Мақтабимни айтмадим. Чунки французча билишим ошкор бўлса, инженер бояги сўзлари учун балки бир оз хижолат тортарди. Шунинг учун: «Хусусий таҳсил кўрдим, афандим», дедим.

— Б...га келганингизда менга учрарсиз. Сизга бопта жой топиб қўяман. Юр энди, Мумтоз, планингизда яна икки қишлоқ бор.

Болалар партасидан бирида узун, ингичка оёқларини осилтириб ўтирган инженер яна чиройли французчасига мингиллади:

— Бу жуда ажойиб нарса. Мени ташлаб кетавер. Бир бало қилиб бўлса ҳам юзини очтириб кўраман.

Маориф мудирини яна безовта бўлди. Менда шубҳа туғдирмаслик учун гапини чалғитиб туркча гапирди:

— Вақтимиз бор. Рапортингизни кейин ёзарсиз. Қани, кетди,— деб ўрнидан кўзгалди.

Инженер кўча эшиги олдида тўхтаб, бинонинг томини, деразаларини текшираётган кишидай қарар, ёруққа чиқишимни кутар эди.

Ужарга орқамни ўгириб, ўзимни бир нималар билан машғулдай қилиб олдим.

Бояқиш боғчадан ўтиб кетаётганда ҳам бир-икки марта бошини ўгириб қаради. Кўча эшигидан чиққандан кейин эса тахта девор сарҳатидан мўралар, гоҳо оёқларининг учида туриб ичкарига кўз югуртирар эди.

Воқиа бир зумда қишлоққа ёйилди. Жума кун бўлишига қарамай, болалар, уларнинг оналари мактабга чопиб келар, мактабнинг ёпилишидан ғам чекишарди. Мен уларни мактабга ўхшаш ўзимга ҳам қарши, ёту бегона, ҳиссиз деб ҳисоблаб юрар эдим. Энди улар йиғлаб кўлимни ўпишар, бу эса менга қаттиқ таъсир қиларди.

Хадича хоним бошига каттакон бир жакетни ёпиб олиб уйига кириб кетди. Мен ҳам ёмон аҳволга тушчб қолдим. Ҳақ гапни айтганда, бу бахтсизлик тоғи у бечоранинг бошига ағдарилган эди.

Кечқурун жамоа оқсоқолининг хотини билан доя хола яна мактабга келишди. Иккови ҳам хафа эди. Доя хола менга маъноли-маъноли қараб, уҳ торгар:

— Менинг бошқа тилагим ҳам бор эди, лекин ҳақ таоло ёрдам қилмади,— деяр эди.

Бу қайғуга мен ҳам ясама бир қайғу билан жавоб қилишим керак эди. Кўзларимни ерга тикиб туриб:

— Начора, доя хола, насиб бўлмади,— дедим.

Хуллас, у якка кўзойнакли митти афанди бир сўз билан Зайнилар қишлоғини остин-устун қилиб кетди. Қишлоқларнинг дуди осмонга чиқди.

Ер юзида Зайнилардан ҳам расвороқ қишлоқ борлигини хаёлга келтириш мумкин эмаслигини билганим ҳолда, бу қайғу менга таъсир қила бошлади. Фақат булардан Мунисагина мустасно эди. У ярамас суюнчи ичига сиғмай учарди: «Қачон кетамиз, опажон? Икки кунчадан кейин кетамизми?» деб қушдай талпинарди.

* * *

Зайнилар, 3 март.

Эртага йўлга чиқамиз.

Муниса дастлабки кунларда жуда суюнаётган эди. Лекин кечадан бери унда аллақандай маъюслик кўрина бошлади.

Гоҳо кўзларини узоқ-узоқларга тикиб олиб ўйлар, сўраган нарсаларимга парижонхотирлик билан жавоб берар эди.

— Муниса, мен билан кетгинг келмаса, майли, ташлаб кетай,— деган эдим, у апил-тапил:

— Худо кўрсатмасин, опажоним, ўзимни қудуққа ташлайман-а! — деди.

— Ака-укаларингдан ажралишингга хафамисан?

— Хафа эмасман, опажоним.

— Бўлмаса отангни кўргинг келаётгандир-да?

— Отамдан хафаман, унчалик яхши кўрмайман уни, опажон.

— Жуда соз, ундай бўлса, дардинг нимада?

Кўзларини ерга тикиб индамай ўтирарди, қаттиқроқ талаб қилсам бўйнимга осилиб олиб ёлғондакам кула

бошлайди. Лекин мен бу сохта хушвақтликка ишонмайман. Мунисанинг ҳақиқий суюнишини билмайманми? Мен унинг тиниқ кўзларида ҳамма вақт бир қайғу, мунг борлигини кўриб юрардим. Айтгин деб ҳар қанча қистасам ҳам ҳаракатларим беҳуда кетарди.

Бугун юз берган бир ҳодиса бу қизчанинг қалбида яшириниб ётган дардни менга аён қилиб қўйди. Кечқурун Муниса анчагача йўқ бўлиб кетди. Ҳолбуки ўша дам ўзига муҳтожлигимни билар, йўл тараддуси учун менга қарашиши керак эди.

Бир неча марта чақирдим. Жавоб бўлмади. Албатта, боғчада бўлса керак эди. Деразани очиб: «Муниса! Муниса!» деб чақирдим.

Ингичка товуши билан узоқдан, Зайни ота сағанаси ёнидан: «Афандим, ҳозир бораман», деб жавоб берди.

Олдимга келганда, у ерда ёлғиз нима қилиб юрганлигини сўрадим. Жавобида шошар, бемаъни баҳоналар билан мени алдашга тиришар эди.

Юзига диққат қилиб қарадим. Кўзлари қип-қизил. Хиёл сўлиққан бетларида янги қуриган кўз ёшларининг излари бор. Бирдан ваҳим босди мени. У ерда нима қилганини, нега йиғлаганини айтдириш учун қаттиқ қистовга олдим. Билакчалари қўлларимда, юзини яшириш учун бошини солинтирган, лабларида энгил бир титроқ билан сукут қилиб турарди.

Мен уни ҳар нима қилиб бўлса ҳам гапиртиришга қарор қилган эдим. Агар ҳақиқатни мендан яширадиган бўлса, уни бу ерга ташлаб кетишимни айтдим. Ана шундан кейин тоқати тугади. Катта бир гуноҳни бўйнига олаётгандай, бошини солинтириб, уяла-уяла гапира бошлади:

— Ойим мени кўрган келган эди. Кетишимни эшитбди-да... Аччиғинг келмасин, опажон.

Бу каттагон гуноҳни айтиб турганда бутун вужуди титрар, кўзлари ёшга тўлиб борар эди.

Тушундим. Кичик, митти кўнглининг аламини мендан умид этиши мумкин бўлган даражадан ортиқроқ тушундим.

Юзига тушган сочларини тузатдим, ёноқларини секин-секин силаб туриб, юмшоқ, босиқ товуш билан:

— Бунинг учун нега кўрқасан, нега йиғлайсан? Ойинг-ку, албатта кўрасан-да,— дедим.

Бечора ҳануз ишонмас, кўрқа-писа тиккан кўзларини меңдан ололмасди. Ҳамма нафрат, лаънат билан қарайдиган у хотинни яхши кўрмаганлигига мени ишонтириш учун болаларча сабаблар қидирар эди. Лекин ойисини шу қадар яхши кўрар, шу қадар жондан севардики...

— Болам, онангни яхши кўрмайдиган бўлсанг, мен сендан жуда хафа бўламан, дедим. Онани ҳам яхши кўрмаган борми? Югур, чоп, чақириб кел. «Опам сени албатта кўришим карек деяпти» дегин. Мен соғананинг олдига бораман.

Муниса тиззаларимга осилиб этакларимни ўпди, кейин югурганича боғчага чиқиб кетди. Бу ишим жуда ёмон эҳтиётсизлик эди, биламан. Агар шу хотин билан гаплашганимни кўриб қолишса, ёмон гаплар тарқалади, балки отимни бу ерда лаънат билан тилга олишадиган бўлади. Майли, нима бўлса бўлди!

Сағананинг пастида, буталар орасида уларни анчагина кутдим. Муштипар хотин узоқ кетиб қолган экан. Муниса уни йўлдан қайтариб келиш учун қамишзорнинг орқасига ўтиб кетган бўлса керак.

Ниҳоят, кўринишди. Она-боланинг ёнма-ён келиши шу қадар ғамгин, шу қадар ҳазин бир манзара касб этган эдики... Бир-бирларидан тортинаётгандай; уялаётгандай айри-айри юриб келишар, ботқоқларга ботиб қолишаётгандай жўрттага сусткашлик қилишарди. Бу хотинга муҳаббат, шафқат тўла нарсалар айтишга тайёрланган эдим. Лекин, негадир, учрашганимиздан кейин бир-биримизга айтадиган сўз тополмай қолдик.

Узун бўйли, нозикдан келган бир жувон экан. Орқасида ямоқ тушган эски чодра, юз пардаси ўрнида бинафша ранг ҳарир дурра, оёқларида пошналари тушган, майишган, йиртиқ-ямоқ кавуш. Бировдан кўрқаётгандай қалтираётганини сезиб қолдим. Иложи борича вазмин, ҳаяжонсиз кўринишга тиришиб:

— Юзингизни очсангиз,— дедим.

Бир оз иккиланиб тургандан сўнг, юз пардасини кўтарди. Ниҳоятда тозалиги очиқ-ошкор кўриниб турарди. Жуда борса ўттиз-ўттиз беш ёшларда. Лекин сарғимтил чеҳраси шу қадар ҳорғин, толғин кўринардики...

Бундай хотинларни мен жуда бўялиб юришади, деб ўйлар эдим. Ҳолбуки юзида бўёқдан асар йўқ. Менга қаттиқ таъсир қилган нарса унинг Мунисага жуда ҳам

ўхшашлиги эди. Бирдан Муниса ўсган, шу ёшга келиб қолгандай туюлиб кетди... Кейин, кейин...

Болани ғайри ихтиёрий бир ҳаракат билан елкаларидан ушлаб тиззаларимга тортдим. Упкам оғир нафаслар билан тўлиб, кўзларимдан ёш чиқиб борарди. Уддамга олган вазифам катта, ғоят катта вазифа эди. Буни фақат мен қилишим, Мунисани яхши, ахлоқли аёл этиб тарбиялашим керак. Умримнинг энг катта тасаллиси шу бўлади. Миямдан ўтаётган фикрларни у ҳам мен билан бирга кечираётгандай:

— Хоним афандим, бу кичкина қизни ўз қўлингизда вояга етказиш бахтиёрлигини толе сизга насиб қилмаган кўринади,— дедим.— Начора, дунё шунақа. Сизга айтadиган гапим шу: кўнглингиз тўқ бўлсин. Мен Мунисани бағримга олдим. Ўз қизимдай тарбия қиламан. Ҳеч бир нарсадан камситмайман.

У биринчи марта сўзлашга журъат этди.

— Биладан, кичик хоним. Муниса менга айтар эди. Гойида йўлим тушса келиб, кўриб кетиб турардим. Худо сиздан рози бўлсин.

— Бундан чиқди, Мунисани кўриб турган экансизда?

Митти қўлчалари билан белимни қучоқлаб турган Мунисанинг яна титрай бошлаганини сездим. Яна бир қилмиши ошкор бўлган эди. Демак, онасини яшириқча кўриб юрган экан. Сўнгра яна ҳам қайғули томони шуки, мендан яшириқча кўришаётганини онасига айтиб қўйишдан уялган.

— Бу ерда қолганимизда-ю, болани ҳамма вақт сизга кўрсатиб турар эдим,— дедим.— Афсуски эртага Б...га жўнайман. У ердан қаёққа кетишим ҳали маълум эмас. Кўнглингизни тўқ тутаверинг, хоним афанди. Қизингизга она бўладан деб албатта айтолмайман. Чунки онанинг ўрнини ҳеч ким ва ҳеч нарса босолмайди. Фақат яхшигина опаси бўлиб қблишга ҳаракат қиламан.

Пастликдаги қамишзорда бировнинг шитирлаб юрганини кўрдик. У менинг ўқувчим Жаъфар Оғанинг отаси эди. Чуқур ботқоқликда бир бегона ўрдакни овлаб юрарди.

Мунисанинг ойиси бирдан саросимага тушиб қолди.

— Кета қолай, айланай хоним, мени сиз билан кўришмасин,— деди.

Бу сўзлар бечора хотиннинг қалби нақадар нозик эканлигини кўрсатарди. Мен буни аҳволидан, ўзини тутишидан, юзидаги маънолардан ҳам фаҳмлаган эдим. Дастлабки тахминим тўғри эди. Муниса қалбининг ҳам юзи каби чиройлилиги ва киборлигини бахтсиз онасидан олган экан. Бояқиш хотиннинг мени гап-сўздан сақлаш учун тушган саросимаси менда чуқур таассурот қолдирди. Унда яхши ҳислар қолдирмасдан ажралолмас эдим. Ғийбатларга парво қилмаслигимни кўрсатиш учун:

— Нега мунча шошасиз? Яна пича туринг, ахир,— дедим.

Бечора хотин самимий миннатдорчилик билан қўлларимга қарар, уларни ўпгиси келиб лаблари титрар эди. Лекин менга теголмас, тегишга журъат қилолмас эди.

Кейинги довул йиққан терак ўзагига ўтирдик, Мунисани ўртамизга олдик. Энди гап навбати унга келган эди. Бояқиш хотин саргузаштини менга айтса кўнгли бир оз бўшайдигандай куйиб-пишиб гапирар, шундай чиройли, маромли сўзлар эдики...

Бу хотиннинг оддий, лекин қайғули бир саргузашти бор экан. У Истамбулда Румэлиқовоғида туғилибди. Кичиккина амал эгаси бўлган отаси билан онаси бирин-кетин вафот қилишдан аввал, уни Боқиркўйда кибор бир оилага асранди қилиб беришибди. Уйдаги кичик болалар билан бирга ўсган, ахири вояга етиб кичик хоним даражасига эришган. Ўн беш-ўн олти ёшларга етганда яхши-яхши жойлардан оғиз солувчилар бўлса-да, у ҳеч бирига кўнмаган, ҳаммасига баҳона топган. Чунки унинг кўнгил берган кишиси бўлган. У хонадоннинг кичик бейи бўлиб, ўша вақтлар ҳарбий мактабда ўқир, мўйловлари энди-энди сабза ура бошлаган ёш йигитча экан. Шундай бўлса-да, ораларида ака-укалик ипи борлиги сабабли, ундан умидвор бўлолмаган. Аммо ҳафта бошларида унинг юзини кўришни, овозини эшитишни ўша кезларда бахт деб ҳисоблаган.

Ўша пайтда хўжаси Б... вилоят молия бўлимининг мудирлигига тайинлангани учун ҳарбий мактабда ўқиётган ўғлини Истамбулда ёлғиз қолдириб, оиласини бутун ашқал-дашқаллари билан шу ерга кўчириб келган.

Б... да ёш мактаб талабасини кўрмай ўтказган тўрт

ойи уни тўрт йиллик айрилиқ қадар сарғайтирган ва ёз каникулларини эта-онаси олдида ўтказгани келганда...

Кўп ўтмасдан сир фош бўлган — уй хўжаси, ўй бекаси, уларнинг қизлари — ҳаммаси бирданига бу муштипарга ҳужум қилишган-у, уни уйда қолдиришни хоҳлашмай бу ерга яқин қишлоқларнинг биридаги бир қари кампир ихтиёрига юборишган. Мунисанинг тўрт ёшида дифтеритдан ўлган опаси шу ерда туғилган экан. Бир болалик хотинни ким ҳам олар эди? Ахири у йиғлаб-сиқтаб бир қари ўрмончига тегишга рози бўлган. Дастлабки пайтларда чурқ деган овоз чиқармай, тақдирга тан беролмай юрибди. Лекин эри мана шу Зайнилар қишлоғига келиб ўрнашгандан сўнг уни чидаб бўлмайдиган жуда қаттиқ хафахонлик эза бошлабди. Қоронғи уйида ўтириб ҳасрат чекар, кундан-кунга сўлиб борар экан.

Бечора хотин шу сўзларни айтиб турганда ўзини яна ўша оғир қоронғилик ичида кўраётгандай кўзларига, вужудига ҳорғинлик чўка борди.

Ана шу кунларда қароқчиларни қувлаб қишлоққа бир жандарма отряди келибди. Қамишзорнинг у томонига чодир ёйиб икки-уч ҳафта турган аскарларнинг ёш офицери уни таъқиб қила бошлаган. Хотин ҳам шайтон васвасасига учиб, эри билан боласини ташлаган-у, ўша офицер билан қочиб кетган...

Бу оддий ҳикоя менга жуда таъсир қилди, лекин сабабини ўзим ҳам билмайман. Кеч кириб келмоқда эди. Мунисани онаси билан холи қолдириб, ўзим мактаб томонга юриб кетдим. Бир-бирини ҳеч маҳал кўришмаслиги мумкин бўлган бу икки инсоннинг балки бир-бирига айтадиган гаплари бордир. Ёки менинг олдимда ҳоҳлаганларича қучоқлашиб йиғлашолмас, кўнгилларида балки ҳижрон яраси қолар!

Мозор тошлари устидан ҳатлаб мактабимга қайтар эканман, юрагимдан эзилиб ўйлайман: «Муниса, мен сени дунёда ҳеч кимнинг йўқлиги, ёп-ёлғизлигинг учун севар, сенга ҳар доим ачиниб келар эдим. Мана энди сенга рашк қила бошладим! Сенга ғариб, хароб бир хотинни, ҳар нима бўлганда ҳам сенга она бўлган бир онани қизғанияпман. Сен туғилиб ўсган ерлардан айрилар экансан, кўзларингда она нигоҳининг хотирасини, лабларингда она ёшларининг тамини олиб кетасан!»

Зайнилар қишлоғидан келтирган қоғозларимни сумкамга солиб, бугун эрталаб маориф бўлимига кетдим. Муниса ухлаганича қолди. Вақт эрта бўлгани учун идора энди очила бошлаган эди. Битта-иккита келган амалдорлар босиб-босиб қаҳва ичишар, чилим чекишарди.

Ҳожи дўппили саркотиб ўрнида жингалак қора соқолли, кир ёқали бир афанди ўтирарди. Ходимларнинг биттасидан сўраган эдим, маориф мудирини билан бирга бош котибнинг ҳам ўзгарганини, ишим бўлса шу соқолли афанди билан гаплашишим кераклигини айтди.

Саркотибнинг ёнига яқинроқ келиб салом бердим. Маориф мудирини афандининг буйруғи билан ёпилган Зайнилар мактабининг ўқитувчиси эканимни, мактаб ишларини топширгани келганимни айтдим.

Саркотиб 3ир оз ўйланиб турди.

— Ҳа, шунақами, жуда соз,— деди.— Бир оз ташқарида кутиб турунг, мудир афанди келсин.

Идоранинг олақоронғи, бўғиқ даҳлизиди мудирни рося уч соат кутишга тўғри келди. Бу ерларга келиб-кетувчилар одамга тикилиб қарар, ҳатто сўз отувчилар ҳам бўлар эди.

Деразалардан биттасининг ёнига синиқ шотини тиклаб қўйишган экан, ўшанинг поғоналаридан бирига суяниб кутиб турдим. Қўллари лой, мовий ранг чолворли сўфинамо бир киши фонтан ёнида сабзавот тозалар, шохлари ёнидаги деразанинг ичигача кириб кетган каттакоп бир гилос дарахтади чумчуқлар чирқиллашар эди.

Тирсақларимни тиззамга, жағимни қўлларимга қўйиб олиб ўйланардим.

Кеча эрталаб шу вақтда Зайнилардан чиқмаган эдим. Катта-кичик ўқувчиларимнинг ҳаммаси доvon устидаги арава йўлигача мени узатиб қўйишди. Нақадар уятсиз кўнглим бор менинг! Теварагимдаги одамларни жошжонимдан яхши кўриб қолардим. Азиз поччамнинг бир ғалати сўзи бор. Гоҳо қўлларимдан ушлаб олиб:

— Эҳ, менинг ёпишқоқ қизим, олдин одамлардан ётинқирайсан, қочасан, кейин-чи, сақичдай шунақаям ёпишиб оласанки...— дерди.

Поччам бояқишнинг гапи тўғри. Бу болаларнинг ҳам-масига юрагим ачишиб қолди: чиройлиларига чиройли, хунукларига хунук, камбағалларига камбағал бўлганлик-лари учун. Ҳар айрилган еримда қалбимнинг бир парча-сини мана шундай ташлаб кетаверсам жуда бўлган экан!

Бечоралар бирин-кетин қўлимни ўпишди. Чўпон Маҳ-мат Захро билан менга янги туғилган улоқни совға қилиб юборишибди. Бояқишнинг ҳадяси кўнглимга шунчалар таъсир қилдики... Ҳали кўзлари очилмаган бу кичкина улоқчани Мунисанинг қучоғига топширдим. Бричка гил-диракларининг мунгли ғижирлаши бўш саҳрони ола бош-лади. Секин-секин Зайнилардан узоқлашдик. Болалар қора тошлар орасида кўздан ғойиб бўлгунларича, уларга Муниса иккимиз рўмолча силкитиб бордик.

Араванинг мусофирхона эшиги олдида тўхтатиши Ҳо-жи Қалфанинг яна бир аломат можаросига тўғри келиб қолди.

Бу чол оғзида қора жигар билан эшикдан шипиллаб чиқиб келган бир каттакон мушукни қувлаб келарди. Қўлидаги чилим найини қамчидай силкитиб: «Тўхта, кофирнинг мушуги, терингни шилиб оламан!» деб бақир-ганича ёнимдан ўтиб кетаётганида: «Ҳожи Қалфа!» деб чақирдим.

Ҳожи Қалфа овознинг қаердан келаётганини дарров билолмай тўхтади, кейин мени арава ичида кўрар-кўрмас қўлларини кўтариб кўча ўртасида овозининг борица: «Вой, икки кўзим, отиним!» деб бақирди.

Бечоранинг суюнчи ичига сизмас эди. Оғзидаги жигар билан рўпарадаги айвон деворига тирмаша бошлаган мушукка кулиб:

— Бор, гаштингни қилавер, кўрқма! Ҳалол бўлсин!— деди-ю, менинг ёнимга келди.

Ҳожи Қалфа шу қадар хурсанд эдики, қучоғида улоқ-часи билан орқамдан чиқиб борган Мунисага мусофирхо-нанинг фақат иккинчи қаватидагина кўзи тушди:

— Ие, отин ойм бу ким бўлади? Қаердан пайдо бўлди?— деб сўради.

— Менинг қизим; Ҳожи Қалфа,— дедим.— Эшитган-нингиз йўқ, Зайниларда куёвга чиқдим, мана битта қиз кўрдим.

Ҳожи Қалфа Мунисанинг иягини силаб туриб:

— Сўзлаганга қарама, сўзлатганга қара. Киройи қиз деса дегулик. Антиқа,— деди.

Яхши тасодиф — кўк қушли номерим бўш экан. Жуда суюндим. Кечқурун Ҳожи Қалфа мени қўярда-қўймай уйига овқатга чақириб чиқиб кетди.

Чарчаганимни баҳона қилиб, ҳеч чиққим келмади. Лекин чол туриб олди.

— Гапингни қара-ю, олти ой яёв юрганингда ҳам зигирча чарчамайсан. Тавба де,— деди.

* * *

Бу нарсаларнинг ҳаммаси яхши, ҳаммаси соз! Лекин мени ўйлатган бошқа бир масала бор. Кеча кечқурун ухлмасдан ўзимча ҳисоб-китоб қилдим, натижаси шунчалар расво чиқдики, ишона олмадим. Уни бармоқларим билан яна бир марта ҳисоблаб чиқдим. Афсуски, тўғри. Натижанинг кўп хунуклигига қарамай, ўзимни кулгидан тутиб қололмадим. Мен шу маҳалгача ўз меҳнатим, ғайратим соясида умр ўтказиб келяпман деб ўйлар эдим. Ҳолбуки қўлимдаги унча-мунча пулимни исроф қилиб юборибман.

Бечора Гулмисол холам ёту бегона ерларга кетаётганимда эҳтиёти шартдан пулим бўлиши кераклигини айтиб, онамининг олмосларидан бирини сотган, чақасини алоҳида бир ҳамёнга солиб берган эди.

Ҳозиргача анчагина нарсаларим бор эди. Нима бўлди, ё шунча вақт очликда қолибманми? Кейин йўл харажатлари ҳам озмунча бўлмади. Бунинг устига бир камбағал қишлоқ ўқитувчисидан бошқа нарса эмаслигимни ҳам ўйламабман. Теварагимда камбағал, оч одамларни кўрганимда озми-кўпми ёрдам қилишни вазифам деб билардим. Лекин одамлар жуда инсофсиз бўлишади. Юзимдаги юмшоқликдан юракланиб, теварагимда очилган қўллар кейинги вақтларда шу қадар кўпайиб кетган эдики...

Табиий, қиммати қанчаллигини мен шу кунгача тузукроқ билолмаган бир неча ғурушлик ойлигим ҳамма харажатларни кўтара олмас эди. Яна бир ёмон томони шу эдики, ана шу ойликларимдан иккитасини ҳалигача олишга муваффақ бўлмай келардим.

Ана шундай эҳтиёжлар туғилди дегунча дарҳол ҳамёнга қўл урардим. Лекин бу шўрлик халтача ҳозир шу қадар енгиллашиб кетибдики, ичидагиларни санашга

юрагим бетламайди. Демак, беш ойнинг бутун можаросига, бутун ҳорғин-толғинлигимга қарамай мени яшатган яна оиламнинг ёрдами бўлибди.

Деразадан тушган чинор баргларини ўйнаб туриб шу нарсаларни ўйлар эканман, ҳам кулгим, ҳам йиғлагим қистар эди. Лекин ўзимни бошқа бир нарса билан юпата бошладим:

«Хафа бўлма, Чолиқуши. Ҳеч қандай даромад қилмаган бўлсанг ҳам, лекин турмуш, яшаш, чидаш нима эканлигини ўрганмадингми? Бу оз даромадми? Бундан кейин болаликни ташла, вояга етиб хотин бўлиб келяпсан, қизим!»

Мен шу хил ўйланиб турганимда, олақоронғи даҳлизда бирдан ғала-ғовур кўтарилди. Қари ходим бир қўлида пальто, иккинчи қўлида ҳасса таёқ билан маориф мудирининг кабинетига зинғиллаб ўтиб кетди.

Бир неча минутдан сўнг митти мудирнинг йўғон бўйинини тик тутиб, якка кўзойнагини ярқиратиб зинадан чиқиб келаётганини кўрдим. Орқасидан кабинетга кирмоқчи бўлган эдим, ҳозиргина мудирнинг пальтоси билан ҳасса таёғини кўтариб ўтган соқолли ходим йўлимни тўсди.

— Тўхта, хоним. Бей афанди нафасларини ўнглаб олсин. Нимага шошасан? Онангнинг қорнида қандай қилиб тўққиз ой кутдинг-а?— деб мени койиб берди.

Бундай муомалаларга секин-аста ўрганиб қолган эдим, шунинг учун хафа бўлмадим. Ҳатто, аксинча, юмшоқ бир товуш билан:

— Айланай, отажон, бей афанди қаҳвасини ичиб бўлганларидан сўнг хабар қилсангиз, кутган муаллимангиз келибди десангиз...— деб илтимос қилдим.

Маориф мудирни мени кутаётгани йўқ эди. Лекин шундай десам ходим жонбозлик кўрсатармикан деб ўйладим. Пачора, бу хил найрангларни ўрганмасангиз бўлмайди.

Қари ходим уч-тўрт миңутдан сўнг яна кабинетдан чиқди. Қора чодрам ичида мени пайқамади шекилли, ўзича ғулдурай бошлади:

— Қаерга кетди у хотин? Тавба, одамнинг икки оёғини бир этикка тикиб ўзи йўқ бўлиб кетганини!

— Хафа бўлманг, ота, шу ерданман.

— Юр, кира қол, сенинг ҳам ҳожатинг чиқсин.

Мудир лабларининг учида каттакон сигара билан ўз ўрнида бош яланг ўтирар, бурчакдаги креслога чўкиб

олган анча кексароқ кишига митти гавдасидан кутилмаган йўғон, дадил товуш билан алланарсалар сўзлар эди.

— Афандим, бу қандай жой, қандай ер-а! Дунё-дунё исрофгарчиликларни қилишади-ю, ўзларига мундоғ ташрифнома бостириб олмайдилар. Саксон киши сизни кўрмоқчи эканлигини эшикда туриб ходимдан айтдиришади. Ходим бўлса исмларни тўғри айтолмайди, чувалаштириб юборади. Мен идорада телба Петро қондасини жорий этишга тарафдорман. Хизматчиларни фақат расмий ҳаётларидоғина эмас, шахсий ҳаётларида ҳам текшириб туриш керак. Еган-ичган нарсаларига, ўтирган-борган ерларига, кийган кийимларига аралашмасдан бўлмайди. Мудирлик вазифасига келишим биланоқ мактабларга буйруқ тарқатдим. Камида икки кунда амалга оширмасдан дазмолсиз шим, ёқасиз кўйлак кийиб келадиган ўқитувчилар бўлса, дарҳол ишдан қувилсин деб буюрдим. Кеча мактаблардан бирини текширгани бордим. Эшик олдида бир ўқитувчига дуч келиб қолсам бўладими! Танимасдан: «Бор, ўқитувчига айт, маориф мудирини келди, де» дедим. Лекин у:

— Афандим, ўқитувчи биз бандангиз бўламиз,— деб жавоб берди.

— Йўқ, сен мактаб хизматкори бўлишинг керак. Чунки ўқитувчининг кепатаси бунақа бўлмайди. Шунақа расво кийинган ўқитувчини кўрсам қўлидан етаклаб кўчага чиқариб ташлайман,— дедим.

У тошдай қотди қолди. Орқамга қарамай ичкари кирдим. Яна эртага мактабига бораман. Агар уни яна ўша кепатада кўрсам, ишдан бўшатаман.

Арзимни айтиш учун мудирнинг сўзи тугагини кутардим. Лекин унда гапини тугатиш иштиёқи кўринмас, борган сайин ўт олиб, асаб торларини чўзар эди.

— Шунақа, афандим, мактабларга: «Муаллима ва муаллимлар мутлақо ўзларига ташрифнома бостиришсин. Бусиз қилинадиган мурожаатлар қабул этилмайди» деб буйруқ бердим. Лекин тушунишмайди!

Мудир бирдан менга кўпол қилиб қаради.

— Аминманки, муаллима хоним ҳам буйруқни олган бўлишлари керак. Яна шунга қарамай ташрифномасиз мурожаат этмоқдалар. Яна ходим оғзида: «Сиз бир хонимни чақирган экансиз, келибди» деган гап! Ким! Қанақа хоним?

Ҳайратимдан қотиб қолдим. Демак, бутун бу сўзлар, бу жаҳллар мен учун экан. Ташрифномасиз ичкари кирмоқчи бўлганим учун!

— Мен бу хил буйруқни олганим йўқ, афандим,— дедим зўрға.

— Нега олмас экансиз? Узингиз қаерда ўқитасиз?

— Утган ҳафта борувдингиз, Зайнилар қишлоғидаги мактабда ўқитардим. Сиз ёптирган мактабда.

Маориф мудирини қошларидан бирини кўтариб ўйланиб қолди.

— Ҳа, ҳа, эсладим. Нима қилдингиз, ҳисоб-китобини тўғриладдингизми?

— Буйруғингизга мувофиқ ҳаммасини тўғриладим, афандим, сиз тайинлаган ҳужжатларни ҳам олиб келдим.

— Жуда соз, саркотибга беринг, текшириб чиқсин.

Кир ёқали саркотиб мени роса икки соат тергов қилди. Ҳужжатларни қайта-қайта кўздан ўтказар, «исрофгарчилик санъати», «ҳужжат исботи», «зарурат қайдлари», «изоҳот нусхаси» ва яна аллақандай мен тушунмайдиган нарсаларни айтар, қишлоқ оқсоқолидан олиб келган справкаларимга эътироз билдирар эди.

Мен уни шошилтиргудай бўлсам лабларини буриб, «бу ҳам ўқитувчи» дегандай ҳаракатлар қиларди... Ҳатто сарф қилинган жиндай пул учун мени йиғлатгудай бўларди...

Кейин яна битта қийтиқ топди. Билмайман, неча йил бўлган экан, хуллас аввалги ўқитувчилардан бирига том ремонт учун икки юз эллик гуруш беришган экан, ўшанинг ҳужжати йўқ эмиш. «Нега ўша пулнинг ҳисоби йўқ? Ҳужжати қани? Топмасанг судга кетасан», деб ер тепинарди.

— Бей афанди, ундай қилманг, менинг у ерга борганимга ярим йил ҳам бўлгани йўқ,— дедим.

Хўрлигимдан йиғлагим келар, гапимни тушунтира олмаганимга сиқилар эдим. У ахири:

— Худо сақласин, афандим, худо сақласин, афандим. Мен бундай разолатга рози бўлолмайман, афандим. Жинни бўлишга вақтим йўқ, афандим,— деб гудраниб туриб қўзларни олди-да, маориф мудирининг кабинетига кириб кетди.

Мен ўтирган хонада бири саллалани, иккинчиси мўйловларини эндигина терлагандай кўринган иккита котиб бор

эди. Улар столларининг орқасида ўз ишлари билан машгулдай кўринишар, бизнинг гапимизга алоқалари йўқдай ўтиришар эди.

Саркотиб жаҳл билан чиқиб кетган ҳамоно бу икки котиб ўринларидан сапчиб турди-да, мудир кабинетига туташ эшикка қулоқларини қўйиб пойлай бошладилар.

Фақат котибларнинг меҳнатлари зое кетди. Икки минутдан сўнг мудирнинг биз турган хонадагина эмас, кўчада ҳам баҳузур эшитиладиган овоз билан бақиргани эшитилди.

Саллали котиб суюнганидан ёш котибнинг елкасига уриб дерди:

— Худо сендан рози бўлсин, мудир бей, баччагарна роса бопла! Диксизнинг нафасидан имонсизлик анқийди,— дерди.

Маориф мудир саркотибга шундай деб бақирар эди:

— Тўйдим, афандим, сендан тўйдим! Бу қандай расмиятчилик, бу қандай гап ахир! Ҳаққи бор хотиннинг, ҳаққи бор хотиннинг! Сенга неча йилги ҳисобни қаердан топиб беради? Ақлинг етмаётган бўлса, жўна, йўқол! Хоҳлаган ерингга боравер, тўрт тарафинг қибла! Кетмайдиган бўлсанг сени ўзим кеткизаман! Ҳой дейман, ёз ҳозир аризангни! Ёзмасанг одам эмассан!

Эвоҳ, юрагим тушгудай бўлди.

— Вой, афандилар, ўзим хоҳламаган можарога сабаб бўлдим,— дедим котибларга.— Кета қолай, у жаҳл устида мени кўрмасин. Балки ёмон нарсалар гапириб юборар.

Саллали котиб хурсандчилигидан ўйинга тушиб кетар даражада эди.

— Йўқ, синглим, йўқ,— деди,— эътибор берма. У шунга муносиб аблаҳ. Гойи-гойида ўзидан ҳам одобсизроқ одам чиқиб танобини шунақа тортиб қўймаса, тинчимайди. Майли, эшак гўшти, ит тиши, қўя бер, бир-бировини ғажисин. Худо сендан рози бўлсин. Энди мана шу калтакдан сўнг бир неча кун тинчиб қолади, ўзининг ҳам, бизнинг ҳам бошимиз ғавғодан қутулади...

Кабинетдаги овоз тинди. Котиблар дарҳол столлари томонга югуришди. Саллали қори ўз-ўзича:

— Бу бир масал: динсиз нафасидан имонсизлик анқийди,— деб ғудранар эди.

Саркотибнинг оёқлари билан бирга соқоли ҳам титраб қайтиб чиқди. Бошини ўгирмай секин ёнига қараб

олган қиз сингари, бир кўзининг қири билан котибларга разм солди. Улар шу қадар жим ва ҳалим ишлаб ўтиришар эдики, саркотиб хотиржам бўлиб ғудрана-ғудрана ўрнига келиб ўтирди.

Лекин ўзини ҳеч босолмас эди. Бир неча марта уҳ тортиб, хўрсиниб олгандан кейин секин-секин сўзлай бошлади:

— Эллик ёшга кирган, аллақанча идораларда ишлаган бир кишининг ақли шу нарсаларга етмаса-я! Узи эртага даф бўлар-кетар, кейин данак бизнинг бошимизда чақилади. Борди-ю, кўз оғриғидай ревизор келиб қолди, ишларни кўздан кечирди. «Ҳой, каллаварамлар, нима бало, елкаларингиздаги эшак бошими? Бу икки юз эллик ғурушнинг нега ҳужжати йўқ? Бу расвогарчиликни нега кўрмадинглар?» деса,— унда нима бўлади? Ревизор ҳаммамизни судга берса ҳақли. Давлат пулига ҳазиллашиб бўладими! Агар буни яшириб кетсак, худо ҳаққи, юз йилдан кейин ҳам бу пулни авлоду ажодимиздан ундириб олишади.

Котиблар бошларини дафтардан кўтаришиб, бу донз гапларни ҳурмат билан тинглаб ўтиришар эди.

Саркотиб вазиятни анча тузук ҳисоблаб:

— Эшитдингларми ишққмаснинг номаъқул гапларини?— деб сўради.

Қори ажабланиб бош кўтарди.

— Йўғ-а, э дарвоқе бир овоз эшитгандай бўлдим, сизга оидмиди?

— Қисман менга. Қоринни ёрса алиф чиқмайди-ю...

— Хафа бўлманг,— деди қори,— у киши муомаладан беҳабарлар.

— Жаноблари бўлмаса уч кунда бу идора остин-устин бўлиб кетади.

Бу сўзларни саллали қори сўзларди. Боягина саркотибнинг мудирдан эшитган ҳақоратларига ёш боладай суюнган қори афанди эди! Ё рабби, булар нақадар ярамас одамлар!

Шу билан бирга саллали котибнинг тахмини анчагина тўғри чиқди. Саркотиб бошидан ўтган бўрондан кейин хийла юмшалган, оғирлашган кўринарди.

Бир сигара ёқиб тутунларини икки томонга пуфлади-да:

— Сатқайи одам кет, бу давлатга хизмат қилган қай-

си бир одамдан кимнинг кўнгли шод бўлибди!— деди. Кейин мени ортиқ овора қилмай қоғозларни тезгина қабул қилиб олди.

Бир оздан сўнг, ўз ишим масаласида яна маориф муdiriнинг ҳузурига кирдим; чарчаганимдан тиззаларим титрар; кўзларим тинар эди.

Мудир энди бошқа масала билан овора эди. Ўқириб-ўшқириб ходимларга кабинетининг чангини артдирар, девордаги суратларнинг ўринларини ўзгартирар ва орасира ўзини кичкина ойнага солиб сочларини, галстугини тузатар эди.

Ҳамон бояги бурчакда ўтирган кекса афанди билан ўрталарида бўлиб турган гаплардан бу тайёргарликнинг сабабини билиб олдим. Б... га Пьер Фор деган бир француз газетачиси келибди. Маориф муdiri кеча вилоят ҳокими берган зиёфатда ана шу муҳаррир ва унинг рафиқаси билан танишибди. Пьер Фор жуда ажойиб одам эмиш. Газетасида: «Яшил Б.: да бир неча кун» деган сарлавҳа билан қатор мақолалар бермоқчи эмиш.

Мудир ҳаяжонланиб ҳикоя қиларди:

— Газетачилар бугун соат учда зиёрат қилгани келамиз деб ваъда этишди. Уларга мактабларимиздан бир-иккитасини кўрсатаман. Гарчи европаликларга кўрагимизни кериб туриб кўрсатгулик мактабларимиз бўлмаса ҳамки, қитдай сиёсат ишлатамиз. Ҳар ҳолда фойдамизга битта мақола бўлади деб умидворман. Хайриятки, мен шу ердан, йўқса бу зиёфат мендан аввалги мудир вақтига тўғри келсами европалик олдида тоза расво бўлардик.

Мен ҳамон эшик ёнида парданинг бир қанотида кутиб турар эдим. У шошиб:

— Яна нима гапингиз бор, хоним?— деди.

— Ишларни топшириб бўлдим, афандим.

— Жуда соз, раҳмат.

— !!!

— Раҳмат, кетишингиз мумкин.

— Мени бошқа бирон ерга тайинлаш учун буйруғингиз бўлиши керак эди.

— Ҳа, лекин ҳозирча бўш ўрин йўқ. Ўрин бўшади дегунча бир нарса қилармиз. Исмингизни ёздириб кетинг.

Маориф муdiri бу сўзларни шошилиб, дағал қилиб айтар, тезроқ чиқиб кетишимни истар эди.

— Урин бўшади дегунча!

Бу сўзни Истамбулда, Маориф министрлигида ҳам жуда кўп марта эшитган ва маъносини, афсуски, жуда яхши билиб олган эдим. Мудирнинг асабий овози менда бир ёмон исён уйғотди. Чиқиб кетиш учун эшик томонга бир одим ташладим, лекин ўша замон кўз ўнгимни бир хаёл, мусофирхонадаги номеримизда кичкина улоқчаси билан мени кутиб ўтирган Мунисанинг хаёли олди.

Ҳа, мен энди эски Фарида эмас эдим. Уддасига оғир вазифаларни олган бир она эдим.

Ана шундан кейин яна орқамга қайтдим.

Ёмғир остида ўткинчилардан хайри-эҳсон сўраган киши каби, боши эгик, худди кўрқоқ тиланчи сингари овозим титраб:

— Бей афанди, кутишга фурсатим йўқ,— дедим.— Айтишга уяламан, жуда ёмон аҳволдаман. Ҳозир биронта иш бермасангиз...

Ортиқ гапира олмадим. Хўрлигимдан, уялганимдан юрагим дукурлар, кўзларим ёшга тўлиб борар эди.

У боягидай шошқин ва дағал товуш билан:

— Айтдим-ку, хоним, бўш ўрин йўқ,— деди. — Лекин Чодирликда битта қишлоқ мактаби бор, борсангиз қарши-лигим йўқ. У ерни жуда ёмон дейишади. Болалар қишлоқ қаҳвахонасида ўқишармиш. Уқитувчи ётиб-турадиган жой ҳам йўқ эмиш. Маъқул кўрсангиз тайинлайман, йўқ десангиз яхшироқ жой чиққунча кутасиз.

Чодирликнинг Зайнилардан ҳам расвороқ қишлоқ эканлигини эшитган эдим. Шундай бўлса ҳам, бу ерда ойларча сарсон бўлгандан, турли ҳақоратларга учрагандан кўра ўша ерга бориш минг чандон афзал эди.

Бошимни солинтирдим ва нафас каби майин товуш билан: «Хўп, қабул қилишга мажбурман», дедим.

Лекин маориф мудирини жавобимни эшитмади. Чунки шу пайт бирдан эшик очилди-ю, ташқаридан биров: «Келишди!» деб қичқирди.

Маориф мудирини редингати¹ тугмалаб эшикдан зингилаб чиқиб кетди. Менинг энди кетишдан бошқа чорам қолмади. Энди эшикдан чиқаман деб турганимда маориф

¹ Катта тантаналарда кийиладиган узун этакли қора либос.

мудирининг французча: «Марҳамат, кинглар», деган овозини эшитиб қолдим.

Ташқаридан олдинда иссиқ пальтоли бир ёш жувон кирди. Юзидан танидим, менинг эски синфдошим Христиан Варез эди.

Христиан ёзги таътилда оиласи билан Францияга боради, у ерда газета муҳаррирлигида ишлаган бир ёш бўласига теккан-у, кейин қайтиб келмаган эди.

Дугонам бир неча йил ичида одам ишонолмайдиган даражада ўзгарибди, салобатли хотин бўлиб қолибди. Овозимни эшитиб бошини ўгирди ва юзимдаги қалин пардага қарамай мени дарҳол таниди.

— Чоликуши, менинг кичкина Чоликушим, шу ердан мисан? Оҳ, бу қандай тасодиф!

Христиан мени ҳаммадан кўпроқ яхши кўрадиган дугонам эди. Қўлларимдан ушлаб мени кабинет ўртасига етаклади. Қўймай юзпардамни очди ва бетларимдан чўп-чўп ўпа бошлади. Мени ҳалига довур кўрмаган эри, айниқса маориф мудирини, ким билди нималарни ўйларди.

Мен уларга орқамни ўгириб олиб, кўзларимдаги ёшларни кўрсатмаслик учун юзимни дугонамнинг елкасига яширдим.

— Оҳ, Чоликуши, ҳар хил нарсалар миямга келарди-ю, лекин сени бундай қоп-қора чодрага кўмилган, кўзларидан ёш қуйилиб турган ҳолда кўрарман деб ўйламаган эдим.

Секин-секин ўзимни боса бордим. Махфий қилиб юзимни яна тўсиб олмоқчи бўлган эдим, дугонам қўймади. Кейин, йўқ деганимга унамай юзимни эри томонга ўгирди.

— Пьер, сенга Чоликушинини таништираман, — деди.

Пьер Фор узун бўй, хушрўй, оқиш киши экан. Лекин кўзимга дали-ғули кўринди. Ким билди, мен оғир-вазмин одамлар орасида туриб ўрганиб қолганим учун у бояқиш менга шундай туюлгандир?

Газетачи қўлимни ўпди-да, эски таниши билан гап-лашаётгандай:

— Мадмуазель, сизни кўриш шарафига ноил бўлганим учун кўп бахтиёрман, — деди. — Билсангиз, биз ҳечам бегона эмасмиз. Христиан сизни жуда кўп гапирардики. Башарти у таништирамаганда ҳам, мен барибир Чоли-

қушини таниб олардим. Мактабда дугоналарингиз ва ўқитувчиларингиз билан бирга тушган суратингиз бор. Унда ниягингизни Христианнинг елкасига қўйиб олибсиз. Кўрдингизми, мен сизни қандай танийман!

Улар маориф мудирини бутунлай унутгандай, фақат мен билан гаплашар эди. Бир зум бошимни ўгириб теваракка қарадим. Кўзларим шундай бир манзарага тушдики, бошқа жойда бўлсам қаҳ-қаҳа уриб кулиб юборардим. Меҳмонлар билан бирга кабинетга бир қанча одам ҳам кирибди. Ярим доира қуриб турган бу одамларнинг ўртасида ва олдида маориф мудирини турибди. Ҳаммасининг оғизлари ҳайратларидан катта очилган, аломат ҳўқабоз ўйинини томоша қилаётган қишлоқилар сингари менинг французча сўйлашимни томоша қилишар эди.

Ҳаммасидан қизиғи шу эдики, Зайниларга борган жамоат ишлари инженерини ҳам шулар орасида эди. Кейин билсам, бу афанди мусофирларни меҳмон қилибди. Бояқиш ахири муродига етди — юзимни кўрди. Шу билан бирга, қишлоқда маориф мудирини мен тўғримида айтган французча сўзларини эсласа, ҳар ҳолда хижолат ҳам тортади.

Бўлар иш бўлган эди. Эски синфдошимга ўзимни шу қадар тушкун бир аҳволда кўрсатиш нафсониятимга тегди. Бунинг устига ўзимни мискин ва кам кўрсатгим келмай, иложи борича дадиллик ва хушвақтлик билан баланд овозда сўзлашавердим.

Ниҳоят, маориф мудирини аҳволининг аянчлигини тушунди-да, митти гавдаси билан кулгили бир аҳволда реваранс қилиб:

— Қани, марҳамат, ўтиринглар, туриб қолдинглар,— деди курсиларни кўрсатиб.

Менинг чиқиб кетиш пайтим келган эди, шунинг учун Христианга:

— Энди менга ижозат,— дедим секингина.

Лекин у сақичдай ёпишиб олиб, мени ёнидан жилдирмас эди. Дугонамнинг мени бўшатгиси келмаганини маориф мудирини ҳам кўрди. Шу топдагина менга ўлғудай совуқ ва ёмон муомалада бўлган бу одам чуқур бир ҳурмат билан қошимда эгилиб, менга бир курсини нўмон қилди.

— Хоним афандим, тикка турманг, марҳамат,— деди.

Ночор ўтирдим. Христиан менинг бу ерда қора чодрага ўраниб турганимни ҳеч ақлига сиғдира олмай эрига нуқул гап уқтирар эди:

— Сен билмайсан-да, Пьер, Фарида жуда аломат қиз. Истамбулнинг энг асл оиласидан. Шу қадар ўткир закоси, ажойиб бир характери борки... Уни бу ерда кўриб ҳайрон бўлиб қолдим.

Дугонамнинг мақташи менга ҳам хушёқар, ҳам уялтирар эди.

Кўзларим гоҳо маориф мудирига тушиб қоларди. Бояқиш ҳалигача ўзини ҳайратдан қутқаза олмаган эди. У, ҳаёсиз, жамоат ишлари инженери-чи! У кабинетнинг бир бурчагига суқулиб олиб, мени кўзлари билан еб юборгудай бўлиб ўтирар эди.

Табиий, унга қарамас эдим. Баъзида одамнинг юзида пашша юради-ю, эти жимирлаб кетади. Инженер кўзларининг ҳам юзимда пашша сингари айланиб юрганини қарамасданоқ сезар, безовта бўлардим.

Христианнинг қизиқишини босиш учун мана шундай изоҳ беришга мажбур бўлдим:

— Бу нарсаларга ажабланилмаса ҳам бўлади, чунки ҳар ким бир нарсага ҳавас қилганидек, мен ҳам ўқитувчиликни ҳавас қилдим. Кўнглимнинг истаги билан шу томонларда ишлашга, мактаб болалари учун хизмат этишга қарор қилдим. Ҳаётимдан мамнунман, ҳар ҳолда елкан қайиқда дунё саёҳатига чиққанчалик хавфли, ноз эмас бу. Ҳайронман, бунинг нақадар табиий нарса эканлигини негадир тушунгинг келмайди.

Мсьё Пьер Фор кучли овоз билан аравани қуруқ олиб қочди:

— Мен тушунаман, мадмуазель, кўнгилнинг бу хил нозик тароналарини Христиан ҳам шубҳасиз жуда яхши тушунади. Бироқ шошиб қолди-да. Менинг бундан чиқарадиган хулосам шуки, Истамбулда ғарб тарбиясини олган янги қизлар авлоди пайдо бўлибдир. Булар Лотининг дезаншантелари¹ сингари бефойда ғийбатлар билан ўзларини хароб қилувчи наслдан бутунлай бошқа бир наслга мансубдирлар. Булар шахсий даражани бўш хаёл деб санайдилар ва Истамбулдаги роҳат ва саодатларидан воз кечиб, ўз ихтиёрлари билан Анатолини уйғотгани кета-

¹ Маъюслари.

ётирлар. Нақадар гўзал, нақадар олижаноблик намунаси ва мен учун топиб бўлмайдиган бир мақола мавзуи! Туркларнинг уйғонишидан баҳс этганимда, рухсат этсангиз, сизнинг отингизни ҳам қайд этаман, мадмуазель Фарида Чолиқуши.

Мен апил-тапил:

— Христиан, эринга менинг отимни газетада чиқаришига йўл қўйсанг, сен билан дўстлигимиз тамом бўлади,— дедим.

Пьер Фор ўзимни яширин сақламоқчи бўлганимни янглиш тушунди.

— Бу камтарлик ҳам ниҳоятда чиройли, мадмуазель,— деди.— Сиз каби ажойиб бир қизнинг орзуларига бўйсунмоқ вазифамдир. Вилоятнинг қайси бахтиёр мактабида ўқитувчилик қилаётганингизни сўрашим мумкинми?

Ана холос, ишлар расво бўлди-ку!

Ялт этиб маориф мудирига қарадим-да, туркча қилиб:

— Қаминага таклиф этган мактабингиз қаерда эди?— дедим.— Чодирли қишлоғи дегандай бўлиб эдингиз шекилли...

Пьер Фор қайдларини давом этдира туриб:

— Шошманг, шошманг,— деди,— нима дедингиз: Чоғирлими ё бўлмаса Чонирлими? Мадмуазель, вилоятда қиладиган саёҳатимизда фурсат топилса, гўзал қишлоғингизга ҳам бориб, сизни ўқувчиларингиз орасида зиёрат қилиб келамиз.

Маориф мудирини лавлагидай қизариб ўрнидан сапчиб тирди.

— Мадмуазель Фарида хоним афанди қишлоқ муаллималигини талаб этапти. Лекин мен вилоят марказидаги хотин-қизлар билим юртида француз тилини ўқитса яна ҳам кўпроқ фойда келтирар деган қаноатдаман.

Тушунолмай юзига қарадим. Менга туркчалаб шу изоҳотни берди:

— Француз мактабини тугатганингизни ва французча билишингизни айтмаган эдингиз, бундай бўлгандан кейин иш ўзгаради. Энди сизни Министрликка тавсия қиламан. Буйруқ олгунимизча вакила бўлиб ишлаб турасиз. Эртага эрталабдан ишга тушасиз, хўпми?

Ҳаётнинг бир фалокатдан кейин ҳар доим саодат келтиришини, ажойиб мақолда айтилганидек, ойнинг ўн беши

қоронғи бўлса, ўн беши мутлақо ёруғ бўлишини билардим, албатта. Лекин бу ёруғликнинг шу қадар қуюқ қоронғида, шу қадар оғир минутда туғилишини ақлимга келтира олмас эдим.

Муниса яна кўз ўнгимга келди. Лекин бу сафар мусофирхона номерида кичкина улоқчали камбағал бола қиёфасида эмас, чиройли бир уйнинг гулгун боғчасида гулчамбар ясаётган бахтли қизча бўлиб кўринди.

БҮРИ БИЛАН ҚҶЗИЧОҚ

Рифат полиция бўлиmidан чиққач, тўхтади. Қирқ-элик одим наридаги кенг кўча бўйлаб ўтиб турган автомобилларнинг чироқлари майда ёмғир томчиларини қамраб олиб, шалаббо кўчаларни бир зум ёритгач, яна ғойиб бўларди. Бетўхтов қўнғироқ чалиб ўтадиган трамвайнинг ғижирлаган овози ёпилаётган дўконларнинг тарақа-туруғига қўшилиб кетарди. Рифат қимирламай турди. Ёйғирма кун ичида унутаёзган бу шовқин-сурон олдида эсанкирагандек бўлди. Шу аҳволда у яна анча туриб қолиши ҳам мумкин эди-ю, тўсатдан қулоқни кар қилиб юборгудек қарсиллаган овоз эшитди ва сесканиб тушди: полициячилардан бири шу ерда турган бир мотоциклни юргизаётган эди. Рифат ҳали ҳам шу ерда, полиция автомобиллари билан мотоцикллари ўртасида турганини кўриб даҳшатга тушди, гўё шу зумда уни яна тутиб, юқоридаги оппоқ деворли, фанер шипли ўша тор каталакка тиқиб қўйишадигандек туюлди, у тез-тез юриб катта кўчага чиқиб олди. У гўё юришни ҳам унутиб қўйгандек эди. Ёқаси кўтарилган пальтонинг этаги юришига халақит берар, оёқлари эса ўз-ўзидан қалтирарди. Муъолишга келиб трамвай кўтди. Ҳозир у бир нарсани — уйга тезроқ етиб олиб, сув ичишни, уч ҳафтадан буён алмаштирилмаганлиги учун ҳиди кўчада ҳам димоққа уриб турган кийимбошларини янгилашни, соч-соқолини олдириб кўчаларда тентираб юришни, оёқларида мадор қолмагунча тентирашни истар эди.

Шу пайт унинг қаршисида икки вагонли трамвай тўхтади. Бу трамвай унинг уйи томон бормаиди. У ёмғир

томчиларидан сал хиралашган трамвай ойнасидан ичкарида ўтирган одамларга тикилди. Лекин у ҳеч нарсани — трамвайнинг юриб кетганлигини ҳам, кетма-кет ўтган трамвай ойналарини ҳам сезмади.

Шу пайт аллаким унга кўз тикиб турганлигини кўрларга хос сезги билан ҳис этди, чўчиб бир қадам орқага ташланди. Кейин ҳайратда қолиб ажабланди:

«Ие? Сизни ҳам қўйиб юборишдими?»

«Ҳа!» — деб жавоб берди, эгнига қора пальто кийган, бошига оқ жун рўмол ташлаб олган бир қиз. Қиз шундай деди-ю, кўзларига ёш олди, бошини қуйи солди.

Рифат жилмайишга уринди:

«Қанчалик ҳаяжонда эканлигингизни тушунаман, лекин ҳозир йиғлаш эмас, кулиш керак... Сизга ҳам ёмон муносабатда бўлишдими? Қайси томонга борасиз?»

«Оқсаройга!»

«Мен ҳам ўша томонга бораман. Хоҳласангиз пиёда гаплашиб кетамиз. Қизиқ, орқамизга одам қўйишганми-кан? Қўйишса қўяверишсин... Энди бундан қўрқмаса ҳам бўлади, бизни бир-биримиз билан уларнинг ўзи таниш-тирган».

У жойдан қўзғалай деган эди, қизнинг қимир этмаганини, қуйи солинган боши эса қаттиқ силкинаётганини кўриб, довдираб қолди.

«Сизга нима бўлди, азизим? Шу икки-уч кунлик ҳангома сизни шунчалик қийнаб қўйдими?»

Қиз унинг товушида ўзига нисбатан сиполик, ҳаттоки улуғлик пайқади, бошини тик кўтарган эди, рўмоли елкасига тушди.

«Ҳечқиси йўқ! — деди у совуққина қилиб. — Менга нисбатан нима қўллашган бўлса, бу нарса менинг учун эмас, улар учун ҳақоратдир... Мен бошқа нарсдан хижолатдаман... Ўша ерда сизга нисбатан ёмон иш қилганимдан кейин... кўчага чиқишим билан сизга тўқнаш келганлигимдан шошиб қолдим... Эҳтимол, атайлаб шундай қилишгандир... Бир-бири билан учрашсин, деган мақсадда бизни олдинма-кейин қўйиб юборишган бўлса керак. Шу топда бизни кузатиб турган бўлишлари ҳам мумкин».

«Қани юринг, таъқиб бўлса пайқармиз... Қўрқадиган жойимиз борми? Бизни қамоқда юзма-юз учраштирган ҳам, бир-биримиз билан таништирган ҳам уларнинг ўзи. Икковимизни ҳам бир вақтда қўйиб юборишди. Бир жой-

да яшашимизни ҳам яхши билишади... Демак, бирга кет- сак, ажабланмаса ҳам бўлади. Борди-ю, бунинг сабабини билмоқчи бўлишса, яна чақиртириб уч-тўрт кунга қамаб қўйишаверсин... Қани, кетдик».

Қиз унинг пинжига кириб, қўлтигидан олди:

— «Қани, кетдик».

«Ўша тунни ҳечам унутмайман,— деди қиз бир оз юришгач.— Қандай қилиб шу қадар ожизлик кўрсатган- нимга ўзим ҳайронман...»

Рифат дарров жиддий тус олди:

«Баъзида шундай бўлади... Одамнинг ичида нималар борлигини қаёқдан билиб бўлади дейсиз? Баъзида шун- дай ҳам бўладики, сиз сира ҳам ишонмаган одам мутла- қо кутилмаган ишларни қилишга қодир чиқиб қолади. Ҳозир пушаймон бўлаётганлигининг ўзи яхши нарса. Сиз ўша ожизликини оқлаётганингиз йўқ, аксинча, бунинг учун ҳижолат чекапсиз. Зотан айбингиз унчалик катта ҳам эмас. Аслида мени танимасангиз ҳам сизни танийман дейишга мажбур қилишди... Оқибатда нима бўлди? Икки томондан бири бардош берса, натижа у қадар кўрқинчли бўлмаслиги мумкин. Менга ҳам сизни куч билан танит- дирмоқчи бўлишди. Тўрт кун овора бўлишди... Мен бунга чидадим, сиз эса бардош беролмадингиз. Ҳали гапирган- нимдек бизда ўзимиз билмаган кўп нарсалар бор... шун- дай пайтларда улар лоп этиб кўрина қолади-ю, бизга маълум бўлади. Шундай нарсаларнинг мавжудлиги айб эмас, аммо шуларнинг мавжуд эканлигини била туриб, уларга қарши курашмаслик янглиш, ҳатто кўрқинчли катодир».

У гапини бўлиб, ёнидаги қизга кўз қирини ташлади. Бошига рўмол ёпишни унутган қизнинг малла ранг кўн- гир сочлари ёмғир томчилари остида товланарди.

Рифатнинг гаплари бил-бирига қовушмас, ўзи эса қа- ерга кетаётганини билмасди. У ҳар хил бўлмағур хаёл- ларга боравергач, гапни бошқа ёққа бурди. Баязитга, деразасидан хира нур тушиб турган бир майхона олдига келишганда у қизнинг қўлидан тутди:

«Очқамадингизми, хоним?»

«Очқаган бўлсам керак... Уч кундан буён ичимга ҳеч нарса киргани йўқ».

«Мен ҳам шундай... Шу ерга кириб, биттадан шўрва ичиб чиқайлик».

У бир қўли билан эшикни оча туриб, иккинчисини чўнтагига тикди: ёнидаги беш-ўн лирани қамоқдан олдин олиб қўйишган эди, ҳайтовур қайтиб жойига қўйишибди. Улар бориб столга ўтиришди. Бир косадан шўрва ичишгач, бошқа овқат кетмаслигини сезишди. Йигит чўнтагидан бир пачка сигарет чиқариб, қизга тутди, у эса боши билан «йўқ» деган ишора қилиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Шу пайт Рифат курсини орқага суриб қизга қаради, бошқа нарсалар тўғрисида ўйлаётгандек хаёлчанлик билан унга тикилди:

«Шошманг... менинг ҳам сизга айтадиган гапим бор».

Майхонада улардан бўлак ҳеч ким қолмаган эди. Шўрва тўла қозон тепасида иягини тираб ўтирган майхоначи ҳам шўрвадан бошқа ҳеч нарса харид қилмай, стол атрофида гап сотиб ўтирган бу хўрандаларни гўё унутгандек эди. Ташқарида эсаётган шамол ёмғир томчиларини ўйноқлатиб ойнага келтириб урар эди. Рифат шивирлаб гапирди:

«Мени полиция бўлими маҳкамасида тўрт кун қийнашгач, ўша кун кечқурун сиз билан юзлаштиришга олиб кетишаётганларида ҳамма нарсага тушунган эдим. Сизнинг кўрсатган қаршилигингиз бартараф этилганига амин бўлишмаганларида бизларни юзлаштириб ўтиришмасди. Сизга кўзим тушди-ю, бунга кўпроқ ишондим. Сиз узун стол атрофидаги курсилардан бирида жунжикиб ўтирган эдингиз. Сиз атрофингиздаги ҳориган, лекин шафқатсиз, юзидан заҳар томиб турган одамлардан қўрқаётган эдингиз. Мени хонага олиб киришганида сиз орқангизни ўгириб ўтирган эдингиз. Мени бошлаб кирган полициячи билан сиз ўтирган жойга яқинлашган эдим, шу ердагилардан бири:

«Орқага қаранг! Шу кишини танийсизми?»— деб сиздан сўради.

Қайрилиб менга қараган пайтдаги ҳолатингизни асло унутмайман.

Бундан бир неча йил муқаддам мен ҳаётимда биринчи ва энг охириги марта улфатларим билан қуш овигачиққан эдим. Узим на каклик, на қуён, умуман ҳеч қандай қушни ов қилишни билмасдим. Кечга яқин қайтиб келаётганимизда йўлда ётган харсанг тош устига қўнган бир гала чумчуққа кўзим тушди. Кун бўйи фойдаси тегмаган қўшотарни олиб ўша томонга ўқ уздим. Қушлар

пириллаб учиб кетди. Биттаси қанотидан ўқ еган экан, сакраб-сакраб қочмоқчи бўлди. Югуриб бориб ушлаб олдим. Мен бир қушнинг қалби қанчалик кучли тегишини ўшанда сездим. Ўша бир парча гўшт гўё қўлимни узиб юборгудек эди. Унинг кўзларида ожизлик, лекин шундай даҳшат тўла эдики, мен уни шу заҳотиёқ қўйиб юбордим... Ўша оқшом сизни кўрдим-у, эсимдан чиқаёзган ўша қушнинг кўзларини эсладим. Қалбингиз ҳам ўша чумчуқники сингари тепаётгандек туюлди.

Тўсатдан кулиб юборгим келди. Ҳа, ўша ерда, уйқу-сизлик ва очлик ичида ўтган тўрт кечадан кейин ғоят қўрқинчли бўлиб туюлган ўша хонада, ўша тунда, ўша душманларим қаршисида сизнинг даҳшатдан жовдираган кўзларингиз, аллақандай ҳолатингиз назаримда кулгили бўлиб кўринди. Сиз менинг кўзларимга тик боқиб, «Ҳа, танийман!» деб ёлгон гапирдингиз. Ушанда сиз атрофдагилардан кўра мендан ҳайиқаётгандек эдингиз. Бу нарса менда сизга нисбатан шафқат эмас, нафрат уйғотди. Эҳтимол ёдингизда бўлса керак, мен ўшанда шу ерда ўтирганларга қараб кулумсирадим: «Бундай хоним билан таниш бўлишни ўзим учун катта шараф деб биламан. Лекин афсус, бу хонимни ҳеч таниёлмаяпман!»

Мени яна юқорига олиб чиқишди, аммо энди мен ўзимни ғолиб деб ҳис этаётган эдим. Бошқа одам ожизлик кўрсатган жойда довураклик қилганингни кўриб фахрланасан киши... Ҳозир ўша воқиаларни эсласам, сиздан эмас, ўзимдан кулгим келади».

Қиз ҳайратланиб Рифатга тикилди. Алланима демоқчи бўлган эди, Рифат қўли билан «жим» дегандек қилиб давом этди:

«Вужудимда қандай куч пайдо бўлганлигини айтмай-сизми? Маҳкамада тўрт кун азоб чекдим, кундуз кунларни қимир этмай курсида ўтиришга, кечалари тақир тахта устида мижжа қоқмай ўтириб чиқишга мажбур бўлдим. Асабларим ҳам бўлганича бўлган эди. Иштаҳа йўқолган, кўзимга уйқу келмасди. Миямни чулғаб олган хаёлларни, оқибатни, ташқаридаги турмушимни эслатадиган хотира ва одамларни ўйламасликка, мантиқ ва иродага бўйсунушга ҳаракат қилардим. Кундузи маҳкамага келадиган полициячиларнинг ўзаро гапларини эшитган сари ўзимга бўлган ишончим тобора ортиб борарди. Эркимга, ҳатто ҳаётимга ҳам завол бўлиши мумкин бўлган бу одамлар

нақадар ожиз эдилар! Уша кунлари буларга эндигина янги уст-бош беришган эди, улар фақатгина шу ҳақда гапиришарди. Бири оёқ кийими ҳар хил эканлигидан шикоят қилса, иккинчиси шинель бичган устани сўкар, учинчиси эса телпагини сотиб дурустрофини олмоқчи эканлиги ҳақида гап қотарди. Уларнинг ҳаммаси ҳам маҳкамадан, давлатдан, мамлакатдаги аҳволдан норози эди. Истаган касаба қаҳвахонасида, шаҳардан четдаги трамвайларда, ширакайфлар гурунгида эшитиш мумкин бўлган танқид ва оҳу-зорлар, бундай қараганда аҳамиятсиз, ҳаттоки, ноўрин бўлиб туюладиган, аслида эса жиддий орзу-ҳолларга сабабчи бўладиган норози кайфиятлар шуларнинг орасида кўчиб юрарди. Бунинг устига улар ана шу орзу-ҳоллардан қутулиш учун курашаётган одамларни йўқ қилиш бобида ўзлари қарши чиқаётган тузум қўлида бир қўғирчоқ эканликларини мутлақо пайқамасди.

Баъзида, полиция бошлиғининг амри билан иш пайти икки соат кеч тугаб ёки отпускага чиқиб кетаётганлардан бирига тўсатдан муҳим топшириқ берилиб қолган пайтларда тутақиб менга гапиришарди: «Афандим, сиз булар тўғрисида тағин ҳам кам ёзасиз! Булар қориндан бошқа нарсани мутлақо ўйлашмайди... Буларнинг кирдикорларини яхши биламиз-ку, кунимиз шу ерда ўтаётганлиги учун гапириб бера олмаймиз-да». Лекин бир оздан кейин бирор нарса ёзиб қўяй, деган мақсадда стол устида ётган қоғозга қўл узатгудек бўлсам, «ёзиш-чизиш сизга маъ этилган!» деб уни тортиб олишарди.

Мен бу бечораларнинг гапига қанчалик қулоқ солиб, аҳволига қанчалик разм солсам, ўзим курашаётган иш ҳақ эканлигига, жаҳолат, мутаассиблик ва виждонсизлик оқибатда мағлуб бўлишига кўп ишонардим. Ожизлик кўрсатмай, курашдан қайтмасам бас.

Ўзимни ушлаб туриш учун бутун иродамни сафарбар қилдим, бардош беришга тиришдим. Ўзингиз билсангиз керак, бундай жойларда кутишдан, ҳар бир лаҳзада бирор нарса юз бериши мумкинлигини била туриб, соатлаб, кунлаб кутишдан кўра оғирроқ жазо йўқ. Каталакка қамалиб, бунинг сабабини билмасдан, не-не хаёллар ячида дукиллаб ураётган қалбга қулоқ солиб кутиш-а... Ўзимни шунга ҳам кўниктирдим. Мен мутлақо ўйламасликка, ҳис-туйғуни бутунлай йўқотиб, вақтга ҳам бепар-

во бўлишга ўргандим. Бирор ҳиссиётга берилиб кетмай деб қамоққа тушган кундан бери, ҳатто ўғлимнинг дафтарача ичидаги суратини бирор марта ҳам олиб кўрдим. Шунинг учун сизнинг ўша куни кечқурунги ҳолатингиз менда чуқур нафрат уйғотган эди...

Шошманг, хафа бўлмай туринг... Агар ўшандан кейин юз берган баъзи нарсалар мени нафрат қилишга мажбур этмаганида эди—сизга буни гапириб бермаган бўлардим... Биз айтилиши мумкин бўлмаган ёлғон туфайти қанча-қанча азоб-уқубатларга бардош беришимизни билмаймиз, зотан вужудимиз қирқ даража иссиққа қанчалик чидаш бериши бизга номаълум. Биров умрининг охирига қадар қаршилиқ кўрсатади, бошқа биров эса пўписадан даҳшатга тушиб жаллодлар қўлида мумдек эрийди... Аммо бу жаллодлар бизнинг душманамиз эканлигини яхши биламиз. Буларнинг ҳаммаси чиркин, виждонсиз одамлар демоқчиман. Ким билади, эҳтимол уларнинг орасида ҳам мушфиқ ота, содиқ дўст, ҳассос қалб эгалари ҳам бўлса керак. Лекин улар амалга минишлари биланоқ иродасиз қўғирчоқ бўлиб қолишади. Жамиятда тутган мавқе ва мансаблари уларнинг табиий ҳис туйғуларини босиб туради, йиллар давомида парчалайди, охири мутлақо йўқотиб юборади: борди-ю уларнинг ўзи ўша табиий хислатларини кейинчалик қидириб қолишса, унинг ўрнида зулмат бўшлигинигина топишади, холос. Менга азоб беришаётган кезларда ҳам уларда бирор инсоний ҳис-туйғу топмоқчи бўлдим. Ҳа, улар ёмон одам эмаслигини била туриб менда ёмон томонларни, ўзларига ёмон бўлиб кўринган томонларни қидириб топишга уринаётган бир пайтда уларнинг инсоникидан олис, ваҳший ҳайвоникидан ҳам бешафқат ишларида, башараларида, гап-сўзларида ҳар бир нарсага софлик ва гўзаллик бағишлайдиган инсоний хислатларнинг аксини, кўланкасини излаб топмоқчи бўлдим. Мен уларга мутлақо ғазаб қилмадим, ҳайратланмадим, уларнинг аҳмоқлигига, шунчалик пасткашлигига ачиндим, холос. Шунинг учун қийноқларини ҳам, азоб-уқубатларини ҳам ўзим учун ҳақорат деб билмадим. Ахир қийноқ нима деган нарса? Ақл ва иродамиз бизни ҳақорат қиладиган бир иш қилмаган экан, қийноқ фақатгина физиологик нарса бўлиб қолаверади-да. Жисм, асаб чидайверади. Кейин бўлганича бўлади. Аммо руҳга азоб бермаслик ўзимизга боғ-

лик. Менинг руҳим бир тарсаки еди, бунга ўзим айбдорман. Гапириб бермасам бўлмайди, шунинг учун сизни ушлаб қолдим. Хотиним билан ўғлим қамоқдан чиққанидан беҳабар, уйда кутиб ўтиришгандир... Лекин олдин сизга дардимни очишим керак. Бўлмаса мен на уларнинг, на бошқа одамларнинг бетига қарай оламан. Сиз ўша жойда заифлик кўрсатганлигингизни эслатмаганингизда буни ҳеч кимга айтмаган, эҳтимол, умримнинг охиригача ўзимдан хижолат чекиб юрган бўлардим. Сирасини айтсам, сиздек бир жиноят қилган ўртоғимни кўриб хурсанд бўлдим. Ҳа... Қалтак унчалик муҳим нарса эмас деётган эдим-а. Зотан киши одатда ўттиз-қирқ даррадан кейин ўзини билмай қолади. Улим хавфи, чанқоқлик ва уйқусизлик — ҳаммаси унутилади. Булар қанчалик кўрқинчли бўлмасин, ўзимга боғлиқ нарса эмаслигини билман. Қўлимдан нима келади? Елборайми? Асло йўқ. Бефойда ҳам. Дилимиз бошқа, дунёқарашимиз бошқа. Акс ҳолда бу иш кўзичоқнинг бўрига ялингани бўлади. Чунки, бир нечта руҳий касалликка учраган девона кишиларни ҳисобга олмасак, менга азоб берувчилар, буни менинг азобланишимдан завқ олиш учун қилмайди... Буни бурчимиз деб қиладилар. Улар руҳини пулга сотиб юборган одамларга ўхшаб бунга кўникиб қолишган, механизмга айланишган. Бизни ғазабга соладиган нарса ҳам уларнинг ана шу механизмга айланганлигидир. Ҳа, мен қандай бўлсам шундайлигимча, улар ҳам шундайлигича қолаверар экан, қийноқ ва дарралар унчалик кўрқинчли бўлмай қолади. Аммо мен ўртадаги ана шу тафовутни унутиб, қотилнинг тузоғига илиниб қолдим... Йигирма кунлик дўзах азобидан кейин ҳам бу хатойим мени азобламоқда... Нима бўлди ўзи? Қандай қилиб бунга йўл қўйдим? Буни сизга тушунтириб бера оламанми, йўқми — билмайман. Бу — ўлимга маҳкум этилган одамнинг жаллод олдида, қўйнинг эса қассоб олдида шафқат сўраб жилмайиши деган гап эди...

Воқиа бундай бўлди... «Сиз билан юзлаштирилганимга ўн кун бўлиб қолган эди. Тор қафасда бир ҳафтадан буюн тиқилиб, ора-сира терговга чақирилиб турардим. Аммо мени унчалик қаттиқ азоблашмас, дарра билан оз-моз «сийлаб» туришарди. Кўнига бир, нари борса, икки марта беш-ўн дарра уриб, минг шамлик чироғи миянинг қатгини чиқариб юборгудек камерага тиқишарди. Коридор-

да, ойнаси синган деразадан қор уриб турган тақир курсида икки ҳафтадан бери шумшайиб ўтирган олтмиш яшар касаба кишини менга қараганда кўпроқ қийналаётганига амин эдим...

Ҳа, ўша ерда ўтирган эдим. Бу ерга кирганимга чамаси бир ҳафта ёки ундан кўпроқ бўлган эди, майфурушга ўхшаган башанг кийинган, паст бўйли айғоқчи камерага кириб келди. Менга у бир сантиметр бўлиб қолган соқолни олишни, уст-бошни тартибга келтиришни буюрди. Коридорда қуёш нуридан кўзим қамашди. Эшигига чарм қопланган хона олдида тўхтадик. У шу ерда турган полициячининг қулоғига алланима деб шивирлаб мени унга топширди-да, ўзи ичкари кириб кетди. Бирпасдан кейин ташқари чиқиб менга «киринг!» деди.

Дурустгина жиҳозланган хонага кирдим. Эшли, нақшдор стол ёнида сарғиш мугуз кўзойнак таққан, лўппи юзли, дўрдоқ лаблари пастга осилиб тушган кимса ўтирибди. Мени кўриб, у ўрнидан турди, мен томон юриб, қўлини чўзди:

«Хуш кўрдик, афандим!»

Ёқимтойлик билан жилмайиб турган бу киши мени тергов қилганларга сира ўхшамасди. Мени бу ерга олиб келиб эшик олдида пойлаб турган полициячиларнинг хатти-ҳаракатидан бу киши шахсан менинг ишим юзасидан Анқарадан келган амалдор, катта бошлиқ эканлиги кўриниб турарди. Унинг мен томон узатилган, йўғон бармоқли оппоқ қўлига бир зум ҳайронлик билан тикилдим, сўнгра мен ҳам қўлимни чўзиб, бир бурда шиллик этни қисган бўлдим.

«Қани, марҳамат, бу ёққа ўтиринг!»— деди у стол олдида турган чарм курсига ишора қилиб. У қайтиб жойига ўтирмай қаршимдаги курсига чўкди.

«Сизнинг бу ерда анча азоб чекканлигингизни эшитиб ғоят хафа бўлдим,— деб гап бошлади у.— Сиз маърифатли, ўқиган, одобли йигитсиз. Ҳали сиз юртга кўг иш қилиб беришингиз керак. Бошингизга тушган бу мушкулот арзимаган нарса, сиз билан бизнинг хоҳишимиз билан бартсграф қилинади».

Мен нима дейишни, ўзимни қандай тутишни билмай қолган эдим. Бу самимий муносабатга, бу беқиёс илтифотга олдингидек совуқ муомила ва сиполик билан жавоб берайми ёки мен ҳам хушмуомила қилайми? Ажабо,

бу назокатнинг сабаби самимийликми ёки усталик билан қўйилган тузоқми? Бу ҳақда узоқ фикр юритгани қўймади.

«Сиз бизнинг кишиларимиз ҳақида ёмон фикрда эканлигингизни биламан, бунга ҳаққингиз ҳам бор. Лекин бундай олиб қараганда, уларда ҳам айб йўқ: улар ўқимаган, тарбия кўрмаган одамлар. Ҳозирча давлатнинг шу маоши эвазига улардан яхшисини топиб бўлмайди. Каминангиз Вёнага бориб полиция ишини ўргандим. У ердаги полициячилар орасида лицейни битирмаган кишини топиб бўлмайди. Бизнинг ҳам шундай ниятимиз бор, лекин буни амалга оширгунча орадан кўп йиллар ўтади. Иншоолло, ўшанда бизда ҳам одамига қараб муомала қиладиган полициячилар етишиб чиқар».

Унинг оғзи гап билан овора, кўзойнак остидан кулимсираётгандек бўлиб кўринган кўзлари эса юзимга, тизза устидаги қўлларимга синчиклаб тикиларди. Тўсатдан ўрнидан турди.

«Уларга сизни гадойваччалар билан, ўша муттаҳам ишчилар билан тенглаштирмасликни айтиб қўйдим. Мен бу ерда сиз билан маҳбус сифатида эмас, балки ёрдамига муҳтож ўртоқ сифатида гаплашмоқдаман. Айрим масалаларда бизга билимингиз керак бўлиб қолди, шунинг учун сизни бу ерга чақиртириб, бир неча кун ушлаб қолдик. Сиз қандайдир қизиқиш билан ватан хонларининг сафига кириб қолган бўлсангиз керак. Бизга айрим, керакли маълумотлар беришга рози бўласиз деб ишонамиз...»

Шундан кейин у менга қамалган кунимдан бери эшитавериш жонимга теккан саволларни берди. Бу саволлар полициячиларнинг орзу хаёлидан бўлак нарса бўлмаганлиги учун уларнинг бирортасига ҳам жавоб беришдан ожиз эдим.

Мен суҳбатдошимнинг назокатига жавобан юмшоқлик билан гапиришга ҳаракат қилдим:

«Афандим, — дедим, — қўл остингиздагиларнинг беодоб муомилалари ҳеч қандай натижа бермаганидек, сизнинг ғоят одобли терговингиздан ҳам фойда йўқ. Чунки сиз сўраган нарсаларга илгари айтганимдан кўпроқ жавоб бера олмайман. Махфий ишларга мутлақо алоқам йўқ, сиз айтган одамларни кундуз кун кўрсам ҳам танимайман».

Шундан кейин полициячилар билан менинг ўртамда ўн беш кундан бери давом этиб келаётган кураш ўзгача тус олди. У устма-уст берилаётган саволлар билан мени чалғитишга, жавобларимда зиддиятлар топиб, мени эсанкпратишга, хуллас баъзи нарсаларга иқрор қилишга, бир талай кишилар ҳақида уларни айблайдиган гаплар айтдиришга уринди. Мен чиндан ҳам ҳеч нарсадан хабарим йўқлиги ва бирор нарса айтиб беришим мумкин бўлмаганлиги учун унга қисқа-қисқа жавоблар бердим. У юзидан аримаган ўша табассум билан олдимга келар, тепамда эгилиб, мени кўндирмоқчи бўлар, бу ҳам фойда бермагач, мендан хафа бўлган кишидек жойига бориб ўтирар, кўзини юмиб бир оз ўйлаб олгач, яна ўша бефойда ўйинни бошларди.

Бу савол-жавоб менинг юрагимни сиқиб юборганлигидан дарра ва сўкишлар билан бўладиган терговни қўмсаётгандек эдим. Лекин айтиб бир вақтда мен бу хушфезъл одамнинг жаҳлини чиқариш бефойда, яхши муомила қилсам, уни ҳақ эканлигимга чиндан ҳам ишонтира оламан, агар қўполлик қилсам, иш пачава бўлади, деган хаёлда товушимга самимият беришга, саволларига жавоб бера олмаётганлигимдан ўзим ҳам хафа эканлигимни кўрсатишга ҳаракат қилдим. Мен орамизда пайдо бўлган самимиятни йўқотмаслик мақсадида ўнинг ҳаракатларини хайрихоҳлик билан кузатар, савол-жавобга тегишли бўлмаган гапларига бошимни ирғаб қўяр эдим. Лекин бирорта саволига ҳам кўнгилдагидек жавоб ололмади.

Ниҳоят, у чарчагансимон курсига ўтирди. Биринчи марта ўлароқ у табассумсиз, жиддий ва синчиклаб мени бошдан-оёқ қараб чиқди. Кейин чўнтагидан бир пачка сигарет олиб, менга тутди:

«Марҳамат қилинг!»

Кашанда бўлмаганлигим учун иккиландим. Илгари онда-сонда сигарет чекиб қўярдим, шу топда эса очлик ва тергов азобидан сигаретни кўриб кўнглим айнади. «Йўқ» демоқчи эдим ҳам, лекин ўнинг менга тикилиб турганлигини кўриб, қўл чўздим. «Сизга ҳурмат юзасидан» демоқчи бўлгандек битта сигарет олиб, лабларим орасига илдим. Узоқ давом этган бу суҳбат давомида мен биринчи марта кулмоқчи бўлдим. У дарҳол ўрни-

дан турди, нимчасининг чўнтагидан гугурт олиб ёқди. Мен кулиб туриб, унинг юзига қарадим».

Рифат ҳаяжонда эди. Титраган қўлини стол устидаги стаканга узатиб ичидаги сувни сипқарди. Аъзойи-баданини қоплаб олган ҳаяжонни босиш учун калласини эгиб турди. Лекин у ҳаяжон бадтар кучайиб бораётганлигини сезиб сапчиб ўрнидан турди. Қизнинг унга тикилган кўзларидан яширинмоқ учун қоронғига бекинмоқчи эди.

«Қани, юринг, йўл-йўлакай гапириб бераман!»— деди Рифат стол устига пул ташлар экан.

Улар бирпас жим юришди. Кейин Рифат қизнинг қўлтиғидан олиб, тез-тез гапира кетди:

«Ҳа, миннатдорчилик тўла табассум билан унинг кўзларига тикилдим. Ўша сигарет ва гугурт учун миннатдор бўлиб, пасткашлик билан жилмайганимни ҳеч қачон унутмайман. Ҳеч қандай дарра, ҳеч қандай қийноқ азоби мени ўша тубан жилмайишдан, ҳозир ҳам кўз олдимда турган ўша ишшайишдан кўпроқ ғазабга солмаган эди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, кишининг ўз жаллодига қараб жилмайишидан, ундан шафқат тилаб жилмайишидан кўра олчокроқ, тубанроқ нарса борми?»

Унинг кўзларида мамнуният акси чақнади. Мен бу мамнуниятнинг ич-ичида заҳарханда кулгини ҳам кўргандек бўлдим, ўзимни йўқота ёздим. Мен ўзимни тутиб олиш ўрнига ўшанда туфласа арзийдиган юзимни узатилган гугуртга яқинлаштирдим.

Эсимни йиғиб ололганим ҳам йўқ эди, у гугуртнинг ерга ирғитди, бетимга шарақ этиб тарсаки тушди. Сигарет ерга тушди, бурним қонга тўлди. У шу вақтгача яшириб ўтирган ғазаб ва аламига чидаёлмай, устма-уст юзимга, қорнимга тепди, хирллаб бақирди.

«Ҳайвон... Олдимда сигарет чекамани деб ўйладимми? Сен итваччаларни одам деб бўладими? Сенга ўхшаган итга мен гугурт ёқиб берайми?... Ватан, мийлат хойни!.. Сенларни битга ўхшатиб битталаб ўлдириш керак... Ифлос... Курсида ялпайиб ўтирар эмишда, мен унга гугурт ёқиб берармишман-а...— Эшикка қараб қичқирди:— Бу ёққа келинлар!»

Хонага кирган иккита полициячига мени кўрсатди:

«Олиб кетинлар бу ифлосни, ҳамма нарсага иқроп бўлмагунча дам берманглар!»

Ҳақиқатан ҳам шундан кейин менга икки кун дам беришмади. Кейин меъдаларига текканимданми ёки ҳеч нарса билмаслигимга ишонганлариданми — ҳар ҳолда менга қизиқмай қўйишди... Танамдаги қийноқ излари йўқолгандан кейин қўйиб юборишди...»

Қиз тўсатдан тўхтади.

«Бизнинг уйга келдик, сизники нарида бўлса керак»,— деди у олд томонга ишора қилиб.

Рифат олдидаги эшикни кўрсатди:

«Шу ерми?»

«Йўқ, шу кўчанинг ичида. Аммо сиз овора бўлманг.— Қиз қўлини узатар экан, қўшиб қўйди.— Ҳар биримиз ҳам ҳозир ёлғиз қолишимиз керак».

СҮНГСИЗ ҲИКОЯ

Мен Қўнъядаги¹ ахлат ташланадиган жарлик яқинида бўлган бир кекса аёлникида турардим. Менга тўла мебелланган,— деб ижарага берилган уйнинг бор-йўқ буюми биттагина қора темир каравот, эски стол ва иккита чоққина темир курсидан иборат эди. Қаттиқ совуқ тушгач, бу асбоблар ёнига тунука печка ҳам қўшилар эди.

Уй эгаси паст бўйли эллик беш ёшлардаги аёл, ҳамниша узун одми кўйлак ва эски қора жун рўмол ўраб юрарди. У жуда камгап бўлиб, доим қовоғини солиб юрар, меникига фақат ўрнимни йиққани (мен чиқиб кетганимдан кейин) ва печкага ўт ёққани (агар кечқурун ишламоқчи бўлсам) кирарди.

У ҳар кун лампамдаги керосиндан қўйиб олар, ертўладаги ўтинимдан ўғирлар, кечқурун бир соат ҳам ёқмаслигимга қарамай, бешинчи лампага икки кунда ярим литр керосин кетибди деб мени ишонтирмоқчи бўларди. Уйимда кунга фақат бир марта печка ёқишига қарамай, олдиндан тайёрлаб қўйилган ярим тонна ўтиним фақат икки ойга етар, қишнинг ярмига бориб, уч марта қимматига яна ўтин сотиб олишга мажбур бўлардим. У буни тамомила табиий бир ҳол деб биларди. Лекин мен бу ҳақда унга ҳеч нима демасдим.

¹ Қўнъя — Марказия Анатолиядаги бир шаҳар ва областнинг исми.

Эрталаблари у ювинишимга керосиндан бўшаган битонда сув келтириб берар, унда ҳар хил қил, чўп-хас сузиб юрарди. Мени шундан ҳалос қилсангиз деб илтимос қилдим, лекин фойдаси бўлмади. Сабрдан бошқа иложим йўқ эди. Негалигини билмайман-у, лекин менга бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришдан ёмони йўқ. Умуман, ўзим саёҳатни яхши кўрсам ҳам кўчиб юришга ҳеч тоқатим йўқ эди. Уйимнинг бир бурчагида бетартиб ётган китобларни кўтариб юриш кераклигини эслаганимда, юрагим орқамга тортиб кетарди. Бундан ташқари мен нима учундир одамлардан номус қилардим. Уй эгасига: «Сизникида тинчгина яшаб бўлмайди, мен кўчиб кетяпман!» деб айтишга ўнғайсизланардим. Баъзан кечалари каравотга узала тушиб печкадаги ўтинларнинг чирсиллаб ёнишини эшитиб, мутолаага берилардим. Энди вужудимга ширин мудроқ югура бошлаганида бирдан эшик тақиллаб, хонага уй эгаси кириб келарди. У бир қўлида каттакон хокандоз, бир қўли билан ҳаммиша ёшланиб турадиган кўзларини ишқар экан: «Бир оз кўмир олишга рухсат этадиларми, афандим?» деб менинг нима дейишимни кутмаёқ печканинг қопқоғини очиб, ундаги бор оловни сидириб оларди.

Бу одамзод ўзи қанақа махлуқ! Бундай дамларда мен унга қараб бақиргим, тинч қўясанми, йўқми деб юборгим келарди. Кунда кечқурун кириб келаверадиган бу аёлнинг оёғини тийиб қўйиш учун шартта ўрнимдан турсам-у, печка ёнида ётган тарашалардан бирини ола солиб, бошига боплаб туширсам дердим. Лекин чиқиб кетаётиб: «Хайрли кеч, афандим»,— деганида жаҳл аралаш жилмайиб қўя қолардим.

У вақтларда ҳаётим тасаввур қилиб бўлмас даражада бўш, кўнгилсиз, беҳуда ўтарди. Кунда эрталаб вақт-ли туриб ишга кетар, тушда ва кечқурун кичик бир ошхонада насяга овқатланар, бошим оғиб карта ўйинини томоша қилиб қолмасам, кечқурун барвақт қайтардим. Юрагим тошга айланиб кетди: газетага қизиқмай қўйдим, биров билан гаплашиш ҳам малол келадиган бўлиб қолди, биронта жўрам билан пивохонада бир стакандан в.но ичиб, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтириш ҳам кўнглимни очмасди. Мен гоҳ-гоҳида кўчада кўриниб қоладиган чиройли хотинларга қайрилиб ҳам қарамасдим. Бундан завқлироқ, бундан маънилироқ, тўкис бош-

қа бир ҳаёт мавжуд деган хаёлниң ўзи ҳам энди мениң карахтлигимни бузолмасди. Мен ҳатто китобни фақат одат бўйича, ё ўзимдан-ўзим уялганим учунми қўлга олардим. Бошимга не мусибатлар тушмасин китоб мен учун аҳамиятини йўқотган эмас эди. Энди китоб мени ҳаяжонга солмаслигини, ўйга чўмдирмаслигини, мени бирон бир ҳаракатга рағбатлантирмаслигини ҳис қилардим. Лекин мени бу ташвишлантирмасди. Фақат кўзим билан кўрганларимгагина кифояланардим. Дунёда мен ишга қатнайдиған чанг, лой кўчадан, гиштин деворлардан ва гаплари ўша заҳотиёқ хаёлдан кўтарилиб кетадиган бир неча хушчақчақ дўстларимдан бошқа ҳеч нарса йўқдек туюларди.

Шу вақт бир воқиа, худди уйкуда ётган кишини ирғиб ўрнидан туриб кетишга мажбур қилувчи ҳайқириқдек кўзимни очди.

Ун беш-йигирма кунда бир кекса хотин келиб, кир-пиримни ювиб берарди. Тўғрисиини айтганда, у фақат ташқи кўринишдагина кекса туюлар, ҳақиқатда ўзи ҳали ёш эди. Уттизларда бўлса керак. Лекин унинг пастаккина, мункайган жуссаси, қонсиз, ориқ ва узун қўллари, мурданики сингари ич-ичига ботиб кетган қора кўзлари ёшини аниқлаб бўлмайдиган кампирга ўхшатиб қўйган эди. Оғзида битта ҳам тиши қолмаган. Чеҳрасини ажин босиб кетган, жигар ранг кўйлагининг этаклари остидан чиқиб турган чиллакдек оёқлари ипи узилган каттакси эркакча ботинкаси ичида йўқ бўлиб кетарди. Бу кирчини менга уй эгаси топиб берган эди. Аёл йигирма беш гурушга бир неча сидра ички кийимларни ювиб берар эди.

Бир куни кечга яқин ишдан келсам кирчи хотин ҳали ҳам кир юваётган экан. Ҳаво булут бўлгани учун у кирларини айвонга тортилган арқонга ёйиб қўйибди. Кирлар орасида бир неча бегона чойшап билан кўйлак кўринди. «Булар кимники?» деб сўрасам, аёл менга уй эгаси кирларингиз орасида ўзининг кирларини ҳам ювиб беришни сўради, деб жавоб берди. Мен хижолат бўлиб кетдим, нафратландим. Ўзим туфайли инсофсизлик қурбони бўлган бу қашшоқ аёлни уйга бошлаб киргим, унга тасалли бергим келди. Бироқ кейин ўзимга-ўзим: «Ҳар ҳолда, ўзлари келишишган бўлса керак, ахир уни бу ерга

келгин деб ҳеч ким мажбур қилмаган-ку», дедим. Чўнтагимдан йигирма беш куруш олиб, бир оз ўйлаб тургач, яна ўн куруш қўшдим-да, унга бердим, кейин уйга кириб, эшикни беркитиб олдим.

Эртасига уй эгасидан унинг кимлигини суриштирдим. Шунда ўзи уялмай-нетмай уни тоғ-тоғ кирларини бепул ювиб беришга мажбур қиладиган бераҳм аёл:

— Бечора жуда камбағал хотин,— деб жавоб берди.

Кейин у аллақандай бир воқияни сўзлаб берди, лекин мен кирчи хотин жуда камбағал эканини, шу маҳаллаликлардан уч-тўрттасининг кирини ювиб юришини англаб ололдим, холос.

Ҳар тўрт-беш кунда йигирма-ўттиз куруш топса, қандай кун кечираркин? Қариндош-уруғи бормикин? Ўзи қаерлик? Қутилмаганда, шунга ўхшаш анча-мунча саволлар туғилди. Бу аёлни ўйлар эканман, кишилар ҳаётига аста-секин сўниб бораётган қизиқишим қайта ўйғонгандай бўлди. Унинг совуқдан кўкарган қирра бурнини, эртадан-кечгача тоғорага энгашавериб букчайган гавдасини, заиф, титроқ овозини эсладим.

Икки кундан сўнг кечкурун уйга қайтаётиб, уни эшик олдида учратдим. Кун совуқ, пальтомнинг ёқасини кўтариб олганимдан буғ босиб, кўзойнагим хиралашди. Ёнимдан қалитни олаётибгина остонада ўтирган аёлга кўзим тушди.

— Ким бу? Нима қилиб ўтирибсан?— деб сўрадим.

У бир неча соат югуриб, энди нафасини ростлаб ололмаётган кишидек ҳаллослаб тез жавоб берди:

— Ҳеч нима... Ҳеч нима!.. Биронта иш топармикинман деб бутун маҳаллани айланиб чиқдим!..

Аёл ҳаяжонини яширишдан ожиз эди; мана ҳозир йиғлаб юборадигандай овози титрарди. У алланима демоқчи бўлиб бир неча марта оғиз жуфтлади-ю, лекин ҳеч нима демади.

— Уйинг қаерда? — деб сўрадим.

— Ҳув анави ёқда, Араб маҳалласида, — деб жавоб берди у.

— Ҳеч киминг борми?

Аёл уҳ тортди, кўзлари пирпиради.

— Бир қизчам бор... — деди ерга боқиб.—Естикдан бош кўтармайди!

— Қасалми?

— Ҳа, касал... Қаттиқ касал...

Эшик олдидаги ҳалқоб сув юзини муз босганди, мен муз устида турардим. Оёқларим қотиб кетди. Кўчадан ифлос қор учираётган шамол юзимга келиб урар, кўзларимни ачитарди. Совуқдан уни ортиқ суриштириб ўтиришга ҳам иштиёқим қолмади.

— Қизингнинг ёши нечада? — деб сўрадим мен ва калитни бурадим.

Эшик аста очилди. Аёл алланима деб сўрамоқчи бўлди, лекин бу фикридан қайтиб:

— Саккиз-тўққизларда... — деб жавоб берди.

Албатта у шундай пайтда эшик олдида мени бирор мақсад билан кутган, лекин мен совуқда ортиқ у билан гаплашиб туrolмасдим. Юрагим ғаш бўлиб, таъбим хиралашди. Мен унинг ҳеч қандай яхши гап айтмаслигини, унинг сўзларидан уялиб қолишим мумкин эканини билардим. Қалбим осойишталигини йўқотишдан чўчирди. Мени худбинлик туйғуси чулғади, мен бунга қарши турмадим ҳам. Эшикни очиб, шошилиб уйга кирдим. Аёл менинг қочиб кетганимга ажабланмади, чунки у ҳамма ерда шу аҳволни кўрарди. Лекин тўсатдан унинг қиёфасида таърифга сиғмайдиган қайғу кўринди. Бутун вужудини даҳшат қоплагандай бўлди. Чорраҳадаги хира чироқ аёлнинг юзини ёритиб турар, унинг кўланкаси тиграб, секин-аста кўча зулматига сингиб борарди.

Мен унинг:

— Афанди! Афанди!.. Ювдирадиган кирингиз йўқми? — деганини эшитиб қолдим.

— Йўқ, — деб жавоб бердим.

Тезроқ ётоғимга чиқсам дердим. Шунинг учун аёлга ўйламай жавоб бердим. У кетмоқчи бўлиб бурилди, мен эса кўча эшикни ёпа туриб, тўсатдан беихтиёр унга:

— Хола, индинга бир кел... Тайёрлаб қўяман, борини ювиб берасан... — деб қичқирдим.

У мен томонга бошини ҳам ўгирмай, кетаётган ерида:

— Хўп, — деб жавоб берди хаста товуш билан.

Мен зинапоядан югуриб чиқиб, уйимга кирдим-у, ўзимни каравотга ташлаб, қўлларим билан юзимни беркитдим. Миямга бирин-кетин фикрлар қуйилиб кела бошлади. Бу аёл мендан бирон нарса сўрамоқчи бўлиб келган. Эҳтимол, шундай совуқда мени бир неча соат

кутгандир... Уч кун бурун ўзи ҳамма кирларимни ювиб берган бўла туриб, ювдирадиган киригиз йўқми деб сўради... Нимага келгани маълум. Мен аҳмоқ эса, ўзим уни шунчалик рўй-рост хайр сўрашга мажбур қила туриб, ҳеч нима англамадим. Очиги, мен ҳеч нимани англашни истамадим. Осойишталигимни йўқотишдан қўрқиб, лоқайдлик қобиғига ўралиб олдим. Қилган ишимдан ўзим уялиб кетдим. Ётган еримдан бир неча марта ирғиб турдим. Ойнага қараб, унда кўринган башарамга тупурсам дердим. Бироқ бунга журъат этолмадим. «Қўлимдан нима келарди? — деб сўрардим ўзимдан. — Нима қила олар эдинг? Кимсан ўзинг?» Аммо бошқа бир овоз менга: «Қочмаслигинг керак эди... Нима бўлганда ҳам, гапини охиригача тингласанг бўларди... Ҳатто ҳеч нимаси йўқ киши ҳам бошқаларга ёрдам қила олади, жилла курса ширин сўз билан...» дерди.

Тун бўйи шуни ўйлаб чиқдим. Мен бу аёлдан, унинг бемор гўдагидан кўра, ўз аянчли аҳволимни кўпроқ ўйлардим. Бир неча ойдан бери давом этиб келган осойишталигим, лоқайдлигимдан бир зум ичида асар ҳам қолмади. Бундан буён ўзгалар қайғуси қаршисида хотиржам қололмасдим; ўзимда меҳр-шафқат, заифлик, қўрқув ҳис эта бошладим... Совуқ уйда эрталабга қадар ечинмасдан ётдим.

Эртасига уй эгасини чақириб, меникига кирчи хотин келиши кераклигини айтдим.

— Мен келгунимча кетиб қолмасин, айтиб қўйинг, — дедим. Сўнг эшик олдида бир неча кир кийимимни қолдирдим.

Уй эгаси:

— Ахир кечагина... — деб гап бошлаган эди, мен унинг сўзини бўлдим:

— Керак эди, керак!

Кечкурун уй эгаси мени кулиб қарши олди.

— Кирчи хотин келмади! — деди у.

Эҳтимол, аёл қайси куни кел деганимни англамагандир... Эҳтимол, бошқа ерга кетгандир... «Келади!» деб гулдуллаб қўйдим, лекин нима учундир хавотирландим. Мен уни тоқатсизлик билан кутдим. Ўша куни кечкурун қуруқ жўнатганим учун унинг олдида айбимни юварман деб кутдим. Виждон азобидан халос бўлсам деб кутдим. Бироқ кирчи аёл эртасига ҳам келмади. Кейин излаб то-

пишга қарор қилдим. Уй эгаси унинг қаерда туришини билмас экан.

— Биз керосин оладиган дўкондаги бола қўшниси бўлади,— деди у. — Даркор бўлса ўшандан сўрадим.

Уша болани топиб, кирчи хотин турадиган уйни сўрадим. Кейин бозордаги қаҳвахонага кириб, бир ошнамдан икки лира қарз кўтардим-да, Араб маҳалласига йўл олдим.

Шаҳар чеккасига чиққунча икки томони баланд девор билан тўсилган, тупроғи бурқсиб ётган тор кўчадан анчагина йўл босдим. Араб квартали одам бўйидан ошар-ошмас пастак уйлардан бошланарди. Бу — мисрлик Иброҳим пошшонинг¹ Қоняда туриб қолган сипоҳлари асос солган бир қишлоқ бўлиб, эндиликда шаҳарга қўшилиб кетган эди. Бу ерда фақат камбағаллар турарди. Маҳалланинг кўчалари чўлдан эсадиган шамолга очиқ бўлганидан майда қор зарралари чанг-тўзонга қоришиб, осмони фалакка кўтарилиб ётарди. Эгнимга пахталик ва пальто кийганимга қарамай, совуқдан титтардим. Ғира-шира қоронғилик тушди, кўчада зоғ учмайди. Аҳён-аҳёнда биронта оч ит шамолдан пана жой излаб, кўчани кесаётганини кўради.

Боққоллик дўконидagi бола кирчи аёл турадиган маҳалланинг боққолига учрагин деган эди.

Сал нарироқдаги муюшда қия очиқ дарчадан хира шуъла тушиб турарди. Яқинроқ борган эдим, витринада турган бир неча боғлам қази, икки бўлак совун ва ширалик солинган банкага кўзим тушди. Ичкари кирдим. Манқалдаги бир неча чўғни пуфлаётган яккам-дуккам соқолли киши мени кўриб ҳайрон бўлди. Дўконда витринада кўрганларимдан бошқа ҳеч нима йўқ ҳисоби. Бир бурчакда керосин бочкаси турибди, ёнида эса бир нечта чанг босиб кетган ўлчов идиши ётибди.

— Хўш, нима керак эди? — деб тўнғиллади яккам-дуккам соқолли киши.

Мен кирчи хотин қаерда туришини сўрадим. У ўтирган ерида икки оғиз гап билан кирчи хотиннинг уйини айтиб берди, сўнгра яна ўшандай тўнғиллаб:

¹ Иброҳим пошшо — Миср қўшинининг қўмондони, 1831—1833 йилларда Турк султони билан уруш олиб борган Миср ҳокими Маҳмуд Алининг ўғли.

— Кир ювдирармидинг ёки ул-булингни ўғирлатдингми? — деб сўради.

— Йўқ, бориб киримни ювиб бермоқчи эди, бормади. Шунга хавотир олиб келдим!

Боққол ишонмагандай елкасини қисди.

Дўкондан чиқдим, рўпарадаги уй олдига бориб, эшигини тақиллатдим. Атрофга зимзиё қоронғилик чўкди, уфқда эса ингичка ўроқ ой кўринди. Дераза олдига келиб ичкарига қарадим. Ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Ойнасини чертдим. Ичкарида шарпа сезилди. Яна эшик олдига қайтиб, кута бошладим. Бир оздан сўнг тош устида яланг оёқ шипиллаб юрган овоз эшитилди, эшик секин очилди.

Ойнинг хира шуъласида эшик олдида турган аёлнинг юзини кўрдим. У титрарди. Беҳаракат қотган чеҳраси мурданинг совуқ башарасини эслатарди. Кўзлари чуқур ботиб, тишсиз оғзини ёпиб турган лаблари яна ҳам юпқа тортиб кетган. Унинг қўлига икки лира пулни тутқазиб, урра қочгим келди, ҳеч нимани эшитмайин ҳам, кўрмайин ҳам деб, унинг дард-аламларига шерик бўлмайин деб тезроқ қочсам дедим.

Бироқ кўнглимда бунга қарши алланима тугён қилди ва мен аёлдан:

— Нега келмадинг? Хавотир олдим. Боланг қалай?— деб сўрадим.

Аёл совуқдан ва ҳаяжонидан қалтирарди. Совуқ тошда турганимдан оёқларим қотиб кетди, у бўлса ана шу тошлар устида яланг оёқ турарди.

— Совқотиб кетдинг,— дедим мен. — Уйга кирайлик.

Биз тош ётқизилган йўлка орқали кичкинагина боғчадан ўтиб, уйга кирдик. Ўртадаги дарчадан тўрт бурчак хира ёруғ тушиб турарди. Аёл мен ичкари киргач, эшикни ёпди.

Бир оз вақт иккимиз ҳам жим турдик. Кўзларим қоронғига кўниккач, бир девор тагида каравотга ўхшаган бир нима турганини кўрдим. Унда бир уюм увада тўпланиб ётарди. Тикилиброқ қарасам жулдур кўрпа экан. Қасал болани уйғотиб қўймай деб чўчиб, шивирлаб сўрадим:

— Қизинг тузукми?

Қаршимда турган аёл ёлворган, секин товуш билан жавоб берди:

— Аччиғингиз чиқмасин, боролмадим... Қизим қаттиқ ётиб қолди. Мана бир ой бўлай деб қолди, йиғлагани-йиғлаган, шу кунларда йиғиси бадтар ошди. Илгаригидай очликдан эмас, совуқдан нолийди... «Ойижон, совуқ қотиб кетяпман!» — деб чинқиради. Ақлдан озаёздим. Бир окка¹ ўтин фалон пул, шунчани мен қаердан олай? Ҳафтада бир марта биронтасиникида кир юваман, уйини супуриб-сидираман, қўлимга йигирма беш куруш беришади. Йигирма беш курушга нима келарди? Ёғ, гуруч олиб, қизимга шўрва қилиб бераман. Ичига иссиқ кириб, енгил тортармикин дейман. Ўтинга пул қаёқда дейсиз?

Аёл ияғи титраб, бошқа бирон сўз айтолмади.

Қоронғида яхши кўрмасам ҳам назаримда унинг кўзларидан ёш қуйилаётгандай туюлди.

— Лекин бир ҳафтадан ошибдики шўрва ҳам ичолмай қолди,— деб давсам этди аёл. — Нуқул: «Ойижон, совқотиб кетяпман», деб йиғлайди, нима қиларимни билмай жиғибийроним чиқади. Қуруқ шох-шабба йиғиб келиб, печкага ўт қаладим. Гур этиб ёнди-ю, ўчди-қолди. Қизим ўтни кўрмади ҳам. Ўтинга пул топарман деб қаерларга бормадим. Худойимнинг бизга раҳми келмади. Уйга қайтдим, қизим бўлса: «Ойи, қаерда эдингиз? Шундай совқотиб кетдимки!» дейди. Кейин у тилдан қолди, мушук боладай пишиллайди, холос. Ёнига ётдим. Ҳеч кимим йўқ, бирон кишига ишонолмайман. Қизимни қучоқладим, болагинам худди муз дейсиз. Уни кўксимга босганим сари: «Ойижон, қаттикроқ қучоқланг!» деб инграйди. Нимасини ҳам иситардим, қуруқ суяги қолган. Кейин инграмай ҳам қўйди. Ухлаб қолди деб ўйладим. Яна бир неча марта уйғониб: «Иситиб қўйинг, ойи!» деди. Сўнг эса ухлаб қолди. На овқат, на сув сўради; ухлаб-ухлаб уйғонади-да, яна: «Иситиб қўйинг!» дейди. Ўзим ҳам қуруқ суяк бўлиб қолганман. Қандай иситардим уни? Ҳар қалай, охири тинчиб қолди. Билмадим неча кун ўтди — уч кунми, тўрт кунми — биз қучоқлашганча ётавердик. Кўзини очади, мен унинг бошини кўксимга қаттикроқ босаман, кейин яна ухлаб кетади. Бугун тушда кўзини очди, менга аллақандай ғалати қилиб қаради-да, қайтиб юммади.

Аёл уй ўртасига чўкка тушиб йиғлай бошлади.

¹ Окка — оғирлик ўлчови, 1,25 килограммга тўғри келади.

— Худонинг ўзи уни азоб-уқубатдан қутқарди... — деди у, — лекин мени нимага бундай азоблайди?.. Энди мен нима қиламан?.. Кимга бориб йиғлайман? Ким менга бир маслаҳат беради... Оҳ, қизим, қизгинам!..

Бошим оғриқдан ёрилгандай бўлди. Болани қўлимга олиб ўпгим келди. Уй ўртасида чўкка тушиб турган аёлни кучоқлашга, у билан бирга йиғлашга тайёр эдим.

— Шошма,— дедим бўғиқ товуш билан эс-хушимни йиғиб олишга ҳаракат қилиб,— мен ҳозир келаман.

Мен кўчаларда кучим борича югуриб борардим. Ой анча кўтарилиб қолган. Шамол юзимга тўзон келтириб уради. Қум-тупроқ кўз ёшим билан қўшилиб, лойга айланади, яноқларимда музлаб қолади. Мен уйқуга кира бошлаган шаҳар марказига югуриб борар, қалбим чидаб бўлмас оғриқдан зирқирарди. Дуч келган кишини ёқасидан тутиб, ўша ёққа, қашшоқ кирчи аёлнинг уйига судраб борсам дердим.

БАХТЛИ ЛАЙЧА

Нега мен доим фақат қайғули ҳодисалар ҳақида ёзаман? Менинг сезгир ўртоқларим бундан норозилар. «Наҳотки қайғу ва ёмонликдан бошқа нарсани кўрмасанг?» — деб сўрашади улар мендан. — «Наҳотки доимо оч-яланғочлар, дардлик ва жафокашлар ҳақида ёзсанг? Наҳотки кечки газета сотувчи, кўчаларда папирос қолдиқларини териб юрувчи уй-жойсиз болалар, бир қарич ер ёки бир қултум сув учун бир-бирларини ўлдиришга тайёр турган қашшоқ деҳқонлар ҳаётидан ёзасан; қамоқхоналарда руҳлари аста-секин кемирила-кемирила эриб бораётган тутқинлар; ҳеч қандай доктори тополмай вақтсиз жон бераётган беморлар ҳамда ҳаққини ололмаганлар ва адолатсизликдан бошқани кўрмайсанми? Наҳотки бошқа ёзадиган бир нарса тополмасанг? Наҳотки дунёда биронта ҳам гўзал ва ёқимли нарса қолмаган бўлса? Нега ҳамма қаҳрамонларининг ранглари сомон, қалблари қайғудан пора-пора бўлган? Наҳотки мамлакатимизда биронта ҳам бахтли, юзи кулган киши топилмаса?»

Нега йўқ бўлар экан? Яхшилаб қидирилса топилади. Узоқ қишлоқларга, шаҳар чеккаларига бориб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Ҳамма нарса равшан, ҳаммаси очиқ-ойдин кўриниб турибди...

Бизда фақат қувноқ ва бахтли кишиларгина эмас,

ҳатто бахтли итлар ҳам бор. Шунинг учун ҳам бу гал очлик, азоб-уқубат, ғазаб ва нафрат тўғрисида эмас, балки мамнун турмуш, тўқлик ва муҳаббат ҳақида ёзишга қарор қилдим.

Шаҳарнинг биз яшайдиган қисмидаги кўчалар кенг ва асфальт қилинган; йўлнинг икки четидаги пакана қарағайлар кам соя бўлса ҳам кўчаларни безаб туради. Бундай қарағайнинг ҳар тупини ўстириш бир камбағал боласини мактабда ўқитиб чиқаришдан ҳам қимматга тушади.

Ҳар куни эрталаб тротуарларда нафис кийимлар кийган ёш оналар қип-қизил юзларида мамнунлик акс этган семиз болаларини безатилган аравачаларга солиб сайр қилиб юрадилар. Аравачалардаги ипак кўрпачалар устида ранг-баранг ўйинчоқлар ётади. Улар шунчалик кўпки, болалар қайси бирини олиб ўйнашни билишмайди: гоҳ шақилдоқни олиб силкитишади, гоҳ карнайчани оғизларига тутишади. Аравачалар ёнида каттароқ болалар боришади. Улар жингалак сочларини силкиб, оналарига нималарнидир ҳикоя қилишади. Ёш оналар бир-бирлари билан ҳузур қилиб гаплашиб қолишса, болаларга озода кийинган мураббиялар қараб туришади.

Кичкинагина боғчадаги қум устида пақирча ва куракчалар кўтарган кичкинагина болалар ивирсиб юришади: улар ариқ қазишади, сарой қуришади, сўнг митти мушталари билан бир уриб, бузиб ташлашади. Нарироқда чег тилда ёзилган бир китоб ўқиётган оқ панамали мураббия ўтиради. Рўмол ўраб олган кекса бир хоним йиғлаётган набирасини овутади. Яна бир скамейкада уч-тўрт чиройликкина хотин нимадир тўқиб, таниш-билишларининг ғийбатини қилиб ўтиришади. Ҳамма ёқда нур, ҳамма ёқда хотиржамлик.

Аммо ҳаммасининг юзида қандайдир сиқилиб, зерикиш аломатлари яққол сезилиб турарди. Бу кишиларнинг вужудларини қўл билан тутиб бўлмайдиган нозик, сир пардаси маҳкам ўраб олган; уларни сира йиртилмайдиган бир тўр сингари қамраб олган бу. Зерикиш шундай нозик эдики, уни дарров пайқаб олишга қийналарди киши. Аммо астойдил тикилиб қарасангиз, бу зерикишнинг маъносини, уларнинг бепарво, совуққина боқишларидан, қуруқ ясама кулгиларидан уқиб оласиз. Қўринишда улар бир-бирларининг сўзларини, ҳатто ўзлари гапираётган сўзларни ҳам

эшитмаётганга ўхшаб кўринадилар. Фикрлари қаерлардадир кезарди. Тўғрироғи, фикр деган нарсанинг ўзи уларга ёт, лекин улар бунинг учун ҳам емайдилар. Хурсанд бўлмасалар ҳам кулаверадилар, ҳаётдан мамнун бўлмаганлари ҳолда, унинг заррача ўзгаришини истамайдилар.

Ҳар кун эрталаб бир ёш йигит, жигар ранг мовутдан қилинган куртқасининг барча тугмаларини қадаб, юришига қараганда бирон бой хонадоннинг малайи ёки швейцари бўлса керак, ғурур билан, кеккайиб, кичкина бир лайчани сайр қилдириб юрар эди. Сахтиёндан ўрилган бўйинбоғ тақилган, тизимчага боғланган, бўйи бир қарич келадиган дум-думалоқ лайча майда қадам ташлаб, тез-тез юриб боради. Унинг оч жигар ранг шалпанг кулоқлари ергача осилиб тушган.

Малай қадамини лайчанинг қадамига мослаб босади. Агар ит бир оз тўхтаб тургиси келса у кутиб туради, ит илгари юргиси келгандагина у ҳам юра бошлайди.

Совуқ кунларда, намгарчиликларда лайчага четларига тўқ ҳаво ранг жияк тутилган оч жигар ранг мовут нимча кийгизиб қўйишади. Тоза нимча итнинг устини яхшилаб бекитади, оёқларини ўраб, қорнидан тугмачалаб қўйилади. Нимчани чевар машиначи тиккани кўриниб туради. Лайчанинг юнглари ҳам яхшилаб тозаланган, ялтираб туради.

Лайча ёзилиш учун дарахтнинг тагига борар экан, тоғни талқон қилгудай бақувват малай бекасининг эркаси, лайча ишини битказгунча уни ҳурмат билан кутиб туради. Сўнг улар яна гердайиб, аста-секин олға кетишади.

Нимчали лайча бошқа итларнинг вовиллашига жавоб қайтармасди. Ҳатто эгаси ешиб юборган бирор баҳайбат ит бурда-бурда қилиб ташламоқчи бўлиб, даҳшат билан унга қараб юрган вақтда ҳам, лайча бепарво кета беради: чунки уни малай кўриқлайди. Бақириб-чақириб депсиниб, бегона итни ҳайдайди. Агар бир нечта бегона ит бирданига ташланиб қолса, малай хўжасининг эркасини қўлига кўтариб олиб, чанг бўлган юнгларини авайлаб артади, шундай пайтларда қарасангиз унинг кўзларидан: «Лайчага ҳеч нарса қилмаганмикин?»— деб ҳаяжонланаётганини кўрасиз. Малай унинг ҳамма ёғини силаб-сийпалаб кўрар экан, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигига

ишонган лайча думини ликиллатиб, яланиб, пастга қараб туради.

Бир куни мен бу малайни гўшт дўкониди учратиб қолдим. У қанорага осиб қўйилган гўштларга узоқ тикилиб турди-да, охири қўзичоқнинг ичак-чавоқларини тортиб беришни сўради.

— Ҳеч тушунолмаман,— деди малай қайтарилган пулни санар экан,— нега қўйнинг жигарини алоҳида сотмайсизлар? Ахир лайчамиз бунинг на ўпкасини, на юрагини ейди. Жигарни ҳам доим қайнатиб берамиз. Агар жигарга озгина ўпка қўшсакчи, оғзига ҳам олмайди. Қорнига ёқмайди, дейишади. Яқинда мол доктори келиб, шундай деб кетди. Уни қаранг, қизиқ, ҳайвон бўлганда ҳам қандоғ денг, бало-я! Тавба! Ҳай, сенга нима бўлди, эшитяпсанми?— деди малай ичак-чавоқларни қоғозга ўрай деб турган болага қараб. — Жигарини ўрасанг бўлади, қолганини ташлаб юбор!

Кейин малай харид қилган нарсасини олиб чиқиб кетди...

Иккинчи марта мен уни хушбўй гуллар чамандай очилиб ётган катта боғнинг дарвозаси олдида кўрдим. У тивит одеялда бир нарсани кўтарганча ҳашамадли бир машинага чиқаётганди. Одеял ичида нимадир гивирлаётганини ва аллақандай ғалати овоз чиқаётганини эшитиб, сабрим чидамай сўрадим:

— Нима бўлди? Лайчага бир нарсани бўлдимми?

— Йўқ,— деди малай менга бошдан-оёқ разм соларкан гердайиб. — Худо сақласин, ҳеч нарсани бўлгани йўқ!.. У бугун уч-тўрт марта йўталди. Баъзи-баъзида ўзи шунақа йўталади, лекин бекам хавотир оляптилар. Докторга кўрсатиб келай-чи,— деди.

Ундан кейин, лайчанинг бирон жойи машинага тегиб озор тортмасин, деб эҳтиёт билан машинага миниб тезлик билан жўнаб кетди. Ўтган куни малайни ўша кенг боққа кириб кетаётган жойида учратдим. У, тумшуқлари узунчоқ, ўсиқ оқ юнгли кучукни етаклаб борарди. Унинг ёнида худди ўшанақа жигар ранг мовут костюм кийган яна бир малай ҳам бор эди.

— Нима бўлди? — деб қизиқиб сўрадим,— лайчани айрибош қилдингизми?

Бир неча кун илгари итнинг соғлигини сўраганим эсида бўлмаса керак, малай менга яна нафрат билан бош-

дан-оёқ разм солиб чиқди, лекин гапимни жавобсиз қолдирмади:

— Йўқ-э! Лайчамиз боғда ётибди. Эшитмаяпсанми, будкадан товуши келяпти-ку?

Беканинг катта ва ҳашаматли уйидан бир оз нарида катталиги боғбоннинг уйидек келадиган шинамгина, маъдан ранглик будка турарди.

Ундан ора-сира итнинг вовиллаётгани эшитиларди.

Мен ажабланиб. — Бу қандай бўлди? — Ахир лайчаларингиз сира вовилламасди-ку?

— Э... э... — деди малай, — вовиллашининг жони бор, зерикибди, кўнгли қанжиқ истайди, типирчилаб қолди, — деб жавоб берди. — Бекамиз дарров машина билан докторга одам юборди...—

Мен... жониворларни жуда яхши кўраман! Ҳамма жониворларни ҳам яхши кўраман, мен ҳамманинг тизич ва бахтли ҳаёт кечиришини истайман. Шунинг учун бирорта бахтли лайчани кўриб қолгудай бўлсам ҳам қувончим қалбимга сиғмай кетади. Ахир мен нуқул қайғули нарсалар ҳақида ёзиш учун туғилган эмасман-ку. Қалбим ёқимли, қувноқ ва хушчақчақ нарсалар ҳақида ёзиш иштиёқи билан жўш уради. Агар ҳамма одамлар ана шу бахтли лайча кечираётган ҳаётнинг, жуда бўлмаганда, ўндан бирига эга бўлганларида эди, сўз бериб айтаманки, бундан сўнг битта ҳам қайғули ҳикоя ёзмас эдим!

ҚУЙЛАР МАСАЛИ

Бир замонлар катта-катта дарахтлар ўсган бепоён бир ўрмоннинг ёқасидаги ўтлоқда қўйлар яшар экан. Уларни бир чўпон билан кўппаклар қўриқлар экан.

Ўтлоқда ҳаминша барра ўтлар ўсиб ётар, ўрмон ёқасидаги ариқда муздай, тоза сув шилдираб оқиб тураркан. Қўйлар ёзги жазирама иссиқда қалин япроқли дарахтлар тагида ётар, совуқларда эса катта бир моғорага кириб изғириндан сақланар эканлар.

Аммо қўйлар ўз турмушларидан хурсанд эмас эканлар. Уларнинг чўпондан шикоятлари бор экан. Соқолига оқ оралай бошлаган бу одам эртадан кечга қадар бир дўнг ерда ялпайиб ухлаб ётар, хушига келса найини чалиб қўяр, ора-сира уйғониб, кўппакларга бақириб қўяр, сўнг яна уйқуга толар экан. Совлиқларнинг сутини соғиб, қорнига сиққанини ичар, қолганини сотар, кўнглига ёқ-

қан құзини сүйиб кабоб қилар, ёки бирор құйни бұғизлаб, қишга қовурма ҳозирлар экан. Икки-уч ҳафтада бир келган жаллобга энг семиз құй-қўзиларни сотар, сўнг яна ётиб ухлашга тушаркан. Бу жаллобнинг қўлига тушган, охири қассобга боражакларини билган құйлар кўзларига қон тўлган жаллоб ҳар кўринганда кўрқувдан дағ-дағ титрашар, бир-бирларига суқулишар, қаршилиқ кўрсатишга ақллари етмас экан. Нима қилсинлар? Бу дунёнинг бўлган-тургани шу.

Аммо құйлар орасида бу ишга бир оз ақл юритиб қарайдиганлар, бир кун эмас бир кун пичоқ тагига ётмоқ кўрқуви билан яшагандан кўра бу ишга тамомила хотима беришни истаганлар ҳам топилибди, кундан-кунга уларнинг сони кўпая борибди. Кунлардан бир кун бутун суру ҳар кунгидай ўтлаб юрганда ораларидан довурак бир кўчқор отилиб чиқибди-да, бора солиб, бутун кучи билан чўпоннинг қорнига калла қилибди. Чўпон унинг кетидан қувиб, кўппаклар ёрдами билан тутиб келибди ва бир дарахтга маҳкам чирмаб қўйибди. Кейин жаллоб келганида бу осий жониворни унга бериб юборибди, аммо бу ҳол бошқа шерикларининг кўзини очибди. «Барибир қассобнинг қўлига тушадиган бўлгандан кейин, бугун нима-ю, эрта нима!» деб чўпонни калла қиладиган құйларнинг сони кундан-кун ортиб борибди.

Йўқ, сиз құйларни кўрқоқ деб ўйламанг. Уларнинг ичида ҳам не-не кўчқорлар, не-не азамат йигитлар бор. Ахир дунё яратилгандан буён құйлар чўпон-у, кўппаклар билан яшаган эмас-ку! Улар ҳам бир замонлар қассобдан, жаллобдан, кўппакдан хабарсиз, ёйдиганларини ўзлари топиб ер, душманларини тошдай қаттиқ шохлари билан уриб, тирқиратиб қувганлар-ку.

Аммо уларнинг ёғлиқ гўштига кўз тикканлар, сутидан мой ва пишлоқ пишириб, терисидан пўстин ва чорик кийганлар, агар чўпонсиз яшасанлар, бўри ва қузғунларга ем бўласизлар, очликдан ўласизлар, деб уларни ишонтирганлар. Шундай қилиб, замон ўтиши билан құйлар ҳам ўз шохларига, куч-қувватларига ишонмайдиган бўлиб қолибдилар. Чўпоннинг уринишлари, йиртқичлардан кўриқлаши бизнинг юмшоқ гўштимиз учун эмас, қора кўзларимиз учун деб ишонибдилар.

Аммо, ҳали айтганимиздай, охири ювош-ювош құйларнинг ақли ўзгара бошлабди. Чўпонлар ҳам кундан-

кунга ялқов бўла берибди. Айниқса мана шу энг кейингиси ўтакетган иш ёқмас экан. Кайфидан, роҳатидан бошқани билмас, суруга йиртқич ҳайвонлар ҳужум қилса эски чўпонлардай таёғини қўлига олиб кўппаклари ёрдами билан уларни қувиб юбориш ўрнига, бир неча қўйнинг баҳридан кечиб қўя қолар экан.

Кунлардан бирида ўрмондаги йиртқич ҳайвонлар бир-бирини ғажий бошлабди. Чунки ўша йили қиш жуда қаттиқ келган экан, бўрилар, айиқлар ейдиган овқат тополмай оч қолган эканлар. Уларнинг улиганлари, ўкирганлари қўйлар яшаган ўтлоққа қадар эшитилибди, шунда қўйлар билан баробар чўпон ҳам дир-дир титрабди. Бу орада ўрмондаги ғавғодан яраланиб қочган ёки очликдан ҳоли забун бўлгани учун ғавғога қатнаша олмаган бир гала ориқ бўри ўрмон ёқасига келибди. Улар қўрқувдан таёқдай қотган қўйларни кўриб: «Авжи излаганимиз ана шу эди!» дея олдинга отилибдилар. Аммо йиртқичларнинг катта очилган оғизлари билан қизил тилларини ва ўткир тишларини кўрган қўйлар ўзларини-ўзлари ҳамоя қилмасалар бўлмаслигини англабдилар. Кўппаклар ҳам қўйлардан ажрасалар оч қолажакларини тушуниб, ғайратга келибдилар ва улар билан баробар оч бўриларга қараб югурибдилар. Кўчқорлар бошларини қўйи эгиб каттакон шоҳларини ўхталганча йиртқичлар устига ташланаркан, кўппаклар ҳам вовиллаб, шовқин-сурон кўтаришибди. Дармонсизликдан зўрбазўр оёқда турган оч бўриларнинг баъзилари яна ўрмонга қочиб кетибди, қолганлари эса ўлиб ерга чўзилиб қолибди.

Бу сирада яширинган еридан чиққан чўпон яна таёғини боши устида айлантириб, суру бошига кела бошлаган экан, қўйлар ақлларини бошларига тўплабдилар. Қас-собни, жаллобни эслабдилар. Кўппаклар ҳам унинг калтагидан қутулиш ва қўйлар билан яккама-якка қолишга қарор қилибдилар. Ҳаммалари бирликда чўпон устига югурибдилар. Қўрқоқ чўпон қочиб жонини зўрға қутқарибди. Яна қайтиб сира қорасини кўрсатмабди.

Бу ғавғода ҳаммадан кўпроқ кўппаклар ютиб чиқибди. Улар ҳам ўтлоқда чўзилиб қолган бўриларнинг ўлигини, ҳамда улар билан олишувда ҳалок бўлган беш-ўн қўйни еб, кучга тўлишибди. Думларини ликиллаб, қипқизил узун тиллари билан тумшуқларини ялаб, ўртада

талашмоққа, «кўрдингларми, сизларни бўрилардан ҳам, чўпондан ҳам қутқардик!» дея қўйларга мақтанмоққа бошлабдилар. Вақт ўтиши билан тобора уларнинг димоғи кўтарила борибди; кўппакларни кўппак қилган чўпон кўрқуси экан, энди улар жуда ҳаддан оша бошлабдилар. Вовиллаган сари ўз овозларига ўзлари маст бўлармишлар. «Кўппакларни ғайратга келтирган, бўриларни кўрқитиб қочирган мана шу овоз бўлади-да!» дея тобора қаттиқ увлай бошлабдилар. Аста-секин уларнинг миясида, биз жуда асл зотлармиз, деган фикр туғилибди. Ростакан олишувда бир гала йиртқични вовиллаб қувиб юборган эканмиз, демек биз оддий ит эмасмиз, деб ишона бошлашибди. «Кўппак нима деган гап? Биз ҳам асли бўри зотидан эмасмизми?» деб гердайишибди.

Секин-секин бу фикр мияларини чулғаб олибди. Қўйларга тепадан қарай бошлабдилар. Бир марта қўй гўштини татиб кўриб, мазасига тушуниб қолганлари учун панароқ ерларда учраган қўзиларни бўғизлайдиган, ҳатто сурудан сал ажраган катта-катта қўйларга ҳам ҳужум қиладиган бўлишибди. «Ота-боболари ўрмонларга ҳоким бўлган биздай қаҳрамонларнинг бир гала кўрқоқ қўйни кўриқлаб юриши нима деган гап?» дея ғурурланиб, яна ваҳший ўрмонлардаги салтанатли кунларини қўмсай бошлабдилар.

Шундай қилиб, итлик ғурурлари ортган сари қўйлар кўзларига ғариб кўрина бошлабди. Булар фақат гўштини еб сутини ичиладиган маҳлуқлар-да, дейишибди.

«Биз вовиллаб, ғайратга киргизмаганимизда бу аҳмоқлар шохларини ишга ҳам сололмасдилар,— дейишибди кўппаклар.—Енгинамиздаги каттакон ўрмонда бизнинг уруғ-аймисқларимиз бўлган бўрилар, ҳатто арзимаган таги паст қашқирлар ҳукмрон бўлганда бизнинг бу ерларда қўзичоқдай мўмин бўлиб юраверишимиз айб-а, жуда айб...»

Кўппаклардан қутулиш чўпондан қутулгандай осон эмас экан. Буларнинг ҳам сони кўп, ҳам тиши ўткир. Бунинг устига, агар ўртада сал низо чиқса фурсатдан фойдаланиб, кўппаклар уч-беш қўйни ғажиб ташлар эканлар. Шунинг учун қўйлар ишнинг пироварди нима бўлар экан деб кутар, чўпонни қувиб юборганлари каби бу кўппакларни ҳам даф этишга нечукдир юраклари дов бермас экан. Бироқ кўппаклар охири ўзларининг ҳам, қўйларнинг

хам бошига бало келтирибдилар. Бир куни эс-хушларини тамом йўқотиб, ўрмонни забт этишга қарор қилибдилар. Бу ишни ёлғиз ўзлари уддалай олмасликларини билганлари учун қўйларни ҳам судрабдилар: «Сизлар шохингиз билан йўл очиб боринглар, қаршингиздан чиққанини сузиб ташланглар, биз ҳам атрофингизда вовиллаб, сизларга жасорат бериб борамиз!» дебдилар. Бу сафар яхшиликка олиб бормади деганларни ва бўйсунини истамаганларни: «Олчоқ, қўрқоқ, муттаҳам, хоин! Сен биз каби томирида асл бўри қони оқиб турган кўппаклар билан бирга яшашга лойиқ эмассан!» дея бурда-бурда қилиб... зўр иштаҳа билан ебдилар.

Бироқ ўрмон ёқасидан чакалакка етмасларидан, тўрт тарафдан бўрилар, айиқлар, қоплонлар, ҳатто сиртлонлар ва қашқирлар улар устига ёпирилибди. Кўппакларнинг вовиллаши дарахтлар учига етмасдан бўғилибди; қўйларнинг қайноқ қони ердаги япроқлар орасидан дарё бўлиб оқибди.

Хасталиги ёки қарилиги туфайли бу сафарга қатнашолмаган тўрт-беш қўй билан бир гала қўзилар ўтлоқ чеккасидаги моғорада яшириниб, бир-бирларининг пинжига суқилибдилар, ўрмондан келган аччиқ дод-фарёд, юракни пораловчи мағрашлар, умидсиз вовиллашларни тинглаб, улар бир-бирларининг юзига боқибдилар, ўрмонни забт этмоққа кетган кўппаклар билан улар зўрлаб қирғинга ҳайдаб борган қўйларнинг бошига нималар тушганини англабдилар. Ораларидаги икки кекса қўчқор оғир-оғир қадам ташлаб, моғора оғзига қараб юрибди, забт сафарига бормай, қўй-қўзиларни қўриқлаб турган икки ярадор кўппакка яқинлашибди. Бундан кўрқиб, шошқин-шошқин увлаган итларни ҳали қувватини бус-бутун йўқотмаган шохларига илиб кўтариб, дарёга улоқтирибди. Сўнгра улар моғорадаги қўзиларга қараб шундай дебди:

«Бу дунёда чўпонсиз ҳам, кўппакларсиз ҳам яшаш мумкин экан. Аммо буни англамоқ учун ҳар сафар бу қадар қонли қурбонлар бераверадиган бўлсак, оз вақтда бутун наслимиз қурийдимиз. Энди сизлар кўзларингизни очинглар, бундан кейин яна бошларингизга итлар, ўзларини бўри деб санаган мақтанчоқ итлар қайтиб келгудай бўлса, сурани йиртқишларга пора-пора қилдиришларини кутиб ўтирмай, уларни даф этмоққа ҳаракат қилинглар!»

ЖАНОЗА

Уйнинг бор-йўғи биттагина панжараси бор эди, уни катта очиб қўйишларига қарамай, хонанинг ичи жуда иссиқ, ҳаво дим ва оғир. Хотин ўзига ўзи: «Мунчалик терлашига қараганда ҳавонинг иссиқлиги бежороқ кўрилади» деб қўйди. Сўнгра касалга томон эгилиб, кўз ёши ва эрининг теридан ҳўл бўлган рўмолча билан унинг пешонасини артди.

Туриб-туриб беихтиёр хўрсиниб йиғлар, касалнинг фақатгина ҳавонинг иссиғидан терламаганини яхши биларди. Эрининг кўзлари бир нуқтага хира тикилган, кун ўтган сайин мадорсизланиб борар, жон талвасасида эканлиги аниқ эди.

Хотин ўз турмушида, маъна шундай бўлиб ўлган кўп кишиларни кўрган эди. Ҳозир ўз эрининг бошқалар сингари хор бўлиб ўлишини ақлига сиғдирилмасди. Унча яхши эслолмаса ҳам, аммо икковлари ўттиз, балки қирқ билдан бери бирга турмуш кечириб, бирга азоб ва изтироб тортган эдилар.

Эри қийинчиликларга чидай оларди. Умр бўйи йўқсизликка тан бериб, ўз елкасида унинг оғир юкини кўтарди, аммо энди... «Эй тангрим! Мен усиз қандай кун кечираман?» Чол унга фақатгина эр эмас, балки гавжум бир оила бошлиғидек эди. Хотин уни бир отаси сингари севар, у ҳам хотинини худди онасидек кўрар, унга бир биродар, бир дўст, бир ҳамдард каби шафқат ва муҳаббат билан қарар эди. Аммо эри кейинги вақтларда уни анчагина қийнаб қўйган нимжон, инжиқ болага ўхшаб қолганди. Хотин сапчиб ўрнидан турди, эшик тақилла-

тилмасдан очилган эди. Эшикдан сариқ сочли, сариқ пижама кийган, оёғида эркакча тапочка — бир хотин кириб келди.

Руқия, янга касалнинг жон бериши жуда чўзилиб кетди. Маҳалламиздаги майда болалар қўрққанларидан кечалари ухлай олмайдилар. Бундай инграб, оҳ-воҳ қилиб ётган касални уйда узоқ сақлаш тўғри эмас, қўшиқшида «ором ҳам бўлмайди» деди.

Руқия бармоғини оғзига яқинлаштириб, қўшнисига «жим» дегандай ишора қилди. У касалнинг жон бераётганини сезиши керак эди. Оёқ учида шарпа чиқармасдан юриб, эшикка яқинлашди ва пичирлагандай уэр сўради.

— Касалхонага олсинлар деб қанча уринсам ҳам қабул қилмадилар, «ўрин йўқ» деб баҳона қилдилар. Ундан кейин, ўзинг биласан, катта исёнга қатнашгандан кейин унга иш бермадилар... охирда шундай бўлдики... аммо қўшни ёш бўлгани учун катта исён тўғрисида бир нарса билмас эди. Уни фақат кексалар билар, бировга оғиз очиб, бу тўғрида бир нарса сўйлашга ботина олмас эдилар.

Қўшни хотин елкасини қисди:

— Бу сўзларнинг менга ҳеч алоқаси йўқ, болаларим ўликни кўрмаганлари учун ундан жуда қўрқадилар,— деди.

Кекса хотин икки қўли билан оғзини тўсиб, қўшнисига секингина бундай сўзларни сўйлаш муносиб эмас демоқчи бўлиб:

— Ўлик дедингми? Тирик-ку, кўрмаяпсанми?— деди.

— Тирик дейсанми? Қўзларига қарагин! Бир-икки соатгача тирик қолишига кўзим етмайди.

— Сўзинг тўғрими? Сен шундай гумон қиласанми-а?

Руқиянинг кўзида қўрқув ва умидсизлик аломатлари сезила бошлади. Қўшни хотин бирданига юмшади.

— Янгажон! Сўзимга қулоқ сол, йиғлама. Ҳаммамиз шу йўлнинг кишисимиз. Қандай бўлмасин ёшини яшаб, ошини ошади, узун умр кўрди, балки саксондан ошгандир, шундай эмасми?

— Саксон ёшда дейсанми? Йўқ, унча эмас, бечора олтмиш бешдан озгина ошди. Аммо бунинг нима аҳамияти бор! Яшади, умр кўрди, аммо ҳозир жон бераётир, кампирни мусофир элда, бегоналар орасида ёлғиз қолдириб ўлаётир...

* * *

Кўчада бақириб-чақириб ўйнаб юрган болаларнинг кулгилари, бошқа томондан эса пашшаларнинг гингиллаб учиши сезиларди. Уй, худди эгаси кўчиб кетгандай ҳувилларди. Шу жимжит ҳовлининг саккиз хонасида саккиз оила яшарди. Бошқа вақтларда бу ҳовлида ғалвадан туриб бўлмасди, аммо бугун ичкарида жон бераётган касалнинг товушидан бошқа товуш эшитилмасди. Қўшни, бу ҳолнинг тағин бир-икки соат давом этишини сўйлади. У Руқия сеза олмаган нарсани яхши сезган эди. У бегона бир хотин эди-да!

* * *

Руқия темир каравот ёнида ўтириб касалга қарар эди. Энди аввалгидек унинг пешонасида тер кўринмас, юзи тинчланган ва улуғ бир салавот босгандай роҳатланиб ухларди.

Руқия безовталаниб:

— Эй эргинам, бечора эргинам! — дерди. Бирдан тикка туриб касалга яқинлашди, қалтираб, титраган қўллари билан касалнинг кўзларини юмди, сўнгра қайтиб келиб ўз жойига ўтирди, қимирламасдан аллавақтгача шундай ўтирди.

* * *

Эшик секингина очилди, эшик орқасида бир хотин қўрққанидан бақира бошлади: «Эй худойим! Эй улуғ таңгрим!» Сўнгра югурган бир кишининг оёқ товуши эшитилди, Руқия қайрилиб қарамоқчи бўлди, аммо боши айланганини сезиб, курсининг устида михлангандай қотиб қолди. Ҳайратдан юраклари ёрилгудек бўлган қўшни хотинларнинг ранги-қути ўчиб, ғамли юзлар билан бириккетин ичкарига кира бошладилар.

Хотинга яқинлашиб, уни овутмоқ учун бир нарсалар сўйлагандан кейин, гўё ёнларидаги мотамлик бечорани эсдан чиқаргандай суҳбат бошладилар:

— Тўғрисини айтсам қутулди, тортмаган азоби қолмаган эди, бечоранинг.

— Узи ҳам яхшигина пишиб қолган эди-я...

— Руқия янгам энди бир оз тинчийди. Бу ёшдаги кекса бир хотиннинг ишлаб, икки кишини тўйдириши осон эмас.

— Бир касални яхшигина парвариш қилиш учун пул керак, пул! Тўсатдан ёш бир хотин шовқинлаб гапга аралашди:

— Қандай бўлмасин бир илож қилиш керак, ўлик бу кеча бу ерда қолмасин. Кун ботмасдан кўмилиши керак.

Руқия бу сўзларни эшитиб ғижинди. Бўлак бир хотин:

— Бемаҳал бўлиб қолди. Пешин намозига улгурмайди...

— Қайдам, худо асрасин, ҳавонинг иссиғида ўликни болалар бор жойда узоқ тўхтатиб туриш яхши эмас

У нарироқда турган Руқияга яқинлашиб:

— Синглим, Руқия, менинг сўзимга қулоқ сол: ғаминг оғир, осон тутиб бўлмайди, катта мусибат, энди нима қилиш керак, эрим ўлди деб, одам ўзини ўлдирмайди-ку. Сен кимсасиз бир муштипарсан, шунинг учун сингилгинам, эрингнинг энг охирги хизматини қилиб, ўз хотинлик вазифангни бўйнингдан соқит қилишинг керак.

— Ҳа, албатта.

— Бўлмаса тур ўрнингдан, жанозанинг чорасини кўриш керак.

Руқия ўрnidан турди, каравотга яқинлашди, эрининг қўлини ҳовучига олди:

— Йўқ, бўлмайди, қўллари совиганча йўқ. Уни бу оқшом уйдан чиқармайман.

Ёш хотин худди буйруқ бергандай қилиб:

— Йўқ! Руқия янга, ўликни бу оқшом бу ерда тўхтата олмайсан, ўлган ўлди. Тирик қолганларни, айниқса ёш болаларни ўйлаш лозим, масъум гўдаклар кўрқиб, оқшом билан ухламай чиқади.

Руқиянинг кўзлари йиғидан тўхтаб, лаблари қуриди. Уз-ўзича гулдиради:

— Шундай бўлса, айт, қани нима қилайин?

— Бориб маҳалла қоровули Ҳасан оғони топишинг керак. У бир йўл кўрсатар, бунақа ишлар унинг вазифаси, бир неча гуруш оламан деб ҳар ишни қилади.

— Жуда ҳам чарчаганман, қимирлашга ҳолим йўқ.

— Ҳамшира бир оз ғайрат қил, мен ўғлимни юбора-йин, докторни топиб келсин, у келиб ўликни кўмишга рухсат беради, унгача сен ҳам бориб Ҳасан оғони топарсан.

* * *

Қоровул Ҳасан уйида йўқ эди. Кўча бошидаги чойхонага чиққанди. Руқия қаҳвахонага яқинлашиб сўради:

— Ҳасан оғо шу ердаларми?

— Шу ерда, шу ерда. Қарта ўйнаяпти. Ҳасан оғо бу ёққа қара, сени бир кекса хотин сўраяпти.

Руқия секингина бир стулга ўтирди. Қоровул ўйинини битиргандан кейин унга яқинлашиб:

— Руқия янга, нима гап бор?

Хотин ҳайрон бўлиб унга қаради:

— Сизларга худо умр берсин, эрим...

— Ҳай аттанг, худо раҳмати бечора, қандай яхши одам эди.— Ўз кўнглида ҳар кишига бақриб айтмоқ истагани бу ҳақ сўзни — бошқа бировнинг оғзидан эшитиб жуда севинди Руқия.

— Тетик бўл, Руқия янга, бечора қутулибди. Кейинги кунларда роса қийналган эди. Мақсадни англадим, сен уйингга бора бер, нима лозим бўлса мен уни қиламан, хотиржам бўл, эрта пешин намозидан кейин жасадни чиқарамиз.

— Худо сиздан рози бўлсин, болам.

Бу сўзлардан кейин Руқия энтикиб қўшимча қилди:

— Биласизми, қўшнилари ўлик бугун чиқсин дейдилар.

— Бу мумкин эмас, ҳозир вақт кеч бўлди. Пешин намозигача мачитга келиш мумкинми? Шокир амакини кофир сингари кўммаймиз-ку.

* * *

Қоровулнинг оғзидан чиққан «кофир» сўзини у ўзича ўйлай-ўйлай мадорсиз, эригандай қадам босар эди. Эрининг руҳини шод қилиш учун Замзам суви излаб топишни ўйлаш ҳам эсига келмаган эди.

Одам ўлганда ўқиладиган арабча дуоларни билмаганидан, унинг арвоҳига бир фотиҳа ҳам ўқимаган эди. Шунинг учун ҳозир бир нарсалар қилиши лозим эди.

Жуда ҳам диндор деб танилган қори Жамила эсига тушди. Бу хотин қуръонни ҳатм қилган эди.

Бошига мушкул иш тушганлар унга югурар эдилар. Қори Жамила унинг сўзини тинглагандан кейин:

— Уликларнинг арвоҳига дуо ўқимоқ мусулмончиликнинг шартларидан биридир,— деди.

— Худо ёрлақасин сени.

— Шундайку-я, аммо сенинг эринг учун бир нарса қилолмайман.

Руқия бирданига ўзини йўқотгандай бўлди:

— Нега?

— Сабаби шуки, менинг ҳаққимни тўлашга пулинг йўқлигини сўйладинг.

— Шундайку-я... аммо...

— Насъяга дуо ўқиб бўлмайди. Қарздор киши арвоҳни тинчита олмайди.

— Аммо шариятимизда ҳалол деган бир нарса ҳам бор-ку.

Дуони ўқигандан кейин, худонинг ҳузурда, бировдан бир нарса сўрамаганингни сўйласак, у арвоҳ сендан қарздор бўлмайди. Келаси ҳафта пулингни бераман.

— Э бадбахт хотин, эй! Мусибат сенинг ақлу хушингни олиб қўйибди. Сен мени имонсиз деб ўйладингми? Худодан ҳеч бир нарсани бекитиб бўладими?

— Мен сенга худони алда, демадим-ку...

— Сен уйингга бор, менга раҳматликнинг кийимларини келтир.

Руқия бошини эгди:

— Камзулини бир кун аввал қарзга бердим, шимини бўлса бечорага бир шўрва қилиб берайин деб сотдим.

— Ҳаммаларинг, бир-бировларингнинг бошига урадиган, бир-бировларингдан бадтар кишиларсизлар, нариги дунёни сира ўйламайсизлар.

— Аммо жуда оғир касал эди, кейинги кунларда териси билан суяги қолувди холос.

— Шўрванг уни ўлимдан қутқара олдим? Қутқара олмади, шундай эмасми? Аммо дуо руҳини азобдан қутқаради, англайсанми?

Руқия киссасидан йигирма беш ғурушлик пул чиқариб ялингансимон;

— Ҳозирча сен шуни ол, кейин тагин кўрамиз...— деди.

— Бу нимаси! Нима демоқчисан? Ҳеч жаҳонда йигирма беш ғурушга ҳам дуо ўқиладими? Бу пулга одам ўликнинг бошига ёқиш учун иккита ҳам шам ололмайди.

Ҳа, шунда-я, айтмоқчи, шам ҳам олиш керак, аммо бу Руқиянинг эсига ҳам келмаган эди.

Кўчанинг муъолишидаги боққол диндор, мусулмон одам деб ташилган бир киши эди. Ҳар жума куни маҷитга бориб турар, намозини қанда қилмас эди.

Руқия олмоқчи бўлган шамларини дўконпеш тахтасининг устига қўйиб турганда, дўкондор:

— Руқия янга, бу шамларни нима қиласан?— деб сўради.

— Эрим учун олаётirman.

Боққол воқияни англаган эди, ҳовучларини каттароқ очиб:

— Худо раҳмат қилсин!— деб фотиҳа ўқиди.

Аммо йигирма беш ғурушни кўрар-кўрмас дуосини унутди ва:

— Тагин йигирма беш ғуруш беришинг керак! — деди.

— Эртага олиб келаман.

Боққол шошилиб пештахта устидаги шамлардан бирисини олиб қутига солиб қўйди. Ундан кейин:

— Ўлик бошига нася шам ёқиш гуноҳ бўлади! — деди.

Руқия бир шам билан уйига қайтиб келди.

* * *

Уйга қайтганда қўшнилари уни зина устида тўпланишиб кутар эдилар, улардан бири:

— Доктор келиб кўмишга ижозат берди, Ҳасан ого келадими?— деб сўради.

— Йўқ, бугун кеч бўлди, эртага келар эмиш.

Руқия ичкари кириб эшикни ёпди ва каравотга яқин келиб тиз чўкди. Сўнгра қўлларини юқори кўтариб:

— Худойим, сен менинг бечора ва бенаволигимни биласан, хатм қуръон қилишга пулим йўқ, унинг жойини жаннат қил деб сенга ялинаман. Чунки, у яхши бир одам эди. Ҳам менга ва ҳам бошқаларга яхшилик қилди. Ҳаётни севар, ўз ишини севар эди. Меҳнат туфайли инсоннинг саодатга эриша олишига, бошқалари тўсқини-

лик кўрсатмасалар, тағин ҳам яхши бир турмуш қуриш мумкин эканлигига ишонганча шундай дунёдан ўтди. Жасур, яхши ниятлик, келажак умиди билан яшаган бир киши эди. У сенинг раҳматингга лойиқ бир киши.

Узоқ йиллар у билан бирга турмуш кечирган хотин бўлишим билан мен ундан дунё-ю охират розиман.

Руқия кўз ёшларини оқизиб қурипти, қўллари титраб ўрнидан турди. Сўнгра бир шиша олиб, шамни унинг оғзига қўндириб ёқиб қўйди.

* * *

Уйга ҳеч қуёш ёруғи кирмасди, хона ҳали ҳам қоронғи эди. Шамни ёқди, уни қаерга қўяйин деб бирпас иккиланди. Бошининг ўнг тарафигами, ёхуд чап томонигами ёқиб қўйса яхши бўлар экан? Ўнг томонга шамни ёқиб қўйиб, ўзи каравот ёнидаги курсига ўтирди.

* * *

— Шу вақтгача Ҳасан оғо келмадимми?

Эрига тикилиб турган Руқия товуш келган томонга қаради. Шам ўчиб, тонг оқарган эди. Аллақачон қўшнилари туришиб тор уйга кира бошладилар. Келганлардан бирисининг қўлида бир стаканчада қаҳва бор эди:

— Руқия янга, шуни ич, бир оз юрагингга қувват бўлсин,— деди. У қўл ишорати билан қаҳва ичмаслигини билдирди:

— Ташаккур этаман.

— Йўқ, йўқ, бўлмайди!

Бошқа бириси қўшимча қилди:

— Энди ҳозирланишинг керак.

Оқшомлик сариқ кийим кийган хотин:

— Энди кўп чўзмасдан бу ишни тугатиш лозим, болаларим кўрққанларидан кечаси билан мижжа қоқмай йиғлаб чиқдилар.

— Нимадан кўрқдилар, шу жонсиз бечора чолданми, унинг қўлидан нима ҳам келар эдики... Тонг отгунча, менга бир оғиз сўз сўйлармикин деб ялиндим, худонинг зорисини қилдим, оғзини очмади. Ҳар нарса, ҳар иш битди энди.

— Ҳасан оғо нега келмайди? Балки пул масаласида келиша олмагандирсизлар? Қанча пул истади?

— Пул тўғрисида сўзлашмадик.

— Ҳа, демак, шунинг учун кечиккан у. Руқия янга бориб, уни топишинг керак.

* * *

Ҳасан оғо унга:

— Шокир амакининг жанозаси пешиндан кейин чиқади. Қассобнинг қайнанаси ўлган, ҳозир бориб уни кўмиб келамиз. Пешин намозида жаноза ўқилади. Сўнгра кечирим сўрагандай кулимсираб қўшимча қилди:

— Аччиғинг чиқмасин тагин Руқия янга, ўзингга маълум бўлса керак, бизнинг маҳаллада ўзига тузук кишилар ҳар кун ўла бермайди, шу пайт менга ғанимат. Сендан ўн беш лирадан ортиқ сўрашга оғзим бормайди. Аммо, қассоб масаласига келсак, иш бошқачароқ бўлади, тушундингми? Кекса хотин ҳайрон қолди:

— Ўн беш лирами?

— Майли бўлмаса, бу ишни ўн учга туширамыз. Аҳволинг унча яхши бўлмаганини биламан янга,— деди.

— Худо хайрингни берсин.

* * *

Кўзини очганда қаерда эканлигини ўзи ҳам яхши билмас эди. Атрофини қуршаган хотинлар унга сув бериб, қаҳва ичиришга уринмоқда эдилар, аммо у қўл ишорати билан ҳаммасини рад этиб, бир оғиз ҳам сўз сўйламас эди.

Жин чопгандай буралиб, товланиб, на сўз сўйлай оларди ва на бир нарса ўйлай оларди. Уйнинг ичида оёқ шарпалари, болға тақиллаши ва эркак кишиларнинг товушлари эшитилмоқда эди. Улар зиналардан чиқиб-тушиб турар эдилар. Уйнинг атрофини хотинлар сириб олган эдилар. Улар гоҳ пичирлашиб, гоҳ шанғиллашар, ташқари чиқиб, тагин қайтиб кирардилар.

Сўнгра бир нарсанинг ғижирлаши эшитилиб, зиналарда яна оёқ товушлари сезилди. Эркаклар кетиб, хотинлар кекса тулнинг олдида қолган эдилар.

Эски одат бўйича хотинларнинг жаноза орқасидан эргашишлари муносиб эмас эди.

Руқия ақли-ҳушини тўплаб бир силкинди, ўзича: «умр бўйи ҳеч бир орзум рўёбга чиқмади, бошқаларнинг

қилган ишлари менга бир тушдай кўринди. Энди бўлгани бўлди, энг кейинги биргина орзум панжарани очиб, ёшлик кўзларим билан мурдани назарлардан ғойиб бўлгунча кузатмоқ ва бошқа тул хотинлар сингари: «Мени қолдириб қаерга бораётибсан?» деб овозим борича бақирмоқ ва ўксиб-ўксиб йиғламоқдан иборат эди, бахтиёр бўлишга ҳаққим йўқ эди, энди бўлса, йиғламоқ, эримнинг жанозаси орқасидан сочим ва юзимни юлиб бақирмоққа ҳақлиман, дер эди.

Тентираклар, йиқилиб, туриб панжарага томон югурди. Панжара анчагина нарида эди, у бўлса бутунлай эзилиб битган эди, кўзига у ерга етиш жуда қийин кўринди. Чинакам панжара анча узоқда эди. Уларнинг ҳаётларини бир-бировларига бойлаган кун ҳам кўп узоқларда қолган эди. У кунни жуда яхши эслар эди: бошқа ёш қизлар сингари у ҳам оқ келин кийими кийишни, бошига гулчамбар тақилишини ўйлаган эди, шундай бўлиши керак бўлса ҳам, аммо келин бўлган кечаси симоб рангли ғижимланган кўйлақдан бошқа киядиган нарсаси йўқ эди.

Дўмбоқ, ёноқлари қип-қизил, қўғирчоқ сингари болалари бўлишни орзу қилган эди. Қўғирчоқдек болалар туғилди, аммо улар худди мўмдан ясалган қўғирчоқ сингари ранглари сўлган ва қути ўчган эди.

Ҳозир ҳеч боласи йўқ, ҳаммаси ўлиб кетган эди. Эри учун эса алоҳида ва давомли бир иш топилишини тилаган эди. Ичида эртага нима бўлар экан, деган қўрқув бўлмаган бежавотир турмушни орзу этган эди.

Фақат буларнинг ҳаммаси бир хаёл, ҳеч бир вақт амалга ошмаган ширин туш бўлиб қола берган эди. Дунё ва замона уни бутун орзу ва тилакларидан маҳрум этган эди. Ҳозир ўртада тириклик эмас, бир ўлим бор. Улим олдида бутунлай бошқа турли ҳаракат этиш керак эди.

* * *

Панжарани очиб кўнглидаги бутун алам ва ҳасратларини ҳайқириб айтиш учун эгилди. Аммо тобутни кўргандаёқ, фарёди лабларида музлаб қолди:

— Эй худоё, бу нима гап, бу қанақа тобут?

— Товушингни чиқарма, жим тур, Руқия янга, мачитда ғариб-бечораларга аталиб ясалган тобут. Шокир

амакининг узун бўйига мўлжалланган эмас-ку... калталик ва торлик қилиши турган гап...

Улик тобутга сиғсин деб, бир тарафининг тахтасини кўчирдилар, Шунинг учун оёғи тобутдан солиниб борар эди:

Руқия эрининг оёқларига қараб бақирди:

— Эй худойим, ўзинг раҳм қил!

Тобутни тор кўчадан тўрт киши секин-секин кўтариб ўтаётир эди. Уликнинг оёғи энг кейинги саломини бераётган бир одам қўли сингари, уни кўтарганларнинг юришларига мослангандек, тинмай қимирлар эди.

* * *

Кампир энг кейинги орзусини ҳам бажо келтира олмади: бақиролмади, дарду аламини бўзлаб, дунёга ёя олмади, тобутдан солиниб чиқиб турган бу оёқларни кўргандан кейин, томоғидан оҳу фиғон ўрнига, қаҳ-қаҳалар отила бошлади, ўзи тўхтовсиз кулар эди...

Буришиб териси суякка ёпишган қўлларини эри билан хайрлашиш учун қимирлатар экан, қаҳ-қаҳалари кўчани тўлдириб янграр, кўзларидан дувиллаб тўкилган ёшлар дарё бўлиб оқиб тушмоқда эди...

СЕВИНЧ

Айюб кўрфазидан чиққан кема Фанардан кейин Касимпошшога томон йўл олган эди ҳамки, иккинчи даражали салоннинг сигара тутуни орасидан майин бир товуш эшитилди:

— Муҳтарам йўловчилар, диққат этинг!

Етти-саккиз ёшларга кирган жажжигина қизча салоннинг ифлос полига кафтларини тираб оёғини осмонга кўтариб қўли билан у ёқдан-бу ёққа юраркан, узун сариқ сочлари ерни супура бошлади. Йиртиқларидан бадани кўриниб турган иштони ингичка қайиш билан маҳкам сиқиб бойланган эди.

Салоннинг охирига боргач, чаққонлик билан оёққа турди-да, халққа таъзим қилди.

Аксириш, йўтал, бош оғриғи, тиш оғриғи, тумов касалларининг дорилари, ҳар хил устаралар, тиш парашоғи, кремлар, муҳри шариф нусхалари сотувчиларнинг вайсашларидан гангиган халқ ишнинг яна киссага келиб тақалишини билгани учун қизиқмасди.

Қизча эса... у ҳам одамларни унча қизиқтиришга умид боғламасди. Кетма-кет ҳунарини кўрсатар ва ҳар бир кўрсатган номеридан кейин халққа таъзим қилишни унутмасди.

Навбат энг сўнгги номерага келди. Қизалоқ ерга ўтирди, аввал ўнг, кейин чап оёғини икки елкасига қўйиб тескари ўгирилди, бир кўзи кўр бошини оёқлари орасига суқиб, ғалати ҳайвонга ўхшаб олди-да, кемадаги йўловчиларга термула бошлади.

Халқ ҳали ҳам лоқайд эди. Қўққисдан отилган замба-

ракдай сакраб ўрнидан туриб кетган қизалоқ халққа яна таъзим қилди...

Садақа йиғишга навбат келди. Қалам ушлаши лозим бўлган кичкинагина қўлини очиб ишга киришди. У шу қадар парвосиз эдики... Одамлар сўкса ҳам, масхара қилса ҳам пинагини бузмай, ўзини кўрсатиш учун совлат билан у ёқдан-бу ёққа юрар эди, ҳатто ҳовузчага тасодифан тушиб қолган сариқ юзликларга ҳам боқмас, пешонасидаги бир тутам сочини бошини бир силкитиш билан орқага ташларди.

Навбат менга келган эди. У рўпарамга келиб тўхтади, соғлом кўзи билан юзимга бир нафас тикилди. Соғлом кўзи шахло ва равшан эди.

— Менга ҳаммадан кейин учра,— дедим.

Юзимга такрор боқди.

Битта йигирма бешлик чиқариб кўрсатдим.

— Энг кейин учрасанг, шуни сенга бераман!

У елкасини қисди.

— Мен Нейин эмасманки...

— Нейин деганинг ким ўзи?

— Билмайсанми?

— Йўқ...

— Ундай бўлса бу пулни менга нима учун беряпсан?

— Кўрсатган ҳунарларинг учун...

— Бунинг учун ҳеч ким менга йигирма беш ғуруш бермайди-ку...

— Мен бераман...

— Ростданми?

— Албатта, ростдан...

Менга шубҳа билан қарагач, лабини қийшайтирди.

— Бер бўлмаса!

— Анови йўловчилардан ҳам олгин, кейин...

— Фойдаси йўқ...

— Нега?

— Ҳеч нарса чиқмайди. Буни қара!

У қўлидаги учта сариқ юзталикини кўрсатди.

— Ҳар куни шунақа. Ишлайсан, топасан, қўлингдан тортиб олишади.

— Ким?

— Дадам билан онам...

— Даданг нима иш қилади?

— Дорбоз...

— Онанг-чи?

— Онам ҳам... Ҳаммамиз дорбозмиз. Чодиримиз, арқонимиз, асбоб-ускуналаримиз бор, аммо...

— Хўш?

— Дадам ароқхўр, онам ҳам... Қани бер йигирма бешталикни.

Қўлимдаги йигирма бешталикни кўрсатдим-ку, лекин бермадим.

— Буни ҳам дадангга берасанми?

— Йўқ, жоним.

— Бўлмаса, нима қиласан?

— Пешингача нима топсам қорнимни яхшилаб туй-газаман, бир; кинога тушаман, икки; газли лимонад ичаман, уч... Қасимпошода бугун жуда ажойиб бир фильм бор...

Унинг шахло кўзи чақнаб кетди.

Яна бошқа йигирма бешталик чиқардим.

— Буни ҳам сенга бераман.

Кўзи янада чақнаб кетди.

— Ростми? Менга эллик ғуруш берасанми? Нега берасан?

Енимга ўтирди. Хурсанд бўлиб оёғини ликиллатар, жажжи гўзал қўлларининг узун нозик бармоқларини ўйнарди.

— Ҳа, нега менга шунча пул берасан? Менга ҳеч ким бунча кўп пул бермайди...

Қизалоқнинг жағи очилиб кетди, бижир-бижир қиларди, онаси, дадаси, Невин ва Насрин тўғрисида гапирарди.

Невин ундан икки ёш катта экан, Насрин етти ёш катта экан. Невин қип-қизил аҳмоқ экан. Топган пулларининг ҳаммасини отасининг қўлига олиб келиб берса ҳам, калтақдан қутулмас экан.

Аммо Насрин... Насрин муттаҳамнинг муттаҳами.

У этикдўзнинг ўғлини шундай бир тузоққа илинтирганки, бир кун кечаси Бўздугандаги қамоқхона олдида этикдўзнинг ўғли билан айланиб юрганларида Насрин қасддан ўзларини миршабга тутиб берибди. Миршаб уларни полиция идорасига олиб боради. Доктор текшириб Насринни қўйиб юборибди, этикдўзнинг ўғли қамалибди. Чунки Насрин нораства гўдак экан. Насрин қасддан шундай қилди... Насрин шайтоннинг ўзгинаси, аммо Невин...

— Бироқ, тентак,— деди қизча,— ҳамма пулипи да-
дамга бериб устига калтак ҳам ейди.

— Сен-чи?

— Мен ҳам калтак ейман, лекин кинога бораман, ли-
монад ичаман, қорнимни яхшилаб тўйғизаман-ку.

— Бу кўзингга нима қилган?

Қизчанинг шодлиги ғойиб бўлди.

— Дадам бир кеча маст бўлиб келиб кўзимга катта
таёқ билан урди, кейин касалхонага олиб боришди, док-
тор кўзимни пичоқ билан ўйиб олди.

— Жонинг жуда қаттиқ оғригандир?

— Хабарим йўқ, беҳуш эдим... Ўзимга келсам, худди
кичкина хонимларга ўхшаб каравотда чалқанча ётибман...
Чиройли бир ҳамшира менга сут берди, текинга... Доктор
ҳам катта шоколад олиб келиб берди... Мен шоколадни
жуда яхши кўраман. Шоколадни нимадан қилишларини
биласанми?

Мен қисқача қилиб тушунтириб бердим. У иштиёқ би-
лан тинглади.

— Бир лирам бўлса, ҳаммасига шоколад олсам-да,
еяверсам, еяверсам, еяверсам...

Хаёлга толди.

Кема Қасимпошшога яқинлашаркан ирғиб ўрнидан
турди.

— Қани, пулларингни бер энди!

Пулларни юлқиб олди-да, жажжи оёқчалари билан
югуриб кетди.

Унинг соғлом кўзи жуда ажойиб эди.

НОН, СОВУН ВА МУҲАББАТ

Қамоқхонада, Голиб исмди ёш бир қоровулимиз бор
эди. Куннинг ҳар соатида, ҳибсхонанинг қаерида бўлса
бўлсин, қўлида ойна-ю, тароқ, сочларини тарарди. Соч
мойидан ялтираган сарғич сочлари тўлқинланиб турарди.
Унда умуман, уятчан бир ҳол — консерватория ўқувчиси
қиёфаси бор эди.

Бир ҳарбий учувчидан арзонга туширган ёзги кўк
пальтони буздириб, ағдариб гавдасига лойиқ қилиб тик-
тирган эди. Модага уйғун келмаса-да, бу бичим уни бус-
бутун севимлилаштиради, гўзал бир консерватория ўқув-
чисига ўхшатиб кўрсатарди!

Унинг мен билан дўстлиги, мен уни яқин бир киши сифатида ҳурматлашим учун эди. Менинг китобларим ҳам иккимизни яқинлаштирди... мен ўзим ташвишли бир аҳволда бўлганим, ҳаётнинг энг остки «даҳлизларида» яшашга мажбур этилганим ҳолда, нима учун ҳамон бу қадар тиришқоқлик билан ўқишимни суриштирган эди. Бунчалик ўқишнинг нима кераги бор? Ҳали кўп йиллар қамоқда ётишим керак. Кунлардан бир куни чиқсам-да, пешонамда катта бир жиноят тамғасини кўтариб туришга тўғри келади...

Унга, наша чекиб, ошиқ ўйнаб ёки пичоқбозлик қилиб юргандан кўра, китоб ўқиш минг марта фойдали эканини тушунтирганим замон, узоқ вақт ўйланиб қолди.

Шундан кейин дўстлашиб кетдик.

Аксари майдондаги навбатчилигини топширгандан кейин келиб, ёнимга ўтирар, кўзларини бир нуқтага тикиб, бирмунча вақт шу ҳолда қоларди. Шундан сўнг, худога, ишқ-муҳаббатга, бахтга, жаннатга, дўзахга, ўлимга доир саволлар берарди. Боши туппа-тузук ишларди, ҳақиқатан ҳам у бир кун менга:

— Биз ҳам инсонмизми?— деди.— Роса бир ой худди қамоқда тургандай туриб, ўттиз беш лира ойлик оламиз. Сиз билан орамиздаги фарқ нима? Биз бу ишга кўнгилли равишда келганмизми?

Унинг ҳеч кимсаси йўқ эди. Онаси ўн йил муқаддам сил касали билан ўлган. Отасини ҳеч танимасди. Баъзан:

«Ишқ еоф бўлса, дерди у, киноларда кўрганимиз каби илоҳий ишқдан баҳс этаман... Шундай бир севгилим бўлишини истайманки, нима демак истаганимни боқишларимдан тушунсин. Сўз билан эмас, балки кўз боқишларимиздан бир-биримизни тушунайлик. Кўп эмас, икки бўлма ва бир залдан иборат кичкина бир уйимиз бўлсин... Аммо фисқи-фужурли шаҳарларда эмас, шаҳарлардан, мотор гуриллашларидан, радио овозидан узоқда, кенг бир денгиз каноридаги бир ўрмон ичида бўлсин. Қиш кечаларида, қутурган денгизнинг даҳшатли тўлқинлари гумбурлашидан титрайлик, бир-биримизга чирмашайлик. Ўрмондан бўриларининг увлашлари эшитишсин. Бўронлар ёғочларни шатирлатиб ағдарсин, севгилим эса менга: «Ғолиб, қўрқаётгирман...» десин... сўнгра бир боламиз бўлсин, сариқ жингалак сочли, кўм-кўк кўзли, дўмбоқ ўғлон. Худди кинолардаги каби...»

«Кейин-чи?»

«Кейин... Севгилим ўлсин. Уни мен ўз қўлларим билан кўмгандан кейин, унинг мозорини кучоқлаб мен ҳам ўлсам!»

Бошқа бир кун мендан бир китоб сўради. Китоб ичида қизиқ ишқий афоризмлар, илоҳий ишқ тасвирлари бўлсин, деди. Бу хилдаги китобларим йўқ эди. Бир ўртоқдан «Чой гул тақиб юрувчи қиз!» китобини олиб бердим. Эртаси кун, кўзлари қип-қизарган ҳолда келди. Тун бўйи ухламабди, китобни зўр иштиёқ билан ўқиб чиқибди.

«Ишонасанми, деди у, Маргарита мени соатларча йиғлатди, тонг отгунча уйқимни қочирди... Е раббий, бу эгри-бугри ҳарфлар ичида қандай сеҳр, қандай каромат бор?»

Сўнгра бир бошқа китоб сўради. Ўз китобларим орасидан тўғри келган бирисини суғуриб олиб, узатдим. Бу китоб «Менинг университетларим» экан.

«Бу ёқмади!» деб қайтариб келтирди.

Сабабини сўрадим.

«Балки, деди, бунда ҳам бир нарсалар бордир-у, аммо... Билмадим... Менинг, сенинг, ҳар қайси бир инсоннинг ҳаётига ўхшайди!».

Изоҳ беришга уриндим.

«Тўғри, деди, ҳақлисан, аммо... Ҳар китобда бир бошқа Маргариталар бўлишини истайман... Сўнгра Арман-Дювал... Биласанми, мен бир Арман Дювал бўлишни хоҳлайман...»

Ҳар қандай бўлганда ҳам, олган китобларининг кирланиб ёки йиртилиб кетмаслигига жуда эътибор берарди.

Қасалхонада ётганим кунлардан бир куни бир хатнинг қора Лама нусхасини кўтариб келди. Ҳаяжонли эди. Каравотимга ёндошмасданок, уни узатди.

«Нима бу?»

«Ўқиб кўрсанг биласан...»

Хат бўлмағур ишқ тасвирлари билан тўлиқ, оддий тарзда ёзилган эди. Бир севгилига қаратиб, ўлим деган муаммодан, бахтдан, абадий ишқдан, ишқнинг чуқурликларидан, нозик қанотли ишқ париларидан, хотин кишининг худойи таоло томонидан бир сароб тусида яратилганидан узундан-узоқ баҳс этарди.

1 Машҳур французча ишқий роман

Бу сўзларни кимга ёзганини сўрадим. Қулоғининг учларигача қип-қизаргани ҳолда қаршисига боқди. Нима дейишини кутиб турдим.

«Кейин билиб қоларсан...» деди ва қизиқсиниб сўради: «Қандай бўпти? Таъсирлими?»

Мутлақо маъқуллашимни истаган сирли бир кўз боқиши билан қараб тургани учун, тескари жавоб беришим тўғри келмас эди. Агар тескари жавоб қайтарсам, яна ҳам таъсирлироқ қилиб ёзиб беришимни сўраб қолиши мумкин эдики, бунга менинг қурбим етмас эди... Жуда мукамал ёзилганини сўзладим. Даставвал, ҳазиллашаётир деб ҳисоблади, кейин ишонди, севинчидан сакраб кетди.

Орадан кунлар ўтди. Касалхонадан қутулиб чиқиб, камерамга келган куним у ёнимга келди. Тим яшил кўзлари ҳасратга тўлиқ ҳолда, мени бир чеккага тортди. Саккиз букланган бир мактуб чиқариб узатди.

Мактуб гоят бузуқ бир имло билан ёзилган эди. Хотиримда зўрға сақланишига кўра, қуйидагича бошларди:

«Севгилим,

Баҳорнинг бу нозик кунларида юборган муҳаббатномангни олиб, жуда севиндим. Лекин сиёсий гапларни кўп гапирибсан. Мен бу турли гапларни тушунмайман. Қалб билан қалб дуч келмишдир. Сен мени севасан, мен ҳам сени севаман, демак, сенинг менга майлинг тушган бўлса, менинг ҳам сенга майлим тушмоғи табиийдир...»

Мактуб қуйидагича тугаларди:

«Ташқаридан менга қаровчи ҳеч кимсам йўқ. Гап ўртамизда қолсин, кўйлак-лозимларимни бит босиб кетди. Шу сабабдан ҳеч ким мени ёнига йўлатмайди, мендан бурун жийирадилар. Қорним ҳам ҳеч тўймайди. Бир кунга бериладиган овқатни бир нафасда тамом қиламан. Яна бу ерда қирқ кун жазо тортишим қолди. Ташқарида ҳисоблашармиз. Агар мени чинакам яхши кўрсанг, бир кулча совун билан иккита нон киргизиб юбор!»

Мактубнинг тўрт бурчаги сигарет билан тешик-тешик қилиб куйдирилган эди.

«Қандай?— деди,— маъқул тушдимми? Биз илоҳий ишқдан баҳс этдик, у эса бизга совундан, нондан сўз бошлади...»

Мактубни қўлимдан олиб, парча-парча қилиб йиртиб ташлади.

«Эҳ,— деди,— хотин-ми булар?»

Ноҳақ гапиргавини узоқ вақт унга тушунтиришга уриндим. Нон ва совуннинг ҳаётимиздаги муҳим роллари ҳақидаги гапларимга қулоқ солар, кўзларини жовдиратар ва баъзан хўрсиниб қўярди.

Сўнгра кетди.

Эртаси эрталаб, яшил кўзлари завқ билан тўлган ҳолда яна келди. Астагина деди: «Бир кулча совун билан икки буханка нон киргизиб юбордим!».

Шу кундан кейин, хотин чиққунча унга нон, совун ва оз бўлса-да, пул билан ёрдам этганини хотинларнинг қамоқхонасига кириб-чиқиб турадиган навбатчилардан эшитиб турдим.

Бирмунча вақтдан сўнг, хотин қамоқдан озод этилди. Ун тўрт ёшида зўрлаб, қари бир чолга берилган, ўн бешада зино иш қилгани учун эри қўйиб юборган, сарсонликка тушган, бир қанча вақт юртдан-юртга кезгандан кейин, суд томонидан уч ой қамоққа ҳукм этилган ёш бир хотин экан.

Кўп ўтмасдан соқчи Голибнинг бу хотинга уйланганини эшитдик.

ИНЖУ ВА УНИНГ ОТАСИ

Инжунинг отасини фабрикадан ҳайдаб юборишди. У мастер олдида таъзим қилиб эгилиб-букилишни хоҳламади. Иззат-нафсини суйган кишиларни ишончли одам деб ўйлаб, бўладими?

У бир неча кунгача иш ахтариб давлат, акция ширкатлари, хусусий идора ва корхоналарга роса қатнади, лекин ҳеч нарса чиқмади.

Бирон ерга жойланишининг иложи бўлмагандан кейин, ўз оиласини олиб марказий Анатолиянинг вилоятларидан бирига жўнаб кетди, бу вилоят ўзининг тўқимачилик фабрикалари билан машҳур эди.

Инжунинг отаси бу ерга келиб ҳам иш ахтаришга тушди. У дастлаб тўқимачилик фабрикасига учрашди:

илгари ишлаган фабрикаларидан олинган мақтов қозғозларини кўрсатди. Аввал уни ишга қабул қиладиган бўлишди. Кейин уни ишга оладиган одамлар ўртасида келишмовчилик юз бериб, ҳолвани ҳоким еди, калтакни етим деганларидек улар ўзаро тортишиб қолишди. Шундай қилиб бу иш ҳам йўққа чиқди. Уришган улар-у, жабрини бу тортди. Ҳар куни эрталаб Инжунинг отаси иш қидириб кетаркан, ойиси унинг кетидан бир нималарни айтиб пичирлаб қоларди. Инжу ҳам, ойиси сингарни лабларини қимирлатиб, шивирлашга ўрганган эди. У отаси кетаётганда ойиси ёнида туриб лабларини қимирлатар эди. Инжу илгари отаси ишлаб юрган кезларда онасининг қанчалик қувноқ бўлиб юришини эслади. Отаси кечкурунлари ишдан қайтаркан, Инжуга баъзан шоколадлар олиб келар, уни тиззасига олиб, юз-кўзидан ўпар эди. Отаси ишлаб юрган пайтида, кичкина укаси бунчалик йиғламагани Инжунинг эсида. Ҳозир унга нима бўлдикин? Фақат додлагани-додлаган. Ўхтин-ўхтин укаси, худди бирон нарса чақиб олгандай чинқириб йиғлаганда, ойисининг жаҳли чиқиб: «Сени қараб тур ҳали! Укангга қарайсанми-йўқми?» деб қаҳрини Инжуга сочарди. Енники Инжу эшик қабзасига осилиб олиб, поездда юргандек қилиб учса, ойиси кўриб: «Шўхлик қилма Инжу! Шўхлик қилма, деяпман сенга!» деб бақириб қоларди.

— Оббо.

Уша куни эрталаб отаси барвақт уйғонди. У кийинар экан, хотини:

— Азизим, шу туморни олиб кет!— деди.

Инжу ўзини уйқуга солиб, отаси билан ойиси нималар тўғрисида гапираётганликларини диққат билан эшитиб ётди. Лекин тумор нима эканлигини у билмас эди.

Инжунинг отаси кулиб қўйди, лекин хотинини хафа қилмаслик учун туморни олиб адвокатнинг олдига қараб йўл олди.

Адвокат бундан икки йил олдин Анқарада юридик факультетни тамомлаган эди. Адвокат ўтакетган такаббур, сарғиш мўйловли ёшгина бир киши эди.

Адвокат ўзига секретарлик қиладиган одам ахтариб юрганлигидан Инжунинг отаси хабар топди ва «агар шу ишга лойиқ кўрсангиз мени хизматга олинг» деб секин шипшиди. Адвокат уни бошидан-оёғигача разм солиб чиқди. У Америка киноактери Дуглас Фербенксга ўхша-

ган мўйловини қимтиди-да, уни менсимагандек башарасини буриштириб, деди:

— Майли! Эртага идорага бир келинчи!

Отаси келгандан сўнг Инжу кўчага чопиб чиқди-да, таниш қиз билан ўз уйларининг остонасига ўтирди.

— Бугун дадам адвокатнинг олдига боради,— деди Инжу.— Отам жуда ақлли-да... Илгари бизникида ҳамма нарса бор эди! Ойим билагузугини сотди, ўша пул билан бу ерга келиб олдик!

— Нима, менинг отам аҳмоқми?— дугонасининг жаҳли чиқди.

— Сенинг отанг извошчи...

— Извошчи бўлса ҳам аҳмоқ эмас!

— Бор, ана, отанг извошчилар ичида энг ақллиси ҳам бўла қолсин, лекин менинг отам бойларнинг энг ақллиси!

Қиз елкасини қисиб қўйди-да:

— Отам ҳеч қачон ойим билан айланишга чиқмайди...— деди у.

— Албатта, сизларда шунақадир. Аммо бизлар катта шаҳарданмиз. Бизда эркаклар ўз хотинлари билан қўли-тиқлашиб юришаверади.

— Худди кофирларга ўхшаб-а?

— Нима, биз кофирми?

— Нега аччиғинг чиқади! Сизларни ким кофир депти?

Инжу суҳбатни бошқа томонга бурди.

— Агар отам ишга жойлаша қолса, онам мени ҳар кун кўчага чиқиб ўйнашга рухсат беради... Сен ҳозир унинг жаҳли чиқиб турганига қараб иш тутма. Илгари у қандай яхши эди! Отам менга нималарни сотиб олиб бермасди, дейсан! У топган пулини ойимнинг қўлига келтириб берарди, ойим сандиққа яшириб қўярди. Ушанда отам билан ойим қўлимдан ушлаб... Ҳозир ҳеч ким: на отам, на ойим қўлимдан ушлашмайди. Укам ҳам кунитун йиғлагани-йиғлаган...

— Илгари у йиғламасмиди?

— Йиғларди, лекин бунчалик...

— Нега йиғлайди?

— Отам ишсиз қолиб, пулимиз тамом бўлгандан буён, ойим ҳатто овқат ҳам пиширмайди.

— Укангга бунинг нима дахли бор?

— Нега бўлмас экан? Ойим тўйиб овқат емагандан кейин, сут қаердан бўлсин... Унинг ҳозир айни яхшилаб парвариш қиладиган вақт. Ойимнинг бўлса ҳеч сути йўқ... Мен ҳам тўйиб овқат емаётганим учун тишларим ҳам жуда секин ўсяпти!

* * *

Инжунинг отаси сариқ мўйловли адвокат идорасига кираркан, пиджагининг у ёқ-бу ёғини тўғрилади, бошидан шапкасини олди. Кабинетда каттакон вентилятор овозсиз айланиб турарди. Адвокат уни биринчи марта кўраётгандек совуқ назар ташлади ва гўё иши бошидан ошиб ётгандек:

— Хўш, хизмат?— деди.

— Кеча,— деди Инжунинг отаси,— суд йўлагиди...

— Э, ҳа! Бу кунгача қаерда ишладингиз? Юстиция соҳасида ишлаганмисиз? Маълумотингиз?

— Ишлаганим йўқ... Маълумотим...

— Машинкада тез ёза оласизми?

— Ёмон эмас...

Адвокат унга чамалаб зеҳн солди. Унинг боши катта, сочи машинада олинган, чаккалари ич-ичига кириб кетган, ориқ юзида соқоллари тикандек бўлиб ўсганди. Биринчи қарашидеяқ унга кўнгли чопиб, ишонмади. Адвокат ўзига машинистка олмоқчи эди: олайин деса унча иши кўп эмасди. Аёл «секретарь» бўлганда унинг идорасига жуда ҳам мос тушарди... Деразани ёпиб қўйса ҳам бўлади.

Адвокат синаб кўриш учун унга бир нусха ишонч қоғози узатди.

— Тўрт нусха қилиб кўчиринг.

Инжунинг отаси ёнидаги хонага кирди, у машинкага қоғоз қўйиб, мумкин қадар тезроқ босишга ҳаракат қилди.

Унинг кўзлари бармоқларида бўлса ҳам, хаёли бошқа ёқда эди. «Агар у ойига менга етмиш беш лирадан берса... Бир кунга икки ярим лирадан бўлади. Эҳтимол, тўқсон ёки юз лирадан берар. Агар қанча мояна керак деб сўраб қолгудек бўлса «ўзингиз биласиз» дейман. Эҳтимол кўпроқ белгилар. Ким билсин? Балки...»

У кўчириб бўлди. Сўнг ҳурмат юзасидан яна пиджа-

гини тўғрилади-да, қоғозни ёзув столи устидаги ҳужжатлар орасида кўмилиб ўтирган адвокатга узатди.

Адвокат бепарволик билан қоғозни олиб, ҳамиша ишлатадиган ручкасини олди:

— Мана бу ерга точка қўймабсиз! Бу жойга точка эмас, точкали вергул қўйиш керак эди! Бу ерда эса точка ортиқча...

Адвокат бир имловий хатони бепарволик натижасида катта хатога йўл қўйибди, саводсизлик қилинибди, деб баҳона қилар, бу нарса «мендек адвокатга: секретарь бўлиб ишга кирадиган киши учун кечириб бўлмас бир ҳол» дер эди.

— Ҳозирча сиз бизнинг ишга тўғри келмайсиз,— деди у.

Бу сўзни эшитган Инжунинг отаси ерга кириб кетгандай бўлди. У, адвокат албатта ишга олади деб қатъий ишонган эди. Ҳатто юзлари ҳам музлаб кетганга ўхшаб туюлди.

— Хайр, яхши қолинг...

Адвокат у билан хайрлашишни ҳам ўзига эп кўрмади.

* * *

Отасини кўчанинг муюлишидан чиқиб шу томонга келаётганини кўрган Инжу:

— Отам келяпти,— деб қичқирди. У ўрнидан турди-да, отаси томон югура кетди. Инжунинг ўртоғи бармоғини оғзига солиб, дарахтнинг ширали барглари ялтиратиб турган қуёш нурлари остида мўралаб уларга қараб турарди. Инжунинг отаси тентираб уйга кирди. У ғамгин, ҳолдан тойган эди. Унинг оёғидаги бошмоғини чанг босган, костюми ўзига янада кенг бўлиб қолгандек туюлди. Инжу қўрқув остида отасига бир қараб олди-да, кетидан уйга кирди.

— Эр-хотин зинапояда учрашдилар. Улар бир-бирларининг кўзларига бир дам қараб олишдилар. Хотини ҳеч нарса сўрамагач, эри ҳам индамади.

Ориқ мушук эса қўрққанидан лип этиб ташқарига чиқиб кетди. Эшик ёпилди. Инжу отасининг юзига тикилиб қараб турарди. Отаси гўё ҳозир йиғлаб юборадигандек эди. Кейин Инжу ойисига ўгирилди. Онаси нарсаларни йиғиштирмакда эди. «Агар адвокатдан ҳам бир

нарса чиқмайдиган бўлса, ўз юртимизга қайтишимиз керак!» деган қарорга у аллақачон келган эди.

— Мен буюмларни сандиққа жойлаштираман,— деди ойиси.

— Майли,— деб тўнғиллади отаси ва деразадан кўриниб турган фабриканинг қўрғошин рангли деворларига, ундан ҳам олисларга—уфққа тутшиб турган, кишини зериктирувчи кўкиш тоғ тизмаларига қаради. Сўнгра унинг назари, қуёшда ялтираб турган қуёшли уйларнинг черепица томларига тушди. У ҳаво етишмаётгандек, чуқур нафас олди.

Шу пайт Инжу ойисининг уйдан чиқиб кетганлигидан фойдаланиб, отасининг бағрига ташланди: «Хафа бўлманг! Хафа бўлманг, нима гап ўзи!» дегандек у итоат билан, юзини отасининг тиззасига қўйди. Отаси қизининг бошини силар экан, ачиниб унга қараб қўйди.

Инжу дадилланиб:

— Қалай? Адвокат сизга иш бердими, дадажон?— деди.

— Йўқ.

— Энди нима қиламиз?

— Ҳечқиси йўқ! Бошқа ёққа кетамиз.

— Агар у ёқдан ҳам иш тополмасак-чи?

— Агар у ердан ҳам иш тополмасак... ўламиз...

Инжу ўйланиб қолди. Кейин хонага кирган ойиси олдига югурди.

— Ойи-чи, ойи! Дадам айтяптиларки, биз ўлармишмиз. Мен ўлишни сира ҳам истамайман!

Ойиси юзини печкага ёпиштирганича, ҳеч нарса демай турарди.

КИТОБ САВДОСИ

Одам, китобларини сотишга аҳд қилди.

Бутун кеча кроватида ағанаб чиқди. Ҳеч уйқуси келмади. «Китоб сотиш!» Кўнгли ғаш бўлиб, ниҳоят соат учларга бориб ухлай олди. Эрталаб турганда икки чаккаси зиркирарди. Ташқарига чиқди, юз-қўлини юпди. «Лекин китоб сотиш!..» Чаккадаги оғриқ ҳамон босилмасди. Ховлига чиқди, кирди, кийинди. Ойнага қараб ўз аксини кўрмади. «Китоб сотиш!» У сочини тараркан,

тароқ этга ботди ва териси шилинди... «Ҳа, барибир китобларни сотиш керак!»

— Нима қилипсан ўзи, жоним? Қара, тосга туртилиб, сувни тўкиб юбординг!— деди хотини.

— Сувни мен тўкиб юбордимми? Пардон!

Китоб сандиғининг олдига бориб ўтирди. Булар унга нақадар яқин эди-я! Ҳар бир китобда ундан, унинг фикрларидан бирон нарса қолган... Ҳар бир китобнинг варақ четларига қўшимча, белги, мулоҳазалари қўйилган... Ёки ёққан жумлаларнинг ости чизилган...

— Бугун сотади-а, ойижон?— деб секингина сўради қизча онасидан.

Она қизига ҳўмайиб қўйди. Қизча жим бўлиб қолди. Лекин нега? Ахир нима қилсин, унинг қорни очган эди-да! Китоб қорин тўйдирмайди-ку...

Вой-бў, қанча китоб-а! Сотаверсин, ҳаммасини сотсин. Агар отасининг ўрнида у бўлгандайди, ўйлаб ўтирмай сотаверарди...

Одам китобларини ажратиб ўтирарди. Қизча отасига яқинлашди. У бир нарса сўрамоқчи, аммо отасининг жахли чиқмасмикан?

Отаси жилмайди... У тишлари орасидан ҳуштак чалар эди... гоҳ-гоҳ бошини чайқар, варақлаб-варақлаб бир нарсаларни ўқир, кулиб қўярди. Кейин китобни ёпиб хўрсинди-да, иккинчи тарафга қўйди.

— Адажон!— деди қизча секингина қўрқув аралаш.

Мана, Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» китоби. У Толстойни жуда ҳам севарди. Дарвоқе, унинг ўзида Толстойга ўхшашлик бир нарса бор... Мана, «Менинг университетларим», Айниқса буниси... унда Горькийга ҳам ўхшаш бир нарса бор... Эҳтимол бу Горькийдай оғир ҳаёт кечирганидандир...

— Адажон!

Қизчанинг юраги дук-дук урарди. Ахир қорни оч-ку... Очдан-оч ўтириб бўладими? Қорни очди, очди, очди... Демак бу китобларни сотади... Лаънат-эй ҳаммасига ҳам...

Китобларни айирди, газетага ўради, ўрамларни каноп билан маҳкам боғлади. Икки ўрам китоб икки қўлтиғида, уйдан чиқар экан:

— Тушликка ҳеч бало йўқ! Қайтишингда иккита нон, қоқ гўшт ва тухум опкегин,— деди хотини.

Қизчанинг сўлаги оқиб кетди.

— Ойижон, лимонам ол десангиз бўлмасмиди? Лимон-сиз чой яхши бўлмайди-ку!—деди отаси чиқиб кетгач ва ютиниб қўйди.

— Ойижон, қорним жуда-жуда очди. Бугун ҳамма гўшти ўзим еб қўяман!

Куннинг қизиғида китоб қўлтиқлаб олган Одам аста-секин борарди. Уни қайғу эзган, руҳсиз ва паришон.

Олдиан юк машиналар ўтар, таксилар виз-виз учарди... «Аммо лекин, китобларни сотиш керак?..» У ўйга чўмган, ёнидан ҳар хил одамлар: хароб, башанг кийинган, ғоят гўзал хотинлар ўтиб кетарди. «Унга барибир, китобларни сотиш керак!»

Неча муюлишлардан қайрилиб, кўчалардан ўтди.

Китобларини бир дўстига сотмоқчи эди. Улар бир мактабда, бир синфда, бир партада ўтириб ўқишган эди. У бахтга нишонмаганлиги учун, дўсти «Автомобиль агентлиги»нинг хўжайини бўлиб қолганда ҳам, тасодиф холос, деб қўйди. Лекин на бўлса бўлсин, бу дўсти бошқа ўртоқларига ўхшамади. У эҳтимол пул билан ҳам ёрдам бериши мумкин эди. Аммо бунга унинг ўзи кўнмайди-да. Шунинг учун у: «китобларингни олиб келчи. Ҳаммасини жамлаб ҳисоблаймиз-да, ўн икки процент чегириб ташлаймиз» деган эди. Шундай қилиб қашшоқ дўстининг иззат-нафсини камситмади. Одам дўстининг идорасига кирди. Қошқийди кирмаса. У ерда Наждат ўтирарди. Наждат ҳам мактабдош ўртоғи. Бир мактабда, бир синфда ўқигану, аммо у, бошқа партада ўтирарди. Наждат ҳозир доктор. У-чи?

Одам ҳанг-манг бўлиб қолди. Наждат ҳали-ҳали аввалгидай.— Устида яхши тикилган костюм, лабида нафратомиз кулгу... «Наждат китобларни сотиб, иккита нон ва қоқ гўшт олишимни билиб қолади» деган фикр хаёлидан ўтди. Унинг келганини Хайри кўрган эди.

— Хўш, китобларингни олиб келдингми?

Наждат ҳали ҳам кинояли нафратомуз қараб турар, кўзлари китоб ўрамларига қадалганди. Ажабо, Хайри унга: «Менга китобларини ўз нархидан ўн икки процент арзонга сотмоқчи... Ачинарли ҳолга тушиб қолибди. Раҳмим келди... Китоблари керак ҳам эмас-у, сзгина бўлсада ёрдам-да» деганмикан-а? Ҳар ҳолда айтганга ўхшайди... Айтган, бўлмаса Наждат китобларга бундай кўз билан қарармиди?

Худди шу вақтда Хайри доктор Наждатга китоб ҳақида гап очди. Унинг қулоқлари шанғиллаб, кўзлари тиниб кетди. Хаёлида Наждат билан дўсти гоҳ узоқлашиб, гоҳ яқинлашаётгандай, яна яқинлашиб, яна узоқлашаётгандай пириллаб айлана кетдилар...

Наждат ҳамон тикилиб турарди. Унинг кўзлари кўм-кўк ва ҳийлакор.

— Йўқ! Китобларимни сотмасликка қарор қилдим,— деди у, бирданига.

Улар тикилиб туришар... Наждатнинг кўм-кўк ва хиёнаткор кўзлари ғам босгандай кўринди.

— Иш топдим. Китобларни сотиш фикридан қайтдим.

Улар бир нарсалар сўрашди, у гапираверди, гапираверди, улар сўрашаверди. У алланималарни гапириб бердики, қаршисида ўтирганлар ўринларидан турди, у ҳам турди. Биргаликда бир ресторанга боришди. Қоронғироқ ва салқингина ресторан... У ҳамон ўйчанди. Ортиқ хаёлига иккита нон ва қоқ гўшт келмасди. Йўқ, келмасдимас — келарди, лекин бўлаётган воқиалар унинг ўзига бўйсунмасди.

* * *

— Ойижон, пешин бўлди-ку. Дадамла ҳеч келмаяпти-ла-ю...— дейди қизча.

— Келади қизим, келади, сабр қил!

— Ҳеч, чидолмийман, қорним оғриб кетяпти, худди деворлар қимираётганга ўхшаб кетяпти.

Хотин эрининг ҳали-бери келмаслигини биларди. Китобларни сотган бўлсайди, аллақачон келган бўларди. Эри ишлаган вақтларда уйим-жойим деб куйиб-пишишлигини яхши биларди. «Албатта, олмаганлар... Лаънатилар!.. Инсонлар нега бунчалик тош бағир-а? Биз уларга нима ёмонлик қилдик? Қанча-қанча меҳмонхоналари, боғ-роғлари, автомашиналари бор... «Ахир нега эрини фабрикага ишга олишмайди? Қизғанадиларми?» Хотин мийиғида кулиб қўйди: «Қизғанадилар, ҳақиқатан қизғанадилар!»

— Уҳ, ойижон, дадамла келмайдила дедим, келмайдила!

— Келади қизим, албатта келади, сабр эт!

Хотин қўшнисидан қарзга яримта нон олиб чиқади. Қизча нонни ана-мана дегунча очкўзлик билан еб қўяди.

Соат кетидан, соатлар ўтиб, кеч бўлади. Қизчанинг яна қорни очиб, уйқу босади. У кроватга чўзилади, онаси устига ип шолча ташлаб, қўшнилариликка чиқиб кетади. Зора битта-яримтаси нарса тикдирибми ёки полми, кирми ювдириб қолса...

* * *

Эшик лаанг очилади. Китоб қўлтиқлаган Одам кўри-нади. Гандираклаб-гандираклаб маст-аласт ичкарига киради. Хонасига ўтади. Уй ўртасида туриб қолади. Кулимсираб қўйиб бош чайқайди. Ойна олдига келади, ухлаб ётган қизини кўриб қолади. У томон юраркан қўлтиғидаги китоб ўрамларининг бири ерга тушиб кетади. Жаҳл билан иккинчи ўрамни ҳам улоқтиради. Оёқлари билан тепади:

— Қани у?

Қайтиб ойна олдига келади ва ўз-ўзини синчиклаб қарайди: юзи сўррайиб соқоли ўсиб кетган. Ич-ичига кириб кетган, қон қуйилган кўзлар... «Эркакмиш? Шуям эркакми... Ойла боши... Севмаса ҳам ҳақли!» Бир уриб ойнани синдиради. Ойна парчалари жаранглаб полга тушади-да, қиз уйғониб кетади. Адаси қўллари белида, ойна парчаларига тикилар ва оёқлари билан топтарди.

— Адажон!

Одам қизига қарайди, у ҳам кўнглига ёқмайди.

— Риёкорлик қилма!

Қиз қўрқув ва даҳшат тўла кўзларини отасидан олмасди.

Отаси тинмай гапирарди:

— Сенлар мени севмайсиз, сен ҳам, онанг ҳам... мени севмайсизлар! Ёлғон гапирасизлар, ёлғон!

— Худо ҳаққи яхши кўрамиз адажон... Мен сени жудаям яхши кўраман...

— Ёлғон гапирасизлар, на сен, на онанг мени заррача бўлмасин севмайсиз! Сенларга мен ўлиб қўя қолсам, яна ундан кейин...

— Ойимла яхши кўрмасалаям, мен жуда яхши кўраман адажон...

— Ишсиз отани, ишсиз эрни ҳам севадиларми?

Қиз йиғлайди. У адам жинни бўлиб қолибди, деб ўйлайди. Отаси бўлса ҳамон гапирарди.

— Шу маҳалда қаерда юрибди? Ким билади? Қўш-нилариникида эдим дейди-да! Мени алдашга тушади, алдадим деб ўйлайди.

Ҳамма ёқни қоронғулик босди. У гандираклаб кетиб, деворга суяниб қолади. Эсига келмайдими ёки ортиқча исрофгарчилик бўлмасин дейдими, чироқни ҳам ёқмайди. Борган сари ўзини ёмон сезади. Боши айланади...

Хотин уйга қайтганда, алламаҳал бўлган эди. У чироқни ёқиб, полда ётган эрини кўрди. У китоб ўрамларидан бирини бошига қўйиб олганди... Қизи ўтирган ерида ухлаб қопти.

Хотин чуқур уҳ тортди ва очиққанини яна ҳам қаттиқроқ сезди.

У И Қ У

Шанба кунни эди.

Металл буюмлар фабрикаси эртаги дам олиш кунига ҳозирлик кўраётган эди. Фабрика ишчиларининг сони бир юз эллик бўлиб, саксонтаси ўн тўрт-ўн олти ёшлик ўспиринлар. Шулардан йигирмага яқини пресс машинасида ишлайди. Кийим бошлари жулдур-жулдур. Бўй ҳамда кийинишларида ортиқча фарқ йўқлиги сабабли уларни бир-биридан ажратиш қийин.

Цехнинг шовқин-суронли ва дим ҳавосида болалар терлаб-пишиб, у ёқдан-бу ёққа югуришмоқда: сув жўмраклари олдида ҳалқа бўлишар, навбати билан ювинар, туалет хонасига шошилар, вақтини топиб, қувлашмачоқ ҳам ўйнаб олишарди... Юзларидаги терни ёғ босган енглари билан ҳадеб артаверганларидан ҳамма ёқлари мой бўлиб кетган эди.

Фабриканинг бош мастери, қирқ бешларга кирган, озғин, паст бўйли киши бошини қашлаб туриб, Фарҳод отага яқинлашди. Фарҳод ота чисканжага олинган детални эговлаётган ва олдидаги фрезер станогининг оҳангига жўр қилиб, Анатолиянинг аллақандай ашуласини хиргойи қилаётган эди. Мой аралаш тер қайноқ сув теккандек қизариб кетган юзидан юмалаб, бўйнидан кўкси-

га, ниҳоят, бутун гавдасига тарқалаётган эди. Фарҳод ота бош мастернинг қараб турганини пайқаб, ишни тўхтатди, «уф» деб қаддини ростлади. Бош мастер кулимсираб унинг олдига келди, нима ҳақдадир гапиришди, кейин ремонт устахонаси томон бориб, мрамар доскага ўрнатилган рубильникни пастга туширди. Шунда айланаётган бош маховик бир силкиниб тушди-да, суст айлана бошлади, бир оздан сўнг фабрика тўхтади.

Ҳамма, иш куни тамом бўлди деб ўйлаган эди. Бош мастер ирғиб токаръ станогига чиқиб олди ва ҳуштак чалиб ишчиларни йиғди. Нутқ сўзламоқчи бўлгандек овози борича бақирди:

— Қулоқ солинглар, тушдан кейин озроқ иш бор... Эҳтимол, кечаси билан ишлармиз... қолишни истамаган киши кетиши мумкин. Қолганларга икки баравар ҳақ тўланади... Қетгиси келган кетаверсин деяпман, қолиш мажбурий эмас...

Цехга жимлик чўкди. Фарҳод отанинг эговигина бу жимликни бузаётган эди. Лекин ҳадемай шивир-шивир бошланди.

Учинчи прессда ишлаётган Саме деган бола теварагига назар ташлади, тупугини ютиб, кўзини уқалади... Иш шунчалик жонига теккан эдики... «Уйга кетсаммикан?» деб ўйлади, лекин шу заҳотиёқ бу фикридан воз кечди. Бош мастер ёмон одам. Агар кетиб қолгудек бўлса, уни фабрикага йўлатмайди. Фабрика ишчига муҳтож эмас, чунки дарвоза олдида ўзига ўхшаган болалар тўлиб ётибди... Соатбай иш ҳақини камайтиришга ҳам ана шу ишсиз болалар сабабчи.

Бош мастер, ишчилар жойларидан қўзғалаётганини кўргач, станокдан тушди. Рубильникни тепага кўтарди. Маховиклар яна айлана бошлади. Фарҳод ота эговининг овози ҳам ола ғовур ичида ғойиб бўлди.

Авжи ёз палласи. Цехдаги ёрқин қуёш нурлари темирчилик ўчоқлари оғзидан ловиллаб чиқаётган оловни қамраб олган. Шанба куни иш кундузи соат бирда тугаши керак. Шу сабабдан бош мастер цех ойналарини, ҳатто шипдаги тешикларни ҳам маҳкам бекитишни буюрди. Цех қоронғиликка чўмди, лекин шу ондаёқ темирчилик ўчоқларидаги оловдан атроф яна ёришди. Бир оздан сўнг чироқ ёқишди, ўчоқлар ҳайбати сусайди. Цех чидаб бўлмайдиган даражада исиб кетди. Фарҳод ота сўкниб, кўй-

лагини ечиб ташлади, шимининг почаларини шимариб олди. Терлаб кетган бадани қичишар эди. Болалар ҳам кўйлаklarини ечишди; оёқлари тўпикларигача кўмирдан қорайган эди. Улар прессларга ту누ка келтириб, тайёр бўлган солдат қозончаларини омборга ташир, ўчоқларга кўмир етказиб берардилар. Булардан атиги иккитаси шим кийган, қолганлари иштончанг эди.

Саме деворда осиглик турган соатга қаради: энди бирдан чорак ўтибди. Иш қачон тугагини ўйлади. Қолган вақт ҳеч тугамайдигандек бўлиб кўринди. Йўниш станокларидан юмалоқ қириндилар отилиб чиқарди. Саме тушдан кейин иш тугагач, уйга қайтаман-ку, деб ейишга ҳеч нарса олмаганини эслади. Ҳозир унча оч эмаску-я, лекин кечаси қорни очиши мумкин. Шунини ўйлаб, пул аванс олмоқчи бўлди. Аммо шу заҳотиёқ бу фикридан қайтди. Онаси: «Эҳтиёт бўл, Саме болам, зинҳор қарз олма... Уй учун ой бошида ижара ҳақи тўламасак, бизни ҳайдашади», деб уни огоҳлантирган эди... Станокни бўшатди — яна битта қозонча тайёр. Сўнгра станокни бекорга юргизиб қўйиб, туалет хонасига кетди. Сув жўмраги олдида одам кўп эди, навбат кутиб турди. Цехга нисбатан бу ер анча салқин бўлгани учун болалар доим кўп бўларди. Лекин мастерлар тинч қўярмиди?.. Дам-бадам келиб, текшириб кетишади. Болалар тирақайлаб қочади, мастерлар қувлайди. Қўлга тушган бола даставвал калтак ейди, кейин штраф тўлайди.

Саме жўмракдан пишқириб тушаётган илиқ сувда юз-қўлини ювди, баданини хўллаб ишқалади, бир оз тетиклашгандай бўлди. Бошини яна хўллаб олмоқчи бўлганда ҳуштак товуши эшитилди... Болалар қочишди. Саме секилгина темирчилик ўчоқлари орасига бекинди. Бу ернинг ҳароратидан хўл бадани бирпасда қуп-қуруқ бўлди. Станок бошига келганида сочидан бошқа хўл ери қолмаганди. Бадани яна оловдек қизиб кетди.

Уста Жалол станокма-станок юриб, аванс пул олишни истаганларни ёзиб олаётган эди. «Керак эмас», — деди Саме, навбат унга келганида.

Кечаси соат иккида бир соат танаффус эълон қилинди. Саме кўмир омборига тушди. Омбор қоронғи ва зах, таги эса муздек совуқ эди. Саме катта кўмир бўлагини олиб, бошининг тагига қўйди, чарчаган гавдасини ерга бериб, бир зумда уйқуга кетди... Ҳуштак товушидан уй-

гонди. Қўл фонари тутган контралёрлар ухлаб ётган болаларни қидириб топиб, ишга ҳайдашаётган эди. Саме ўрнидан турди. Аъзойи бадани зирқираб оғримоқда эди. Жойига бориб турди.

Саменинг қаршисида, Фарҳод отадаи сал нарироқда, темирчи Шуайп, шогирди Донёл билан лаҳча чўғ бўлиб кетган темир бўлагини тобламоқда, улкан ҳамда оғир болғалар сандонга тушганда атрофга заррин учкунлар сачрамоқда эди. Донёл Самега орқасини ўгириб турганди. Унинг силлиқ қилиб таралган сочлари энг охириги мода бўйича тарашланган. Саменинг кўзи уста Шуайпга тушди. У элликларга кирган. Ҳар болға туширганида йўғон бўйин томири ирғиб чиқар ва терисини йиртиб юборадигандек туюларди.

Саме Донёлнинг бақувват қўлларига ҳасадланиб қаради, ўзиники билан солиштириб кўрди. Саменинг қўллари чиллак чўпидай ингичка...

Чамаси бир соатдан кейин Саме яна туалет хонасига бориб, юз-қўлини ювди, баданига сув югуртирди. Станогига қайта туриб, токарчилик асбоб-ускуналари жойлашган шкаф ойнасида ўзини кўрди: ниҳоятда озғин, елкаси тор, ўмров суяклари туртиб чиққан... Хиҷолат тортиди. Хаёлида ҳамма унга қараб тургандек бўлиб кўринди, бадтарроқ ўнғайсизланди. Аслида эса ҳеч гап йўқ эди, ҳар ким ўз иши билан банд. Фақатгина Фарҳод ота кўз қирини ўқтин-ўқтин Самега ташлаб кўярди. Саме «Фарҳод ота менинг озғин баданимга қараяпти» деб ўйларди. Ўмров суякларини кафти билан бекитиб станок томон югурди. Фикри-хаёлида атрофдагилар унинг озғин баданини бир-бирига кўрсатиб: «Ўлгидай озғин-да шу бола!» деяётгандек эди. Бу ҳис борган сари кучая борди. Худди шу вақт кўшни станокда ишлаётган Нури деган бола:

— Ҳў, Саме, ўлгидай озғинсан-да!— деди.

Саме қалтираб кетди.

— Озғин бўлсам сенга нима? Ўзинг-чи, арвоҳсан-ку?

— Ҳар ҳолда мен сендан этлироқман,— деди Нури курка хўроздек гердаийб.

Саме миқ этмади; унинг шаъни ер билан яксон қилинган эди.

Нури тайёр бўлган қозончани станокдан ола туриб:

— Қани, кел. ўлчашиб кўрамиз!— деди. Қўлини букиб, билак мушагини Самега кўрсатди. Нурининг қўли

Саменикидан йўғон эди. Йиғлаб юборишдан қўрққан Саме бир оғиз сўз айтмади: унга шундай алам қилган эдики...

Эгилиб, оёқ остида ўралашиб ётган шилта кўйлагини кўтарди, сўнг кетди, Нури эса, Ҳоди деган болага Самени кўрсатиб, қулогига нимадир пичирлаётган эди. Саменинг қулогига: «Худо ҳақи, айт-чи, скелетга ўхшамайдимиз?» деган товуш эшитилди. Саме бу гал ҳам индамади.

Уста Шуайп ўчоқ томон кетди. Шогирди Донёл болгани ерга қўйиб, кафтларига туфламоқда эди. Фарҳод ота эса, тайёр детални кўздан кечири туриб, кулимсираб ва гўё биров билан ҳазиллашаётгандек бошини чайқаб қўярди, Саме Нурини чалғитиб, мазақларидан қутулиш учун гоҳ темирчиларга, гоҳ Фарҳод отага қарарди... Бу ҳам бўлмагач, шипга қаради. Маховик қайишининг бир чети узилиб, шипдаги чириган тахталарга урилмоқда ва чанг кўтармоқда эди. Саме кўзи билан буни Нурига имо қилди. Нури унга қараб:

— Қўй, бу билан ишинг бўлмасин, менга қулоқ сол,— деди.

Улкан цех Саменинг боши узра гир айланаётгандек туюлди. Бўғиқ ҳаво янада оғирлашган, киши кўзини чуқурчасига қараб итараётгандек эди. Саме бошқа томонга ўгирилди. Аммо Нури қўлига канош олди:

— Қани, қўлингни келтир! Ўғил бола бўлсанг ке, ўлчашиб кўрамиз... Кимники йўғон экан...

Саме ортиқ чидаб туролмади, қайрилди ва ўзини тугулмай йиғлаб юборди.

— Мен озғинман, скелетман... Сен семизсан. Мен итман, сен — хўжайинсан. Мен етимчаман, мени, ҳамма уради, хафа қилади... Агар устага айтиб бермасам ҳар нима бўлай...

Нури бундай натижани кутмаган эди. Айниқса, Саменинг «устага айтиб бераман» деган сўзларидан қўрқди.

— Ия, Саме, сенга нима бўлди, мен ҳазиллашган эдим-ку...

Саме, ҳеч тўхтамай, хўнграб-хўнграб йиғлай бошлади. Нури унинг ёнига келди.

— Бўлди энди, Саме, жим бўл! Бу ҳазил-ку, ахир!

Вақт жуда ҳам секин ўтаётган эди. Туннинг иккинчи ярми бошланганда дармон қолмаганди. Елғиз болалар

эмас, ҳатто мастерлар билан ёши катта ишчилар ҳам терга ботиб, қаттиқ чарчаган эдилар.

Шипдан Саменинг бўйнига ўргумчак ини тушди. Қашинди. Маза қилиб шундай қашиндики... Бўйни қавариб кетди. Қўйлаги теккан сари қаварган жойи қизиган темир қўйгандек ачишаётган эди. Тупугини сурди, ердан чанг олиб, шилинган жойига сепди. Оғриқ анча пасайди. Худди шу пайт орқада қулоқни кар қилиб юборгудек чинқириқ эшитилди. Саме ҳам чопиб борди. Ун саккизинчи станокда ишловчи Ҳайдар деган бола йиқилиб тушиб, бошини ёрибди. Ҳайдар тирқираб қон оқаётган жойини қўли билан беркитиб, атрофига тўпланган ишчиларга: «Нега ҳамманг тўпландинг? Мастерлар келиб қолса, ҳаммага штраф ёзади!» деб бақираётган эди. Лекин ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмасди. Бир оздан сўнг бош мастер келди. Даставвал ишчиларга ўдағайлади:

— Тарқалинг, итвачалар! Сизларга баҳона бўлса бас! Қани жой-жойингга бор!

Ҳайдар йиғлаб юборди. Бу йиғи оғриқдан эмас — тўғри, оғриқ ҳам бор эди,— мастернинг калтаклаб, штраф ёзишидан қўрққанидан эди.

Бош мастер, қўлини белига тираб, қўшни станокда ишлаётган Жалолиддин деган боладан сўради:

— Бу эшак қандай қилиб бошини ёриб олди?

— Жалолиддин дудуқ эди:

— У-у-ухлаб қолди, йи-йи-қилиб т-т-тушди, б-боши б-билан...

Бош мастер Ҳайдарнинг елкасидан туртди.

— Эшак ўғли, эшаклар! Зиёфатга келдик деб ўйлай-сизларми? Қани, қўлингни ол!

Ярани кўздан кечиргач, Ҳайдарни идорага бошлаб кетди.

Бош мастернинг хонаси цехнинг бир чеккасига жойлашган бўлиб, кенг ойналаридан цех бемалол кўрниниб турарди. Шунда кенг қанотли вентилятор салмоқланиб айланаётган эди... Бош мастер дори шкафидан оксиген пероксиди, пахта, бинт олди. Ярани ювиб под қўйди, сўнг бинт билан сиқиб боғлади. Қўрқиб кетган Ҳайдар гилг демади. Иш жойига қайтишида бош мастернинг штраф ёзмаганига севинди.

Кечаси соат икки яримда Саменинг тик туришга ҳам ҳоли қолмаган эди. Уйқусини қочириш учун икки-уч мар-

та бошини станокка урди, кўзини, қовоғини ерди, бармоғини тишлади. Лекин беҳуда эди. Цехнинг бензин ва керосин ҳиди аралаш бўғиқ ҳавосидан боши қаттиқ оғриётган эди. Станокка суянди, энди мудраб кетаётганида чўчиб тушди, ёнида пишиллаб айланаётган қайишга йиқила ёзди. «Битта-яримтаси кўрмадимиз?» деган хавотирда у ёқ-бу ёққа қаради.

Бутун цех — токарь ва фрезер станоклари, темирчилик ўчоқлари пресслардан тортиб, то Фарҳод ота, уста Шуайп билан шогирди Донёлгача, ҳатто электр чироқлари ҳам Самага ўхшаб чарчаган эди. Мастерларнинг ҳуштак товушлари ҳам эшитилмай қолганди. Саме яна станокка суянди, қайишнинг устига ағанаб тушиш мумкинлигини ўйлаб, қаддини ростлади, қип-қизил кўзлари билан цехга бошдан-оёқ қараб чиқди. Саме кўпчилик станокларнинг бекорга айланиб ётганини кўрди. У ҳам станогини бекорга юргизиб қўйиб, туалет хонага кетди.

Бош мастер Ҳайдарнинг ярасини боғлаб бўлгач, чароқни ўчирди, деразани очиб юборди. Уйқу босаётган эди. Увишган кўзларини уқалади, керишиб, эснаб олди. Сўнгра деразага яқинлашиб, тирсағи билан токчага суянди.

Ойдин кеча эди. Узоқдан патефон товуши келди. Атрофдаги ишчи маҳаллалари қоп-қоронғи. Бош мастер бунга эътибор бермади. Патефон товушига қулоқ солиб, хаёл сурди. Бир оздан сўнг чуқур нафас ола бошлади, кейин хуррак отишга тушди. Токчага таянган қўллари бўшашди, тиззаси букилди... Йиқилиб тушиб, боши токчага ёмон урилди. Дарров ирғиб туриб, эшик томон югурди, кучининг борича ҳуштак чалди. Шу пайт токарь станоклари билан прессларнинг кўпи бўшга айланиб ётганини кўрди. Тутақиб, яна ҳуштак чалмоқчи бўлди, лекин уста Жалолни эслаб, ремонт устахонаси томон кетди. Бош мастер устахона эшигини очиб, исканжага суянган ҳолда тикка турганча ухлаётган уста Жалолни кўрди. Ғазабдан лаби титраб, кўзи қисилган бош мастер ичкари кирди. Зарда билан уста Жалолни туртди. Уста Жалол кўзини очди. Бош мастер кекирдагини чўзиб, бақиринишга тушди:

— Баракалла сенга! Сени ухлагин деб ишчиларга бошлиқ қилиб қўйган эканмиз-да! сен шундай қилганингдан сўнг ишчилар нималарни қилмайди! Токарь станоклари, пресслар ўзидан-ўзи айланиб ётибди. Қило-

ваттлар сувдек оқяпти... Ишчилар тум-тарақай бўлган...
Виждонсиз дангасалар!

Иккови ҳам бир-бирига кин сақлаб юрганди. Узини анча тутиб олган уста Жалол:

— Кўп бидирлайверма!— деди.— Сен икки тийинлик ишни билан гаплашаётганинг йўқ, мен...

— Ким бўлишингдан қатъи назар, бу мансабга номусли одам керак.

Уста Жалол қизариб-бўзариб кетди. Кўпдан бери йиғиб юрган аламларини айтмоқчи эди.

— Оғзингга қараб гапир! Бу мансабга номусли одам керакми? Ҳали биз беномус бўлдикми?

Нафрат билан бир-бирига тикилишди.

— Сизлар бу ерда болаларни жабрлайсизлар,— дэвом этди уста Жалол,— иш соати ҳақида қонун бўлишига қарамай, бечораларни ўн саккиз соатлаб ишлатасиз.

— Бу сендан сўралмайди. Сен ўз вазифангга қара, бошқа нарсага тумшуғингни суқма!

— Яхши... Модомки мендан сўралмас экан, ҳали нима қилишимни биламан... Эртага тегишли жойга бориб айтмасам, худо урсин.

Ғазаб ичида иккови икки томонга кетди. Уста Жалол цехга борди. Ҳақиқатан ҳам кўпчилик пресс ва станоклар бекорга айланиб ётган, темирчилик ўчоғи сўна бошлаган эди. Уста Жалол ўчоқлар ўртасида ухлаб ётган икки болани тегиб уйғотди. Болалар тура солиб, қочишди. Кейин туалет хонасига ўтди. Биринчи кабина эшигини оёғи билан итарди. Ичкаридан боланинг йўталган товуши эшитилди.

— Қани, чиқ! Чиқ!— сўкиниб бақирди Жалол. Жўмрак бошида ҳам бир гала бола тўпланганди. Уста Жалолни кўра солиб, улар ҳам қочишди...

Уста Жалол иккинчи, учинчи кабиналарни ҳам текшириб ўтиб, тўртинчисига келди. Буни ҳам тегиб очмоқчи бўлди. Ҳеч ким товуш бермади. Тўхтади. Эшикни яна тепди — овоз йўқ. Тепароқдаги юмалоқ тешикдан қаради. Ичкари қоп-қоронғи. Синчиклаб қараган эди, ерда қора бир нарса кўрди. Болага ўхшатди. «Улиб-нетиб қолган бўлмасин тағин!» деган хаёлда эшикни итарди. Эшик суқилиб кириш мумкин бўладиган даражада қия очилди; Жалол ўзини ичкарига олди. Қўл фонари билан

ёритди... Ётган ҳақиқатан ҳам бола экан. Бола юз-қўлини ерга бериб ухлаётган эди. Уста Жалол ирганиб, бошини эгди. Боланинг юзини ўзига қаратди: бу ўнинчи пресс ишчиси Саме эди. Елкасидан ушлаб, туртди. Бола слякиниб тушди. Яна туртди, яна, яна... Уста Жалол туртган сари бола тўлғанар, инграр, алаҳлар, лекин кўзини очмас эди. Уста Жалол фонарни ўчириб, орқа чўнтагига солди. Болани тоза жойидан ушлаб турғизди. Ўзига келган Саме уста Жалолни кўриб кўрқиб кетди, йиелашга тушди.

— Худо ҳаққи, мастер, айб менда эмас...

— Учир овозингни, жим... қара, уст-бошинг ифлос бўлибди... Жим бўл деяпман сенга!.. Биров сўраса, йиқилиб тушдим, де... Бор станогинга...

Саме кўз ёшларини артиб, жойига кетди.

Ярим соат ичида уста Жалол фабриканинг ётиб ухлашга ярайдиган тешик-кавакларини айланиб чиқди. Ухлаб ётганларни уйғотиб, ишга ҳайдади, аммо ҳеч кимга штраф ёзмади.

Соат ўн минут кам уч эди. Прессда ишлаётган Нури уста Жалолни чақирди:

— Станогимга қараб бер, бир нарса бўлганга ўхшайди... Ҳеч кесмаяпти!

Бош мастер контора эшиги олдида қўл қовуштириб турган эди.

Жалол Нурининг станогини тўхтатди. Станокни кўриб чиққунча, Нури тирақайлаб қочди. Қўшни станокдаги Саме мастернинг тузоққа илинганидан кулаётган эди. Ваҳоланки уста Жалолни алдаш осон эмас эди. У, Нурининг асл мақсадини сезган эди, лекин ўзига «Қўй, майли... Шўрияг қурғурлар бир чимдим ухлаб олишсин... Улгани келишмаган-ку ахир...» деб қўйган эди.

Саҳарга яқин цехдаги бўғиқ ва дим ҳаво янада оғирлашди. Ишчилар зайтун ёғига ботириб олинганга ўхшарди. Фрезеръ станокларининг ости қириндиларга тўла эди.

Фабрика хўжайини барвақт келди. У, паст бўйли, лекин бичими ғоят чиройли киши эди. Кабинетга киргач, даставвал бош мастер билан узоқ гаплашди, сўнгра уста Жалолни чақиртирди. Хўжайин бош мастернинг шикоятидан оғиз очмади. Лекин уста Жалол чиқаётганда унга кўк конверт узатди.

— Кечаси билан ухламай чиқдингиз.— Уста хурсанд бўлиб конвертни олди.

— Бош мастер билан ярашинг, хўпми?— деди хўжайин.

Конверт ичида йигирма беш лира бор эди.

БОЛАЛАР ВА КАТТАЛАР

Кўр аёл сариқ рангли данғиллама иморатнинг эшиги олдида ашула айтгандай қилиб, хайр сўрарди. Унинг ёнгинасидаги тротуарда шўрлаб, ёғи чиқиб кетган дўппи кийган олти яшар ўғли, Бўғозичи, Енижа ва Бафра Мадан папиросларининг гильзаларини териб ўйнарди. У асфальтга катта доира чизар, ичига ранги ўчиб кетган гильзаларни териб, ўн беш қадам нарига борарди-да, уларни доирадан уриб чиқазиб юборарди. У қизиқиб ўйнар, сўкинар, ўзича шодланиб куларди.

Бир уришдаёқ доирадан ҳамма ерга суртила бериб, рангларини йўқотган гильзаларнинг қоғозларини чиқариб юборгудай бўлса, шодлигидан юзлари, ингичка бурни терлаб кетарди.

Шу вақт сариқ уйнинг эшиги очилди. Сочлари силлиқ таралган, тоза кийинган бола учта гилдиракли қизил велосипеднинг рулини ушлаганича уйдан кўчага ҳайдаб чиқди. Оёғидаги ботинкаси эса ялтираб турарди. У ҳам бояги кўчада ўйнаётган бола билан тенг бўлиб олти ёшларда эди. У велосипедини асфальт йўлкага чиқарди-да қашшоқ болани ҳайратда қолдириб машинасига ўтирди. Қашшоқ бола сопол парчасини қўлида тутганича, қизганмасдан тикилиб унга қаради. Бечора бола ҳайрон бўлиб қолди. Унинг машинани уста бир шофердай юргиза билишига чинакам ҳайрон эди. Бойвачча бола велосипеддан ҳам, ботинкадан ҳам, уйидаги «кийимингни ифлос қилма, ёмон сўзларни айтма, лойдан юрма...» деб жовраб айтилган сўзлардан ҳам жуда зериккан эди.

Қашшоқ боланинг сопол парчасини отиб ўйнаш, санъатидан бошқа кўрсатадиган ҳеч балоси йўқ эди. У ерга катта бир доира чизди. Унинг ўртасига гильзаларни қўйиб, ўн беш қадам узоқлашди ва мўлжаллаб туриб сопол парчасини отди.

— Ана қара!

Сопол қоғоз устини ялаб ўтди.

— Уҳ!— деб юборди бойвачча.

Униси илжайиб кўйди. Сопалакни олди-да, яна қайтариб отди. Сопалак эса қоғоз устидангина ялаб ўтиб, бойваччани яна «уҳ» дейишга мажбур қилди.

— Туфу! Нима қилдинг! Ахир, ҳар гал бошлаб қойил қилардим.

Бойвачча велосипеддан тушди-да, унинг олдига бориб сўради:

— Нуқул бир галда уриб чиқарармидинг?

— Албатта, биттада... Бу гильзаларнинг ҳаммасини ютиб олганман. Мана булар «клуб» — беш ғуруш, булар мана «Енижа» — ўн ғуруш, «Буғозичи» — йигирма ғурушдан.

— Биттасини бер, кўрайинчи?

Бойвачча қоғозларни олиб, диққат билан қараб чиққанидан кейин, қайтариб берар экан:

— Буларни кимдан ютдинг?— деб сўради.

— Менми? Мусодан-да. Сан Мусони билмассан? Бизнинг маҳалламизда туради, аравакашнинг ўғли. Уларнинг бирталай жўжалари бор. Кучуклари ҳам туғди. Оқ, қора — ҳар хил кучукчалар. Менинг соққаларим ҳам бор, бир халта. Биз Мусо билан варрак ясадик, учирдик. У шундай варилладики, асти қўявер. Сенинг пирпирагинг борми?

Бойвачча жавоб берди:

— Йўқ. Ойим олиб бермайди. Сенки-чи, борми?

— Бор, иккита. Биттасини Мусо, яна биттасини ойим олиб берган. Ойим менга резинка қўғирчоқ ҳам олиб беради!

— Анови тиланчи хотин сенинг ойингми?

— Ҳа, ойим.

— Отаи борми?

— Йўқ.

— Нимага?

— Қаёқдан биламан?

— Ойинг пул топадими?

— Ҳа.

— Сизга ким қассобдан гўшт олиб келади? Ошхонада овқатингизни ким пиширади?

— Вой!.. Гапини! Бизникида ошхона нима қилсин? Бизникида овқат пиширилмайди?!

— Қоғозларингги менга бирпасга бермайсанми, ўй-
нардим.

— Бераман-ку... Сен бўлсанг унингга миндирасанми?

— Нимага?

— Ана унга.

Бойвачча

— Велосипедгами?— деб сўради.

— Ҳа, ўшанга...

— Мина қол...

Қашшоқ бола ўша заҳоти қоғоз билан сопалак парча-
сини берди.

Бойвачча:

— Эртага келасанми?— деб сўраб қолди,— бобомдан
гильзаларни сўраб обораман. ўйнаймиз... А? Келасанми?

— Ойим шу ерда тиламчилик қилса келаман...

Бойвачча асфальтга доира чизаркан, қашшоқ бола
велосипед олдига келди. У ҳаяжонланганидан қал-
тираб титрарди. Ялтироқ рул, гилдираклар... У шун-
дай катта бахтга эришганига ишона олмас эди. Атрофни
яхшилаб кўздан кечиргандан кейин, қўлини рулга чўзди,
биноқ тегнишга ботина олмади. Яна атрофига назар таш-
лади-да, дарров рулини маҳкам ушлаб севинчдан жил-
майганича онасига қаради. Ҳамма нарса аввалгидай,
ҳамма ўз иши билан шуғулланаётгандай. У педалга оёқ
қўйди-да, кейин эгарга ўтириб олиб, титроқ товуш билан
қичқирди:

— Ойи, ҳай ойи! Битта қаранг, қаранг-чи менга!

Онаси товуш келаётган томонга қараб бошини ўгирди,
худди шу пайтда иккинчи қаватнинг деразасидан бирэв
бақирди:

— Ташла уни, ташла дейман. Кўр бўлгур Ойнур,
қаёққа йўқолдинг? Чоп тезроқ! Бола аллақанақа ифлос
нарсани ўйнапти!

Данғиллама ўйнинг эшиги тарақлаб очилиб, сочи ма-
шинада тақир қирқилган ўн уч ёшлардаги чўри қиз кўчага
отилиб чиқди. У қашшоқ болани велосипеддан итариб
йиқитди-да, кейин бойваччага қараб чопди, унинг
қўлидагиларини тортиб олиб, улоқтирди. Сопалак иккига
бўлиниб, қоғозлар чочилиб кетди. Буларнинг ҳаммаси кўз
очиб юмгунча бўлиб ўтди. Чўри қиз ва велосипедли
бола уйга кириб кетишди, эшик ҳам қирсиллаб ёпчлди.

Қашшоқ бола эса, асфальтга ағанаб ётганича ҳўнграб,

аччиқ-аччиқ йиғлади. Кейин ўрнидан турди. Унинг оёқлари чиллайдай нозик ва кир бўлиб иштонининг увадалари очилиб шалвираб турарди. Тош кўчага ташланган қоғозларнинг олдига борди. Сопалагининг синганини кўриб, чўри қизни сўкди-да, онасининг олдига келди:

— Мени урди.

Онаси елкасини қисиб:

— Бўлди, жим! Ахир оёқ-қўлинг бутун-ку! Йиғлаётганингни эшитиб қолишса, бу ердан бизни ҳайдаб юборишади... Жим!— деди.

Бола бурнини қўлининг орқаси билан артди-да, бошқа сопол топиб, асфальтга янги доира чизди, қоғозларни терди. Ун беш қадам нари бориб, мўлжалга тўғрилаб яна сополини отди...

Ю К М А Ш И Н А С И Д А

Ун олти киши сиғадиган юк машинасида биз йигирма беш киши тиқилишиб зўрға ўтирар эдик. Сон-саноқсиз қирлар, ўйдим-чуқур жойлар ва тик кесиб ўтган муюлишлардан қанчадан-қанчасини босиб ўтган эски машина зўрға юриб борарди. Винтлари ҳам, филдираклари ҳам, ҳаммаси бўғиқ товуш билан хириллар, занг босган жойлари ғичирлар, радиаторида эса биқир-биқир сув қайнарди.

Дўл аралаш қаттиқ ёғган ёмғирдан кейин жазирама қизил тупроқли Чукурува¹ ерларини шу қадар қиздирар эдики, йўл ёқалаб ўсиб ётган пастак буталар, гиёҳлар, чап томонимиздан эринчоқлик билан оқиб ётган азим дарё, мовий осмонда парвоз қилиб учиб юрган узун қанотли қушлар ҳам — ҳаммаси, гўё толиққандек кўринарди.

Ўртадаги креслога ўтирган тепакал комиссионер билан мендан бошқа машинада ўтирганлардан ҳеч кимнинг бўйнида галстуги йўқ эди. Йўловчилардан бир қисми камбағал деҳқонлар, ва учдан бирга ё шерикликка ишловчи қишлоқ халқи бўлиб, кетмон даста ва бел сотиб олиб келиш учун вилоятга кетаётган эдилар.

¹ Чукурува — Туркиянинг жанубидаги водий; мамлакатнинг пахта экадиган асосий райони.

Тепакал комиссионер тамаки ҳиди билан қўй пишлоғи анқиган оғир ҳавода бир лаҳза ҳам тинмай сайраб келарди. Комиссионер бақувват тишлари билан ёнғоқ чақиб келар ва нуқул тиржайиб кулар эди. Бир оздан кейин олдинги курсида ўтирган ёш деҳқон қизга тегиша бошлади:

— Менга қиз бўласанми, айт-чи? Агар менга қиз бўлсанг, янги кўйлақлар тикдириб бераман, чиройли тўғноғичлар сотиб олиб бераман, киноларга олиб тушаман...

Ун-ўн бир яшар кичкина қиз қулоқларига қизил тош кўзли оддий исирға тақиб олган эди. У дастлаб гунча каби кичик лабларида одоб билан кулиб қўйди, кейин бирдан жиддий тус олди.

— Айт-чи, менга қиз бўласанми? — деб сўради ҳамон тиниб-тинчимаган комиссионер.— Агар менга қиз бўлсанг, сени, уйимга олиб бораман. Менинг жуда катта уй-жойим бор, яна сен қатори қизим ҳам бор. Аргимчоқдан сакрайсизлар, беш тош ўйнайсизлар, ҳайинчақ учасизлар...

Қиз билан ёнма-ён ўтирган қорачадан келган озғин бир йигит:

— Бекорга жағингизни оғритмасангиз ҳам бўлади, афандим,— деди.— Қишлоқ жой, ўзингизга маълум... Шаҳарнинг нонига буларнинг қорни тўймайди. Чучмал суви ҳам буларга тўғри келмайди. Улар шунга ўрганишиб кетган... Наҳотки билмасангиз!..

— Сен ўзинг қаердансан? — деб сўради унинг ёнидаги курсида ўтирган кекса деҳқон ҳалиги йигитдан. — Ёки шаҳардан чиққан қоролларданмисан?

— Йўқ, мен ҳам қишлоқданман...

— Агар ўзинг ҳам деҳқон бўлсанг, нега энди «улар шунга ўрганишиб кетган» дейсан? Ўзинг-чи, ёки ўзинг ўрганмаганмисан?

— Мен ҳам шунга ўрганганман.. Шунчаки, гап келгани учун гапирдим-да...

— Яхши нарса нималигини бизлар ҳам биламиз,— деди жаҳлди чиққан ҳалиги кекса деҳқон, яна сўзида давом этиб. — Улар бизнинг қўлимизга тушиб кўрсинчи! Шундай экан, яхши сув турганда, сассиқ сувни эшак ҳам ичмайди... Эҳ, ўғлим, ўғлим...

— Бу қизча сенинг синглингми? — деб сўради комиссионер.

-- Йўқ, деб жавоб берди йигит,— сингдим эмас, қўшнимизнинг қизи...

— Қаерга боряпсизлар?

— Шаҳарга, мана бу ёнимдаги аёл қизчанинг онаси бўлади..

Машинада қулоқларига қизил кўзли исирга таққан қизчадан бўлак биронта ҳам аёл йўқ эди. Мен ўгирилиб улар томонга қарадим. Ҳалиги йигитнинг ёнида ҳам ҳеч ким йўқ, фақатгина бир уюм эски-туски увада ётарди.

— Ахир қани у аёл? — деди комиссионер ҳайрон бўлиб. — Ёнингда ҳеч ким йўқ-ку...

Деҳқон йигит жавоб қайтармади. Ҳалиги эски-туски секин қимирлаб қўйди. Жанда ичидан териси суякка ёпишган кампирнинг оқарган сочлари, терлаган юзига ёпишган бош кўринди. Унинг боши курсида, танаси эса сирилиб пастга тушиб кетган эди. Қиртайиб ичига чўкиб кетган кўзларининг теварагини кўкимтил бир доира қоплаган эди. Аёлнинг ранги-рўйи сап-сарик, чакак суякларни туртиб чиққан, бурни узун юзларини ажин босган эди.

— Бу хотинга нима бўлди? — деб секингина сўради комиссионер.

— Сил,— деди деҳқон йигит.— Ўтган куни суратини олдириш учун олиб борган эдим. Мана бугун шаҳарга олиб боряпман Ҳар нарса қилган бўлсам ҳам уринишим бефойда: ҳеч қандай умид йўқ. Дори ёзиб беришган эди, бироқ уни олиш учун пул керак, бекорга олиб бўладими? Силлар касалхонасига бор дедилар. Кейин шифохонага бордик, борсак, ҳали ариза ёзиб кел, ҳали справка хўрсат дейди... Хуллас, қуруқ оворагарчилик!.. Бор кел, бор кел...

У ҳалиги увадалар билан аёлнинг юзини ёпиб қўйди.

— Эри ўтган йили худди шу кезларда оламдан ўтган эди... Олло таолонинг ўзидан бошқа буларнинг ҳеч кими йўқ. Агар мен ҳам қарамасам...

-- Онаси бечора тугабди,— деди комиссионер.

Сўнгра энгашиб йигитнинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Йигит елкасини қисиб қўйди:

-- Менга-ку, барибир, афандим... ўзи нима дер экан, онаси нима дер экан... Агар хўп дейишса...

Комиссионер қўлини қизчанинг кифтига қўйиб:

— Менга қара, қизим, сенинг отинг нима?— деб сўради.

— Селви...

— Қани айт-чи, Селви, менга қиз бўласанми? Онангининг ҳолини кўриб турибсан, бугун бор бўлса, эртага йўқ... Сенинг бахтингга, худо ўз паноҳида асраб соғлик берсин... Мен сенга чиройли кўйлақлар тиктириб бераман, сочларингга тўғноғичлар сотиб олиб бераман... Ёлғиз қолиб хор-зор бўлганингдан кўра, шундай қилганинг яхши эмасми?

Қизча кичкинагина ғунча лаблари билан кулиб, ҳаммасига қулоқ солиб ўтирди, кейин бирдан яна жиддий тус олди.

— Сен унга айтиб кўр,— деди комиссионер деҳқон йигитга,— сен унга яхшилаб тушунтир, ўйлаб кўрсин... Онаси бугун бор бўлса, эртага йўқ... Қиз қўлдан-қўлга ўтиб, ёмон йўлга кириб кетади... Менинг бўлса... таниш-билишларим кўп, ҳаммаси ҳам катта, обрў-эътиборли кишилар... Бири судья, бири доктор, бири инженер... Мен уни бирон яхши ерга ишга киргизиб қўяман, егани олдида, емагани кетида — росмана хоним бўлади...

— Азбаройи худо, афандим, сиз ўзларига айтинг, ихтиёр ўзларида... Онаси бўлса бугун, бугун бўлмаса, эрта-индин ўлади... Қиз сиз билан кетса, ҳар қалай ишлаб пул топади... Сен нима дейсан, Селви? Ёки афанди билан бирга кетасанми?

Қизча жавоб қайтармади. Бошини қуйи эгиб, қошларини чимириб олди.

Комиссионер ишга жиддий киришди:

— Қизчанинг онасидан сўра, онасидан!..

Йигит эскиларни нари-бери титиб:

— Ҳой, Шарифа, афандининг нима деётганини эшитяпсанми? Агар Селвини менга берсанглар, кўп савоб иш қиламан, яхши ерга ишга киргизиб қўяман, деяпти. Шунга нима дейсиз? Чунки сиз бугун бор бўлсангиз, эртага йўқсиз...

Бир уюм эски тагида нимадир сесканиб тушди ва қимирлаб қўйди. Кейин эски уюм ичидан ҳалиги бош кўринди. Қиртайиб, косаси чиқиб кетган қора кўзлари узоқ вақт Селвига тикилиб турди ва бирдан эски супра каби буришиб-тиришиб қолган юзларига икки томчи ёш юмалаб тушди.

— Нима дейсиз? — деди яна йигит. — Сиз шунга розилик берасизми? — У энгашиб қулогини Селвининг онасига тутди, кейин қаддини кўтарди.

— Нима деб жавоб берди, — деб сўради комиссионер.

— Нима ҳам дерди, бечора хотин? Бериб юбора қол, дейди-да...

У яна увадалар билан хотиннинг юзини ёпиб қўйди.

* * *

Мадори қуриган кишидек зўрға бораётган машина, шаҳар кўчаларидан айланиб ўтиб, киракаш машиналар турадиган жойга келиб тўхтади. Ҳаммамизни чанг босиб, жуда ҳориб-чарчаган эдик. Селвининг ёнида ўтирган ҳалиги йигит унинг онасини машинадан кичкинагина ёш болани кўтаргандек кўтариб олди. Селви ҳам уларнинг ёнида турарди. Онасининг қизига берган розилигидан мамнун бўлган комиссионер Селвининг олдига келиб, унинг билагидан тутди. Сўнг чўнтагидан ўн лира пул чиқариб ҳалиги йигитга узатди. Йигит пулни олмоқчи бўлиб энди кўл чўзувди, Селви комиссионернинг қўлидан юлқиб чиқиб, онасига томон югурди. Юмалоқ гавдали комиссионер унинг кетидан юрди. У қизчанинг олдига келиши билан, қизча айланиб онасининг бошқа томонига ўтиб олди. Йигит нима қилишини билмай қолди. У қўлидаги ўн лира пулни ғижимлаб, дам комиссионерга, дам қизчага боқар эди.

Комиссионер яна қизчанинг билагидан тутди ва жаҳл билан силтади:

— Онанг сени менга бергандан кейин, бу нима қилигинг!.. Сени қара-я...

Қизча яна унинг қўлидан чиқиб қочди.

— Бормайман! — деб қичқирди қиз. — Бормайман, бормайман дедим, бормайман!

— Нимага бормайсан?

— Бормайман!

— Мен сенга янги кўйлақлар, сочларингга тўғноғилар сотиб олиб бераман!..

..... ?

Қизча чурқ этмади.

— Турмушинг яхши бўлади, ўзинг уй бекаси бўласан!

Қизча чурқ этмади.

Комиссионер йигитга ўғирилди:

— Сен сўра-чи, нимага боргиси келмаяпти экан?..

Йигит қизчага бир-икки оғиз гапирди. Қизча ҳам унга нималарнидир айтди.

— Манг, оғо, берган пулингизни олинг энди,— деди йигит.— Пул — ишласа топиладиган нарса... Ўзим ишлаб, ўзим пул топаман, деяпти. Шундай қилармиш...

— Хўш, нимага энди бормас экан? Онаси бўлса, барибир, бугун бўлмаса, эртага ўлади...

— Билмадим, қизча шундай деяпти...

— Нима учун энди бормаيمان дейди?

— Меҳри тошдан эмас-ку, ахир, афандим... Агар мен кетсам, онамга ким сув беради. Қасалига ким қарайди. Онам бечора қуртлаб кетади, деяпти.

Комиссионер қизчага нафрат билан қаради. Кейин йигитнинг қўлидаги ўн лира пулини олиб, ҳамёнига солиб қўйди.

— Хаҳ, ифлос!.. Булар яхшилиқни биладилми!..

Ичи тўла портфелини қўлтиқлаган, уст-боши чанг бу бесўнақай одам парироқ кетгандан кейин, бир деҳқон шундай деди:

— Албатта биламиз, нега билмас эканмиз сенинг қилган яхшилигингни... Ўн лира пул берасан-у, онадан болани жудо қиласан, кейин уни жанобларга олиб бориб тортиқ қиласан, сўнг улар хоҳлаганларини қиладилар... Балли, қизим Селви!

Селвининг исирғасидаги қизил тош чарақлаб чиқиб турган қуёш шуъласида табассум қилиб тургандай порлар эди...

ЕРИҚ ҚОЯ

Ҳар кунгидек балиқчилар бу оқшом ҳам балиқ овлашга чиқмоқчи эдилар.

Жимжит, тинч ва ёқимли бир куз кечаси... пўртаҳал рангли ва пўртаҳол ҳидли бир оқшом... кўм-кўк поёнсиз денгиз буғдойи ўрилган теп-текис далага ўхшаб тебранмасдан чўзилиб ётгандай кўринарди.

Осмон билан ёпишгандай аранг кўринган Тўрис тоғларининг чўққилари кул ранг нозик пардага ўралган кўрфазни ўраб олган. Кун чиқиш томонни тўсиб турган қуюқ кўкиш товланган ёриқ қоя, ҳар кундагидек сирли, кўрқинчли ва даҳшатли бўлиб кўринарди. Балиқчилар кундагидек бу кеча ҳам овга чиқмоқчилар. Тагин кўз илғамас узоқларга борадилар, кўрфазнинг нариги қирғоғига, Қоратош ва Пўрўзгача борадилар. Денгизга чиқиб балиқ овлаш йигирма тўрт соат, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ давом этар...

Портда борди-келди кўп. Ҳаёт қайнайди... Кўчанинг икки тарафидаги барглари зумраддек ям-яшил, нозик пўстлоғлик дўмбоғ палма дарахтларининг остида тоза ва силлиқ чорхона дастурхонлар ёзилган, теварагида қамишдан ясалган енгил стуллар терилган қиморхонада радио атрофга шўх куйлар тарқатаётир... Юриб турган, келиб-кетаётган одамлар сон-саноқсиз. Балиқ бу қайнаган одамларга яхши ва севиб ейиладиган овқат, овзидан мазаси кетмайдиган бебаҳо газак... аммо балиқчиларгачи... Ботқоқлар ичида тахта, тунука ва қамишдан қўққайтириб қўйилган кулбаларидан узоқлашган, енг ва почалари шимарилган, кир, жулдур кийимлик ёш йигитлар

тўрлари елкаларида, қармоқларини олиб денгиз қирғоғига келишди, қирғоқда балиқчи қайиқлари уларни кутмоқда эди... Ҳар қайиққа уч-тўрт киши ўтириб қирғоқдан узоқлашдилар. Секин-секин кеч кириб, атрофни қоронғилик босмоқда, осмон билан денгизни айириш қийин, бир-бирига ёпишиб, аралашиб кетгандай.

Худди осмоннинг узоқлиги, денгизнинг чуқурлиги қучоқлашиб қайнашгандай... у ер-бу ердан йилтираб кўринган юлдузлар кўкларда порлайдими ва ёхуд турли жойлардан кўринган ёруғ нуқталар кўп узоқлардаги қайиқларнинг чироқларими, бу ҳикматни бир-бировидан айириш қийин. Аммо қирғоқдаги қиморхоналарнинг ва порт кўчаларининг электр чироқлари чарақлаб ёрқин нур сочади...

Телеграф симларига ўтқазилган лампочкалар узоқдан симга қўнган нур қушлар сингарни тебраниб, ўйнашиб тургандай эди. Қайиқлар сувни шовиллатиб ёра-ёра борган сари узоқлашмоқда эдилар. Сувнинг шалоплаши, тун ва денгиз товушлари... бу ҳеч ўзгармайдиган ва кишини сескантирадиган товушлар: гўё қоронғи тун билан денгиз қалбининг уриши эди. Ҳар қайиқнинг ичида бир фонарь ёнар эди. Бу фонарлар балиқчиларнинг юзларидаги жиддий чизиқларини, мускулларини, бўртиб чиққан кучли томирларини, темирчи кўрасининг олдида тургандай қизғиш қилиб кўрсатарди. Кўп ўтмай фонарлар, қайиқлар, эшакларнинг сувларга урилиб чиқарган товушлари — ҳамма нарса кўздан узоқлашиб ўртани жимжитлик босди, барчаси қоронғи тун ва денгизнинг сирли қўйнига кириб йўқолди. Улар ҳозир нималар тўғрисида ўйлаб, нималарни сезиб тургандирлар?.. Кутилмаган бир воқиянинг ҳаяжони тўғрисидами? Йўқ! Улар ҳеч бир нарса тўғрисида ўйламайдилар. Оддий, шуурсиз машинанинг чархлари сингари фақатгина қўллари ишлаётир.

...Портда ҳаёт қайнар эмиш... Кўчанинг четида қад кўтарган барглари кўм-кўк, пўстлоқлари нозик, сўлим палма дарахтларининг остидаги столлар устига катак дастурхонлар ёзилиб, атрофига қамиш стуллар терилган эмиш... келиб кетувчи, ўтирувчилар жуда кўп эмиш... Бу нарсалардан уларга нима унади?

Ҳозир улар бу ёруғ дунёдан қанчалик узоқда, ёлғиз ва бечоралар... Балиқ, ёруғлик оламида яшаб турган у одам-

ларга жуда лаззатли овқат, нафис бир газак эмиш... уларга нима? Балиқ у бечораларга нон ва қатиқ, болаларнинг ризқи, хотинларнинг кийимлари... Улар учун балиқ ҳаётдир, балиқ суратида кўринган ҳаётни денгиз аждарҳосининг оғзидан юлиб олишлари керак.

Балиқ ҳаёт ва ўлимдир... чунки у сеҳрли ва ёвуз. Ериқ қоядан кутилмаган бир пайтда қўзғаладиган пўртана қўз очиб-юмгунча кўрфазнинг остини устига ағдариб, алғоқ-далғоқ қилиб юборади. Денгизга ишониб бўлмайди, кетган келмайди, бу сувлар қанчалаб ота-боболарни, фарзандларни ютди, ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Кечаси тинч ўтди. Аммо саҳарга яқин, тонг оқариш пайтида кўзга кўринмайдиган бир чақмоқ билан тилсимланган, Ериқ қоя томондан даҳшатли бир пўртана бошланди. Бир ёнар тоғнинг лавалари ҳам бунақангги раҳмсизлик қилмас эди. Бутун борлиқ, тоғ-тош, шаҳар ва денгиз, ҳеч кўрилмаган бир иситма касалига йўлиққандай, ланати вабонинг навбати келгандай эди, дарахтлар томирлари билан қўпорилиб емирилаётир, томларнинг тунокалари шарақлаб учиб тушаётир.

Денгиз, ҳали у девона денгиз... қандай қутуриб кўпирган эди у кун!..

Тоғлар пойгага қўшилган асов отлар сингари қирғоққа ҳужум этгандай, қирғоқдаги йўлларни, биноларни, сувларни, ҳамма нарсани остин-устин қилган, тўфон, қиёмат, зилзила сўз бириктириб, қўлни-қўлга бериб бирга ҳаракат қилгандай эди. Дунёнинг бу қисми худди санчиққа йўлиққандай, инграб талпинар жон олиб, жон берар эди.

Пўртана ҳаммадан аввал, қамиш, тунока ва тахта кулбаларда ётган бечора кишиларни уйғотди. Улар телбалар сингари сочларини ва бетларини юлмоқда эдилар.

Табиатнинг бўкириб, ҳайқиришларига буларнинг нола ва фарёдлари қўшилган эди.

Аммо пўртананинг ҳайбатли ҳайқиришлари олдида булар қанчалик заиф, кучсиз ва ожиз эдилар!

Усти-боши йиртиқ, баданлари кўриниб турган хотинлар, сочлари тўзғиган ёш қизлар, уйқуси бузилган болалар ўз гаму ҳасратларини бир-бировларига айтиб юпаниш учун бир кулбага тўпланишган эдилар.

Кетган, аммо яна қайтиб келишлари гумон бўлган

эрларини, оталарини, биродарларини денгизнинг яна қайтиб бериши учун тангрига ялинар эдилар, йиғлаб-сиқтаб ўзларини ҳар тарафга урар, талпинар ва турли-турли ажойиб дуолар ўқир эдилар. Аммо ҳаммаларининг юрагини умидсизликнинг қизгин темир панжаси тўхтовсиз сиқиб эзмоқда эди.

Улар нимани умид билан кутар эдилар? Денгиз бундан аввал ҳам улардан кўпгина қурбонлар олган эди.

Улар ҳар кун ўзларининг ризқи-рўзларини бериб турган денгиздан марҳамат йўқлигини жуда яхши билар эдилар.

Пўртана беш соатча давом этди. Эрта билан кўрфаз яқинларидаги ва нариги қирғоқлардаги балиқчи қайиқларни излаш учун моторлик кема юборилди. Шу пайтда балиқчи кулбаларидаги одамлар ҳам шу ерга тўпланган эдилар. Қўлларида сут эмадиган болалари, ранги ўчган чит кўйлак кийган, қўлларига шиша билагузук таққан ёш хотинлар, кўзлари оғриқ, беллари букилган кекса кампирлар, оёқларига енгил похол сандал кийиб икки ўрим сочларини орқага ташлаган ёш қизлар, майда-чуйда ўғил болалар... ҳаммалари, кўзларини уфқларга тикиб, у ердан бир хаёл ахтарардилар, эрларининг, оталарининг, биродарларининг хаёлини!.. Бир-бировларининг елкаларига суяниб, тиззаларига бош қўйиб, сўз сўйламасдан, ўтирмасдан ҳаммалари бир ерга тўпланишиб кўзлари шишган, қошлари керилган маҳзун эдилар. Шу вақтгача уфқларда бир аломат кўринмади...

Ваҳоланки, улар, яна шу сувларнинг устидан ҳеч нарса бўлмагандек, қайиқларига балиқларни тўлдириб, димоғлари чоғ, одатдагидек ашула айтиб қайтишлари керак эди.

Балиқларни сотгандан кейин, пулларни киссаларига тўлдириб, қўлтиқлари ҳадялар билан тўппайган, қўлларида нонлари билан кулбаларига қайтишлари лозим эди. Ҳаммаларининг юзларида денгиз одамларига хос соғломлик аломатлари жилваланиб, баданларида тетиклик ва қувват сезилиши керак эди...

Уларнинг балиқ овидан мана шундай қайтишига ўрганиб қолганлари учун, бошқа турли бўлишини ўйлашни ҳатто хаёлларига сиғдиришни ҳам истамас эдилар. Аммо бу хаёлга осонлик билан ишона олмас, ҳам умид ва ҳам умидсизлик ичида талпинар эдилар.

Нега вақт тезгина ўта қолмайди. нима учун соатлар бунчалик секин юради. нимага улар ўз кутганларига тезроқ қовушмайдилар?

Ехуд бу кутиш қиёматгача давом этадими?..

Евуз денгиз, золим денгиз! У пўртанани кўпиртирган, шиширган, кўкларга кўтарган денгиз, ҳозир бутун қилмишларидан уялгандай ерга ястаниб ширин уйқуда мириқиб ухлаётган бир сув, уялиб афв сўрагандек, хушомад қилиб кичкина тўлқинчаларини юбориб қирғоқда кутган кишиларнинг яланг оёқларини ўпаётир...

Соатлар шу зайлда ўтиб кетмоқда. Яна кўкда пўртаҳол ранги, ҳавода пўртаҳол ҳидлари... Уфқларда Турис тоғларининг аранг кўринаётган тепалари. Ериқ қоя тоғни ўз сирли жимжитлиги билан кун чиқар томондан тўсиб турмоқда. Портда балиқни севадиган хўрандалар ҳеч нарса бўлмагандек бемалол кезмоқдалар!

Бир юқорига, бир пастга паришон шошилиб югурган бир ҳовуч кишилар, кенг чолвор кийиб, белига юнг белбоғ боғлаган балиқчиларнинг оқсоқолидан ўз кишилари тўғрисида дарак сўрайдилар. У ҳам мубҳам жавоблар беради.

Қирғоқда кутувчилар, гам-аламдан маъносизлашган, йиғидан қуриб хиралашган кўзларини тикиб, кўнгилларидаги хаёлни сабрсизланиб уфқлардан ахтара эдилар.

Шу пайтда узоқлардан бир қора кўринди. Ахтаришга кетган моторли кема қайтиб келар эди. Ажабо, улар балиқчиларга йўлиқиб, уларни қутқардимикин? Денгиз, ютганларини қайтиб бердимикин, келаётган кемада ўз кутганлари бормикин?

Бу алвасти хаёл уйқусидан уйғониб, улар ўз севгилларига яна қайтиб етиша олармикинлар?..

Ҳаммасининг юраги ҳаяжон билан тўлқинланиб тинмай урмоқда. Узоқдан кўринган қора ҳеч жойидан силжимагандек, бир ерда тургандай кўринарди.

Оҳ, у яқинроқ келса кошки, улар, сабрсизланганларидан ўзларини денгизга ташлаб, югургилаб ўша кўринган қорага бормоқ истайдилар. Кўп ўтмай моторли кема секин-секин қирғоққа яқинлашди.

Хотинлар ўтли фарёллар билан кемага ёпирилдилар.

Кемадан фақатгина бир одам чиқди, юзлари сап-са-

риқ, ҳамма жойи ивиган, қимирлашга мажоли йўқ. У аланглаган кўзлари билан бир нарса кўрмагани ҳолда серрайиб атрофига қарар эди. Кутувчилардан бир хотин «Исмоил!» деб эрининг устига ўзини ташлади. Шу ерга йиғилган ҳамма хотинлар унга тишларини гижирлатиб хўмрайганча қараб қолдилар.

Исмоил энг олдинда, дор ипи узилиб осилмоқдан қутулган бир маҳкум сингари гаранг бўлиб, тартибсиз қадам ташлар, ҳўл оёғи асфальт йўлда парча-парча из қолдирарди.

Орқасидан бораётган хотини ора-сира эгилиб ерларни ўпар эди. Орқада мотом тутган кишилар, бир денгизга бир Ёриқ қояга қарай-қарай охирда тақдирга тан бергандай, бўйин эгиб уларнинг орқаларидан эргашиб келмоқда эдилар.

* * *

Ҳавода ширин бир пўртаҳол ҳиди бор эди... Денгиз жимжит, тинчиган... табиат роҳатланиб тин олар эди. Дунё қандай чиройли! Шу пайтда балиқчиларнинг оқсоқоли балиқ келмагани учун шикоят қилган қиморхона хўжайинига жавоб қайтариб, «Исмоил бу оқшом балиққа чиқади, хотиржам бўл!» деди...

САМОВАР

— Бомдод азони айтилди. Тура қол қўзим, ишингга кечикасан.

Али ниҳоят ишга жойлашди. У бир ҳафтадан бери фабрикада ишляпти. Онаси жуда хурсанд. Она номозни тугатиб, юзига фотиҳа тортди. У зикр-само ўқиб, ўғлининг ётоқхонасига кирганида, баланд бўйли, кенг яғричли, чеҳраси жуда ёш, тушида машиналар, электр батареялар, лампочкаларни кўриб, қорамойга беланиб, дизел моторининг гуриллашини эшитаётган ўғлини уйғотгани кўзи қиймади. Али жуда ҳориган одамдай, терлаб қизариб кетган эди.

Ҳолижўғлудаги фабриканинг трубаси бошини тик тутиб, худди хўроз сингари виқор билан тонгга — Қағандхона сиртининг ёришиб келишига боқарди. У ҳализамон қичқириб юборди.

Али ниҳоят уйғонди. Онасини қучоқлади. Ҳар кунги одатича, кўрпага бошини буркаб олди. Онаси кўрпадан ташқарига чиқиб турган оёқларини қитиқлади. Ётоқдан югуриб чиқиб кетган ўғли билан бирга яна ётоққа қайтиб келган чоғда, ёшгина қизчаларга ўхшаб қаҳ-қаҳ уриб кулган хотин ҳақиқий бахтиёр ҳисоблана оларди. Булар, болалари камдан-кам бахтиёр бўлган маҳалла фарзандлари эдилар.

Онасининг боласидан, боласининг онасидан бошқа давлати бормиди? Емакхонага қучоқлашиб бирга киришди. Хонани лоладай қизарган иссиқ нон ҳиди тўлдирган эди. Самовар шақиллаб қайнаб турарди. Али самоварни ғам-ғусса ва фалокатдан холи фабрикага ўхшатарди. Ундан баҳор тонгининг хушбўй иси келиб турарди.

Эрталаб Алига самовар ва фабриканинг олдидаги ширин кайф берадиган Салеп ичимлиги қўйиб қўйилган кўвача ёқарди. Ундан кейин эса товушлар ёқар эди. Халиэнўғлу кўчасидаги аскарый мактабнинг карнайчиси, фабриканинг узун, бутун Ҳолижни янграгиб юборадиган гудоги унда орзулар уйғотар, орзуларини сўндирарди. Демак, бизнинг Алининг бир оз шоирлиги ҳам бор эди. Электр тегирмонда ишлайдиган одамнинг шоирликка уриши худди океан пароходини кичкина кўрфазга киритишга уриниш сингари бемантиқ нарсадир. Лекин нима қилайлик, Али, Меҳмет, Ҳасан ва мен — шундай юрагида ёли бор кишилармиз.

Али онасининг қўлини ўпди. Кейин худди ширинлик егандай лабларини ялади. Онаси кулар эди. У онасини ҳар ўпганда лабини шундай ялашга одатланган эди. Ҳозирнинг кичкина боғчасида райҳонлар ўсиб ётарди. Али бир неча райҳон баргини бармоқлари билан эзиб, қўлларини ҳидлаб-ҳидлаб чиқиб кетди.

Тонг салқин, Ҳолижни туман қоплаган эди. Али қайиқ пристанида ўртоқлари билан учрашди, ўртоқларининг ҳаммаси ҳам вазмин йигитлар эди. Беш киши қайиқда Ҳолижўғлуга ўтдилар.

Али куни бўйи астойдил завқ-шавқ ва иштиёқ билан ишлар, лекин ўртоқларидан устун чиқишга уринмасди, холос.

...Кечқурун ўртоқларига янги бир дўст, яна бир мухлис, усталарига соғлом бир ишчи ҳада этганига ишонган ҳолда уйига хурсанд бўлиб қайтди.

Онасини қучоқлаганидан кейин, уйининг рўпарасидаги чойхонага, ўртоқлари олдига югурди. Карта ўйнадилар. Триктрак ўйинини томоша қилди. Кейин уйига қайтди. Онаси хуфтан намозини ўқирди. Али кундалик одатини қилиб онасининг қаршисига чўққайиб ўтириб олди. Жойномоз олдида умбалақ ошди. Тилини чиқариб кўрсатди. Ниҳоят, онасини кулдирган чоғида, она номозини битираёзган эди.

Онаси унга:

— Қўй, Алижон, гуноҳ бўлади, қўзим,— деди.— Гуноҳкор бўлиб қолмагин тагин, қўзичоғим!

— Худойим кечиради, она,— деди Али.

Кейин солдалик ва маъсумлик билан:

— Худо ҳеч кулмайдимиз?— деб сўради.

Али овқатланиб олганидан кейин, Накрткертоннинг романини ўқишга бошлади. Онаси унга атаб жун кўйлак тўқир эди. Кейин тағларига атиргул иси келиб турадиган тўшакларни солиб ётдилар.

Онаси бомдод номозини ўқиётганида Алини уйғотди.

Лоладай қилиб ёпилган нон иси гуркураб турган хонада самовар шақиллаб қайнарди. Али самоварни осойишта, забастовка қилинмайдиган, хўжайинсиз фабрикага ўхшатарди. Унда фақатгина баҳор ва тонгнинг саодати мавжуд эди, холос.

* * *

Алининг онасига ажал, худди меҳмондек, намоз-ниёз-ни бирга ўқишган қўшни хотин сингари келди.

У эрталаб ўғлининг чойини, кечқурун икки хил овқатини ҳозирлаб кунни кеч қилар эди. Юрагининг бир чеккасида оғриқ сезарди, баданидан ғижим бўлиб ётган доканинг ҳиди келиб турадиган кампир кечга томон зина-поядан тез-тез чиққан чоғида вужуди ҳорғинлашиб, терлаб, бўшашиб кетаётганини сезарди.

Бир куни эрталаб ҳали Али уйқудан турмасдан бурун самоварни қайнатиб келди-да, бирдан силласи қуриб, яқин турган стулга ўтириб қолди. Шу ўтирганича қайтиб ўрнидан турмади.

Али онасининг бугун эрталаб нима учун уйғотмаганига ҳайрон бўлди, шу билан бирга анчагача, вақтнинг алламаҳал бўлиб қолганини пайқамади. Фабриканинг гудоги дераза ойналари орасидан ўзининг чинқирган, юракка ғулғула солишини йўқотиб, худди юмшоқ пахта ичидан ўтгандай мулойим эшитилди. У сакраб ўрнидан турди. Емакхонанинг эшигига борди. Столга қўлларини тираб худди ухлаётгандай ўтирган мурдага тикилди. Онасини ухлаб қолган гумоң қилди. Битта-битта юриб уйга кирди-да, онасининг елкасини ушлади. Лабларини совий бошлаган юзига тегизган чоғида титраб кетди.

...Али бирданига занфлашмоқни, сочлари оппоқ оқоришини, белида мудҳиш оғриқ пайдо бўлиб икки букчайиб қолишини, худди юз ёшга киргандай кексайишини истарди. Кейин мурдага яна бир марта боқди. Мурда ҳеч кўрқинчли эмасди. Аксинча, чеҳраси аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай меҳрибон, мулойим эди. Али мурданинг ярим юмуқ кўзларини баққувват қўллари билан ёп-

ди-да, югуриб кўчага чиқди. Кампир қўшнисига хабар берди. Қўшниллар шошиб-пишиб кириб келишди. Али фабрикага жўнади. Йўлда — қайиқда кетаркан худди ўлимга кўникканга ўхшарди.

...Али кун билан уйнинг бўш хоналарида кезди. Кечаси чироқ ёқмай ўтирди. Кеча сукунатига қулоқ солди. Онасини эслади. Лекин йиғламади.

Бир кун емакхонада самоварнинг рўпарасида туриб қолди. Самовар столдаги клеёнка устида ярақлаб турарди. Қуёш ёғдуси сариқ жез самоварда жилоланарди. Али самоварни олиб чиқиб кўздан пана жойга яшириб қўйди. Ўзи келиб бир стулга ўтирди. Узоқ вақт товуш чиқармай юм-юм йиғлади. Шундан кейин бу уйда самовар сира қайнатилмади.

Шу кундан бошлаб бу уйга салеб кўвачаси кирди.

Ҳолиж атрофида қиш Истамбулдагидан кўра совуқроқ ва сертуман бўлади. Ўйдим-чуқур тош кўчадаги музлаб қолган лойларни босиб, эрталаб барвақт ишга кетаётган ўқитувчилар, жаллоблар ва қассоблар фабрика олдида бир нафас тўхташиб, кўҳна деворга суюнишиб, юзига занжабил ва долчин сепилган салеб ичишади!

Жун қўлқоп ичидаги махфий қимматга молик бўлган қўллари салеб пиёласини ушлаб, тумов бўлганлари учун бурунларидан сув оққан, исёнкор бошлар, изтиробли жез самоварга ўхшаб, оғизларидан тутундек буғ чиққан оқ-сариқ-чеҳрали ишчилар, ўқитувчилар, жаллоблар, қассоблар ва баъзан фақир ўқувчилар, катта фабрика деворига орқа ўгириб туриб, хаёлларининг давоми сепилган салепдан қултум-култум ичадилар.

Б И Р Т У Д А О Д А М

Тун. Соат ўн иккидан оққан. Тақсим киноси олдида, соат тагида трамвай кутиб турибман. Трамвай кутмаганимда бунчалик турмас эдим, вақт ярим кечадан ошган, деб қўйдим ўзимча.

Алламаҳал бўлиб қолди. Кўкламнинг шу аёзли кучларидида, чўзилиб кетган бу қишнинг қаҳратон тунларидан бири ёдимга тушади. У пайтда ҳали кўкламдан ном-нишон ҳам йўқ эди. Ҳозир эса туман тушиб, ёмғир ёққанда, ҳаг-токи совуқ бўлиб турганда ҳам кишини ҳайратда қолдириб, уни беҳуш қилувчи аллақандай ҳид сезилади. Уша

пайтларда «Жомли» кўшкенинг ойналарини ва бақироқ рекламаларнинг мовий нурини изғирин шамол ялаб ўтар эди. Мен билан бирга турган ўнтача одам кўрган фильмларигаги фантазияни жонлангандек сезар ва умид, хаёл, ажойиб кунларни ёхуд уйқусизликда, олишув билан ўтган кечаларни, оромбахш жойларни қўмсатадиган иссиқ тўшагига бир дақиқа бўлса ҳам, эртaroқ етишмоқ учун ҳадеганда кўринавермаётган трамвайни зориқиб кутишар эди. Оғзимдан буғ гупиллаб турибди. Ҳамсуҳбатларнинг ўртасида туман пардаси кўтарилмоқда. Ҳозир иссиқ ўрин одамларнинг ҳаммаси учун нондек азиз. Иссиқ тўшак — маҳбубадир, иссиқ тўшак — хотирадир, иссиқ тўшак — ажиб баҳор, ажиб денгиз соҳили, ажиб диёрдир, шундай пайтда иссиқ ўрин инсон учун нималарга тенг бўлмайди, дўстларим...

Бошим ёстиқда, кўрпам оғзим баравар тортилган, гужанак бўлиб уйқуга толай деяпман: аллақандай нарсалар, бир гала қушлар пат ташлайди, илиқ, ғалати сув томчилайди, вужудимдан чашма отилиб турибди...

Трамвайдан ҳамон дарак йўқ. Турган жойимда яна бир оз тўшагимни, уйқуни ўйлагудек бўлсам, ухлаб қолиш ҳам ажаб эмас. Совқотган кишиларга ўхшаб баданимда ширин сесканиш сеза бошладим. «Ҳеч бўлмаса шу ширинлик сотиладиган дўконга кириб, арғувон ичай, кейин бориб ётарман» дедим. Бир-икки қадам ҳам ташламаган эдим, қаршимда бир киши пайдо бўлди. Шамол эсаётганлиги учун кўзимга фақат шарпа кўринди. Кейин хартумдан пуфлагандек юзим томон буғ бурқсиди: у гапираётган эди.

«Оға, — деди у ширин, ёқимли Анатолия талаффузи билан, — бу ердан менга ўхшаган бир тўда одам ўтмадими?»

Пальто ёқаси орасида ярим бекинган бошимни чиқардим. Қалламни икки-уч марта силкитиб олдим. Ҳали совуққа олдириганимча йўқ, анча тетик эдим. Лекин изғирин шамол қулоқларимни ялаб ўтарди. Ҳалиги одамга қарадим. «Менга ўхшаган одамлар»... Ҳамма одамлар ҳам деярли бир-бирига ўхшамайдими? Менга ўхшаган одамлар деб нимани айтмоқчи?

Ҳа, у тўғри гапирди. Унга ўхшаган кишилар бошқалардан жуда ажралиб туради. Қиш кuni истаган бир шаҳарда одамлар пальто, шапка, пойафзал кийиб юри-

шади. Бундай одамлар пальтоларининг ранги, шапкаларининг айланаси-ю, америкача ёки туркча тикилиши билангина бир-биридан фарқ қилиши мумкин, холос.

Бу одамнинг на пальтоси, на шапкаси ва на оёғида кийими бор эди. Буларнинг ўрнига эғнида малла пахта-лари титилиб, увадаси чиққан қалта камзул, белидан каноп ўтказилган юпқагина ёзги шим, оёғида эса буниси ҳам каноп билан чандиб ташланган қоп кўзга ташланади... Юзи ёқимли, буғдой ранг... Соч-соқоли ўсган. Йигирма беш, ўттиз ёшларга борган. Лекин кўзларида қўрқув, жовдираган алланарса сезилади. Ажабо, кўкноримикин, дедим ўзимча.

У гапини давом этдирди:

«Менга ўхшаган, оғо. (Уст-бошига ишора қилди). Шу хилда кийинган одамларга кўзинг тушмадими? Улардан баъзилари шу йўлдан келиши керак эди. Қолганлари эса (Тақсим киносининг пастроғидаги йўлни кўрсатди) ана ўша тепа кўчадан чиқиши лозим эди».

Гапни қисқа қилмоқчи бўлдим, мажҳул, жоҳил, ўзэр каллада ҳар хил фикрлар бўлиши мумкин, менга нимаси...

— «Худо ҳаққи, кўрганим йўқ!» — деб жавоб бердим.

— Йўғ-эй, мумкин эмас,— деди.— Албатта ўтиб кетган бўлишлари керак. Мен йўлда сал ушланиб қолдим. Уларни йўқотиб қўйдим. Бу ердан албатта ўтган бўлишлари керак».

— «Бу одамлар ким ўзи?» — сўрадим мен бетоқатлик ва қизиқиш билан.

Миямда махфий, сеҳрли, ажиб ҳикоялар гавдаланди. Ҳаттоки, бу ҳам етмагандек, бўлак ва янада ажиброқ нарсалар тўғрисида хаёл қилдим. Унинг кўкнори чулғанган калласига сирдош бўлгандек эдим.

— «Оғо, биз Тўпхонадаги тунги қаҳвахоналарда ётиб юрамиз,— деди.— Ҳаммамиз ҳам ҳаммолчилик қиламиз, хизматкорга ўхшаган одамлармиз. Лекин ҳалол яшаймиз. Нима қилардик? Беш-ўн чақа ишлаб топамиз. Кечаси қаҳвахоначига беш ғуруш бериб, бир бурчакда мизғиймиз. Нима қилардик? Меҳмонхонага пул чидайдимиз? Энг ками билан ўттиз ғуруш туради. Ўттиз ғурушга биз икки кун тирикчилик қиламиз...

Ҳа! Бу кеча полициячилар келишди. Тунги қаҳвахоналарда ётиш ман этилганмиш. Ҳаммамизни ҳайдаб

чиқаришди. Бизлар ҳам бир бўлдик. Губернаторнинг олдига борамиз, уйғотиб, унга дардимизни айтамыз, дедик. Шундай қилиб, бир гуруҳи мана шу тепа кўчадан, иккинчи гуруҳи эса орқа томондан келган. Демак, кўрмадинг-а, оғо».

— «Кўрмадим,— дедим.— Қаерликсан ўзинг?»

Кўзлари чақнаб кетди:

«Зонгулдакликман, оғо».

Ярим кечада губернаторнинг олдига боргандан кўра тунагани бўлак жой топиш, жуда бўлмаса, полициячилар кетгандан кейин қаҳвахона эгасини мажбур қилиб ичкари кириш мумкин эди. Бу, албатта, кўкнори бўлса керак, деб ўйладим.

«Ҳар ҳолда мен бир юқори томонга чиқиб келай-чи, балки сен уларнинг ўтиб кетганини кўрмай қолгандирсан», — деди ва гупиллаб ёғаётган қор орасида гойиб бўлди.

Трамвай келиб қолди. Чиқдим. Запас офицерлар мактаби олдида бир тўда одам кетаётганини кўрдим. Лекин ойна яхлаб қолганлигидан уларни яхши кўролмагач, трамвайдан сакраб тушдим.

Улар саксонтача киши эди. Буларнинг орасида жуда ёшлари ҳам бор. Улар шахдам қадам ташлаб кетишмоқда. Олдинда кетаётган кишилар жуда ҳам жиддий. Яккам-дуккам ўткинчилар йўлдан тўхтаб, уларга тикилиб қолди. Лекин буларнинг ҳеч ким билан иши йўқ. Энг олдинги сафда кетаётганларгина бақириб гаплашишмоқда. Губернатор билан бўладиган гапни машқ қилишаётган эди. Уст-бошларига диққат қилдим. Ҳа, менинг малла пахтадан калта камзул, сурпдан шим кийган танишим ҳақли экан; унга ўхшаган бир гуруҳ одам кетаётган эди. Зонгулдаклик йигитнинг «Менга ўхшаган одамлар, оғо» деган пайтдаги ифодаси кўз ўнгимда эди.

Тўшагим энди трамвай кутиб турган дақиқаларда мунис бўлиб туюлган ўша тўшак эмас эди. На у, на бу — оддий бир тўшак эди. Унда ётишим мумкин бўлганлиги учун ўзимни бахтиёр деб ҳис этолмас эдим.

Тунги қаҳвахоналарнинг ёпилиб қолишидан олдин бир неча кечки бошпана жойларга жуда муҳтож бўлган Истамбул шахрининг қиши баъзан нақадар узун, нақадар узун ва битмас-туганмас бир офатдир; билган билди буни, бошига тушган англайди уни...

УСМОН ЧУЛОҚ

Олдинги директор жуда кўп хизматчиларни ортиқча сақлаган деб ўйлаб, мактабнинг янги директори ишга бошлаган кунининг биринчи ҳафтасидаёқ ўн хизматчидан тўрттасини ишдан бўшатиб юборди.

Бу ўзгаришдан кейин ошпаз ёрдамчисиз қолди. У кун бўйи интернатдаги уч юз ўқувчига овқат тайёрлайман, деб жуда қийналди. Ниҳоят чидаёлмай, тушки овқатдан сўнг фартугини ечиб, директорнинг олдига кирди-да:

— Мен бир ўзим ишлай олмайман, бошқа ошпаз топинг! — деди.

Директор интернат хизматчиси чўлоқ Усмонни чақириб келишни буюрди. Усмон ўз ишини бажариш билан бирга, ошхонада ҳам яхши ишлай олади: печка олдида ухлаш ўрнига, картошка, пиёз тозалаш, қозон-товоқ ювиш, гуруч ва буғдой сараламоқни уддасидан чиқади албатта, деб ўйларди.

Орадан ўн беш минут ўтса ҳамки, Усмон ҳамон келавермади. Директор ёзув столи ёнидаги юмшоқ креслода ясланиб олиб, Усмонни тоқатсизлик билан кутар ва сигарета чекиб ўтирар эди. У асабийлашган ҳолда, ҳадеб немисларниқига ўхшаш сарғиш муртини юлқирди.

Директор мактабга келган кунидан бошлабоқ, қуниялик бу кенг елкали йигитни ёқтирмади. Усмон ҳам, кимки унга ёқмаса, ўзига ёқмаган кишидан ҳеч қандай яхшилик кутмас эди. Нима ҳам қилсин, у шунақа одам эди...

— У шу ерда кўп вақтдан бери яшаб, йилдан-йилга қорин солиб кетяпти,— дер эди, унинг ҳақида директор.

У ёрдамчи ходимлардан анчасини ҳайдаб юбориш, ёки ўз тили билан айтганда: «Ўзгариш яшаш» тўғрисида ўйлаб юрар экан, энг аввал Усмонни бўшатиш ҳақида ўйларди. Лекин у министрлик ҳамда вилоятлардаги катта обрў-эътиборга эга бўлган ўқитувчиларнинг илтимосига кўра, уни мактабда қолдиришга мажбур бўлди. Улар Усмонга юраклари ачигани ва унинг мактабда ўн йилдан ортиқроқ вақтдан бери ишлаб келаётганлигини ҳисобга олиб, ўз ишида қолдиришни илтимос қилдилар. Мана шу ўқитувчиларнинг обрўси ва истаклари директорнинг Усмонни ишдан бўшатиш тўғрисидаги мўлжалидан воз кечишга мажбур қилди.

Директорнинг тоқатсизлиги минут сайин орта борарди. Бундан ташқари, унинг хамирдан қил суғурадиган тажанглик одати ҳам бор эди. Унинг қўл остидаги кишилари, у буюрдими — қаерда ва нима иш билан машғул бўлмасинлар, шу заҳотиёқ унинг олдига етиб келишлари ва «Буюрсинлар, хизмат?» деб қўл қовуштириб туришлари шарт эди. У шунини хоҳлар эди. Думалоқдан келган ва бошида мутлақо сочи йўқ — тепакал Диловар оғо эшикни секингина очиб кириб келаётганда, директор яна қўлини чўзиб қўнғироқ чалмоқчи бўлиб турган эди.

— У ёзилиб келгани кетган экан, афандим, келди,— деди Диловар оғо.— Чақирайми?

— Бошқа вақт йўқ эканми? Майли, кирсин!

Усмон оқсоқланиб директорнинг кабинетига кириб келди. Унинг эғнида илгариги директор тақдим қилган узун ва анча уриниб қолган қора чакмон, калта шерсть шим ва оёғида юнган тўқилган оддий туфли бор эди. Усмон белига оқ шерсть белбоғ боғлаб олган эди. У қўллари билан белбоғни ушлаб, оқсоқ оёғига суянганича тўхтади.

— Чақирган экансиз, афандим? — деб сўради у.

Директор индамади. У ўнг қўли билан ҳамон мўйловини тортқилар, чап қўли билан эса столни чертар эди.

Директор ундан: «Қаерга йўқолиб кетдинг?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин бу эси паст қаерда юргани ва нима қилганигача беками-кўст гапириб ўтирмасин, деб ўйлаб шаштидан қайтди.

Директор ғазаб ичида ёниб турган кўзлари билан бу ажойиб қиёфатни бошдан-оёғигача қараб чиққандан кейин:

— Бу ер ота-бобонгнинг худойихонаси эмас. Мен сендан берган буйруғимнинг сўзсиз бажарилишини талаб қиламан, — деди қатъий равишда.

Усмон унга Анатолининг жуда итоатлик ҳамда мулоим кишилари бундай пайтларда қандай қилиб жавоб беришга кўникиб кетган бўлса, бу ҳам худди шундай қилиб бош қимирлатиб қўйди. Бироқ директор бу одағни ёқтирмас эди. У ўзининг қўл остидаги кишилари унинг буйруғини эшитганларидан кейин, қўлларини лаблари ва пешонасига олиб бориб: «Бош устига» деб айтишларини, ҳамда шундан кейингина ўз ишлари билан машғул бўлишларини хоҳларди. Ана шундай вақтларда у буйруқ бериб, ўзи шундан ҳузур қиларди. У арафа куни интернатнинг яхшилаб тозаланмаганини текшириб, Усмонни уришиб берган эди. Усмон бўлса, яна ўз билганича иш қила бошлади. Бундан директорнинг ғазаби кўзгади:

— Бу ерга келганимдан бери, сизларнинг менга «бош устига» «хўп, жоним билан» деган жавобни ўргатганимча тилимга тук чиқди.— Директор овозини баланд қилиб буюрди:— «Хўп, жоним билан».

— Эшитаман, афандим!— деб такрорлади Усмон.

— Ҳа, ана, мана бу жойида... Энди менинг айтганларимни яхшилаб уқиб ол! Бундан буён сен ҳар куни, муттасил тушки овқатдан сўнг ошпазнинг ихтиёрида бўласан. Унинг қандай иш буюришидан қатъи назар, идиш-товоқ ювишдан бошлаб ҳамма ишни қиласан. Билиб қўй; бундан кейин менинг амримдан бўйин товласанг, сенга директор ким ва нима эканлигини кўрсатиб қўяман! Тушундингми?

— Тушундим, афандим.

— Ана энди ошхонага бор. Қани, жўна!

Усмон турган жойидан қимирламади. У маъюсланиб турар ва бир нарса деб сўрамоқчи бўлиб, худди ёш болалардек кўзларини пирпиратиб илжайиб турарди.

— Нимага қараб турибсан?— деб сўради директор.

— Изоляторда иккита касалим бор. -

— Хўш, нима бўпти?

— Уларга ичим ачияпти, иккаласи ҳам қаттиқ тумов.

Агар иложи бўлса, лоақал шу бугун ҳам уларга қарашга рухсат этсангиз. Мен уларга банка қўяман, яхшилаб терлашса, ошхонага эртадан кейин борсам. Бир савоб иш қилинг, афандим...

Директор худди бир нарса чақиб олгандек, ўрнидан сакраб туриб мушти билан столни уриб шундай қаттиқ бақириб бердики, Усмон ўзининг айтган ва айтмоқчи бўлган сўзларига минг-минг пушаймон бўлди.

— Қанақа иш экан бу шунчалик кечиктириб бўлмайдиган?

— Йўқол кўзимдан.

Хижолатда қолган Усмон кабинетдан эгилиб-букилиб чиқиб кетди, директор эса узоқ вақтгача ғазабини босолмасдан ўзича гудурлади.

— Уни қаранг-а, изоляторда иккита касал кишиси бор эмиш! — Уларга ичи ачирмиш... Савоб иш эмиш... Тагин қаёқдаги бўлмағур нарсаларни айтади? Безбет! Аблаҳ!.. Менга одамгарчиликни ўргатмоқчи бўлганини қаранг! Йўқ, уни олдинги директор жуда талтайтириб юборган, талтайтириб!

* * *

Усмон шунгача ҳам интернатда, ҳам изоляторда ишлаб келди. Уни ишга олганларидан буён ўн йил ўтган бўлса, ҳамон у шу ерда ишлаб келарди: мактабларда на доктор ва на ҳамшира бўлиши мумкин эмас эди.

Изолятор деб мактаблар қошида жойлашган ва унга бештадан ортиқ кровать сигмайдиган хоналарга айтилди. Ўз-ўзидан маълумки, бу «изолятор»ларда ҳеч қандай дори-дармон йўқ бўлиб, беморлар, ўқувчилар ўзларига-ўзлари қарар эдилар. Агар улар тез вақт ичида соғайиб кетмасалар, уларни касалхонага юборардилар. Кимнинг бахти бўлса, у ўлмасдан, мактабга соғайиб қайтиб келарди.

Чўлоқ Усмон мактаб ишига кирган йили қор ёғиб турган қиш кунларидан бири эди, тонг ёришар-ёришмас уйқудан уйғотиб бир ўқувчини дафн этишга юборишди. Дафн этиш маросимида на ўқитувчилар ва на ўқувчилар бор эди... Усмон, касалхона имоми ва иккита ҳамшира ўликни замбилга солиб, кўмиш учун уни шу яқин атрофдаги мазорга олиб борган эдилар. Марҳумни гўрга тушириб, устидан қор аралаш яхлаган тупроқ тўкишди. Имом совуққа қотган лабларини пичирлатиб, наридан-бери қуръон ўқиди, шундан кейин Усмон бўш замбилни

елкасига кўтариб олди ва ҳаммалари мазордан чиқиб кетдилар. Усмон кейинча, бу ўлган бола Қуния яқинидаги етимхонадан келган, ҳеч кими йўқ етим бола эканлигини суриштириб билди. Бола изоляторда ётган пайтлари бирдан касали оғирлашади, у ердан касалхонага олиб борадилар. Касалхонада бола йирингли плеврит касали билан оғриб қазо қилади.

Боланинг кўргилиги Усмонни ташвишга солди. Ҳафталар кетидан ҳафталар ўтди, Усмон эса ўз боласига қандай қайғурса, унга ҳам худди шундай қайғуриб энг сеvimли фарзандидан айрилган кишидек ҳар кун мактабда ғамгин бўлиб юрди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, у ўша қишлоқдан мактабга келган ўқувчини ўз ўртоқлари бир кун касалхонага олиб кетишаётганини кўриб қолди. Усмон ўзининг чўлоқлигига қарамай, уларнинг олдига югуриб бориб, болани олди ва изоляторга элтиб қўйди. Бола қаттиқ йўтал ва бел оғриғи билан касал бўлган эди. Усмон уни ўзи қараб тузатди. У армияда санитар бўлган ва анча вақтгача госпиталларда ишлаган бўлиб, касалларга қандай қилиб қарашни яхши биларди.

Кейинроқ бориб у армия докторлари кабинетида кўрган ва ичига дорилар солиб қўядиган кичкина бир яшик ясаб олди. Усмон унинг ичига иод, пахта, спирт, бош оғриғи дориси ва малҳам солиб қўйди. Олдинги директор Усмоннинг бу ишларига ишончсизлик билан қараб, унинг устидан кулиб юрди. Лекин кейинчалик ҳақиқатан ҳам Усмоннинг ишнинг кўзини билишига иқрор бўлди. Шундан кейин у Усмоннинг раҳмдил одам эканига ишонч ҳосил қилди ва унга марҳамат кўзи билан қарайдиган ҳамда айрим вақтларда ҳатто пул бериб ҳам ёрдамлашиб турадиган бўлди.

Ўша вақтдан буён орадан ўн йил ўтди, лекин ҳеч ким Усмоннинг бу сеvimли ишни қилишга тўсқинлик қилмас ва у майиб бўлгани учун оғир иш қилишга ҳам мажбур қилишмас эди.

Усмон ҳозирги директор тўғрисида ўйлаб: «Ҳеч одамгарчилиги йўқ экан,— дер эди. Борди-ю, ўз ҳолига ташлаб қўйилган бу болалар оғриб-нетиб қолгудек бўлса, бунга фақатгина унинг ўзи айбдор бўлади. Қани эди, энди мен буларнинг ҳаммасини тўғри унинг юзига қараб айта олсам!»

Хизматчиларни қисқартиш йўли билан келадиган пқтисодий тежаш йўлидан бошқа, директор яна бир янгилик киритди: дам олиш кунлари мактаб биноси бекитиб қўйиладиган бўлди. Ҳеч қаерда печкаларни ёқиш мумкин эмас эди. Бу ишларнинг директорга нима учун керак бўлиб қолганига Усмон тушуна олмас эди. Эҳтимол, у бир йил мобайнида шундай қилиб тежалган пулларни ўз жиғилдонига урмоқчими? Ким билади...

Шу сабабдан ҳам дам олиш кунлари ўқувчилар фақат иккита жойга тўплана олар эдилар, холос: бири мактаб боғи бўлиб, болалар бу ерда ҳаво яхши ва изғиринсиз бўлган пайтларда офтобда исинишар эдилар, иккинчиси—ярим вайрон бўлган, деволини ўт босган мачитнинг ертўласи эди. Совуқ қаттиқ келган йиллари унинг ярмисигача зах босган деворлари яхларди. Ана ўша ерда ўқувчиларни номоз ўқишга мажбур қилар эдилар.

Кеча Усмон Дорулэйтомдан келган, ҳаммаси бўлиб ўн беш чоқли бола билан ярим хароба мачитнинг ертўласида учрашиб қолди. Болалар тахлаб қўйилган эски гилам устида совуқдан титраб ўтирар эдилар. Усмон бундай ишларнинг бутунлай ман қилинган бўлишига ва агар директор бунга билиб қолгудек бўлса, унда қаттиқ жазо беражаги ва ҳатто ишдан ҳам бўшатиб юбориши мумкинлигига қарамай, ўша заҳотиёқ ўқувчиларни изоляторга олиб борди ва уларни аргувон дарахти баргидан қилинган чой ичириб ётқизиб қўйди. Шунга қарамай, уларнинг иккитаси шамоллаб қолган бўлиб, буларни изоляторда олиб қолишга тўғри келди. Агарда улар оғир тортгудек бўлса, у вақтда касалхонага жўнатишга тўғри келарди. Усмон уларни кўриб, грипп касалига йўлиққанликларини билди.

Усмон директорнинг олдига кирганда, болаларни даволаш, уларга банка қўйиш учун жавоб оламан деган умидда эди.

Кечга қадар Усмон ошхонада картошка артиб, буғдой тозалаш ва идиш-товоқ ювиш билан овора бўлди. «Рухсат берасанми ёки бермайсанми?» дерди у ўзича гапириб, кеч киришини кутар эди.

Кеч кирди, интернатда кўнгироқ чалинди. Оралам бир соат ўтгач, ҳамма уйқуга кетди. Мактаб жимжит, қорли қиш кечаси қўйнида ухларди. Усмон директор кабинетининг калит тешигидан қулоқ солиб тинглади.

Директор бўйдоқ бўлиб, кечаси мактабда қолар эди. Худога шукурки, ҳар гал жуда кеч ётадиган директор, бу сафар анча барвақт ётиб олибди. Уй ичи қоп-қоронғи ва жимжит эди. Ўзида йўқ хурсанд бўлган Усмон қаддини ростлаб, эшик олдидан кетди.

Изолятор ҳам қоп-қоронғи эди. Усмон лампани ёқиб, темир печкага ўт қўйди. Болалар иситма ичида ётганлари учун Усмоннинг келганини ҳам пайқамай қолдилар. Усмон тезда шкафдан чойнакни олиб, тўлдириб сув қўйди-да ичига бир чимдим арғувон баргидан қилинган чойдан солиб печкага қўйди. Сўнгра шкафидан пахта ахтариб топа олмади — олиб қўйишибди. У алам қилганидан қўлидаги пакетниғижимлаб ерга ташлади. Ичига иод қўйилган шишада ҳам ҳеч нарса йўқ. Спиртдан ҳам жуда кам қолибди.

Деярли ҳамма банклар дарз кетиб ҳаво чиқадиган бўлиб қолган, иккитасигина бутун эди.

Усмон буни аввалдан биларди, лекин банка олиш учун мактабдан чиқа олармиди? Чунки директор Усмонни эринмай тез-тез йўқлаб турарди. У бу ишларнинг ҳаммасини директор қилганлиги ҳақида ҳатто кўнглига ҳам келтирмади. Энди у ўзига керакли нарсаларнинг ҳаммасини ҳам топади. Унинг кўзи пахталик кўрпаларга тушди. Яхши, пахтасидан олиб яратиш мумкин. Аммо иодни, банкани қаердан олади? У бўш кроватлардан бирининг устига ўтирди. Худди чаккаларига миҳ қадалгандек боши оғрирди. Пешонасини тер босди. Қозонтовоқ юва бериб қўллари шилиниб кетган эди. У шу шилинган қўли билан соқолини силаган вақтда, ачишгани янада ортиқроқ билинди. Оғриқ натижасида ҳадеб бошини чайқар ва хаёл суриб ўтирар эди. Усмон кутилмаганда ўзининг соясига диққат билан қараб қолди. У қимирлар экан, сояси деворга сиймайдиган даражада катта бўлиб кўринар эди. Баҳайбат сояси қалбида қандайдир жасорат уйғотарди. У қатъият билан ўрнидан турди. Миясига дарҳол: «Ризқимни худойим фақат шу мактабга бойлаб қўйибдимиз?»— деган фикр келди.

Ички маҳаллалардан бирида Ҳасна опа деган бир доя хотин яшарди. Усмон у аёлнинг тахминан йигирма чоқли банкаси борлигини эслади.

У қулоғини рўмол билан маҳкам боғлаб, кейин оқ жуп белбоғини ечиб, қайтадан белига яхшилаб ўраб

олди-да, қоровул Шаъбонга сездирмаслик учун секин-секин юриб мактабдан ташқари чиқиб, қор босган кўчаларга кириб кетди.

Шаъбон жума оқшомлари ташқаридан бевақт қайтадиган бўйдоқ ўқитувчиларни кутиб кеч ётарди. Усмон шошилиб тез йўл юрганидан зўрға нафас олар, қўллари совуқ қоғиб кўм-кўк кўкарган ҳолда қайтиб келганида, Шаъбон энди дарвозани бекитмоқчи бўлиб турган эди. У, Усмонни кўриб бирдан сесканди:

— Юрагимни ёриб юбординг, нима қилиб юрибсан? Қаерда эдинг ва қандай чиқдинг? Гапир! Ким сенга мактабдан чиқишга рухсат берди? Қандай қилсам бўлади. ёки директор жанобларини уйғотайми?— деди у.

У ўзининг кетма-кет берган саволлари билан Усмонни гангитиб қўйди. Усмон қоровулнинг қўлига секин ўн гуруш пул қистирди. Қоровул унинг қўлидан пулини олар экан, мўйловини силаб:

— Майли, бу сафар индамайман. Бу ҳам бўлса сени ҳурмат қилганлигимдан, Усмон оғо. Бундан кейин бунақанги ўн гуруш билан менинг оғзимни ёпа олмайсан. Майли, бор бўлмаса!— деди.

Усмон изоляторга қайтиб келди. Печка ўчай-ўчай деб қолган эди. У печкага ўтин қалади. Уй ҳаммомдек исиб кетди. Усмон енглариини шимариб ишга киришди. У беморларга банка қўйди; кўкрак ва белларига нод сурди, кигиз босди. сўнг кўрпа билан ўраб қўйди. Кейин уларга арғувон баргидан дамланган чойдан бир неча қошиқ иссиқ-иссиқ ичирди. Болалар Усмоннинг айтганини қилиб, ювош қўзидай индашмай ётардилар. Усмон уларнинг терлашини кутар эди.

Усмон эшикни қулфлади ва чироқнинг пилигини пастга тушириб, бўш турган кроватга чўзилди. Шундан кейин юраги бир оз таскин топди. У катта ишни қойил қилиб тамомлаган кишидек мағрур ва хотиржамлик билан шипга қараб ётар эди... Усмон ўзича, агар ҳар ким мени беморларнинг олдидан олиб чиқиб кетишга уринса, ҳар қандай бўлса бўлсин бошига стул билан тушуришга тайёрман, қани тумшугини тиксинчи! дер эди. У ўрнидан туриб сигара ўради-да яна ётиб, шифтга томон тутунини бурқиратиб чека бошлади. Тезда у қопқоғи очиқ қолган печкадан чиқаётган ёруғлик нурига қўшилиб қизариб бораётган ҳалқа-ҳалқа тутун қўйнида кўмилиб кетди.

Усмон дам ўтмай сакраб ўрнидан туриб, ухлаб ётган болалар олдига келди. У болаларнинг ҳали терламаганини кўриб ташвиш тортди. Учиб қолмасин деб печкага яна ўтин қалади ва жойига келиб ётди. Уй шу қадар исиб кетдики, ҳатто нафас олиш ҳам қийинлашиб қолди. Иссиқдан жуда қийналган Усмон дераза ёнига келиб муздек ойнага юзини қўйди.

Ниҳоят тонг ота бошлади. Қўшни уйлардан хўроларнинг қичқирган овозлари эшитилди. Ташвишланган Усмон ўрнидан сакраб турди. Эҳтимол, у қандай қилиб ухлаб қолганини сезмай қолгандир. У дарҳол болаларга қаради. Қараса, улар шундай терлашибдики, асти қўяверинг! Болаларни ранги синиқиб, лаблари пўрсилдоқ бўлиб кетган эди. Усмоннинг чеҳраси очилди. У худди чарчамагандек эди. Мириқиб керншиб қўйди. Болалар ҳам унга миннатдорлик билан қараб ётардилар. Усмон болаларнинг эгниларидаги кўйлақларини ечиб олди ва печкага қўйиб қуритиб қайтадан кийдирди, ҳамда чойшапларини алмаштириб берди.

На Усмон бир оғиз сўз сўзлайди ва на болалар. Улар бир-бирларига табассум қилиб қарашар эдилар. Усмон печкага ўтин қалаб бўлгач, ўрнидан турди:

— Мен ҳозир пастга тушиб сизларга иссиқ овқат олиб келиб бераман. Тағин устиларингизни очиб юборманглар, совуқ еб қоласизлар!..— деди.

Болаларнинг ҳарорати анчагина пасайган эди. Улар анчагина тетик бўлиб, бир-бирларига кулимсираб қарай бошладилар. Аммо қоринлари жуда оч эди.

Усмон кўп ҳаялламай қайтиб кирди. Эшик очилиши билан болалар хурсанд бўлиб ўз каравотларига бориб ўтирдилар. Усмон икки кўзи лиқ тўла ўтинли хуржинни елкасига кўтарган ҳолда кириб келди. Қўлданги патнусда икки товоқ овқатнинг буғи чиқиб турарди. Кўзларини катта очиб ютинганларича, товоқ атрофини қуршаб олган болаларга,— биламан, бу очлик сабил кишининг илигини қуритиб юборади,— деди.

— Олинглар, енглар. Мен ошпазга ёғлиқроқ қилиб қўйиб бер деган эдим. У ҳам шундай қилиб қўйиб берди,— деди Усмон хурсанд бўлиб.— Ичида муштдай-муштдай катта гўштлири ҳам бор. Худди томоғингиздан илиқдек лиққа ўтиб кетади.

Болалар шўрвага нон тўғраб иштаҳа билан ея бош-

ладилар. Усмон олиб келган ўтинларини кровать таги га бекитиб қўйиб ўрнидан турганда, қўли шимининг чўнтагига тегиб эслади.

— Эй эсим, қурсин! — деди.

Шимининг чўнтагидан яримта лимонни олиб, тамаки юқларини пуфлаб тозалагандан кейин, уни сиқиб сувини товоқларга томиза бошлади.

— Болаларга лимон бермай, ўзлари ейишади, — деди ва у каравотни кўрсатди. — ўтинни қаерга яширганимни айтиб юрманглар, изолятор учун кунига икки қучоқ ўтин берадилар. Ўзлари эса эрталабдан кечгача ёқадилар. Мен буни сизлар учун ўғирлаб олиб келдим. Қачон совуқ қотсанглар, печкага ташланглар...

Усмон жуда чарчаган бўлса керак, бўш каравотлардан бирининг устига ўтириб, индамай, болаларга қараб ўтирарди. Унинг кўз олдида ўтирган болалардан бирининг бошидаги қоп-қора ва жингалак, иккинчисининг бошидаги сариқ ва майин сочларини ҳамда чўпдек ингичка бўлиб озиб кетган бўйинларини кўриб, кўзига ёш олди.

Болалар овқатланиб бўлганларидан сўнг, у товоқларни йиғиштириб олиб, хуржунига солиб қўйди. Сўнг-ра чап қўлида товоқ, ўнг қўлида хуржун, қулфлаб қўйилган эшикни очди-да, остонадан болаларга узоқ термилиб қаради ва шундай деди:

— Мен қайтиб келарман ё келолмасман, сизлар ўзларингни шамоллатиб қўйманглар. Чойнакда чой, шкафда қанд бор. Тушки овқатга палов билан булғур келади. Мен ошпазга айтаман, сизларга гўшт солиб беради. У жуда очиқ кўнгил одам. Сизлар бемалол дам олиб ётаверинглар..

Болалар устларига кўрпаларини тортиб, уйқуга кетдилар.

Бу кун, Усмоннинг ҳаётига яна бир бахтли кун қўшган; бўлди.

Ошхонага кираверишдаги зинада у Шаъбон билан тўқнашиб қолди Шаъбон директор Усмоннинг изоляторга киришини ман этганлигини яхши биларди. У Усмоннинг қўлидаги сумка билан патнусни кўриб, секин сўради:

— Бунинг нима, Усмон оғо? Изоляторга яна кирдингми? Еки директорга айтайми? Деворнинг қулоғи бор

дейдилар. Ойни этак билан ёпиб бўлармиди, Усмон оғо, хўп, майли, мен айтмайман.

Усмон белбоғидан тамаки халтачасини олиб Шабонга узатди:

— Ма, халтанинг тамакисини бўшатиб ол! Мен кейин келиб халтани олиб кетаман,— деди.

СОЛИҚ

От дупурига қулоқ солиб турган чўпон узоқда амлокдор билан жандармларни кўрди-ю, «Солиқчи келди!» деб қичқирди. У подани ҳам ташлаб, қишлоққа югурди.

От йўрғалатиб келаётган уч отлиқ қаҳвахона олдидаги чинор тагида отдан тушди.

Физиллаб кетаётган чўпон болани кўриш билан воқиядан хабардор бўлган деҳқонлар, бир зумда уйларига тарқалишди, дарвозалар ёпилиб тамбаланди, туйнуқларда эса сарғайиб кетган фас кийган ёки рўмол ёппинган бошлар дам кўриниб, дам ғойиб бўла бошлади.

— Кўзинг кўр бўлгурлар... Нимага тум-тарақай бўлдиларинг? Қани, бу ёққа чиқинглар. Хў, оқсоқол, хў, бу қишлоқда одамзод борми ўзи?— деб ўшқирди сержант Салим отининг бўйнига тўрва иларкан.

Кейин у отнинг жиловини жандармга тутқазган новча, кўсасимон амлокдорга ўгирилди:

— Мустафо афанди, мен сенга айтдим-ку, таёқсиз иш юрмайди деб. Бу итваччаларнинг ҳунарини билман. Хў оқсоқол! Ҳасан оқсоқол!..

Чолворини камар ўрнига лампа пилик билан чандиб олган бир чол жилмайиб, уларга яқинлашди:

— Хуш келибсиз, хуш кўрдик,— деди, қани, марҳамат қилиб ўтиринглар, кал Алимиз бетоб бўлиб томда ётибди, бўлмаса қаҳва билан меҳмон қилардик, лекин...

Сержант тутақиб кетди:

— Бизларни кўриб ҳамманг тум-тарақай бўласан-у, тагин тилёғламалик қиласанлар.

Чолнинг соқоли титраб кетди:

— Оғалар... ахир нимани оласиз? Йигитларимиз аскарликка олинди, сигир-бузоқлар ҳайдаб кетилди. Ахир деҳқон ҳеч нарса эколмади-ку... Утган йили қурғоқчилик бўлди. Худодан ёмғир тиладик, бўлмади, бу йил Деличай сойи тошиб кетди, саккизта сигир нобуд бўлди, зовурлар тўлиб, экинни сув босди, ариқлар тўлди. Хусайн туянинг ўғли кўр Меҳмед ботқоққа ботиб ўлди. Онаси эса ақлдан озди. Кеча қоровуллар ёққан гулхандан ўрмонга ўт тушди. Хотин-халаж болта кўтариб ўт ўчиришга югурди: Қулингиз бўлай, биз бечораларни хонавайрон қилманг.

— Солиқни ҳеч бўлмаса дон билан тўланглар,— деди амлокдор.

— Қишда деҳқонлар нима қилади кейин? Аҳмадлар оиласидан Қора Юсуф тоққа чиқиб кетган эди, бундан тўрт кун бурун саксон кило арпа сўратиб юборибди. Аёллар у қилиб, бу қилиб, муҳожир Меҳмеднинг кенжа қизидан зўрға ўттиз кило арпа бериб юборишди. Экинни йиғиштириб хирмон қилган эдик, амлокдор келди, доннинг ҳаммасини тўкмагансанлар, деб туриб олди, сира гапга кўнмади... Ахир худонинг шафқати билан... Деличай, ҳайтовур, тошмади, лекин ёмғирдан ҳосил чириб кетди.

У кўкрагидаги қорамтил медалга ишора қилди:

— Тақсир, биз ҳам дунё кўрганмиз, аскар бўлиб голиб чиққанмиз. Жоним тасаддуқ, бизни хонавайрон қилманглар.

Амлокдор билан сержант кулги аралаш папирос чекишаётган эди. Уларнинг мулойим башарасини кўрган деҳқон дадиллашди:

— Қишлоқнинг боқимондаси борми! Худо гувоҳ, йўқ; минг марта шукурки, солиқдан қочган одам ҳам йўқ. Эсимни таниганимдан бери биламанки, қишлоғимиздан йўл тўсар ҳам чиққан эмас. Ҳукуматга итоат қиламиз. Бир ҳиммат қилиб юборинг, солиқ боқимондага қолсин, келаси йил... Худо хоҳласа.

Қалин танишларнинг дўстона гапига ўхшаб кетадиган бу суҳбатни эшитмоқ учун эркак ва аёл деҳқонлар секин-аста давра олишди.

— Яхши, гапларингиз тўғри, лекин давлатга пул керак,— деди амлокдор мулойим товуш билан.— Чегара-

да уруш олиб боряпмиз. Бу қишлоқ солиқ тўламаса, уни си боқимондага қолдир деса, унда нима бўлади?

Бир кампир муғомбирлик қилди:

— Афандим, Чинорли қишлоғида пул кўп, у ердагилар тоққа қочганлар билан ҳамтовоқ. Аёллари контрабандистлар билан апоқ-чапоқ. Бу йил ўшалардан ола қолинглар.

Амлокдор жавоб қилди:

— Давлат, камбағалнинг солиғини бой тўлашига йўл қўймайди. Қани, гап чўзилиб кетди. Қоғозлар тайёр. Солиқни дон билан тўлайдиганлар, у томонга, пул билан тўлайдиганлар бу томонга ўтсин.

Қизил соқолли бир муҳожир гапирди:

— Саккиз мажедиям бор эди.

— Олиб чиқ...

Оқсоқол ғазаб билан унга қайрилди:

— Худодан ҳам кўрқмайсан сен хоин... Зотинг хоин бўлмаса муҳожир бўлиб келармидинг? Сен-ку тўларсап... Буни биламиз. Лекин бу фақир-фуқаро нима қилсин? Афандим, бу тўнғиз кўпгур муҳожир жуда бой, тўртта хотини, саккизта қалваччаси бор... Унга ишонманг, ўтган йили қишлоқ солиғи олинаётганда, донини ерга кўмди. отини қирга яширди, хўкизини оғилга қамаб, жандармларни лақиллатди...

Муҳожир ҳам отиб қолди:

— Афандим, оппоқ соқолинг қонга булғонгур бу чол, тамаки контрабандистлари билан шерик. Ҳозир бутун қишлоқ учун ҳам солиқ тўлашга қодир. Руминиядан бу ёққа муҳожир бўлиб келганмиз, бизга қилмаган ҳийласи қолмади. Кўзинг кўр бўлгур чол, топган бўлсам ҳалоллини топгандирман. Тўртга қадар суннат эмасми ахир? Афандим, бунинг саядиғига лиммо-лим тилла босилган. Ерга ётқизиб, беш-ўн марта таёқ уринг, гапи бошқача бўлади...

Жандарм сержанти бу можарога қулоқ солиб турган деҳқонларга қамчи ўқталди:

— Қани, тезроқ бўлинглар! Пулни дарров олиб келинглар.

Халойиқ бир зумда тарқалди. Амлокдор қулоғининг орқасидан қаламни олиб, қўлидаги рўйхатга қараб фамилияларни баланд овоз билан ўқир, қарздорлар мет-

рика қоғозини кўрсатиб, ифлос тангаларини бергач, квитанция олиб қайтишар эди.

Солиқни дон билан тўлаш пайти келганда ўлпончилар худди вабо, тиф касаллиги сингари ёпирилишди. Оқсоқолнинг боши ёрилди, қайси бир хотинга гўла отиб, беланги қилишди, етти-саккизта киши майдон ўртасида дарра еди. Калтак еган одам кўпайган сари жандармларнинг даҳшати ортиб бораверди. Улар сигир-бузоқларини, эчкиларини яширган деҳқонларнинг уйини тинтишар, хотин-халаж уввос солиб йиғлар, хўрозлар қичқирар, товуқлар қақиллар эди...

Сержантнинг ўзи эшикни елкаси билан итариб очиб, Мустафонинг уйига кирди. Қари кампир уни қарғишга шиширди. Мўйлови диккайиб кетган сержант Салим бошига жойнамоз ёпаётган қизга қараб дўқ урди:

— Омбор йўлини кўрсат бизга!

У милтигини қўлига олиб, ичкари кирди. Қиз индамай орқасидан борди. Кулча юз, анор ёноқ қиз ғирашира қоронғи омборда гўзалроқ бўлиб кўринди. Жандармни қалтироқ босди:

— Қиз... Буғдойинг қишга асраб қўйилган экан, жуда ачинарли иш бўлди. Онанга биздан салом айтиб қўй, сиздан ҳеч нарса олмаймиз,— дея унинг кўкрагига қўл ташлади.

Ташқаридаги қий-чув орасидан зинадаги оёқ товуши эшитилмасди.

— Шарманда, ҳаёсиз...— деди қиз қизариб-бўзариб.

Тўсатдан омбор эшиги очилди. Ҳали мурти чиқмаган, ранги сап-сариқ бир ўспирин ичкари кирди.

Салим сержант ҳар эҳтиётдан милтиққа ёпишди.

Ўспирин ўзини унинг устига отди. Қиз ёлворди:

— Қўйинг, ака, кейин сизни қамоққа тикишади...

Жандармнинг милтиғига ёпишган ўспирин уни тортиб олишга уринарди.

Милтиқ отиладиган вазиятга қўйилган бўлса керак, тор омбор ичида ўқ овози эшитилди. Қип-қизил қонга бўялган қиз:

— Вой, ўлдим, ойи,— дея ерга йиқилди.

Эртасига эрталаб амлоқдор билан жандармлар молларни ҳайдаб кетишди. Ҳукуматга қаршилиқ кўрсатишда ва ўз синглисини ўлдиришда айбланган ўспирин ҳам районга олиб кетилди.

УСТА БАЙТУЛЛОҶ

Аслида исми Байтуллоҳ бўлса ҳам, деҳқонлар уни «Қатта уста» деб чақиришарди. У, лаҳча чўғга айланган бир парча темирни сандонга қўйиб, устига икки-уч марта болга туширдими, бўлди: бир зумда қолипдан чиққандек оташкурак, уч оёқли темир ўчоқ, хокандоз таптайёр бўларди.

Уста Байтуллоҳ оқсоқ эди. У, бу қишлоққа икки йил бурун келганди. Ушанда у қишлоқ қаҳвахоналаридан бирида тунаб, эртасига туғилган шаҳри Эдирна томон йўлга чиқмоқчи бўлганди. Уста Байтуллоҳ Истамбул билан қишлоқ орасидаги масофани бир ҳафтада босиб ўтган, манзили эса, ҳали узоқ эди.

Деҳқонлар ундан ҳол-аҳвол сўраб бўлгач, ҳунарини суриштиришди. У кулимсираб:

— Қанча ҳунар керак бўлса, менда ўшанча бор,— деб жавоб берди.

Деҳқонлардан бири:

— Айтайлик,— темирчиликдан хабаринг борми?— деб сўраганда,— оқсоқ бўлишимга ҳам шу ҳунар сабабчи бўлган,— деган эди...

Уста Байтуллоҳ болалигидан ҳунарга жуда ишқивоз бўлган ва турли усталар қўлида таълим кўрган. У дастлаб Эдирнада ишлаган, кейин иш топилмагач, Истамбулга кўчиб кетган. Уста Байтуллоҳ истелолар бошлангач, кўнгилли аскар бўлиб кетган, кўп фронтларда, жангларда қатнашиб, елкасидан ўқ еган, шундан кейин мамлакат ичкарисига юборилган.

Уста Байтуллоҳ қишлоқда темирчи йўқлигини эшит-

гандан кейин, шу ерда вақтинча қолиб, деҳқонларнинг чопқи, омоч кабиларини тузатиш орқали озроқ йўл пули тўплашга қарор қилди. Орадан бир-икки ҳафтагина эмас, балки икки йил ўтиб кетган бўлса ҳам, у ҳамой қишлоқда яшарди. Уста қишлоқнинг бир чеккасидаги кичик бир ҳовлида турарди. Илгари шу ҳовлининг бир четида бостирма, унинг ичида сандон билан ўчоқ қурилган эди. Уста Байтуллоҳ ана шу жойни ростлаб, ишни бошлаб юборди.

Иш пайтида ундан бир оғиз ҳам сўз эшитиб бўлмасди. У кечки пайт, иш тамом бўлгач, уйининг олдига бўйра ташлар ва даладан қайтишда бу ерга кириб ўтадиган деҳқонлар билан у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўтирарди.

— Қандай кунларга қолдик биз,— дерди уста Байтуллоҳ.— Мамлакатимиз хароб бўлди. Ёшлигимда Эдиернада юз минг аҳоли яшар эди. Тасодифан учратиб қолган ҳамшаҳарларим Эдиерна заволга учраганлиги, у ерда ҳозир ўн тўрт минг аҳоли қолганлиги ҳақида гапириммоқда. Шунча халойиққа нима бўлди? Гўзал шаҳрим нима сабабдан бундай аҳволга тушиб қолди?

Сўнгра уста истиқтолчилар уруши даврида кўрган билганларидан сўзлаб берди:

— Ҳали-ҳали эсимда; биз ярадорларни Қорсга яқин бир жойга жўнатишган эди. Биз чодирларда яшардик. Кеча-кундуз ўтиб турган аравалар шовқинидан ухлаб бўлмасди. Дастлаб тажанг бўлдик, кейинчалик, бу араваларда Россиядан озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ташилаётганини эшитиб, уларни санашга тушдик... Баъзи вақтлари ярадорлардан бирортаси «бу кеча атиги қирқ арава ўтди» деб қолса, хафа бўлардик. Лекин эртасига «уч юз ўндан у ёғини санаёлмадим!» деган хабарни эшитганимизда оғриқларимиз камайгандек бўлар эди. Гапнинг қисқаси, чодиримиз олдидан қанча-қанча арава ўтди! Ишчи-деҳқонларимиз мардона жанг қилишди! Улар ватан учун курашдилар, ватан келгиндиларга бериб қўйилармиди, ахир!

Ниҳоят, душманни қувиб, ватанимизни қутқариб қолдик. Уруш тугагандан сўнг жароҳатларимизни доволашга киришдик. Россиядан бизга бу сафар машина, трактор, усталар юборишди. Мен Назилли шаҳрига келдим. Бу ерда русларнинг ёрдами билан катта тўқимачи-

лик фабрикаси қурилаётган эди. Икки йил мобайнида руслар билан ёнма-ён ишладим. Улар тамоман бошқача кишилар эди. Улар учун ҳамма баб-баравар эди. Ҳали-ҳали эслайман: бош инженер менга қараб: «Уста Байтуллоҳ, шу ишни шундоқ қилсак, қандай бўларкин?» деб сўраб қоларди. Шунда севинганимдан энтикиб кетардим. Аҳвол шундай бўлгач, ёмон ишлаб бўлардимиз? Хуллас, бу одамлардан жуда кўп яхшилик кўрдик. Мен шундай бахтиёр эдимки, асти сўраманг!

Бироқ кунлардан бирида бахтсиз ҳодиса рўй берди. Мен иш вақтида станокни бузиб қўйиб, оёғимни майиб қилиб олдим. Руслар мени касалхонага ётқизишди. Менга: «Хафа бўлма, товариш Байтуллоҳ, тузалганингдан кейин, сени оғир ишга қўймаймиз» — дейишарди.

Касалхонадан оқсоқ бўлиб чиқдим. Лекин бизнинг ҳунаримиз қўлимизга боғлиқ-ку, ахир. Фабрикага қайтганимдан кейин мени ремонт цехига қўйишди. Мен бу ерда узоқ вақт ишладим.

Фабриканинг ҳамма ишчилари — ёшлар ҳам, кексалар ҳам русларни жуда иззат қилишарди. Руслар ўз юртларига қайтаётганларида биз улар билан қучоқлашиб хайрлашдик, халқларимиз ҳамиша бирга, қардошларча ҳамкор бўладилар, деб аҳдлашдик. Бироқ ўйлаганимиздек бўлиб чиқмади. Анқарадаги пошшолар ва оғолар яқиндагина ватанимизни талаган инглизлар билан апоқ-чапоқ бўлишди. Бу орада янги уруш бошланди. Биз бу сафар немислар билан дўст тутиндик. Халқимиз қандай газабланди! Немислар бизнинг бошимизга не-не кулфатлар келтирмадилар! Туркияни парчалаб, халқимизни қул қилмоқчи бўлган инглизлар билан америкаликлар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ! Кечагина «Яшасин умрбод дўстимиз бўлган Советлар!» деб қичқирганлар тўнни тескари кийиб олишди. Балиқ бошидан сасир деганларидек, жаноблар савдогар ва қаллобга айланди, мамлакатимиз фитначи, ифвогарлар макони бўлиб қолди. Ҳаётимиз кундан-кунга оғирлашмоқда, пулимизнинг қадри кетмоқда, ишсизлар кўпайиб бормоқда... Немислар билан бирлашиб, улар билан бир қаторда туриб урушмаганларига афсус қилган жаноблар «Марҳамат, жаноблар! Хуш келибсиз!» деб эшикни америкаликларга очиб беришди.

Америкаликлар бизга атаб қурол-яроғ ортилган ке-

малар юбора бошладилар. Кейин улар кўпроқ 'фойда олиш мақсадида мамлакатимизни турли моллар билан тўлдириб юборишди. Натижада фабрикаларимиз биринкетин ёпила бошлади, ишчилар кўчага отилди. Фабрика қурилгандан бери шу ерда ишлаётганим туфайли даставвал мени тинч қўйишди... Лекин бизни тонг саҳардан то кеч оқшомгача ишлатишларига чидаб туролмадим. Ёш ишчиларни тўплаб руслар билан қандай ишлаганимизни тушунтира бошладим.

— Иш куни саккиз соатдан ошмаслиги, шу муддатдан ташқари қилинган иш учун алоҳида ҳақ тўланиши керак. Ҳеч ким бекордан-бекорга ишдан ҳайдалмаслиги, мабодо бунга бирор сабаб бўлса, бир неча ҳафта олдин огоҳлантирилиши лозим!— Мен ёшларни ана шунга ўргатдим.

Шундан кейин кўпчилик ишчилар поймол қилинган ҳуқуқларини талаб қилиб, хўжайинларига қарши чиқа бошладилар. «Ифвогарларни» қидиришга тушишди. Навбат менга ҳам келди. Мен ялиниб-ёлворадиган одамлардан эмасман-ку! «Биз ўз ҳуқуқимиз учун курашмоқдамиз!»— деб жавоб бердим.

Мени полицияга тутиб беришди. Комиссар мени ҳақорат қилди. Мен ўзимни тутиб туролмай, унинг башарасига туфуриб айтдим:

— Менга қара, гўдак, биз ватанни ҳимоя қилган вақтимизда сен енгингни шимаролмасдинг.

Мени ўлгудай калтаклашди, оғайнилар! Кейин, табиий, ишдан ҳайдашди. Лекин афсусланмадим! Эҳтимол, мендек қари оқсоқнинг қўлидан бундан ортиқроқ иш келмасди... Фабрикада ёшлар қолди-ку! Улар устидан хўжайинларнинг бебошлик қилиши осон эмас!

ФОТОГРАФ

Баҳрия¹ кўчасининг бир бурчагида балиқ қовуряптилар, бошқа бир томонида буханкаси йигирма беш гурушдан совуб қолган нон сотмоқдалар. Ҳар нарсанинг ёмони ва ҳар нарсанинг энг арзони Баҳрия кўчасида сотилар эди. Бу ерда Шишхона ва Тўзқўпоран кўчаларида ўтмай қолган, ачиб ичи тушган қовунлар, бемаза тарвузларнинг бозори чаққон эди. Қора пашшалар чапг босган ширинликлар бетида учиб-қўлиб уймалашиб ётарди.

Баҳрия кўчасини чўлтоқ супургиси билан тозалай олмаслигига кўзи етган қоровул дам олгани бурчакка ўтирди. У ўзининг чўлтоқ супургиси билан Баҳрия кўчасидаги ҳамма ахлатни тозалай олмаслигини билгани учун тинчгина ўткинчиларга, бир-бирига туртинишиб уришиб-сўқинишаётган бўёқчи ва лўли болаларига, этик мойловчиларга қараб ўтирарди, ўнбошилари бўлса Баҳрия кўчасига қайрилиб қарамасди ҳам. У Шишхона, Тўзқўпоран кўчаларида жиндак ахлат кўриб қолгудай бўлса борми, бақириб-чақириб сўқинарди. Рости Баҳрия кўчаси тоза бўлиб ҳам қаерга борар эди дейсиз? Барибир шу заҳоти яна ҳамма ёқни ахлат босиб кетарди. Бой ва катта кишиларнинг машиналари бу ерларга сира йўламасди. Баҳрия кўчасининг жуда ифлослигидан уни ахлатхона деса бўларди. Бунда данғиллама уй ва катта даромад келтирадиган саройлар

¹ Баҳрия — Истамбулнинг энг хароб маҳаллаларидаги кўчалардан бирининг номи.

бормики. кўча тоза турсин. Баҳрия кўчасида «паст табақа» деб аталадиган оддий халқ яшайди, холос.

Қоровул оғзини қўли билан бекитиш кераклигини хаёлига ҳам келтирмай қоп-қора, чириган тишларини кўрсатиб бемалол эснади, тамаки халтасини олиб, йўғон қилиб папирос ўрай бошлади. Сал нарироқдаги сартарош билан Сайёр фотографчи харидор кутиб, бекорчиликдан сафсата сотишар, даромад кам бўлгани учун улар кунларини зўрға ўтказишар эдилар. Урушнинг тамом бўлганига анча вақт бўлди, лекин, Баҳрия кўчасидаги арзончиликка қарамай, нарсаларнинг нархи ҳали ҳам жуда баланд эди...

Метрикам эсимга тушди. У йиртилиб, бутунлай титилиб ишдан чиққанди. Иккита сурат олдириб уни аллақачонлар янгилаш лозим эди. Сурат олдириш учун ҳеч вақт топа олмай юрдим. Фотографчига бордим. Саргарош мени соқол олдиради деб ўйлади шекилли:

— Марҳамат!— деб таклиф қилди.

— Йўқ, мен суратга тушмоқчиман,— деб жавоб бердим ва фотограф аппарати қаршисида турган эски, қиңғир-қийшиқ, хаслари тўзиган қамиш стулга ўтирдим. Эҳтимол, эртадан бери сурат олдириш учун бу бечоранинг олдига келган биринчи киши мен бўлсам керак.

Фотограф:

— Тўғрироқ ўтиринг! Бошингизни сал юқорироқ кўтаринг!— Мени тўғрилаб ўтқизиб, аппарат олдига келди-да, бошини қора халта ичига тикди. Халта ичида мен чаппа кўридим. Аппарат кўзгусида оёғим юқорида, бошим пастда бўлиб қолди. Бу фотографиянинг сири бўлиб, ундан ташқари чиқмасди. Мен унинг сирини илгари ўрта мактабда ўқиган эдим, лекин бунга ҳозир анча бўлди, унутдим.

Ҳамма нарсани китобдан ўқиб, уни ҳаётга татбиқ қилмасанг эсдан чиқиб қолар экан. Аммо фотографчи ўз ҳунарини ташлаб кетган бўлса ҳам, қанча вақт ўтган бўлса ҳам бу сирни барибир ҳеч қачон унутмайди. Чунки унинг тирикчилиги шу билан.

Бу сирнинг ҳикматини сўрамоқчи эдим, лекин шу вақт қора халтадан бошини чиқарган фотограф:

— Кўзойнагингиз ялтираяпти, майлими!— деди.

— Ҳечқиси йўқ, майли—ялтирай берсин.

— Бир оз бу ёққа қаранг... Ана шундай... Яхши...

У яна қора халтасини кийиб олди. Фотограф объективни буради, штативнинг бир оёғини калтароқ қилиш учун уни бошқасига алмаштирди.

Қоровул ўраган папиросини тутатиб чекди. Сертук бурун паррагидан чиқаётган паға-паға тутун остида Баҳрия кўчаси йўқолиб кетгандай кўринди. У бутун борлигидан, ота-онасидан, болаларидан ва ватанидан, бор нарсасидан ажралган эди... Эртага унинг ўзи ҳам дунёдан ўтади. Ёши ҳам бир жойга етиб пишиб қолган. Шаҳар бошқармаси кўчаларни ёшлар супурсин деб буйруқ чиқарди. Шу сабабли юртларини ташлаб пул ишлагани шаҳарга келаётган ёш йигитларнинг сони кундан-кунга ортмоқда. Ўз уйида тахир зайтун ёғида пиширилган бугдой «палов»и ва тамаки халтасида тамакиси бўлгани учун худога шукур қилиши керак! Бундан ортиқ унга тагин нима ҳам керак эди?, Баҳрия кўчаси биратўла йўқолиб кетмайдими? Бу унинг парвойига ҳам келмасди. Баҳрия кўчасини истаган вақтида топа олар эди. Уни топиш учун пароход ёки трамвайга ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳозирча худо берган оёқдан қолгани йўқ эди. У қаерда бўлса ҳам пиёда юриб Баҳрия кўчасини топа олар эди.

Қоровул ҳиссиёти билан менинг ҳиссиётим орасидаги фарқни, унинг супургиси ва Баҳрия кўчаси ҳақидаги бу хилдаги фикрлар мени бир неча дақиқа аппаратнинг менга тўғрилланган объективи қаршисида хаёл суришга мажбур этди, ва мен ўзимни бутунлай унутиб қўйибман. Фотографчи менинг хаёлимни тарқатиб юборди:

— Диққат қилинг! Суратингизни оламан! Бир... Икки... Уч... — Қимирламасдав кўзларимни фотограф кўрсатган томонга тиккан эдимки, фотограф:

— Бўлди!— деди.

Мен енгил нафас олиб ўрнимдан турдим. Нима бўлса ҳам фотографнинг ҳукмронлигидан қутулдим. У энди менга ортиқча буйруқ бериб: «Бундай ўтир, ундай ўтир! Бу ёққа қара! Диққат!» деб айта олмасди. Мен ҳам истаган томонимга қарай оламан.

Чапани башара, оғзи шалоқ, почаси кенг шим кийган ёш йигит сартарошнинг дўкончасига кириб кетди.

— Қани оғайни, пардоз бериб мени бир яхшилаб ялтират!— деди.

Бу йигит Зибага боришга жазм қилди, чунки у ерда бир дўсти бор эди. Йўлда бир-икки қадаҳ ичиб, бир кути Енижа папиросидан олди, бунақа майда харажатлар учун қирқ лирани айириб қўйди. Балки севгилиси ҳам ўзига ўхшаб сийқаси чиққан тажрибақордир, балки эндигина очилиб, етилган, сўлим бир қиздир. Уни уйдан олиб чиқиб, ўз уйига олиб борса:

— Бу менинг хотиним, деса қандай бўларкан-а? Уйдагилар унинг кимлигини ва қайси уянинг қуши эканлигини қаердан билишади. Шу ерда қалин қорозга ёпиштирилган суратни кўрдим. Аллақандай бир солдат ўнг қўли билан ўқ терадиган патронташни, чап қўли билан стулнинг бир чеккасини ушлаб, гуллар ичила менга қараб кулиб турарди. У менга қараб кулармиди, ёки ўз қишлоғида қолган онасигами, ёки узоқ ўлкаларда қолдирган севгилисигами?.. билиб бўлмасди... Бу жумбоқни ечиш менга қийин эди. Бу сурат «Истамбул котираси эди. котиранинг бир учида учиб бораётган қушнинг сурати, қушнинг тумшугида бир хат бор эди. Бу қуш унинг қишлоғигача учиб бориб, бу хатни интизор онага етказиб бера олармикан? Эҳтимол солдат аллақачонлар хизмат муддатини тугатгандир, ижозат сўрашга балки эҳтиёжи йўқдир. Эҳтимол, рухсат олган бўлса, тахта қалъа кўчаларида чоригини судраб анқайиб юргандир, балки аллақайси тоғ бошида соқчилик қилаётгандир. Кичик фотоаппаратга усталик билан шунча кўп суратлар жойлаштирган эди.

Бу сурат ёнида бошқаларнинг ҳам сурати бор эди. Ҳушим кетиб, Баҳрия кўчасида хаёл суриб юриб мудраган қоровулни ҳам, сартарошхоқадан ўзини силлиқ қилиб, ялтиратиб чиқиб кетган чапани йигитни ҳам кўрмай қолибман. Суратдаги манзара мени маҳлиё қилганидан ўзимни бутунлай унутиб қўйибман. Бу суратлар фотограф ҳаётини бошқа кўпгина кишиларнинг ҳаёти билан чамбарчас боғлаган эди.

Мана шу бола етимчаликнинг нима эканлигини, кўча ўртасида бошпанасиз қолишнинг қийинлигини билармикин?

Бу бола девор тагида ёки кўприк остида ётишнинг инсонда қанчалик унутилмас из қолдиришини, бир инсоннинг қандай қилиб одамгарчиликдан чиқаришини қеч вақт тушуна олмас эди. Ҳолбуки, бу бола ота-она-

сиз қолган, кўчада ўзига бир бошпана излаб, уни топа олмас эди.

Мана бу суратдаги икки севишганларни қаранг, бир-бировларини қучоқлаб туришлари қандай яхши, қараб туриб қизғонасан киши... Орқаларида қарағайзор ўрмон билан денгиз кўриниб турибди, олдиларида аппарат билан фотограф борлигини унутганлар. Ажабо, улар фотограф суратларини олиб кетгандан кейин нима қилдилар экан? Хилватроқ жой топиб дам олдиларми ёки қўл ушлашиб кўчага чиқдиларми? Бу туриш ва бу муҳаббатдан кейин кўчага чиқиб кета олмас эдилар. Улар ҳали ҳам бир-бировларини севармиканлар ёхуд кўнгиллари совуб ажралишиб кетдилармикин? Балки икковлари турмуш қуриб, бола-чақалик бўлгандирлар. Ажабо улар уйланганликлари учун хурсандмикинлар, ёхуд пушаймон еб ажралишиб кетдилармикин?

Бахтли бўлиш жуда қийин. Айниқса, турмуш кечириш жуда қийин, одам хотиржам нафас ололмайди, юракнинг ич-ичидан қайнаб чиққан кулги лабларда кўринмайди.

Фотограф ҳам бахтли бўлиш учун узоқ йиллар азоб чекди, уринди, силласи қуриди. Аммо, йиртиқ-ямоқ чэриғи билан эгнидаги жулдур жакети янги бўлмади, уйда уни оч-яланғоч болалари кутар эди. У қаҳратон совуқ бўлганда ва ёмғир ёққан кунлари иш қила олмагани учун кўпинча уйга қўли бўш қайтар эди. Болалари йиғлар, озғин, нозик хотини ҳеч нарса демай қайғули бошини қуйн соларди, ночорлик унинг қалбини қурт каби кемирар, қаёққа бош уришини билмасди. Шундай пайтларда фотограф бир неча марта фотоаппаратини чил-парчин қилмоқчи бўларди. Лекин хотини:

— Сенга нима бўлди? Ақлингдан оздингми?— деб юпатар эди уни. Унинг бўғинлари бўшашиб кетар, қўллари яна ўз ҳолига қайтарди.

Ақлдан озмай бўлармиди, ахир! Фотоаппаратни эмас, балки бу лаънати ҳаётни чил-парчин қилмоқчи бўларди. Вафосиз, золим, раҳмсиз фотоаппарат эмас, балки ўша лаънати, адолатсиз ҳаётнинг ўзи эди.

Уйда ўлим сукунати ҳукм сурганда ҳам, қалбини қора умидсизлик қоплаганда ҳам, солдат бояги-бояги — кулимсирар, севишганлар эса, бояги-бояги—қучоқлашини қўймасди, уларнинг ҳеч нарсадан хабарлари йўқ

эди. Уларча, кулмоқ, йиғламоқ, қучоқлашмоқ ва айрилмоқ барибир фарқсиз эди.

Аммо фотограф бўлса, улар билан ўзининг фалокатини, бахтсиз турмушини айтиб ҳасратлашар, қор, ёмғирли ва изтиробли қора кунларини айтиб уларга бечораликдан киртайиб қолган кўзлари билан дам-бадам қайғули боқар, ҳатто кўз ёши тўкарди. Солдатнинг кулимсираши, севишганларнинг қучоқлашиши унинг ҳаёти ва унинг нонига восита эдилар, аммо бу нон кўп қаттиқ эди, солдат йиғлар, севишганлар бир-бировларидан ажралишар, уларнинг бахтли бўлишлари имконсиз эди.

— Рўмолчангиз борми?— деб сўради фотограф, суратни ювиб бўлиб, қайчи билан уни кесаркан.

— Бор-у, лекни...

Рўмолчани чиқариб, тозароқ жойини қидирдим. Суратни рўмолчага ўрадик. Кўзойнакларим суратда ялтираб тушибди. Бу ялтироқлик мени кўр қилиб кўрсатибди-қўйибди, кўзларим кўринмасди.

— Суратда кўзнинг кўр бўлиб кўринишининг аҳамияти йўқ, дедим,— аммо дунёда шунақа очиқ кўз кўрлар борки...— Бирдан сўзни шартта кесиб:— Қанча пул берайин?— дедим.

— Олтмиш ғуруш.

Фотограф шу кунги нон пулини ишлаган бўлди. Нондан бошқа унинг тузи, ёғи, қатиғи, керосини, уни ҳам бўлиши керак, уларни қаердан топади? Кун узун бўлишига қарамай, кечки соат бешда шом бўлади, анамана дегунча қоронғи тушади. Фотографнинг вақти жуда зиқ.

Бир кунлик қуруқ ноннинг пулини фотографга бериб, у ердан чиқиб кетдим.

Қоровул ўрnidан турди, узун сопли супургисини елкасига қўйиб, қалтираган оёқларини истар-истамас судраб, тахир зайтун мойида пиширилган буғдой «палови» ни ейиш учун имиллаб жўнади. У Баҳрия кўчасининг ахлатларига бир ҳовуч ахлат қўшиб ўтиб кета берди.

ХУДО, ДАВЛАТ ВА ЕР
ҚИШ, ЁЗ ВА ЮРУК¹ МЕҲМЕТ ХУСУСИДА

1 ҚИШ

Учоқнинг қизғиш алангаси ғиштдан ясалган мол-хонани ёритиб турарди.

Ўтнинг қизғиш ёруғи тушиб турган оғилнинг бир ёғида ҳайвонлар ва тўрида беш киши — уч бола билан уларнинг ота-онаси турар эди. Учоққа қалаб қўйилган йўғон кунда секин-секин бурқсиб ёнмоқда эди. Ҳам-малари ҳам бошларига узун-узун ғўлачалар қўйиб, оёқларини оловга узатиб ухлашарди. Эри-хотиннинг атрофида увоққина, думалоқ юзли, юзига ўчоқнинг ёруғи тушиб турган кичкинтой бола, ўзидан сал тикроқ бўлган оппоққина қизчанинг ёнида сочлари қирқилган сўпоқ бошини қизнинг қўлига қўйиб ётарди. Қағта ўғли Меҳмет улардан сал нарироқда эди. У ғужанак бўлиб олган. Пишиллаганича ухлаб ётар, юракнинг бир оҳангда тегишидан кўксига қўйилган қўли кўкрак қафаси билан бирга кўтарилиб, тушиб турарди.

Учоқдан чиққан тутун нозик парда сингари теваракни ўраб турарди. Нариги бурчакдаги молларнинг бир қисми ётганича кавш қайтарар, бир қисми оёқда турганича мудрашарди. Қўйлар маслаҳатта йиғилгандай, бошларини бошларига қўйиб, ўзаро сўзлашар эдилар. Эчкилар бир қаторга тизилишган, қоронғида бир нимага тикилган шайтондек ўйноқи кўзлари чақнаб турарди. Икки сигир киртиллатиб пичан кавшаб ётибди.

Эшак кавш қайтараётган икки туянинг олдида қорувуллик қилаётгандай қаққайиб турарди. Хулласи калом,

¹ Ю р у к — Туркиянинг ярим кўчманчи чорвадорлари.

бу гиштлиқ уйдаги бутун оила ўз ҳаётидан мамнундай роҳатланиб дам олаётгандай кўринарди.

Ташқарида қиш, бўрон аралаш қор уриб ёғарди. Уқтин-ўқтинда узоқдан бўриларнинг улиши эшитилар, бу товуш баъзан қишлоқ ўртасидан эшитилгандай бўларди. Остонада ётган Қорабош бўрилар увлашини эшитганда, ҳар гал кўзларини сал-пал очиб, қулоқларини диккайтирарди-да, чуқур нафас олиб қўярди, бутун оиланинг шу бошпанада ётишганини эслаб, хотиржам бўлиб мийиғида кулар ва ўчоқ таптида яна тинчгина уйкуга кетарди.

Молхонанинг дарвозаси туялар бемалол сизадиган кенг бўлганлигидан, уни қишга мослаб тахтачалар қоқиб ихчамлаштирилган эди. Шамол кирадиган тешиклар бекитилиб, дарвозанинг ички томонидан эчки юнгидан қилинган пардалар осилиб қўйилганди. Қор томни босиб қоладигандай қалин эди. Бутун қишлоқ қор ва бўрон ичида кўмилиб қолгандай кўринарди.

Соатлар ўтган сайин, қор аста-секин тина бошладн. Қоронғилиқни қорнинг оқлик ва ойдинлиги енгишга уринарди.

Қорнинг тина бориши бўриларни ғайратга келтирганидан, улар гала-гала бўлиб майдонга чиққан эдилар. Ярим кечада қорларни совуриб бўғиқ ўқ товуши эшитилди. Бундан кейин қишлоқ атрофида галалашиб изғиб юрган бўриларнинг увлаши тингандай бўлди. Бир оздан кейин яна ўз ораларида жанжал бошланди-да, улар бир-бирлари билан олишиб шовқин-сурон бошлашди.

Ўқ товушлари билан бўриларнинг қайта увлай бошлашидан бутун оила чўчиб уйғонди. Улар бир дақиқа олазарақ бўлиб бир-бирига аланглашиб тикилдилар. Моллар ҳуркиб бурчакка тиқилдилар. Қорабош сапчиб туриб, қулоқларини диккайтирганича ириллай бошлади.

Меҳмет унга қараб:

— Ёт, жойингга!— деб бақирди.

Қорабош ўгирилиб отага, кейин ўзига буйруқ бериб турган Меҳметга қаради-да, уларнинг олдига келди. У ҳеч тинч тура олмасди. Хафа бўлганидан ириллаб, қулоқларини чимирди-да, секингина жойига қайтиб борди. Аммо қулоқлари диккайганича турар — тўсатдан бир нарсга бўлиб қолса, ташланишга тайёр эди.

Эрталаб эшик олдига тўпланган қорни курай бошладилар. Ким олдин тугатса, қўлига курак олиб қўшнисига ёрдамлашарди. Қалин қор билан қопланган қишлоқ баланд тоғ чўққисининг ён бағридаги пастликка жойлашган эди. Қор ҳафсала қилиб яна бир оз ётган бўлсайди, томлардан ошиб кетарди. Ота ўрнидан туриши билан, ўчоққа тарашаларни қалаштириб, яна ўт ёқиб юборди. Эна, тутаб ётган ўтин ва кўмирларни тўплаб, қотирма ёпишга тушди. Меҳмет эшикни ярим очиб қор курашга киришди. Туннель очгандай қилиб одам бўйидан ошиб кетган қорни кураб, йўлни очиш керак эди. Отаси дарҳол Меҳнатга ёрдамлашди.

Икки гўдак бола онаси пишираётган қотирманинг пишишини сабрсизлик билан кутар эди. Кейин улар икки буклаб орасига қуйилган пишлоғи ёгдай эриб турган иссиқ нонларни едилар. Она сигирларнинг бирини соғиб сопол косага солинган сутни ҳам болаларига ичирди.

Меҳмет одатдагича ўз ишига бошлади, кечаси йнғилган гўнгни эчки юнғидан қилинган кигизга солиб, кўчага ташлади. Кейин молларнинг остини тозалашга киришди. Молхонанинг нариги томонидаги сомонхонадан ичак тушириб, молларнинг олдига тўкди. Меҳмет ўз иши билан овора бўлганда, оналари бузоқлар билан машғул бўлди. У бузоқларни оналарига қўйиб юборар, тўйгунча эмиздиргандан кейин, сомонхонанинг деворига боғлаб кўяр, сигирларни соғар, молларнинг тагини тозаларди. Меҳмет бу ишларга ёрдамлашаркан, инсонлардан кўра ҳайвонлар билан кўпроқ гаплашар, баҳслашар, дўқ қилиб уларни қийнар, жуда ҳам жаҳлини чиқариб қўйсалар дўппослаб урар эди.

Улар бу ишларни тамомлагунча отаси ўчоқнинг олдига ўтириб овқатланди, қаҳвасини ўзи пишириб, ўзи ичди, сигарасини чека бошлади. Соқол-мўйловани: силаб, меҳрибонлик билан молларига қараб, уларнинг ҳаракатларини томоша қилди. Шу вақт қор босиб ётган қишлоқни изғиб айланиб келган Қорабош, олиб қўйилган овқатни иштаҳа билан еди.

Онаси ўчоқ бошида ип йиғиришга тушди, отаси ўрнидан туриб, қўшнисиникига чиқмоқчи, мабодо йўл очилган

бўлса, қаҳвахонага ҳам бормоқчи бўлиб ҳозирланди. Лекин шу пайт қорлар орқасидан чиқиб келган уч киши дарвоза олдида пайдо бўлди. Эчки юнгидан тўқилган чакмонларни оппоқ қор босган, худди ҳайкалдек қотиб туришарди. Ота меҳмонларнинг келганини кўриб қувонди.

— Ассалому алайкум!— деб уйга таклиф қилди.

— Марҳамат!— деб, уларни ўчоқ ёнига ўтқазди. Онаси қаҳва тайёрлади, меҳмонлар қаҳва ича бошладилар. Она-болаларни олиб молларга яқинроқ бошқа бурчакка бориб, яна ип йигира бошлади.

Меҳмет эҳтиёт билан эшикни ёпди. Кейин ўчоқ бошига келиб катталардан нарироққа чордона қуриб ўтирди. Меҳмонларнинг иккитаси ёши қайтган одамлар бўлиб, учинчиси — бир оз ёшроқ эди. Улар қаҳвани индамай хўриллатиб ичдилар, тамакиннинг тутунини бурқситиб чиқара бошладилар. Меҳметнинг отасини меҳмонлар алоҳида иззат-ҳурмат қилаётганлиги кўриниб турган эди. У қишлоқнинг бой одамларидан бўлиб, ҳаттоки бутун округдагилар ҳам уни ҳурмат қилар эди. Меҳмонлар отасига «Ҳасан амаки» деб бир неча оғиз ҳурмат билан сўз сўйлаб жим турдилар.

Ниҳоят, Ҳасаннинг ўзи оғиз очиб гап бошлади:

— Бу йил чинакам қиш бўлдим!

Меҳмонлар бош чайқаб қўйишди:

— Ҳа... жуда ажойиб қиш бўлди!— деб жавоб беришди.

Ҳасан эснади ва Меҳметга ўчоққа олов ёқ, деб ишора қилди. Сўнгра:

— Ҳаммаси худонинг хоҳишига боғлиқ, алҳамдиллиллоҳ, қаттиқ қишни келтирган худо молларимиз сиғадиган бошпана ҳам беради. Ҳолимиздан нолишга ҳақимиз йўқ!— деди Ҳасан.

— Албатта, шундай!

— Меҳмонлардан ўрта бўйли бириси, ярим-ёрти сўзга бошлади:

— Йўллар ёпилмасдан аввал йўлим тушиб, пастдаги қишлоққа борган эдим. У ердаги халқ бизга ер берар эмишлар деб ҳаммаси хурсанд!

— Уларнинг ерлари йўқ эканми?

— Бириники бор экан, бириники йўқ экан, аммо менинг билишимча, кўпининг ери йўқ эмиш.

Гап ер тўғрисида кетганда суҳбат жонланди. Ҳасан амакининг кўзлари чақнаб кетди:

— Улар ерни қаердан олишади?

— Агар айтганлари рост бўлса, давлат ер берармиш.

Бу сўзга энди ҳеч ким, ҳатто Меҳмет ҳам ишонмади. Хабарни топиб келган кишининг ҳам бу сўзга ишонмаганлиги сезилиб турарди. Улар бир неча дақиқа бир-бирларига бақрайишиб қолдилар.

— Давлат деганинг ҳамма вақт биздан солиқ олади, ер ҳам пул деган сўз-ку. Уни бировга бериб бўладими?— деб чўрт кесди Ҳасан.

— Унисини билмадим,— деди хабар келтирувчи.— Узим ҳам бу сўзга унчалик ишонмаган эдим.

— Паст қишлоқликлар ер тўғрисидаги бу миш-мишни қаёқдан эшитибдилар?

— Бу сўз янги нарса эмас эмиш, бу тўғрида икки йилдан бери шунақа миш-миш бор экан. Бу сўзни қишлоқдагилар эндигина эшитибдилар. Рост бўлса, водийдаги помешчик ерларининг ярмисини олиб, уни ери бўлмаганларга берармишлар.

— Бунинг бўлиши мумкин эмас,— деди Ҳасан жаҳл билан.— Еру молни инсонга давлат эмас, худонинг ўзи беради, ҳатто худонинг ўзи ерни помешчиклардан тортиб олиб, бошқаларга берадиган бўлса борми, одамлар бир-бирларини бўғизлаб қўя қоладилар. Аммо худо бундай ишларга аралашиб ўтирмайди. Худо берадиган бўлса, бошқалардан тортиб олмасдан ҳам бераверади!

Ҳасаннинг қаршисида ўтирган чол бош тебратиб қўйди.

— Бу тўғри, балки бунинг ҳам бир йўлини топгандирлар. Оллоҳ бандалари тўғрисида ўйлаганидек, давлат ҳам улар ҳақида ўйлайди, албатта. Давлат ҳадеб ола берса бўлмайди-ку, балки ҳозир бергиси келгандир.

Енида ўтирган сўйлоқ тишлик чолни кўрсатиб:

— Қандай бўлса ҳам йўл очилиши биланоқ, водийга бориб тўғрисини билиб келиш керак,— деди.

Ҳасан елкасини қисиб қўйди.

— Менга ер керак эмас. Бизнинг масканимиз, тоғлар, мону мулкимиз эса — чорва. Ёзда яйловга жўнаб, қишда қишлоққа қайтамыз. Қишлоғимизни ҳам тоғ устида деса бўлади, раҳматлик отам чўпон эди, мен ҳам чўпонман, ўғилларим ҳам чўпон бўлдилар. Ҳаёт шундай

ўтиб бораётир. Биз бировнинг моли-мулкига, давлатига кўз тикмаймиз, ўзига буюрсин...»

Ер тўғрисида хабар келтирган одам:

— «Хўш: ерга эҳтиёж бўлган киши чиқиб қолсачи?»

— Тоғда юрган кишига ернинг нима ҳам кераги бор?

— Ер қаерда бўлса, ўша жойга борилади-да.

— Чорваларимизни нима қиламиз кейин?

— Бу ҳақда чорваси борлар ўйласин! Ҳа, улар ҳам ёз келиши биланоқ, молларини ёзги яйловга ҳайдаб юборишлари мумкин.

Суҳбат давомида айниқса ер ҳақидаги гап хаёлларидан ҳеч кўтарилмасди. Суҳбат тобора қизиди. Ернинг керак, керакмаслиги ҳақида узоқ тортишишди. Чол бенхтиёр:

— Давлат берса-ю, нега энди олмас эканмиз?— деб юборди.

Бу ер масаласи ҳамманинг бошини қотириб, бир қурт сингари мияда ўрмалай бошлади.

Ўзаро баҳс қизиб кетди, ер керакми, йўқми, оламизми, олмаймизми?— масаласи устида узоқ тортишдилар. Чоллардан бириси: «Ҳукумат бергандан кейин нега олмайлик» деб ўз сўзида туриб олди, шундай қилиб ўша куни бир қарорга кела олмадилар.

Ёз келиб, далага йўл очилмагунча қишлоқда ҳеч нарсани ҳал қилиш мумкин эмас эди. Аммо ер ҳақидаги гап, баҳс ва мунозаралар гоҳ қизиб, гоҳ сусайиб, қишлоқ халқи учун битмас-туганмас мавзу бўлиб қолди.

11 ЁЗ

Бу ернинг деҳқонлари йилнинг икки фасли — қиш билан ёзга жуда кўп аҳамият берадилар. Куз билан баҳор бўлса, куз билан қишга қўшилиб, билинмай ўтиб кетарди.

Қорлар эрий бошлаганда, Ҳасан бир неча кундан бери бошини оғритиб келган ер масаласини аниқ билиб келиш учун ўғли Меҳметни тоғдан паст қишлоққа юборди.

— Бориб билгин-чи! Бу ишнинг натижаси нима бўлди?— деди.

Меҳмет чоригининг ипини маҳкам боғлаб, йўлга тушди. У пишлоқ билан тўлдирилган мешни орқалаб боққолга сотиш учун олиб борар эди. У йўлда кетар экан, ҳар

вақт онасининг туз, отасининг — сигарет, гугурт ва ҳоказолар олиб кел деб тайинлаганликларини хаёлидан ўтказар, ҳеч нарсани эсдан чиқармасликка ҳаракат қиларди. Ҳаммадан муҳими, ер тўғрисидаги гапни эсдан чиқармаслик керак эди. «Борди-ю, ҳаммалари ўзларига келишиб ерни ўз ораларида тақсим қилган бўлсалар, ундан биз хабарсиз қолган бўлсак жуда ёмон бўлади-да», деб ҳаяжонланиб ташвишланди.

У атрофидаги нарсаларни кўролмасди. Қандай қилиб кўра олсин? Биринчидан, орқасида каттакон оғир ва арзанда тулум! Иккинчидан, фикри-хаёли — боққолдан олиннадиган нарсаларни эсдан чиқармаслик ва энг муҳими ер тўғрисидаги орзу-умидлар билан банд эди.

«Қани энди қишлоқда ўзимизнинг боққолимиз бўлса, саз бўларди-я... Йўқ-э... аттанг қишлоғимиз жуда ҳам кичкина-да... Эҳ, ер олсак, қандай яхши бўларди! Ана унда дўппимизни яримта қилиб одамлардай тузуккина яшардик-да. Экардик, ҳайдардик, ўрардик, унинг бир томонида мол боқардик, ёзда эса яйловга борардик. Ишлар бир оз кўпаярди-ю, лекин ҳечқиси йўқ, худонинг ўзи мадад беради?»

Улар қорда қиш бўйи молхонада қамалиб қолган ойларида нукул ер тўғрисида гапирардилар, ҳали ҳам бу ҳақдаги гап тугаганича йўқ. Меҳмет гоҳ-гоҳда: «Қани энди бизнинг ҳам бир парча еримиз бўлса эди!»— деб орзиқиб кўярди. Тоғлар қор кўрпаларини ешиб, кўм-кўк майсалардан чиройли кийимлар кийганлар. Далалар узоқдан худди оқ туманнинг юпқа пардасига ўралгандай сирли ва севимли бўлиб кўринмоқда эди. Меҳмет ўзини қизиқтирадиган бу чиройли манзарага унча узоқ қараб туролмади, шошилиб баландликдан паст қишлоққа тушиб кетди. Орқасида оғир тулуми бўлишига қарамай, тушиш унга анча энгил кўринди, у истаса эшак ёки туяларни олдига солиб юқорига чиқиши ва пастга тушиши мумкин эди. Лекин бу хавфли: қор эндигина эрий бошлаган, сёқ ости тийганок лой бўлиб кетганидан бундай ишни қилиш хавфли эди.

Меҳмет ўз қишлоғига қайтиб келди, ҳали қаҳратон қиш қийинчилигидан ўзларини ўнглай ололмаган кекса юруклар унинг атрофини ўраб олишиб, савол устига савол ёғдира бошладилар. Меҳмет уларнинг ҳамма саволларига ниҳоятда қисқа жавоб берди:

— Ҳаммаси пуч, ёлгон экан!

Бу қисқа жавоб бутун қиш бўйи қилган умидларини пучга чиқарди. Кўпчилик ҳатто «нимага бундай бўлди?» деб сўрамади ҳам, чунки, гапнинг пўст калласини айтганда, одамларга текин ер берилишига уларнинг бирортаси ҳам ишонмаган эди. Бу фақат ширингина хаёл эди, холос. Бу билан ҳукумат ер беради деган гап-сўз ҳам тугаган бўлди.

Фақатгина Ҳасан уйига келгандан кейин ер тўғрисида ўғлидан сўради:

— Айт-чи, Меҳмет, нега энди ер масаласи ёлгон бўлади.

— Пастки қишлоқ оқсоқоли билан боққолнинг гапига қараганда шундай бир миш-миш бўлиб ўтган экан. Ўшанда ҳам ҳеч моли-мулки бўлмаганлар, далага яқин ерда яшаб турган кишиларга ҳукумат ер берар эмиш. Ҳаммасини рўйхатга олишармиш-да, навбати келганда беришармиш. Ҳеч кимга текин ер берилмас экан. Ҳар ким ер оладиган бўлса, пулини давлатга тўлар экан.

Бу сўнгги жумла Ҳасанин тутактириб юборди:

— Давлатдан қарздор бўлиш оғир нарса! Агар бу худонинг буйруғи билан бўлса ҳам, уни дарров бекор қилишлари керак! Бизга солиқларни қистаб келган солиқчилар қишлоққа келганда, она сутимизни бурнимиздан чиқарар эдилар.

Меҳмет чолга шу хусусда яна бир қанча нарсаларни тушунтирмоқчи эди-ку, отаси гапиргани қўймади.

— Тушундим, тушундим. Яхшиси бориб молларга қара!— деди.

Шундан кейин қишлоқда ер ҳақидаги миш-мишлардан ҳеч ким ҳам оғиз очмади. Бунинг устига қишлоқдан беш хонадон ёзги яйловга кўчиш учун тайёрланаётган эди. Молларни молхонадан чиқариб, яқиндаги пастликка ҳайдадилар. Бу қишлоқ аҳолисининг учдан бири кўчаётганини кўрсатарди.

Ниҳоят, мавсум бошланиши билан ҳамма юруклар яйловга кўча бошладилар. Оғир юкларни туяга ортиб, сигир, эчки, қўйларни олдиларига солиб ҳайдаб боришарди. Чангалзорлардан чиқиб ёнғоқзор ва қарағай ўрмонига, барра ўт-ўланлар ўсиб ётган ёзлик яйлов томонга кетишарди. Қўйларга тўғри йўл бўйлаб юриш қулай тушди. Эчкилар бўлса, кута-кута энди, байрамгинага

етиб келишгандай, шодликдан қояма-қоя сакрашиб, бир-бирларини қувлашар, ирғиб дарахт тепасига чиқиб кет-гудай бўлишарди. Болалар билан Меҳмет, ҳамқурлари йигитчалар қизишиб, тутқич бермаган бу шайтонваччаларнинг кетидан қува-қува, терлаб-пишиб ҳолдан тойишарди.

Биринчи қўноқ булоқ бошида бўлди. Кўчларни ечиш-гандан кейин эчки юнгидан қилинган ўтовларни тикиб, молларга қўра қурдилар. Ҳар йил одат бўлиб қолган ишларини бошлаб юбордилар. Қарағай ўрмон орасидаги кўм-кўк кенг ялангликка молларни ёйиб юбордилар. Ёшлар уларга қараб юришарди. Эркаклар билан аёллар бузоқларга қарашар, ип йигиришар, қув уриб, ёғ ва пишлоқ олишарди. Аёллар соатлаб ип йигирадиган чархларидан бош кўтаришмасди.

Ҳар кеч дала-қирларнинг ғарб томонига ботган куннинг сўнгги шуълалари яйлов ва ўрмонларни заррин ёғдуси билан ёритарди. Шундай кечаларда Меҳмет ер ҳақидаги гапни бир неча бор эслаб қўяр, лекин тоғнинг тоза ҳавоси далани дарров унутишга мажбур этарди.

Бир неча кексалардан ташқари, ҳамма оламнинг ишларидан беҳабар бўлиб: ҳозир қандай пайт, ҳафтанинг қайси куни-ю, йилнинг қайси ойи эканлигини билмай яшарди. Фақат ёз келганини ва бу ерда қишгача туришлари лозимлигини яхши билишарди. Моллар ўт-ўланларни еб тамомлаб қўйгандагина, у ердан кўчиб бошқа чашма бўйидаги ўтлоқ жойга боришар эди. Бу кўчиш вақтларини қариялар билиб олишарди. Бутун қиши билан оғиздан-оғизларга ўтиб юрган давлат ери ҳеч кимнинг ҳам хаёлига келмасди.

Б:

III... ВА ЮРУК МЕҲМЕТ ТУҒРИСИДА

Уша кечаси ҳаво бирданига айниди. Моллар ўтлоққа ёйила бошлаганда, юқорида баланд тоғларнинг бошини туман босиб, яйловни қора булут қуршаб олди. Юрукларнинг чодирлари сой бўйидаги унча катта бўлмаган тепаликка тикилган эди. Чодирнинг бир томони катта қоянинг тик ён бағрига ёндошган эди.

Қирқилган шохчалардан ясалган, тевараги четан девор билан ўралган сал юқоридаги қўра, шамол тегадиган текислик жойда эди. Аммо чодирлар бўлса ҳар вақт нуқул пана жойларга қуриларди.

Езда бўладиган ёмғирлар яйловда довул билан баравар. Бу кечадаги ҳамма аломатлар ёмғирдан дарак берарди. Моллар билан қолганлар чакмонларига бурканиб олдилар. Улар кўзларини катта очганларича қора булулларга бақрайишиб қараб турардилар.

Шу пайт чодирнинг эшик пардаси ёпилиб, аллаким катта қора қозонни тўнтариб қўйгандай, ҳамма ёқ қопқоронғи бўлиб қолди. Авшалёмғир қуйиб туриб, кейин жалага айланиб кётди. Дарҳол кўкдаги момақалдироқ зарбидан ҳамма ёқни гулдур-гулдур овозлар тутди. Сўнгра ҳамма ёққа бирдан жала қуя бошлади.

Жала авжига чиқди. Атрофни зулмат қоплади. Меҳмет қоя остидаги панага бекиниб олди. Энди у молларнинг қорасини ҳам кўролмаб қолди. Унинг бутун хаёли чодирдагиларда эди. У ердаги ота-онаси, укаларининг ҳоли нима кечди экан? Қорабош унинг оёғи остига суқилиб олган эди. Меҳмет қоронғида итнинг ириллаганини, ўрnidан туриб қўққисдан қулоқларини диккайтганини сездди, у аллақандай ажойиб овозлар чиқариб ириллай бошлади.

Ёмғир челақлаб қуйгандек ёғмоқда эди. Пастликдаги сой тошиб кетди. У борган сари кўпириб-тошиб қаттиқроқ шовиллай бошлади. Ёмғир билан уриб мудҳиш бир довул бошланди. Тун кечада кекса дарахтларни илдизи билан суғурадигандай зўр бериб, қаттиқ ёғган ёмғир ва кучли довулни Меҳмет ҳаётида биринчи марта кўргани учун табиат кучидан ваҳимага тушиб эсанкиради. Бориб чодирдагиларни кўргиси келди. У ёмғир ва довулнинг тўсқинлигига қарамай, секин-секин қадам босиб, чодирга қараб жўнади. Чодир ёмғир ва қоронғи зулмат ичида фарқ бўлгандай эди. Сел тўрт тарафдан чодирларни қуршаб олганди. Чодирга кира туриб, чинор ўтинининг бурқсиган тутуни ичида бир қанча кишининг сўзлашиб ўтирганини кўрди. Меҳметни кўрган отаси дарров сўради:

— Моллар нима бўлди?

— Қоронғида ҳеч нарса кўриб бўлмабди, ундан кейин... Довул билан ёмғир шунақа кучайдики...— деб жавоб берди Меҳмет.

Чолларнинг юзида қўрқу акс этди. Учоқда чирсиллаб ёнаётган ўтда, кўзлари аранг йилтираб кўринган бири:

— Бўлар иш бўлди, энди ҳеч нарса қилолмаймиз. Мол ҳақида ўйлашга вақт йўқ. Ўз жонимизни сақлаб қолишимиз маъқул. Дарахтларга чиқиб олиш керак. Бир оздан кейин тоғдан шундай сел келадики, ҳаммамиз шу ердаёқ бекорга ўлиб кетамиз.

— Тўғри, бу сўз тўғри!— деб жавоб қайтарди қоронғида ўтирганлардан бир нечаси.

Меҳмет ҳаяжонланиб кўрқиб кетди. Эркаклар чодирдан чиқишди. Қоронғиликда, ёмғир ва довул шовқини орасидан киши овозлари эшитиларди. Отаси Меҳметга онаси ва укаларини кўрсатиб, гапирди:

— Уларга мен қарайман. Сен дарҳол подачиларнинг олдига бориб, улар билан молларни юқорироқдаги тоғга ҳайдашга ҳаракат қилиб кўринглар! Агар бошқа чора тополмасаларинг, тезроқ дарахтларга чиқиб олинглар.

Меҳмет ташқарига отилди. Шамол шундай қаттиқ урардики, ҳатто юриб бўлмасди. Чодирлар бирин-кетин йиқила босилади. Ит эгасини, мушук бувисини танимайдиган ажойиб қиёмат бўлгандай эди. Жала, қоронғилик, ёмғир билан довул одамларга ҳужум қиларди. Бир оздан кейин тоғдан пастликка қараб тўхтатиб бўлмайдиган сел уриб берди. Меҳмет энди бундан нарига юра олмай қолди. У ҳар қадамда сув оқимининг тобора кучая борганини сезарди. Сув Меҳметнинг тўпиғигача чиқди. У араб бир неча қадам боса билди. Мол кўраси яқинлашганида, у ердан шиддатли бўғиқ овозни эшитди:

— Тезроқ! Ерданга келинглар! Молларни сел олиб кетди!

Кўйларнинг шикоятмоз маърашлари, сигирларнинг бўкиришлари эшитиларди. Сув Меҳметнинг тиззасигача чиққанда уни кўрқув босди. «Балки дарё тошиб кетгандир!» деб ваҳимага тушди. Ёмғир билан довул тобора кучая борди. У энди юрмасликка қарор қилди. Унинг оёғи тойиб йиқилиб кетишига оз қолди. У ҳозир сузиб кетаётгандай эди. Тўсатдан оёғига аллақандай ёғоч келиб урилди-да, йиқилиб тушди. Меҳмет сувга чўкиб кетгандай бўлиб типирчилади. Сўнгра кўққисдан боши аллақандай нарсага қаттиқ тегиб жуда оғриди ва сув тикилиб энтикиб кетди. Меҳмет шошилиб унга маҳкам ёпишиб олди. Бу йўғон дарахт танаси эди. Меҳмет бутун кучини тўплаб, қоронғида унга тирмашиб юқори чиқиб олди.

Шу пайт худонинг офати бўлган довулнинг гувиллашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди. Меҳмет зўрға дарахтга чиқиб олиб, унинг шохларига маҳкам ёпишиб олган эди. У фақат икки томондан ўрмонга тушиб дарахтларни куйдираётган яшиннинг чақнаганини кўрарди. Бу чақмоқдан ўрмонга тушган ўт шиддатли ёмғир олдида тезда сўнарди. Шу пайтда Меҳмет ўзи ҳақида ўйлашга ҳам мадори етмас эди. Оламини қутурган фалокат ўз панжаларига олиб сиқмоқда эди...

На бўронни, на одам ва на жониворларни оқишиб кетган селни кўрди, қуёш дунёга нурларини сочиб чиқди, тоғлар ҳозиргина ҳаммомдан чиққан, баҳор ҳидлари анқиб турган гўзал хотинни эслатар эди.

Бу сел босган кечаси фалокатдан фақатгина Меҳметнинг оиласигина саломат ва тўкис-туғал қутулиб чиққан эди. Меҳмет онаси билан укаларини баланд қарағайнинг устидан тушириб олди. Қоп-қоронғи зулмат ва бу қиёмат ҳангома ичида уларнинг дарахт тепасига қандай чиқиб олишганига ҳайрон бўлиб қолган эди. Меҳмет уларни дарахтга чиқариб қўйган отасига қаради-да, яна ҳам таажжуби ортди.

Сув мункиллаб қолган бу кекса чолнинг иликларигача сингиб, ҳамма жойини ивितган эди. Тонг отгунча сувнинг ичида эдилар. Ҳеч ким сел олиб кетган молларни қидирмади ҳам. Кечгача тирик қолганларни чексиз тоғлардан ўликлар орасидан қидирдилар. Баъзи ҳайвонлар ўз-ўзидан кенг дарадаги катта дарахтларнинг учида осилиб қолган-ди.

Ҳасан ўзини дадил тутди. Ғадир-будур қарағай дарахтининг شوҳида осилиб қолган ҳўкизни кўрсатиб:

— Ҳаётимда ҳўкиз дарахтга чиққанини биринчи марта кўриб турибман,— деди.

Меҳмет отасининг заҳарханда билан айтган ҳазилига жавоб қайтармади.

— Юринглар, қани бориб кўрайлик-чи, қишлоқ ва овул жойида турганмикин,— дейишдилар.

Топилган мурдаларни орқалашиб, тоғдан қишлоққа туша бошладилар.

Азоб чеккан бу бахтсизлар, енгилган паришон армиянинг тирик қолганларини эслатарди.

Қишлоқнинг ўз жойида турганини кўриб қувониб кетдилар. Лекин ўзлари билан бирга қишлоққа ўлим ва мо-

там олиб келган эдилар. Бу фалокатни бир неча кундан кейин бутун ўлка, даланинг ҳамма деҳқонлари эшитдилар.

* * *

Бу воқиядан кейин Меҳмет узоқ ўйлади. Энди улар бундан кейин қандай ва нима билан кун кечирар эдилар?

Ҳасан яна бир чорасини топди:

— Уғлим Меҳмет, шаҳарга бориб озроқ пул ишлаб кел. Ишқилиб, қишлоққа иккита эчки олмасдан келма! Эчкининг бириси албатта урғочи бўлсин. Бошқасини худонинг ўзи тўғрилайди. Яна белимизни кўтариб олармиз. Онанг билан мен ва укаларингдан ташвишланма. Сен қайтгунингча, бир илож қиларман? Тушундингми?

— Тушундим, — деб жавоб берди Меҳмет қисқа қилиб ва шу заҳотиёқ бир неча ўртоғи билан йўлга тушди, ҳаммасининг мақсади бир эди. Отаси Меҳмет билан хайрлашаркан, унга тасалли беришга уриниб:

— Нима ҳам қилардик, ўғлим, худонинг хоҳиши экан, бошимизга шундай мусибатлар тушди! — деди.

— Ажабо, давлат ваъда қилган ер масаласи нима бўлди экан? — деб Меҳмет сўрамоқчи бўлган эди, отасининг сўзини бўлди:

— Бизнинг ишимизни худо ўзи ўнглайди. Давлат ва котиб ишларини бир-бирига аралаштирма, худо уларнинг балосини берсин.

Икки ўртоғи билан тоғдан туша туриб, Меҳмет ўзича: «Шаҳар деган қандай жой экан? У ерда икки эчкига яраша пул топиб бўлармикан?» — деб ўйларди.

Улар орқага ўгирилиб тоғларга — ўз киндик қонлари тўкилган қишлоқларига тўйиб-тўйиб қарадилар. Меҳметнинг ёнида кетаётган йигит унинг биқинига туртиб, пахта далаларини кўрсатди. Даланинг кўз илғаган жойларининг ҳаммаси кўм-кўк эди. Меҳмет:

— Шу ерларнинг ҳаммасининг эгаси бормикан? — деди.

— Эгаси бўлмай бўладими? Кўрмайсанми, ҳамма ерни экиб қўйибдилар-ку, бизга ҳам ер керак-да, — деди қатъий қилиб шериги. — Мабодо сув тошса ҳам ҳеч қиси йўқ, яна қайтади. Ер сигирга ўхшаш мол эмаски, уни

олиб кетса. Ер қимматлик нарса. Бизнинг ҳам еримиз бўлиши керак.

Уртоқлари Меҳметга жавоб қайтаришмади. Улар тўғри шаҳар йўлидан кетишди, кўзларини буғдой, арпа ҳамда пахта далаларидан узолмасдан қайта-қайта қарашар эди.

Улар ерга оч кишидек иштаҳа билан тикилишар, ер олишни истардилар.

«ИНСОФ» УСТАХОНАСИ

Ниҳоят, дастлабки қор ҳам ёғди...

Уста Юсуф дазмол босиладиган столнинг четига ўтириб олган ҳолда, кўзойнагини пешонасига суриб қўйиб, кўчага қаради. Дазмол олиб келадиган қиз ойна-олдида, менинг ёнимда Юсуфнинг ўғли — кичкина Мустафони қучоқлаганича оҳиста тушаётган қорни томоша қиларди. Бичувчи Янко ва машиначи Нико манқал устига энгашиб, увишиб қолган қўлларини иситишарди. Уларнинг юзларида аланга яллиғи ўйнардди.

Стол усти дазмолланадиган пиджаклар, чала тикилган шим ва камзуллар билан қаланиб ётарди. Овқатланадиган стол устидаги соат беш марта занг урди. Уй олдидаги илон изи кўчаларда трамвай, троллейбуслар югурарди; ўткинчилар худди шарпадек шовқин-суронсиз у ёқ-бу ёққа ўтиб турарди. Бизнинг иссиқ хонамиз ғира-шира ёруғ. Ҳаммамиз, ҳатто уста ҳам бир зайлда донг қотиб ўтирардик: аллақандай фалокат яқинлашаётгандай ҳеч ким чурқ этмасди. Бўрон бошланишидан олдин бўладигандай хонада кишини эзувчи жимжитлик бор эди: ҳозир бирор фалокат юз беришини сезиб турардик. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди.

— Дада, ҳозир бўрилар ўрмондан чиққандир-а? — деб сўради кичкина Мустафо.

— Ҳа, ўғлим! — деб йўғон овоз билан жавоб берди Юсуф. У столдан сакраб тушди, мўйловини буради-да, қисса айтгандай қилиб: — Албатта, чиқишди... Бўрилар шунақа совуқ ҳавони яхши кўришади! — деди.

Тўсатдан қизнинг овози эшитилиб қолди:

— Уста ака, дазмолни тугатганингиздан кейин Мустафо билан кинога борсак майлими?

Шу пайт гапга бичувчи Янко аралашди. У манқалда кучсиз ёнаётган кўмирдан папиросини тутаттириб олди-да, йўталини зўрға босиб деди:

— Болаларнинг ташвиши ана шу-да! Оҳ, кошкийди, мен ҳам шуларнинг ўрнида бўлсам!— У худди оғриганга ўхшаб қизарган кўзларини девордаги бир нуқтага тикди-да, қўшимча қилди:— Кўмир анқога шафи. Бир килоси йигирма беш ғуруш-а! Бу ҳазил эмас. Нон-ча. Туз-чи?

— Вино-чи? Ароқ-чи?— луқма ташлади Нико.— Улишдан бошқа чора йўқ.

Уста Юсуф бу гапларни эшитиб юзини буриштирди: улар унинг кайфиятини тамоман бузишди. Юсуф жингалак сочли ўғлининг олдига келди-да, унинг бошини қучоқлади, кейин болохона эшигининг ойнасига пешонасини қўйиб, пастда ўйинчоқ машиналарга ўхшаб ғизиллаб кетаётган автомобилларга разм солди.

Назаримда у тамоман бошқа нарса тўғрисида ўйлаётган эди. Эҳтимол, шу топда у ўзича заррин рамкадаги картинада тасвирланган улкан шаҳарда юргандир. Бир вақтлар у бу шаҳарда хотини билан бирга ўзининг бахтиёр йилларини ўтказганди. Энди хотини уйини ҳам, ўзини ҳам, боласини ҳам ташлаб чиқиб кетди ва ажралиш тўғрисида судга ариза берди. У, балки ўша вақтда бугунгидек биринчи қор ёққан кунни хотирлаётгандир. Ушанда улар шаҳарни иккига ажратиб турган дарё ёқасидаги кафега кириб, ойна олдидаги столга ўтириб кофе ичишганди. Улар бир-бирларига жимгина табасум билан қарашарди. Худди ўша кун улар бирга ҳаёт кечиришга қарор қилгандилар. Улар уйланишди ва кўп йилларгача бахтиёр яшашди. Кейин ўғил туғилди, бу ўғил шодлик манбаи бўлди. Аммо уруш бошқалар қаторида уларнинг бошига қашшоқлик ва очлик келтирибгина қолмай, балки уларнинг бахтини ҳам олиб кетди.

Мен гўё Юсуфнинг ўз ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини янгидан эшитардим. У буни ҳар кун бир неча марта ҳикоя қилиб берарди. У чуқур хўрсинди-да, гўё ўғлини биров тортиб оладигандай бағрига маҳкам босди. У ки-

чик Мустафо билан бирга бўлиш қандай бахт эканлигини ўйларди.

— Худога шукур,— деди у кутилмаганда.

Ҳаммалари кулишди, катта Янко эса:

— Маэстро¹ яна хаёл суряпти,— деди.

— Йигитлар, қани ишга!— деди Юсуф.

Эшик тақиллади.

— Бориб қарай-чи, — ким келдикин, — дедим мен ва эшикка қараб югурдим.

Юзини сепкил босган, семиз малла киши — уйнинг эгаси мени бир четга суриб даҳлизга кирди.

— Марҳамат, жаноблар,— деди у ўзи билан бирга келган кишиларга мурожаат қилиб ва устахонага қараб, йўл бошлади.

Ҳамма унинг кетидан эргашди. Биз хонага кирганимизда кимдир чироқни ёқди. Устахонани тамаки тутуни босганди. Биз худди жиноят устида қўлга тушган кишига ўхшардик. Уста Юсуф довдираганича кўзойнагини пешонасига суриб қўйди. Янко билан Нико бўлса бошини қуйи солиб туришарди. Қизча қизил парда орқасига яшириниб нима бўлишини кутарди.

Жимликни хўжайин бузди.

— Афандим,— деб мурожаат қилди у ўзи билан бирга келганлардан бирига,— мен сизга айтган бино мана шу. Суднинг қарорига биноан бино тозаланиши керак. Бу жаноб билан,— у Юсуфни кўрсатди,— ҳеч қандай олди-бердим йўқ. Шартнома хотинининг номига ёзилган. Хотини эса шартномадан воз кечди. Мана суднинг қарори... Мана,— у яна устага ишора қилди. Унинг овозида мазақ оҳанги бор эди.— Бу киши норози бўлгандан кейин, бинони мажбуран бўшатиш тўғрисида суднинг чиқарган қарори...

У ўз дарсидан мамнун бўлган ўқитувчидек жим бўлиб қолди.

— Уста Юсуф,— деди хўжайиндан ҳам йўғонроқ бўлган бошқа бир жаноб,— гап нима эканлиги сенга маълум. Бу жаноб,— у хўжайин билан бирга келган бошқа кишига ишора қилди,— амалдор. Биз бинони бўшаттиргани келдик.

¹Маэстро — устоз

Семиз киши ишора қилган жаноб томоғини қириб деди:

— Мен бинони мажбурий тартибда тозалашга ва калитини эгасига беришга вакил қилиб тайинланган кишиман.

— Ҳозир ҳамма ёқ қор-ку,— деди уста ўзини тутиб туrolмай.— Қишда-я... Шунақа бўронда...

— Мепинг ишимни тўғри-нотўғри дейишга ҳаққингиз йўқ. Биз — қонун қулларимиз.

Бу гаплар хўжайиннинг жонига тегди шекилли, баҳсни тўхтатмоқчи бўлиб, эшикка йўл олди ва орадан кўп ўтмай, илгаридан тайинлаб қўйилган тўрт ҳаммолни бошлаб келди. Биз бир чеккага ўтиб, бу ҳолни жимгина кузатардик. Хона ким ошди савдосини эслата бошлади. Ойна, жавон, столлар — ҳаммаси кўчага чиқарилди. Зинапоята тўполон. Юсуф у ёқдан-бу ёққа югуриб:

— Худо ҳақи, буюртмачиларнинг моллари йўқолмасин! Ойнани синдирманглар!..— деб ҳар қайсисига ночор ялинарди.

Биз нима қилишимизни билмасдик: биров манқал олдида турар, биров кўчага чиқариб ташланган нарсалар олдида ивирсиб юрарди. Мен кичик Мустафо билан устага қараб турардим. Уста ҳаммолларнинг орқасидан югуриб:

— Ё оллоҳ, не кунларни бошимизга солдинг!— деб тўнғилларди.

Бир соатдан кейин ҳаммаси тамом бўлди. Озгин чиновник бинонинг калитини хўжайинга берди. Юсуф ҳамон у ёқдан-бу ёққа югуриб юрарди.

— Йигитлар,— деди у,— кўзойнагимни синдириб қўйдим, ҳеч нимани кўрмаяпман!

Воқиа содир бўлган жойга шу ўртада турадиган икки қосиб билан бир неча ишсиз киши келди. Юзлари қонгалашиб турган Халил қассоб шундай деди:

— Шўрлик Юсуф, бутунлай ақлдан озди!

— Ҳа, ақлдан озмайдиган иш эмасми бу!— унинг гапини тасдиқлади тамакифуруш Қосим оғо.— Кишини қишда кўчага ҳайдашдан мақсад янги ижарачидан кўпроқ пул олишдир. Аблаҳ!

Улар нима ҳақдадир ўзаро гаплашдилар-да, уста Юсуфнинг нарсаларини қўшни кўчадаги боққолнинг бўш оғборига таший бошладилар. Янко билан Нико

аллақандай нарсаларни сурупга ўраб, худди кафанга ўралган мурдадек қилиб олиб чиқиб кетишди. Улар уйларига қараб жўнашди.

Халил қассоб билан боққол Юсуф ва Мустафони олиб йўлга тушди. Юсуф маст одамлардек қоқиниб борарди. Уларнинг кетидан қоровул эргашди. У ўтмишдан хотира бўлиб қолган зар ҳарфлар билан: «Инсоф» тикувчилик устахонаси» деб ёзилган қизил вивескани олиб борарди.

«ЙИГИРМА БЕШ ҒУРУШГА АМЕРИКА»

Менга қолса, ўрнимдан қўзғалмас эдим. Ҳар кунги газета ва киноларда ҳарбий кемаларни кўравериб жуда зериккандим. Шундай бўлгач, Босфорда лангар ташлаган Америка флотини кўраман деб ўз тинчлигимни бузаманми? Бундан ташқари, хусусий даъват, меҳмондорчиликлар, муҳим кишилар ва ёхуд амакиси борлар учун эканлигини билар эдим. Мен бўлсам, на муҳим одамман ва на бадавлат амаким бор. Қутидаги қиёмни ялаб, қирғоққача пиёда юриб бориб, узоқдан кемага қараш учун овора бўлиш менга ярашмайди. Аммо сен, севгим, ўз сўзингда туриб олиб, бутун ишларни буздинг. Сен бирор нимани илтимос қилсанг, мен йўқ дейишим мумкинми, ахир? «Юр, кемаларни кўрамиз» деддинг. Шунда бадавлат амаким йўқлиги ва муҳим одам эмаслигим эсимга тушди. Буни эслаш мен учун яхши эмасди. Бунақанги сайрдан ҳеч қандай наф кўрмасдим. Худога шукурки, сен ўзинг ҳам лаёқатсиз ва кичик киши эканлигимни билардинг. Бунинг учун хафа бўлишининг ҳожати йўқ эди. Биз Дўлма боғчага бордик, Мен, кичкина боғнинг скамейкасида ўтириб, кемага қараймиз ва у ёқ-бу ёқдан гаплашамиз деб ўйлагандим. Э-воҳ, э-воҳ! Иш, уйда ўйлаганинг кўчага тўғри келмайди деганларидек, бўлиб чиқди. Шундай одамлар ҳам борки, улар учиб кетаётган қушдан пул шилиб олмоқчи бўлишади. Қандайдир бир фирибгор дақюнусдан қолган бир ярим метрлик дурбинни техник университетининг олдидаги зина ёнидаги сепоя устига ўрнатиб олиб, ўн ғуруш тўласангиз кемаларни икки минут томоша қиласиз, деб ўткинчиларга таклиф қиларди.

Мен сенинг фазилатларингни маҳоват қилмайман, азизим. Мен биламанки, сен ҳам хотинларга хос бўлган заифликдан холи эмассан. Сен, биз ҳам томоша қилайлик дединг. Боғчада ўтирадиган жой йўқ эди. Ҳамма ёқ бекорчилар билан тўлиб-тошганди. Америка денгизчилари қирғоққа тўхтовсиз тушиб турарди. Улар ёш ва чиройли эди. Шу қисқа вақт ичида улар қанчадан-қанча таниш ордирмади, дейсан! Уларнинг ичида Бейўглидан келган машҳур фоҳишалар, универсаль магазиннинг сотувчилари ва энг қизиғи, колледжлардан келган ёш-ёш қизлар ҳам бор эди. Улар америкаликлар билан сайр қилишни бахт ҳисоблаб, ўзаро мусобақалашардилар. Янги танишлар дарров қизларнинг қўлтиғидан қўлини ўтказиб оларди; улар қаҳ-қаҳ уриб, гаплашиб пастдан юқорига — Тақсимга чиқиб кетишарди. Уларнинг у ерда нима иш қилиши маълум.

Баъзи Америкалик эпчил матрослар тарихий ёдгорликларни кўздан кечирардилар, бозорда қўлга илинадиган нима бўлса: занглаган қиличми, чилимнинг узун чарм найими — сотиб олардилар. Бейўглидаги пивоҳона ва майхоналарнинг доимий қатновчиларидан кўпчилиги тун ярмигача ичиладиган ва ейиладиган барча нарсани еб ютардилар-да, кейин тўда-тўда бўлиб у ёқ-бу ёққа кириб чиқардилар, бақиритиб ашула айтардилар.

Қаттиқ шамол эсиб этакларни ҳилпиратарди. Авианосецлар ва крейсерларда заррача ҳаёт аломати йўқ. Улар улкан денгиз ҳайвонларига ўхшаб Босфор ўртасига миҳлаб қўйилгандай қотиб турарди. Биз пристанга бориб, кемаларни тамоша қилишга ва қирғоқ бўйлаб қайтиб келишга жазм қилдик.

Пристандаги оломонни кўрдигу, дарҳол ўша ёққа югура кетдик. Қирғоққа боғлаб қўйилган бир неча моторли қайиқ тўлқинда чайқаларди. Жулдур кийинган аллақандай кишилар қайиқларнинг тумшугида туриб олиб, бир лаҳза ҳам тўхтамай қичқирарди. Шамол кучайганда улар: «Йигирма беш ғурушга Америка!» Жаноблар, фурсатни қўлдан бой берманглар! Йигирма беш ғурушга Американи кўрасиз!» деб яна ҳам қаттиқроқ қичқирардилар.

Пристандаги кишилар навбат билан битта-битта қайиқларга тушишарди. Зиёратчилардан саккиз-тўққиз лира тўплангач, қайиқ сузиб кетарди.

Сен чурқ этмасдинг. Сен бу сафар йигирма беш ғурушга Американи кўрсатишим кераклигини билардинг! Чиндан ҳам камдан-кам воқиа бўладиган бундай ҳодисадан четда қолиш ярамасди. Йигирма беш ғурушга нима қилиш мумкин? Ахир, бу пулга сомса ёки пирожнос олиш мумкин эди, холос-да. Шу пайт мен Америка учун бир пирожноени қурбон қилардим, албатта. Йигирма беш ғурушли Америка! Бундай арзон мол билан ким алданмайди, дейсиз!

Моторли қайиқлар ҳар ўн беш минутда пристандан сузиб кетарди.

Ҳаммадан ҳам бизга яқин турган қайиқдан:

— Қани, Американи йигирма беш ғурушга кўришни хоҳловчилардан яна иккитангиз келинг! — деган овоз эшитилди.

Биз қайиққа тушдик. Ҳали ўрнимизга ўтирмасимиздан қайиқ сузиб кетди. Биз бекорчиларнинг ичига тушиб қолгандик. Уларнинг кўпчилиги хотинлар эди. Улар қайиқнинг ёпиқ томонида шамолдан паналаб ўтиришарди. Биздан ташқари палубада яна саккиз киши: кенг гардишли фетр шляпасини бостириб кийиб олган икки студент, сочини эринмай ҳўллаб тараган тилла тишли пакана киши, уч кекса — кўринишларидан қишлоқлик бўлса керак ва бир ўрта мактаб ўқувчиси бор эди.

Сен пальтонгга маҳкамроқ бурканиб олиб, қўлларингни менга узатдинг; ўзим ҳам пальтомнинг ёқасини кўтариб олгандим; мен қўлларингни иситиб, силаб-сийпалардим. Қишлоқилар бизни кўрсатиб, шивирлашган кезлари ҳам бўлди. Улар катта шаҳарда ахлоқнинг бузилганлигини гаплашган бўлсалар керак. Хўш, агар биз бир-биримизга ёқиб қолган бўлсак, бунинг нимаси ёмон? Бунинг таажжубланадиган жойи йўқ.

Қаттиқ совуқ шамол эсарди. Тўлқин сапчиб, йўлимизни тўсарди. Осмонни қора булут қоплаб олди. Биз кемаларга яқинлашдик. Биз аввал эскадра минанослари орасидан ўтдик, аммо у ерда ҳеч ким бизга эътибор бермади. Крейсер олдига келганимизда йўловчилар қизиқиб қолишди. Бу крейсернинг жанговар фаолияти тўғрисида газеталаримиз ҳар куни жар соларди. Палубада сандироқлаб юрган денгизчилар бизга қараб қўлларини силкитишарди. Шамол сочларингни тўзғитиб юбор-

ганди. Сен жуда ажойиб эдинг! Энди мен Америка кемаларини кўриб лаззатланишинг учун сарфлаган йигирма беш ғурушимга ачинмасдим. Сенинг тўзғиган сочларинг ва шамолдан қисилган кўзларинг шу пайт ҳамма нарсани Американи ҳам, йигирма беш ғурушни ҳам, кемани ҳам, денгизчиларни ҳам унутишга мажбур этарди...

Авианосецга навбат келганда ҳамма ҳаяжонланди. Неча қават? У ерда ҳамма нарса,—лифтлар, лангарлар... бор эди. Авианосецдан моторларнинг секин гуриллаган овози эшитилиб турарди. Палубада бир неча ўнлаб самолёт бор эди. Зиёратчилар ҳар хил фикрларни айта бошлашди. Сочини ҳўллаб тараган киши қишлоқилар билан иноқлашиб қолди. У авианосецда атом бомбаси тайёрланади деб таъкидларди. Қишлоқилар бу муттаҳамнинг гапларига ихлос билан қулоқ солишарди ва ўз навбатларида атом бомбаси тўғрисида газетадан ўқиганларини айтишарди.

Урта мактаб ўқувчиси бўлса, кемамиздаги шамолдан қийшайиб қолган байроқ дастасини тўғрилашга уринар ва бу билан у америкаликлар олдида обрўйимизни сақламоқдаман деб ўйлаб гердаяр эди.

Биз пристанга қайтаётиб, «Явуз»¹ крейсери олдидан ўтаётганимизда кимдир:

Манови арслонга қаранглар! — деди.

Бошқалар ҳам худди шуни кутиб туришгандек эди. Одамлар кеманинг жанговар сифатлари тўғрисида гап-ра бошлашди ва орадан сал ўтмай, дунёда бунақанги бошқа крейсери топиб бўлмайди деб бир-бирларини ишонтира бошлашди. Студентлар бу гапларга эътибор беришмади. Уларни кўпроқ қайиқнинг ёпиқ жойида ўтирган ёш хотинлар қизиқтирарди. Биз қирғоққа қараб суздик. Бошқа қайиқлар кемаларга томон йўл олди. Улар худди кўрққандек кемалар олдидан бир ёнига қийшайиб ўтар эди.

Йигирма беш ғурушдан айрилиб, қирғоққа тушдик. Чамамда сен мамнун эдинг. Бурнингнинг учи совуқдан қизарганди. Ана шу кўринишда сен мен учун гўзал ва қимматли эдинг. Сен бир нима дединг ва мен бир лаҳза

¹ «Явуз» — биринчи жаҳон уруши даврида Германиянинг Туркияга берилган «Гебен» крейсери.

чўнтагимда бир ғуруш ҳам қолмаганини, ишимда ча-
тоқлик борлигини, хонамда қандалалар қиш уйқусидан
уйғона бошлашини унутдим...

* * *

Ушандан бери орадан неча ой ўтганини билмайман.
Босфорга дўст Америка кемалари яна келди. Бир-бирига
ўхшаган нарсаларни эслашнинг ҳам гашти бор. Истам-
бул Америка матрослари билан яна тўлиб-тошди. Нима
ҳам қилардим: сен билан ажралишга тўғри келди. Мен
сени унута олмаслигимни сендан яширмайман. Газеталар-
да ҳарбий кемаларнинг суратини кўрганимда ўша ўзим
йигирма беш ғурушга кўрган Американи ва ўзимнинг йи-
гирма беш ғурушли бахтимни ўйлайман. Танишган
ўша олифта сени кемага олиб бориш учун таклифнома
олганлигини эшитдим. Энди сен хурсанддирсан!

Агар сен мен билан қолганимда мен сенга нимани
ҳам таклиф қила олардим? Йигирма беш ғуруш тўлаб,
қайиқда сайр этдиришга мажбур бўлардим. Сен суюнган-
нинг учун мен хурсандман. Америка кемаларини зиёрат
қилиш кичкина бахт эмас!

КИМСАСИЗ ШАҲАР

Бу шаҳарни шу қадар севиб қолдимки... ўтириб йиғлагим келди. Бу шаҳар ёлғиз ўзимники бўлишни истардим. Кўчаларида, паркларида, магазинларида, трамвайларида ҳеч ким бўлмаса дердим... Яна қўлларимни чўнтагимга солиб, ҳўл тош йўлларда танҳо кезгим келарди. Осмонда қуёш порлаб туришини, лекин бир тарафдан майда ёмғир савалаб, юзимда шаҳар салқинлигини сезишни истардим. Автомобиллар, трамвайлар тўрт томонда бўм-бўш юриб турибди. Балки ўшанда кўнглим улардан бирортасига тушишни тусар. Бир сакраб, пиллапоясига чиқиб оламан, мендан бўлак ҳеч ким йўқ-у, шунинг учун ичкарига кириб, тўрда талтайиб ўтираман. Бир оз кезганимдан сўнг, зериксам сакраб тушаман-да, сўрамай-истамай катта магазинлардан бирига бемалол кираман. Менинг йўлимни тўсадиган одамлар йўқ. Қўлимни чўнтагимга тикиб соатларча магазинлардаги нарсаларни томоша қиламан. Балки кўнглим паркка, денгиз ичига чўзилиб кетган қадимий паркка кириб сайр этишни тусаб қолар. У маҳал яшил ўтлоқлар устига ястаниб уйқуга кетарман... Модомики ичида мендан бошқа ҳеч ким йўқ экан, демак бу шаҳар меники... Ҳа... бу шаҳарнинг меники эканига ортиқ ҳеч қандай шубҳа йўқ... Бу шаҳар меники...

Ётоғимда шундай хаёл суриб ухлаб қолибман. Эрталаб барвақт уйғондим. Кўчага чиқдим. Бир кун аввал ишлаб турган корхонамдан тамоман айрилиб, ишсиз қолгандим. Ойнинг охирги кунлари эди. Чўнтагимда битта кир дастрўмол билан қўлларимдан бошқа нарса

Йўқ эди. Тўғри шаҳар бошқармасида хизмат қиладиган бир дўстимнинг олдига жўнадим. Кўнгилчан дўстим мени жуда ҳам яхши кўрарди. Бўйнига осилиб ҳолимни баён қилдим. Ўттиз уч ёшда бўлишига қарамай, сочлари тўкилган, чаккалари оқарган эди. У узоқ вақт ўйлади-да, кейин:

— Қардошим...— деди... Биласанми мен шу ерга ншга жойлашгунимча роса олти ой овора бўлдим. Энди иш қаёқда дейсан?.. Бир қанча олий маълумотли кишилар бирор даромадли иш олиш учун бир неча ойлардан бери навбат кутадилар...

Мени эса бир неча ой эмас, бир неча кун кутишга ҳам қурбим етмасди. Индамадим. Нима ҳам дея олардим?..

Дўстим:

— Агар бирор нарсага муҳтож бўлсанг...— деди.

Костюмининг қўйин чўнтагига солган қўлини маҳкам ушладим-у:

— Ҳеч нарсага муҳтож эмасман...— дедим.

Вақт чоштгоҳга яқинлашмоқда эди. Ичган ачиқ қаҳвам фойда бўлди, деб у ердан чиқдим. Бир хилватда ўз ёғига ўзи қоврилиб юрган, докторлик чоғида ҳар турли йўллар билан сўнгги сайловда ўлиб-тирилиб ҳаракат қилиб депутат бўлиб олган бошқа бир дўстимнинг йўлини тўсдим. У докторхонасини кенгайтирган, яп-янги саҳтиён креслолар сотиб олган эди.

— Қароғим... деди. Сени давлат идораларидан бирортасйга тавсияга ета олмайман. Маълумки, бизлар амалдормиз... буларнинг қисқартирилиши... ва ҳоказолар...

Қорним ўлгудай очган эди. Енидан тезроқ чиқсаму чўнтагимдаги икки бучук пулимнинг ярмига бир нечта қатиқли кабоб олиб есам деб ўйлардим. Дўстим менга иш топиб бермади, лекин бир карточка берди. Пешиндан кейин дўстимга таниш бир савдо кенторасига бориб иш сўрашим керак эди.

Худди шундай қилдим.

Контора хўжайини қўлимдаги карточкани олиб ўқи-мади, лекин шундай қилишга ҳақли эди. Хужжат эгасининг номусли киши чиқиши унга нима учун керак. Контора эгасининг иши бошидан ошиб ётарди, ҳозир номусли одамга ҳам, номусли одамга ҳам муҳтожмасди.

Ўша кунни яна кўп нарсалар қилдим...

Кечқурун ётоғимга кирганимда ўттиз беш ғуруш пулим қолган эди. Э қўй-э, дедим ўзимга-ўзим. Шундай шаҳри азимда очдан ўлиб кетмасман-ку? Тонг отсин, ишим ўнгидан келар... албатта бирор чора топарман...

Тонг отди. Ҳатто бир қанча тонглар отди. Мен ҳали ҳам қўлларимни чўнтагимга тиқиб, ҳўл тош кўчаларда санқиб юрибман. Тўрт тарафимдан трамвайлар, автомобиллар ғизиллаб ўтади... Кўкда қуёш порлайди. Бир тарафдан ёмғир ҳам шивалаб қуяди, тош йўллардан юмшоқ салқинлик кўтарилади. Мен ҳеч нарса кўрмас, ҳеч нарса сезмасдим... Орзуйим рўёбга чиққан эди... Ким-сасиз бир шаҳарда танҳо қолган эдим.

МАҲМУТ БЕЙНИНГ ГАЗЕТАСИ

Дарҳақиқат, бу ҳикоядан бирор кимсанинг хабардор бўлишини истамасдим. Кўп йиллардан буён у тор ва хилват кўчани, у кичкинагина тахта уйни, дўстим Маҳмут бейнинг можаросини ёлғиз ўзим учун сақладим. Бошқаларнинг қизиқиш ва боқишлари остида эриб йўқолиб кетадиган бу хотиранинг меники бўлишини тиладим, уни бегона кўзлардан яширдим, ҳеч кимга билдирмадим.

Ҳозир ҳамма нарса шу қадар олис ва туманли, менинг ўзим ҳам бу можарони ҳақиқатан бўлган ёки бўлмаганидан шубҳаланаман, шунинг учун ҳам айтиб бермоқчи бўлган нарсаларимга кишилар ишонишмасмикан деб кўрқаман. Мен ўз кўзим билан кўрган, билган, текширган можарони ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Аввало шуни айтиб қўйишим керакки, балки ҳозир у кўча, ўша уй, ўша киши йўқ бўлиб кетгандир. Кўча йўқолди, уй бузилиб кетди, у одамнинг нима бўлганини ким билади дейсиз! Кеча ўша томонлардан ўтдим-да, шу нарсаларни эсладим. Мен таниган, билган жойлар вайрон-толқон бўлиб кетибди; ўйлар, квартиралар бузиб ташланибди: хафа бўлиб кетдим. У ерларда жуда кўп марта кезиб ва югуриб юрган эдим. Шуларни ўйлар эканман, ўша тор кўча эсимга тушаверди. Шу яқин орада эди. Ана шу тош йўлнинг тугаладиган жойида, бир чашманинг ёқасида бир-икки уй, бир квартира, яна бир неча уй бор эди, ниҳоят, трамвай юрадиган катта кўчага чиқиларди. Ҳозир бўлса чанг-тўзон осмонга ўрларди. Шамол чанг-тўзонларни тўзғитганида ўша вақтларни эсладим. Ҳотирамнинг теран бир ерига ўрнашиб қолган

экан: бирдан қандай қилиб жонланди экан-а! Бирданига бир неча йил орқага қайтдим-у, ўзимни ўша куз фаслидаги ҳолатимда, майдалаб савалаётган ёмғир остида бир кинофильм афишаси олдидан ўтиб кетаётгандай ҳис қилдим. Бу нарса қаердан хотиримга тушиб қолди. Ҳар ҳолда ўша куни дилгир эдим, ўзимга бир кўнгил очар нарса ахтарардим-у, тополмай юрардим. Вақт ўтказиш учун бир пачка сигарет ҳам олган эдим... Лекин, ишонаманки, бирор жиддий ташвишим йўқ эди, агар ташвишим бўлса, бу таниш томонларда нима қилардим, янада олисларга, жуда олисларга, ўзим билмайдиган, менга нотаниш бўлган жойларга бориб эл кўзидан яширинардим. Фақат дилгир эдим, холос. Бу дилгирликдан қутулиш учун бир қувноқ чехра, бир неча калима сўз, биргина кулиб боқиш кифоя эди, аммо улар қани...

Бирдан у кўчага бурилдим. Икки қадам қўяр-қўймас тўхтаб қолдим. Мен шу ерликман, шу ерда туғилиб ўсдим. Умрим шу районнинг кўчаларида ўтди, аммо, ҳайҳот, бу тор кўча менга нотаниш эди... Трамвай юрадиган кўчанинг орқагинасидан ўтган бу кўчага ҳеч йўлим тушмаган бўлса керак. Довдираб қолдим, тумшугим тагидаги ерларни ҳам билмас эканман деб ўйлаб, атрофни кўздан кечира бошладим. Уйларнинг деразаларига ёмғир уриларди, квартиранинг балконидаги кирларни йиғиб олишни унутган эдилар. Яна бир оз юрдим. Уйлар қатор-қатор эди. Тўхтаб ўчиб қолган сигарамни ёндириб олдим. Гугуртни ўчираётган чоғимда, кичкинагина тахта уйга кўзим тушди-ю, шартта тўхтадим.

На деразалардан бирор одамнинг кўланкаси кўринар ва на кўчада мандан бошқа бирар одам бор эди. Атрофимга алангладим, сўнгра бир нафас сигара чекиб, икки қадам орқага қайтдим-да, яна бояги кичкина уйга қарардим. Қаршимдаги кичкина уй худди газета саҳифасига ўхшарди. Худди шу кечаларда беш ғурушга сотиладиган жиноят хабарлари билан тўлиб чиқадиган газеталар каби... Унинг юзи бир газетанинг икки саҳифасининг ўзгинаси, устун-устун ёзувлар, сарлавҳалар, қиссалар, латифалар, хабарлар ва ниҳоят, эълонлар... Бу ерда йирик-йирик ҳарфлар билан бир талай нарсалар ёзилган эди. Аввал бош мақолани, кейин ҳодисаларни ва қиссаларнинг тагидаги «давоми бор»игача ўқидим... Юзимга ёмғир томчилаб, ора-сира момақалди роқ бўлмаса, тикка туриб

туш кўраётганимга ишонардим. Езувларни такрор-такрор ўқидим. Қаршимда худди уйга ўхшаш бир газета бор эди...

Кейин уруш ҳаракатларига оид мақола, ички ҳодисалар: суинистеъмол ва ўғрилиқ, бир министрға ёзилган очиқ хат, «ноҳақ», «туҳмат», «ўттиз йил хизмат» каби сўзлар билан тўлиб тошган узун бир мақола. Ҳар бир мақола-нинг, остида бир ишора бор эди... Шунча мақола қандай сиғдирилди экан... Деразаларнинг усти ва ости эшикнинг тўрт тарафи тўлдирилган, ҳеч бўш жой қолдирилмаган эди. Бир бурчакда сурат бор эди, маъносига тушунмадим. Гангиб қолганимдан аста-секин қараб тушунганларим шулар бўлди: бу ғалати газетанинг бош муҳаррири ва хўжайини эски бир амалдор эди, у ишдан ҳайдалган, узоқ вақт касалхонада ётган экан. У бошига тушган ҳақсизликларни халққа англатмоқ учун энг муносиб во-ситани танлабди. Ўтган-кетган ўқиб ҳақиқатни англасин деб газета чиқарибди... Бироқ у кўчадан нечта одам ҳам ўтарди, дейсиз!..

Муюшга бориб, катта кўчага чиқадиган тош йўл четгидаги каштанфурушнинг олдида тўхтадим. Шўрликка шундай ғалати қарабманки, у қўлидаги қисқични силки-тиб: «Ҳайрон бўлдингми, бейим?»— деб сўради. Кейин мен сўрамасимданоқ ўзи тушунтира кетди: чунки ҳар куни бир неча марта худди шу нарсаларни бошқа одам-ларга ҳам тушунтирар экан... У газетанинг бош муҳарри-рининг исмини айтиб берди... Исми Маҳмут бей экан... Бу, газетанинг нечанчидир сони экан... Аввал қандақинги нарсалар ёзган экан! Мен тахмин қилганимдек, Маҳмут бейни ишдан ҳайдаган эканлар, у тасодифан машҳур бир касалхонада бир неча ой ётибди. Кейин хотини билан қизи уни уйга олиб келишибди-ю, лекин эплаша олмаб-ди... У деразадан халққа нутқ сўзлагани ўрнидан туриб-ди, нутқ сўзлай олмаганидан кейин эрталаб барвақт ўрнидан турибди, нарвон қўйиб қўлида бўр билан нар-вонга чиқиб деворга мақолалар, фельетонлар, очиқ хат-лар ёзибди... Эрталаб хотини билан қизи у езувларни ўчи-риб ташлашибди, лекин эртасига эрталаб худди ўша нар-саларни қайтадан ёзилганини кўрибдилар... Чолни сира эплай олмабдилар. Ҳафтада бир марта яқшанба куни эрталаб Маҳмут бей нарвон қўйиб газета ёзар, қў-ни-қўшнилар келиб ўқиб кетишаркан... Қаштанфуруш.

Маҳмут бей олим одам,— деди,— шўрлик бир ноҳақликка учраб, шундай бўлиб қолди... У нималарни билмайди дейсиз... Ҳамма нарсага ақли етади, жуда яхши одам... Қаранг, ана деразанинг олдида турибди... Ҳозир сизни кўрди... Бечора нақадар севилади, билсангиз.

Чинданам дераза парда ортидан оқ сочли бир бош кўрингандай бўлди. Бир ўқувчи топилганига қанчалик мамнун! Унинг севинчини англадим. У газетасининг келгуси сони учун қандай планлар тузаётганини, нималар тайёрлаётганини, миясида қандай фикрлар пайдо бўлаётганини ким билади дейсиз.

Мен учун олам тамоман бошқа шаклга кирган эди. Уша кундан бошлаб Маҳмут бейнинг газетасининг садоқатли ўқувчисига айланган эдим. Лабимга сигара қистириб узоқ вақт тош йўлда туриб мақолаларни, янгиликларни, қиссаларнинг давомини ўқирдим. У мени парда орқасидан кузатарди, кўзларининг чақнаётганини кўргандай бўлардим. Ҳар сафар каштанфурушдан каштан олиб, у айтиб берадиган янгиликларни эшитардим. Ҳар кеча шу чойхонага чиқиб пенсионерлар билан домино ўйнайди... Анча дуруст ўйнарди... Ақли жойида, гаплари маънили. Ҳеч кимга газетаси тўғрисида гапирмайди. Ҳеч ким ҳам ундан ҳеч нарса сўрамайди... Қаранг бугун эрталаб анови ёзувларни яна ёзди, қизи билан хотини ҳам унга ёрдам беришадиган бўлишди, нима ҳам қилиша оларди, шўрликлар... Қизи нарвонни ушлаб туради, у ёзаётганида она-бола бўр узатишди. Баъзада мен ҳам уларга ёрдамлашиб юбораман... Нима қилсинлар, бошқа чора йўқ.

Маҳмут бейни яқиндан жуда кўргим келарди. Бир кун кечаси у чойхонага келиб қаҳва ичаётганида мен бир бурчакда уни кузатиб ўтиришим керак. Якшанба кунини эрталаб офтоб чиқиб келаётган вақтда, у газетасини ёзаётганида бориб унга ёрдам беришим керак, ҳатто битта мақола ҳам ёзиб беришим керак. Шу ишларни қилишга жуда орзуманд эдим. Бир-икки ҳафтадан кейин бу нарсалар кўнглимга тегдими, билмайман, Маҳмут бейнинг газетасини ўқигани камроқ борадиган бўлиб қолдим. Ҳаётим бир оз ўзгаргандай бўлди, зерикишим босилаёзган эди. Янги умидсизликлар, хаёлог ҳорғинликлари қаршисида қолган эдим. Маҳмут бейнинг газетаси мени ортиқ овута олмасди.

Бирдан у районни бузишга, хотирамда узоқ сақланиб қолган барча жойларни пайхон қилишга бошладилар. Бир кун келиб у ерда на Маҳмут бей, на каштанфуруш, на уй ва на кўча қолди. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси узоқ ва ёлгон-яшиқ сафсатага ўхшаб қолди.

Ҳозир ҳақиқатан яхши билмайман. Маҳмут бей ва унинг газетаси куз ёмғири остида санқиб юрган дилгир кишининг зерикиши, умидсизлигига бир тасалли топиш учун ўйлаб чиқарган ҳаёлимиди: йўқса, яшаётган давримизнинг оғирлигини ҳис қилиб буни барча одамларга эълон этишдан қўрқмаган бир эртақ қаҳраонимиди! Бу нарсанинг сирини била олмайман.

МАҲМУТ ВА ҚОРАБОШ

Дарвозани очгандаёқ, тўсатдан рўпарангда уст-боши йиртиқ, ифлос бир болани кўрсанг, пешонанг тиришиб жуда ҳам асабийлашасан ва жирканасан киши...

Саҳар вақти, ҳеч ким уйқудан турмасдан бурун ҳаромзода худди отасининг меросига тушгандай, кнопкани босиб, ҳовлидагиларнинг ҳаммасини уйғотиб тинчсизлантиради.

Шайтон, шу кир латтаси билан қўлидан тутиб кўчага итқит дейди, аммо қандай бўлмасин каллада бир одамгарчилик тушунчаси бор. Инсонлик, марҳамат, ожиз ва йўқсулларга ёрдам... бу бизнинг бўйнимизга тушган қарз...

Маҳмутни бир неча марта кўрдим. Бўйи тўрт қаричдан бир оз баландроқ, юзининг ранги худди пичоқ билан ўртасидан шарт кесилган ўпка рангига ўхшарди, шу юзининг ўртасида қони устига бўртиб чиққан пуфак-сингари кўзларини кўриб сескандим, аммо қандай бўлмасин унга илтифот этиш зиммамдаги бир вазифа ва қарздай эди.

Биздан бир оз кулар, юз кўргани учун йўли тушганда бир кириб ўтар, нариги қўшни эшикларга яқинлашмас, фақат бизнинг эшикни тақиллатиб нафақасини сўрар эди.

Бизнинг хотин хафа бўлиб:

«Азизим, шу ифлосни нега уйга ўргатдинг... Йўқоғ, ҳамма ёқни саситиб микроб экиб кетади, яратган тангри ризқи-рўзисини ҳам берар» дер эди.

— Яратган тангрининг бу ишларни унча ҳам ҳисобга тўғрилаб яратмагани оп-очиқ кўриниб турибди. Агар бир

қонунга ва ҳисобга тўғрилаб яратган бўлса эди, нафақаларини ҳам ҳеч адашмасдан юбориб турган бўлур эди. Кўрмаяпсанми, бола бечора очликдан саватнинг қуриган чўпига ўхшаб кетибди. Ҳатто кўзларининг нури ҳам хиралашгандай... Маҳмут ҳар вақт бир итни эргаштириб юрар эди.

Одам, бу итнинг афти-башарасига бир-икки минут қараб туришга эринмай астойдил тикилса, унинг қандай махлуқ эканлигини дарров англаб ола билади.

Баъзи вақтлар, Маҳмутнинг этагига бир неча тилим қотган нон, гоҳ-гоҳ икки-уч дона қуруқ суяк ва ёхуд қўлига бир неча чақа бериб узатар эдик. У кетгандан кейин уйлар шунча ҳам ёмон сасир эдики, одам чидаб туrolмас эди. Бу ҳид анча вақтгача ҳовлиларни айланиб, сўнгра йўқоларди.

Менимча, ити Маҳмутдан кўра озода ва сеvimли эди. Бола бинонинг ҳар қайси эшигидан ичкари кирган бўлмасин, ити бир чеккада бўйинини қисиб турар, бир кишининг уйига ботиниб кирмас, Маҳмут қайтиб чиққунча қалтираб-титраб уни кутар эди. Териси ёввойи эшакка ўхшаб, бошдан-оёқ тилим-тилим қора чизиқлар билан қопланган эди.

Қандай бўлмасин, Маҳмут билан барабар қишлоқдан шаҳарга кўчиб келган чўпон итига ўхшаган ажойиб махлуқ эди. Бир чеккада эгасини пойлаб турган бўлса, дарвозабонни ва ё бошқа шу уйлардан бирисига кирадиган кишини кўрдими, кўрқиб ерга ётиб олар, ғамлик ва ялингансимон кўзлари жовдираб:

— Менга тегма, хўжайиним ичкарида тиланаётир, уни кутиб турибман, сенга бир зиёним тегмаётир-ку?— дегандай жимгина турарди.

Утган февраль ойининг ўрталарида, совуқ шаҳарни пўлат қопқоқ сингари қоплаган эди. Эрта билан тонг оқариб сутчи келадиган пайтда, якшанба кuni тагин Маҳмут эшигимизни тақиллатди.

Иссиқ уйдан чиқиб эшик оралиғидан ташқарида Маҳмутни кўриб жуда аччиғим чиқди.

— Ҳой бола! Сен сира уялмайсанми? Худди отангни уйига келгандек кнопкани босиб қўнғироқни жаранглатасан, бу ердаги одамлар беором бўлади деб ўйламайсанми, ахир?— дедим.

Зўрға тиззасига етадиган парча-парча америка сур-

пидан тикилган қуроқ иштонидан бошқа бир ёпинғич йўқ эди.

Эмчак остидан бошлаб тиззасигача тушган сурпа иштон номи бериш қийин, уни бадан суякларини тўсиб турган эски қизил латта деса бўлади, елкасига йиртиқ қопчиқнинг бир парчасини ташлаган, томирлари бўртиб чиққан бўйни ёзнинг иссиқ кунларида юргандай ялан-роҳ эди.

Оёқ панжалари, ҳар томонлама гуриллатиб ўт ёқилган ва остига тош тўшалган уй полларини қиздирган печкаларнинг иссиғида роҳатланиб яйрагандай ёйилди. Аммо бу оёқнинг товонлари, эскириб кўчага ташланган этик ўкчаларидан ҳам зиёдроқ чириб, оқ ем бўлиб кетганини кўриб ҳайрон қолдим. Бу бечора боланинг кўчаларда саргардон ва бадбахт бўлишига сабаб бўлганларнинг хаёли кўз олдимда жонланиб хафалигим тағин ҳам ортди.

— Бола, сен бекорчи юришга ёмон ўргандинг, қўл узатиб одамларга ёпишиш яхши эмас, иш қилсанг бўлмайми? Сен сингари болалар кўчаларда кўмир териб кун кечирадилар...— дедим.

Жағи ва унинг менга томон узатилган қўли совуқдан қалт-қалт титрар эди. Томоғига тиқилган луқмани зўрлаб ютишга уринган кишидек боғини олдига томон эгиб секин қимирлатди ва кўзларини олайтириб:

— Амаки, кўмир тўплашга қўймадилар, катта болалар мени урадилар... деди. Шу пайтда боланинг юзига синчиклаб тикилдим, Маҳмут менинг болам билан тенг-қур, олти ва ё олти ярим ёшда бўлса керак деб ўйладим.

— Қорабош қаерда?

— Пастда, амакижон...

— Бир оз кута тур, қани!..

Ичкари кириб хотинимдан қўрқа-қўрқа, ортган овқат солинадиган саватнинг ичини ахтариб бир оз нон ва қорабошга бериш учун бир неча дона суяк топдим.

— Ма, буларни ол! Яна қайтиб сени бу ерда кўрмайин, ишла, одам бўл! Бундай тиланчилик қилиш турк боласига ярашмайди, қани туёғингни шиқиллатиб қол!— дедим.

Совуқдан қалтираб, нон билан суякни эплаб тутиб турулмади, қўллари кўм-кўк кўкарган, бир-бирига ёпишиб, бордондай бўлиб шишиб кетган эди. Уйга қайтиб кирганимда хотиним:

— Ташқаридаги сассиқ ҳиднинг иложини ўзинг қил энди! — деди. Трубкамни олиш учун деразалари кўчага қараган хонага кирдим, бириси нонни, наригиси суякни кемириб, муз устида юриб борар эдилар.

Ҳавода гавдасиз, туманга ўхшаган тутун асфальт кўчаларнинг ҳар томонига тарқалмоқда эди.

Бу муз қаватларининг устида бораётган Маҳмутнинг яланг оёқлари нима азоблар тортаётганини ўйлаб совуқдан сесканиб кетдим ва тезда орқага қайтиб иссиқ печкага яқинлашдим.

Бундан кейин ҳам Маҳмут билан ити, қишнинг бир неча кун давом этган у қақшатувчи совуғида, икки-уч марта бизникига келиб кетишди.

Бир-икки кун аввал ундан хафа бўлганимни эслан чиқариб, бечорага тагин бир нарсалар бердим. Кунлардан бир куни ҳар кунги ишимга бориш учун ҳовлининг эшигидан шундай ташқари чиққанимда мана мундай бир манзарага дуч келдим. Қорабош эшикнинг ёнида, ҳар куни турадиган жойида, ўша ҳуркаклиги билан ийманиб турар эди.

Юзимга қаради ва сўзлади:

— Менга тегма, менинг ҳеч кимга зиёним тегмайди, Маҳмутни кутаётирман. Изимга қайтиб юқори уйимга чиқдим, у ерда Маҳмут йўқ эди. Эшикни очиб хотинимдан сўрадим, келмади, деди. Тўртинчи, бешинчи қаватларга чиқиб суриштирдим, йўқ, энг пастга тушиб, у ердаги қўшнилardan суриштирдим, Маҳмут йўқ, йўқ...

Яна қайтиб юқори чиқиб, хотинимдан нон ва суяк сўрадим.

— Ҳеч нарса йўқ! Беш-олти чақа бер, бечора кета қолсин,— деди.

— Йўқ, жоним, энди чақалар иш беролмайди, қаердан бўлмасин нон ва ёхуд суяк топишинг керак.— дедим.

— Жоним йўқ дедим-ку... Маҳмутнинг ўзини топа олдингми?

— Ҳозир менинг вақтимни олма! Тез нон ва суяк топ! У «лоҳовла» деб қўйди-да, саватни титкилаб бир нарсаларни қоғозга ўраб қўлимга тутдирди.

Эшикдан чиқиш олдимда тагин орқамдан бақриб қолди:

— Маҳмут қаерда экан, топа олдингми?

Хотиним анчагина шубҳага туша бошлаган эди. Пастки зинага туша туриб жавоб бердим.

— Маҳмут йўқ, Қорабош билан оралари очилибдир, ҳозир ҳар қайсиси бошқа-бошқа, ўзича иш қила бошлаган эмиш,— дедим...

ТАҚДИР

«Модомики, сиз талаб этар экансиз, айтиб берганим бўлсин. Бунда айтиб берадиган нарса ҳам қолгани йўқ-ку... Орадан шунча йил, шунча замонлар ўтиб кетди. Ўлганлар ўлди, қолганлар ё ғойиб бўлди, ёки кўчиб кетди. Сувлар тиниди, дўнғлар текисланди. Энди, ўтган кунларни тафтиш этиб кўрайлик. Уддасидан чиқа оласанми? Э қўй-е... Ёниб битган хирмондан ушр олинмайди...

То шаҳарчанинг ёнига етгунимча ҳам ўқ товушини пайқамадим. Бу воқиа худди кеча куни бўлиб ўтгандай хотиримда. Бир кун эрталаб кўпон келиб: «ОҒо, душман тўрт қўйни олиб кетди», деди. Менга қара, душман қандай қилиб қўйларни олиб кетади? «Қайдан билай, елкаларида милтиқ, бошларида шапка, тепа орқасидан чиқиб келдилар. «Қорабош» ҳам ҳеч нарса қила олмади, бир ўқ билан саранжом бўлди». Ақлга тўғри келмайдиган иш. Худога шукур, тўрт қўйдан, ёки қирқ қўйдан ажраганим билан йиқилиб қоладиган одам эмасман. Шунга ўхшаш олтита чўпоним бор эди. Тўрт жуфт соқон ва бир неча юз зайгун дарахтига эга эдим. Лекин бу иш зардамни қайнатди; чўпонни теварак-атрофдаги қишлоқларга юбордим.

Ўтирган одамларнинг ҳаммаси шу иш ҳақида гаплашар эди. Гаплашардилар-у, лекин мендан ёрдам кутардилар. Бошимизга тушган экан, отланинғлар, бу кеча йўлга чиқамиз, дедим. Уйда шовқин-сурон кўтаришди. Хотиним билан қизим ўрин-кўрпаларини йиғиштираётиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашарди. «Эй, чувур-чувурингни қўйиб тезроқ манови кўрпа-тўшакларни боғсаларингчи». Қани энди шундай қилиша қолса. Бир илож қилиб уларни яйлов тарафдан Чуқурпинарга жўнатдик. Уйнинг эшикларини танбалаб қўйдик. Масжиди жоме олдига элликтача олиқ тўпланди. Оқшом қоронғилиги чўкиши билан Наллидара томонга йўл олдик. Бундан илгарироқ йиғитлар по-

лиция идораларига телефон қилишганди. Баъзилари ҳар ёққа одам жўнатдилар. Кечаси билан атрофдаги шаҳарларни айландик. Ҳар жойда бизга йигирма, ўттиз, эллик отлиқ қўшилар эди. Тонгга яқин Кула тарафидаги Каябели деган жойга етиб бордик. Тўп садолари худди орқамиздан қувлаб келаётганга ўхшарди. Денгизли вилоятининг ҳоқими Фоиқбейдан қўшни полиция идорасидан бир одам юбордик деган хабар келди. Ҳоқим «ҳеч қандай тадбир кўришмасин, ўзбошимчалик қилишмай фармонимни кутишсин», дебди. Эй худо-ей, яна фармон кутиб ўтиришининг нима зарурати бор экан? Вақт ўтган, ғанимат фурсат қўлдан кетган, чорамиз йўқ эди. Қопчиқларимизни ечдик. Куладан қозон, чўмичлар олиб келдик. У жойларда уч кеча-ю уч кундуз кездик. Атрофдан кўрсатма келишини кутардик. Маълум бўлишича, энг яқин қароргоҳ етти-саккиз соатлик ерда экан. Тавба, Тулкиликдан пастга томон чўзилиб кетган давонни ҳеч бўлмаса бир ҳафтагина сақлаб туринглар, биз ёрдамга етиб борамиз дейишибди. Бир ҳафта эмас, роппа-роса ўн етти кун сақладик. Қоябелининг тубига яшириниб олганимиз учун снарядлар тепамиздан учиб ўтиб, орқага тушарди. Биз ҳам бетиним ўқ узиб турдик. Тўнғизларни нафас ростлашга қўймадик...

Ун еттинчи куни кўкатлар устига чўзилдик. Йигитларимизнинг баъзилари овқат пиширар, баъзилари эса милтиқларни тозаларди. Қарасак, бир мулозим келиб қолди. «Йигитлар, қани кўрайлик-чи нима хабар бор экан?» дедим. «Афандим, кўмондон салом айтди» кейин: «Узоқ бардош беришди, раҳмат, лекин чап қанотимиздагилар бугун сўнгги ғайратларини сарф этишди, катта талофот беришди. Мушкул аҳволга тушиб қолмаслигимиз учун бугун кечаси Эшме тепалигига томон чекинасизлар. У ердаги полиция идорасида телефон ёнига бир одам кўйишсин» деди. Балки тонг отарга яқин бошқа бирор фармон бўлиб қолар.

Фармонлари бош устига. Йигитлардан иккитасини ажратдим-да, ўз қишлоғимга жўнатаётиб уларга дедим: «Агар хотиним уйда бўлса айтинглар, ҳамма мол-мулкимни сотиб, пулни сизга берсин. Пул зарур бўлиб қолди, денглар. Бир ҳафтадан сўнг бизни топиб пулни қўлимга санаб берасизлар. Қани, кўрайлик қўлларингиздан қандай иш келаркин». Уларнинг кетидан бизлар ҳам капаларни йиғиштириб йўлга чиқдик. Уқларимиз камайиб

қолган эди. Эшмай, Ушоқ ва Симава деган жойларга одам юбордик. Уқ юборинг деб телефон қилдик.

○ Ҳеч томондан садо чиқмади. Бир куни кечаси ярим кеча чамаси бор эди, энг олдинги сафда турган навбатчи келиб елкамга туртди. Нима бало, душман босиб келдими деб сапчиб ўрнимдан турдим. Келган навбатчи: «Кўрқма, оғо, ҳеч гап йўқ, боғлардаги дарахтлар орасида аллақандай нарсалар ҳаракат қилаётганга ўхшайди. Шунини хабар қилиб қўяй деган эдим», деди. Дарҳол ҳамроҳларимиз олдига югурдик. Ун дақиқа мобайнида ҳаммамиз оёққа турдик. Э... у кунларда икки юз эллик нафардан ортиқ эдик. Боғлардаги дарахт тўнкалари сизларга бошпана бўлармикин, бизгами, бир кўрайлик дедик. Ҳаромилар бизларни худди қўй галаси сингари қириб ташламоқчи бўлишибди... Эй йигит, эрталабгача боғдаги ҳар бир дарахт тагида, шу қадар, олишув ур-сур, шу қадар зўр ҳаёт-мамот кураши бўлдики, айтиб беришга тилим ожизлик қилади. Тонг ёриша бошлаганда капаларимизга қайтдик. Бизнинг кишилар таниб бўлмайдиган ҳолда эдилар. Улар орасида башаралари қон ва тупроққа беланганлар, қулоқлари кесилганлар, бармоқлари худди ипга ўхшаб осилиб қолганлар, қобирғалари эзилганлар, қоринларидан ўқ еб келганлар бор эди. Роса кулишдик. Орамизда бир Мурод тентак деган бор эди. Унинг афти-башараси шу қадар ажува бўлиб кетган эдики, агар исмини айтмаса, ўз хотини ҳам таний олмасди. Юқори лаби ёрилиб, иккига айрилиб кетган, ундан худди жўмракдан оққандай қон оқарди. Кўзларининг ичига чанг-тўзон тўлиб кетибди. У оёқда туrolмас, худди ўқ егандай чайқалиб йиқиларди. Нима бўлди, дейишга улгурмадик, оғзидан пишқириб қон оқди. Салдан кейин жой берди. Ҳэй кекса тентак, ҳой... дедик. Гўринг тўла нур бўлсин.

Бизнинг хотин жуда ғалати эди. У ҳамма нарсани пала-партиш сотибди. Шаҳарчада қолган муттаҳамлар ҳийла-найранг қилиб ҳамма молларни арзон-гаровга сотиб олишибди. Йигитларимиз икки хуржун пул олиб келишди. Бизни узоқ вақт ахтаришиб дарахтлар тагида юмалаб ётган мурдаларни кўришлари билан бу ишни бизнинг кишилар қилишган деб эркин нафас олишибди. Биз бир оз енгил тортдик. Атрофдаги қишлоқлардан озиқ-овқат олиб келдик. Йўқса, бизни очликдан ўлдирмоқчи эди тўнғизлар...

У ерларда икки ойча кутдим. Уқ-дори ҳам кела бошлади. Шуйи яйловининг нарёғига Усмон афандининг группаси, Элванларда Бекир бейнинг группаси ҳаракат қиларди. Улар билан мустаҳкам алоқада эдик. Ҳатто довюррак Усмон бир мактуб ёзиб биздан пул ҳам сўраган эди. Хуржуннинг бирини яримлатдик, қолган ярмини унга юбордик. У жуда шижоатли, баҳодир йигит эди. Орадан бир ҳафта ўтмай, қўл остидаги йигитларининг ярмидан ортиқроғи билан бирга шаҳид бўлганини эшитдик. Жуда ачиндик, ниҳоятда ғазабландик, ўша кундан кейин милтиғимизга тиним бермадик... Мол аччиғи, жон аччиғи. Улишимиздан эмас, балки ер-сув қўлдан кетишдан қўрқардик.

Э, отахоним, отахоним... Бир кун тонг отар чоғида ҳаромининг ўғиллари худди момақалдиरोқдай шиддат билан ҳужумга ўтди. Ўзингни ҳимоя қила олсанг қил, хонасаллотлар яширинган еримизни пайқаб қолишибди, тўпларни орқага суриб, тепа ён бағрига ўрнатишди... Бундай қарасак, чанг-тўзон кўтаришиб устимизга бостириб келишяпти. Йигитлар бир ерга жам бўлинглар деб бақирдим. Қапаларни ташлаб, чет-четдан пусиб ўтиб Элванларга томон чекиндик. Лекин муғомбир ҳаромилар биз текис ерга чиққанимизни кўрар-кўрмас қуроолларини ўша томонга ўғирди. Йигитларимизнинг ярми ҳалок бўлди. Бекир бейнинг группаси ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди. У: «Қўйманг, шерлар, қўйманг арслонлар!» деб ҳайқириб юрарди. Ўша куни кечқурун Бекир бей группаси билан қўшилишга қарор қилдик. Бекир бей келиб отрядга бошчилик қилишни менга топширди. Менга қара, Бекир, сен мендан кўра ақллироқсан, бундай қилмагин, дедим. Йўқ, ого, мен сенинг қўл остингда хизмат этишни шарафларнинг шарафи, деб биламан деди у. Сенга буйруқ беришга ҳаддим сизмайди...

Кекса Коплон... Сен нега ўлдинг-а? Уладиган одам эмасдинг-ку...

Ана шундай қилиб биз ўз вазифамизни адо этдик. Тумшуғимизнинг тагигача келдилар. Баъзи-баъзида бир ҳамла билан бир неча юзтасини ер тишлатардик, аммо иложимиз қанча... Сабр қилиш керак дедилар. Сабр, сабр... Тишимизни тишимизга қўйдик. Кейин бошлаб таъзирини бердик.

Сен бизнинг ҳозирги ҳолимизга боқма... Хонумонимиз-

ни ахтариб йўлга чиққаннимизда белимиз букилиб қолган эди. Шаҳарчада бир нарсани ахтариб топиш қийин... Бола-чақаларни узоқ вақт ахтардик. Ниҳоят, қабрларини бўлмаса ҳам, изларини топдик. Шўрлик хотиним уч бола билан бирга Ойдин тарафига кетаётган бир карвонга қўшилиб яёв жўнабди. Тоғларда тунаб йўл юрибдилар. Назилли деган жойнинг бундароғида бир чуқурлик бор. Бизга йўл кўрсатиб бораётган йигит ҳалиги чуқурликни кўрсатиб «ана шу жойга кўмилганлар» деди. Худонинг иродаси шу экан... Қўлимиздан нима келарди, юрт халос бўлди-ку, дедик. Измирга бориб туриб қолдик.

Дастлабки кунларда тирикчилик ташвишини чекмадик. «Ҳа», «ҳу» дегунча овқат топиш ташвиши бошга тушди. Бирор иш беришар деб умид қилайлик десак саводимиз йўқ. Бўйин букиб пул сўрашга ор қилдик. Ундай, бундай ишларни кўрсатишди, эплай олмадик, чунки қилич тутавериб қўлларимиз қадоқ бўлиб кетган. Нимага қўл урсак, тушиб синади. Йигит, бу ишнинг оқибати нима бўлди дейсанми? Бизнинг азаматлардан бири йўлини топиб савдо ишига киришган экан. Лиманда баржалар ишлатар экан. Уша ерга хизматга кирдим, хизматга кирдим-у, лекин уялганимдан ишлай олмас, бош кўтариб юролмасдим. Урганмаганим учун бўлса керак, ишни эплай олмасдим. Бир неча кундан сўнг менга рухсат бер, ўғлим, Анқарадан хабар келди, чақиришибди, дедим.

Хуржунни орқалаб йўлга тушганимда орқамдан кулганлар ҳам бўлди. Карвон саройда турганим учун пулни худо хайрингни бергур баржачи тўлади. Балки унинг устидан кулишаётгандир, деб ўйладим. Орқамга қайрилиб қарамай кетавердим. Қайдасан Менемен деб йўлга тушдим. Менеменда текин нон беришарканми? Ош беришарканми? Текин (карвон саройлар) очилибдимиз?.. Йў-ў-ўқ. Маниса, Солиҳли, бизнинг боғлар билан ўралган Кула, зумрад ранг Эшме; ёқимли Элвонларни бориб зиёрат қилдим... Тупроқдаги қонимиз қуриганмикан деб хабар олдик. Тоғ-тошлар куларди. Ҳар ким ўз кайф-сафоси, ўз иши билан машғул. Олашаҳардаги чойхонада ўтган йўлларимни эслаб ўтирганимда бир киши «Хуш келибсиз, оғо» деди. Бошимни кўтариб қарасам, ўзимизнинг Ҳасанбой экан. «Ҳа, бу ерда нима қилиб юрибсан?» деб сўрадим. «Мен шу ерга кўчиб келганман, оғо ишим йирик. Тамаки олиб сотяпман» деди. «Мен ҳам Анқарага

кетяпман. Чақиршибди. Ўтиб кета туриб бир томоша қилай деб поезддан тушдим», дедим... «Қанақа поезд? Ҳозир ҳеч қандай поезд йўқ-ку» деса бўладими? Энгилбошим бир ҳолатда бўлиб кетганини кўриб, унга-бунга айтибди. Чойхонага келиб бизни зиёрат қила бошлашди... Шу маҳал кўмир конида ишлаш учун ишчи ахтариб юрган бир одам пайдо бўлди. Сени ишбоши қиламиз, фалон қиламиз, писмадон қиламиз деб роса сайради. Унга қўшилдик. Йигирма-ўттиз киши бўлиб поездга миндик. Оҳ... ҳ... Оёқларим бир оз дам оладиган бўлди. Олдимизга пишлоқ билан нон қўйишди. Уч кундан бери оч эдим, дейишга уялардим... У, бу деб ўтирмай рози бўлдик, ҳаммолчиликни бўйинга олдик, чунки ишбошилик дегани ҳам ҳаммоллик экан... У киши бизга поезд кираси учун пул тўлади. Хижолат қилиб қўймай дедим, аммо кексайгандан кейин қийин экан. Ешим бир ерга бориб қолган. Кечаси бостирманинг тагига ўзимни ташлаб тош қотиб ухлаб қоламан. Эрталаб тонг қороғисиди ёшлар ҳазиллашиб оёғимдан судрашади... Уларга «қўйсаларингчи» деб бўлмайди. Ичимдан ғазаб қайнаб келади. Лекин шайтонга «ҳай» бермоқ керак, юрт тинчиди-ку деб қўяман ўзимга.

Бир кун ярим кечада бўхчамни тугиб у ердан қочдим. Ёнимда бир йигит ётарди, мени тоға деб атарди. Ўша йигитни уйғотиб сен қараб тургин, ул-булни ўғирлаб кетди дейишмасин, дедим. Кўйлак иштон ва жун пайпоқдан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди. Йигитга сен гувоҳ бўлгин, дедим. У «худо оқ йўл берсин, тоға», деди...

Йўлда ҳали у, ҳали бу одам нон беради, миллатимиз оқ кўнгил, бор бўлса аямайди. Жуда яхши, қаерга кетяпсан? — деб сўрайди бири. Худо билади. Бу нима деганинг? Ҳатто худо ҳам билмайди. У фақат ўз ишини билади. У катта ишлар билан шуғулланади, майда ишларни ўйламайди. Мен буни демоқчи эмасман. Мендан на темир йўлда тош териш қолди ва на подачилик... Кунлардан бир куни Сивас шаҳрига келдим. Гилам фабрикаларида ип ташийдиган ҳаммол бўлиб ишладим. Ишимиз енгилликка енгил, аммо даромади ундан ҳам енгил. Шаҳар ташқарисиди, фабриканинг ёнгинасида тахтадан барак қуришган, саккиз-ўн киши ўша баракда яшаймиз. Кеч кирди дегунча кўпчилик бўлиб қайнаётган ко-стриюлка тепасиди ўтириб оламиз. Бир кун юк кўтариб кета туриб бир нарсага қоқилиб, «гурс» этиб ағдарилиб

тушдим. Турмоқчи бўлиб қарасам, бўлмади — оёғим синибди. Бир неча кун боқишди. Қасалхонада ётдим. Қасалхонадан чиққанимдан сўнг қайси кўзим билан кўрайки, ўрнимга бошқа одам олибдилар. Янги одам мендан кўра ёш ва бақувватроқ экан. Ноилож яна йўлга тушдим. Сиваснинг ҳовузли мусофирхонаси ёнидаги чойхонага кўндим. У ерда баъзан ўтириб суҳбатлашган ошналарим бор. Ҳар турли мавзулардан сўзлашиб ўтирарканмиз, бу юртга бир сайёр театр келгани ҳақида гап бўлди. Кўчадан ясанган-тусанган хотин-қизлар ўтишди, шундан гап очилди.

Хулласи калом, бу театр труппасининг бошлиғи бир неча мартаба чойхонага келган эди. Труппа томоша кўрсатиш учун ҳали ижозат олмаган экан. Ҳалиги труппа бошлиғига қандай муносабат биландир мен тўғримда гапириб беришибди. Иккаламиз учрашдик. У менга даромадли бир ишни таклиф этаман деди. Ўзимни пардоз-андоз қилган, ясанган-тусанган хотинлар орасида тасаввур этдим. Бири юзимни силаб, бошқа бири эса қучоғимда ўтириб, қиқир-қиқир кулаётгандай туюлди. А... Жуда тотли иш бу. Бир-икки кундан сўнг ижозат олинди. Менга нима ҳам керак дейсиз, ҳеч бир иш қилмаган бўлсам ҳам труппа бошлиғи ҳар куни менга икки лира пул юборади. Томоша қўйиладиган кўни кечқурун эғнимга янги башанг кийимлар кийдиришди, белимга заррин камар боғлашди. Бир маҳалларда бизнинг юртга ҳам театр келиб турарди. У вақтлар сал-пал эсимда. Дастлаб машшоқлар машқ чалишади. Хотинлар ашула айтишади. Кейин парда ёпилиб, орқада тайёргарлик кўрила бошлайди. Соқол-мурти чиқмаган бир бола бор, у лўттибозлик қилармиш. Унинг олдида бир стол. Ҳадеб маза-матрасиз гаплар гапиради... Кейин қизиқчи кампирларга навбат келади... Улар ҳам бир-бировлари билан аския айтишади, кулгили қўшиқлар куйлашади. Бирдан парда ёпилиб яна очилади. Бу сафар мен кўкаламзорда, олдимда чилим, оёғимни чалиштириб кайф қилаётган бўламан. Томошабинларнинг қарсақлари зални кўкка кўтаргудай. Труппанинг бошлиғи чиқиб икки букулиб таъзим қилади-да, мўйловини силайди. Хонимлар, бейлар, сизларга қаҳрамон партизан фалончи жанобларини тақдим этаман. Бу киши озодлик учун курашда мана бундай, мана бундай қаҳрамонликлар кўрсатганлар, бундай қочиб, бундай

қувганлар, душманларни мана бундай қийратганлар ва ҳоказо. Ҳозир у киши юксак санъатимизнинг шарафига шараф қўшмоқдалар. Бу қаҳрамонни сизга танитиш йўлида ҳеч қандай фидокорликдан қайтмаган труппамиз, ўзининг бу хизмати билан умрбод фахрланади. Карс-қарс-қарс (қарсак)... Олқишлар. Мен ўрнимдан туриб халққа такрор-такрор таъзим қиламан... Шу қадар гулдурос қарсаклар бошланиб кетадики, асти қўяверасиз. Бир амаллаб томошабинларнинг қўлидан қутулдик. Шу зайлда ишимиз ҳам битди... жўнадик... Вазифамиз оғир эди, биродар, оғир эди. Хотинлар, қизлар билан ҳазил-ҳузил қилиш тотлиликка, тотли. Тотли-ю, лекин нима учундир менинг кўнглимга сиғмайди. Баъзи-баъзида тўп-понча ўқи эшитилгандай бўлиб қўяди. Энди даврингиз ўтдими демоқчи бўласан-ку, шунлайми? Билмайман, ўзим ҳам билмайман. Бир амаллаб тирикчилигимизни ўтказиб юрибмиз...

ЧАҚАЛОҚ

У шундай тез юрмоқда эдики, ярим белигача чангга ботиб борарди.

Тепадан, тиккасига ёндириб турган қуёш уни анчагина эсанкиратиб қўйган эди. Юриб бораркан, ора-сира икки томонга лапанглар, оёқ кийими йиртиғидан кириб турган олов сингари иссиқ тупроқ оёқларини куйдирарди.

Исмоил ҳам юрмоқда, ҳам ҳеч тинмасдан ўзича эшитилар-эшитилмас алланималарни ғудулламоқда эди.

Кучоғида ола-була белбоқча бир чақалоқ ўралган. Чақалоқнинг боши Исмоилнинг ўнг қўлидан ташқарига оғиб қолган, юзи жигардай қип-қизил. Қизил юзини чанг пардаси қоплаган. Чақалоқнинг кўзлари юмуқ. Бўйни жуда ҳам ингичка...

Чанг ярим белига чиққан. Исмоил ҳам юрмоқда, ҳам ғудулламоқда... Тер, унинг устидаги йўл-йўл чопонидан ташқари чиқиб, чанг билан қоришиб лойга айланган. У ён-бу ёнда буғдой ўриб, боғ боғловчилар кўринади.

Исмоил бир томонда боғ боғлаб ишлаб турган эркак-хотинлар ёнига борди. Қучоғидаги чақалоқни арава остига, нам тупроқ устига қўйди. Ёнбошда сариқ бир ит тилини бир қарич чиқариб ухламоқда. Аравага тирмашиб чиқди: бочкадан бир коса сув олди, кўтариб ичди. Сувнинг ортганини ҳам очиқ, жунли кўксидан пастга қаратиб қуйиб юборди.

Елкасини ғилдиракка тираб ўтириб олди. Оёқларини узатди. Оёқ кийимининг йиртиқ жойидан бош бармоғи кўриниб турарди. Тирноғи ўсган, бармоқнинг ости тарам-тарам ёрилган...

Боғ боғлаётган хотинлардан бири сув ичмоқ учун ара-

ва томонга юрди. Арава ёнига келгач, ранги ўзгариб кетди. Ўзи маҳмадонагина эди. Катта қора кўзларини бақрайтириб:

— Нима бўлди, Исмоил қардош, бу ерларда нима қилиб юрибсан?— деди.

Кўзини арава остига тикди:

— Вой,— марҳума деди,— вой марҳума Золам, вой кўзлари сурмалигим!

Эгилиб, болани кучоғига олди.

— Бўйни осилиб қолибди,— деди,— бу энди одам бўлмайди. Вой Зола. Вой сурмали Зола... Зола каби хотин йўқ эди.

Эмчагини чиқариб боланинг оғзига тутди. Бола олди.

— Боқ,— деди Исмоил қардош, бола эмчакни олди. Боланинг нимжонлиги очликдан. Иссиқда ҳам анча ҳолдан кетган. Ҳурини чақирайин, эмизсин. Эмчаклари тўлиқ. Боласи уйда қолгани учун эрталабдан бери сутини ерга соғиб ташламоқда.

Боланинг оғзидан эмчагини тортди.

— Қуруқ эмчакни ҳам қўйиб юбормаяпти. Ҳей, Ҳури қизим! Қизим Ҳури-ю... Кел! Кел!

Ҳури, ишлаб турганлар ўртасидан чиқди.

— Кела қол, Ҳури! Золанинг боласини кўр... Кел, эмизиб қўй.

Ҳури келиб, болани олиб, орқасини ўгирди.

— Вой,— деди,— биров бировнинг ризқини еёлмас экан. Чидолмай турган эдим... Кўкрагимга сут тўлиб кетган эди. Сал қолса ерга соғиб ташламоқчи эдим... Биров бировнинг ризқини...

Бояги маҳмадона хотин давом этди:

— Зола каби хотин йўқ эди. Золанинг тенгги йўқ эди. Турп қазигани борардик. Юзи кулиб турарди. Бирам сочлари бор эди, бир кучоқ... Товланиб турувчи сочлар... Бир қусури бор эди, яланг оёқ ерни босиб юра олмасди. Ҳеч оёқ кийим тополмаса, оёғига чипта боғларди, яланг оёқ ҳеч ерни босмасди. Бир қусури бор эди... Яланг оёқ...

Ҳури болани эмчагидан айирди. Боланинг кўзлари ҳамон юмуқ эди. Фақат жағи ўйнардди. Жағида, оғзининг ёни-вериди сут юқи қолганди.

— Тупроқда соғиб ташламоқчи эдим,— деди Ҳури уҳ тортиб,— Вой Зола раҳматли! Боласи бундай сарсон бўлиб қолмаса нима эди-я?

Маҳмадона хотин:

— Қардош,— деди— Зола қандай ўлди?

Ҳурининг қучоғидаги чақалоқни кўрган бир-икки хотин, ишларини ташлаб, арава ёнига келдилар.

Йиртиқ рўмолидан оппоқ сочлари ташқари чиқиб турган Ҳаво она:

— Нима у,— деди,— Золанинг боласими? Вой Зола!

Кўзларидан бир-икки томчи ёш томди.

— Вой, сурма кўзли Золам. Қора кўзгинам. Бебаҳо қизим... Қандай бўлиб ўлди, кўзим! Қандай ўлди?

Пакана, юзлари ичига чўккан қора Элиф:

— Қандай ўлди, Исмоил? Нима қилдинг?— деб сўради.

— Исмоил тинмай ғудулламоқда эди. Бўйни осилиб тушганди. Ўрнидан турди. Орқасини қўли билан қоқди. Ҳуридан чақалоқни олди, қўллари устига ётқизди. Кескин бир товуш билан:

— Ўлди,— деди,— докторга олиб бордим, укол қилдирдим, фойдаси бўлмади. Барибир ўлиб қолди.

Тез-тез юрди-да, кетди.

Узун оёқларидаги кенг, йиртиқ, қора чолвори шалварар, чолворининг йиртиқларидан иштони кўриниб борарди.

Хотинлар унинг орқасидан қараганларича қолдилар.

Ҳаво она лабларини буриштириб оҳиста деди:

— Дардли ўғлон. Бояқишни кўринглар, нақадар дардли! Қон йиғламоқда... Ҳеч қайсимизнинг юзимизга боқмади. Хотинини ўзи ўлдирганга ўхшайди...

Чакак-чакак бўлиб кетган қора хотин:

— Вой, жоним онам, Золага ҳеч қарамаган, боқмаган, афтинг қургур... Кезсин энди болани кўтариб, қишлоқ-ма-қишлоқ кезсин... Кезсин... Йигирма кунгача докторга олиб боргани йўқ... Зола каби хотин бормиди! Амина кампир ўлмаганда эди, Исмоилдай саҳроий бир одамга Зола қурбон бўлармиди!..

Ҳури ўтирган жойида деди:

— Кишиларнинг эшигида қолди бояқиш. Исмоил жуда мард йигит, лекин тортинчоқ.

Ҳаво она:

— Болани боқадиган бирортани топа олармикин?

Маҳмадона хотин, ишловчилар ёнига кетаётган жойидан қайтиб келди:

— Нариги қишлоқда боқадиган бир хотин бор эди. Худо ҳеч кимнинг боласини онасидан айирмасин.

Ҳаво она:

— Онаси ўлгач, ўзи ҳам ўла қолса бўларди, худойим. Нима бўларди? Нима учун онасидан кейин қолдирдинг, парвардигор? Бир ўксиз бола билан дунёни тўлдирмоқчимисан? Вой Зола... Иш қистов вақти... Исмоил нима қилсин?

Кун тепада эди. Ҳамма ёқни чанг- тўзон қоплаганди. Узоқларда, қишлоқнинг бериги ёнида жимираган нафис бир ҳарорат тумани билинар-билинемас кўкка кўтарилмоқда эди. Кенг водий гўё бир аланга ичида ёнмоқда, дала бошида турган қалайланган идишлар кун нурида ялт-ялт этарди.

Исмоилнинг кўзлари тердан ачишмоқда. Йўлнинг бир четида чанг босиб оқариб кетган, сийрак кўланкали бир тут дарахтни кўрди. Уша томонга қайрилди. Чақалоқнинг боши кўлининг устидан пастга осилиб тушган, ингичка бўйни чўзилиб кетган эди.

Чақалоқни тут остига жойлаштирди. Ўзи ҳам ўтириб, устидаги кўйлакни ечиб сиқди. Олиб бориб, йўлнинг қиясида чанг босган маймунжон бутаси устига ёйиб қўйди. Чолворининг почалари лой бўлган экан, ишқалаб ташлади.

Чақалоқ инграмоқда эди. Юзини, кўзини пашшалар қоплаган эди. Кўлини қаттиқ силкитиб, пашшаларни ҳайдади. Чақалоқ йиғисини тўхтатмади. Исмоил болани тебрантирди:

— Алла қўзим,— деди,— аллллла...

Боланинг йиғиси тўхтамади.

Йигит кўйлагини шиддат билан бута шохидан тортиб олди, кийди ва йўлида давом этди... Чанг-тўзон ярим белидан пастини кўрсатмас эди. Чақалоқнинг бўйни осилиб қолганди, ингичка бир товуш билан чинқирмоқда эди.

Йўлдан бир грузовик ўтди. Ҳавода бир нафасда чанг булути кўтарилди. Чанг булути ичидан чиққандан сўнра Исмоилнинг бурнига ўткир бир ботқоқлик ҳиди келди. Унг томонда қишлоққа қадар шוליпоя чўзилганди. Йўл чеккасидаги зовурда устини чанг пардаси қоплаган кўлмак сув бор эди, кенг шוליпоя устидан иссиқ қуёш остида буғ кўтарилмоқда.

Шолипоя майдонининг чеккасида, йўлга яқин бир

жойда қўлига курак ушлаган, эғнига бўз чопон кийган, оқ соқолли, бели букчайган бир чол сувчи турарди, юзидаги дона-дона тер узоқдан ҳам кўринмоқда эди. Исмоил унинг олдидан жадаллаб ўтиб кетди. Боши чақалоқнинг боши тарафга эгилган, қимирламасдан боқарди. Сувчи:

— Ҳой,— деди,— кўзингга қара, бола шўрликнинг боши осилиб кетибди-ку.

Исмоил эшитмади. Бошини осилтирганча, юриб ўтди-ю, кетди. Сувчи:

— «Худо кўрсатмасин»,— деди,— «Бу кун душманларнинг бошига тушсин.... Жуда қийин...»

Исмоил жадаллаб қишлоққа кирди. Чанг, тор кўчаларда мол тезаклари уст-утига тўпланганди. Тупроқ ичида бир тўда товуқлар титкилашиб юрар, қип-қизил узун тилларини осилтирган итлар ухлаб ётишарди. Қишлоқ ичида дорига бирорта дурустроқ дарахт топилмас эди. Зовур четларида чанг босиб, дарахт эканликлари ҳам билинмай кетган майда толлар бор эди, улар ҳали дарахт бўлиб етишмаган, пастак бутазор сингари эди.

Исмоилнинг қариндошлари турадиган уй қишлоқнинг ўртасида, қамишдан ясалган, устига похол босилган бир чайла эди. Ҳовлидаги эски, ёғочлари синган, ғилдиракларининг темири кўчган бир арава остида товуқлар, итлар ётарди. Бир ўрдак орқасидан майда-майда жўжаларини эргаштириб юрарди.

Эшик очиқ эди. Узун бўйли, барвасталиги узоқдан билиниб турган бир хотин оёқларини қорнига букиб, бошини остона ёнига қўйиб ухлаб ётарди.

Исмоил, боши чақалоқ томонга қайрилган, юзи маъюс ҳолда, эшик оғзида ўйланганча туриб қолди. Бола ингиллашдан тўхтамаган эди. Хотин бошини секин кўтарди. Бир тўда пашшалар учиб кетди. Кўзларини уқалади.

Жаннат кампирнинг сочлари оппоқ эди. Фақат бир қисм сарғич толалар бор эди, холос. Қолган сочлари ҳаммаси сут каби оқ эди. Ингичка, олдинга қараб бүкилган белига йиртиқ, попуқлари тўкилган, ким билади, қайси замондан қолган бир белбоғ ўралган эди. Кичкинагина кўзлари пирпираб турарди. Эркакларники каби зўр няги юзига мағрур тус берганди.

Чақалоқни қўлига олиб эркалатди:

— Алла кўзим, алла ўксизим. Алла қадрсизим...
Алла.

Уй ичида у бошдан, бу бошга қўлларида чақалоқни силкилатиб юрарди...

— Алла қадрсизим, алла...

Бола худди бураб қўйилган патефондай тинмасдан чинқирарди.

— Одамлар, Исмоил, Золага қарамади, дейишади... Боқимсизликдан ўлган эмиш... Қарайдиган-нетадиган одам йўқ. Елғиз ўзи... Шўринг қургурнинг гуноҳи бўйнингга... Шунақа дейишаётирлар...

Ташқаридан ичкарига қараб бир кўланка узанди. Қора чолвор остидан семиз оёқлари билиниб турган, тор елкали Дунди номли жувон кириб келди. Қошлари, киприклари қалин эди. Дудоқлари орасидан оппоқ тишларини кўрсатиб, ҳар замон бир кулимсирарди. Кўзлари катта эди... Киприкларининг сояси юзига тушарди.

Жаннат кампирнинг қучоғидаги чақалоқни олди. Орқасини ўгириб кўкрагини чиқарди. Боланинг оғзига оборди. Бола кўкрагини олди. Чинқаришдан тўхтади.

Ташқарида бир қўлига пичоқ, бир қўлига пўстлоғи арчилмаган тол навдаси ушлаган ҳолда иккита қип яланғоч бола турарди. Қоринлари дўмпайган, бўйинлари ингичка. Кекирдакларига қадар лойга бўланган эди. Лой қуриб, тарам-тарам бўлиб ёрилган.

Боланинг бири бошини ичкари чўзиб мўралаб қолди.

— Аҳад,— деди,— бир кўргин!..

Урта бармоғини кўрсатди.

— Бўйни мана шундай ингичка. Шундай ингичка...

Иккинчи бола ҳам бўйнини чўзиб мўралади.

...Исмоилнинг овози гўё ўзидан чиқмас, балки ёнидаги девордан, ердан ва бошқа жойлардан чиқаётгандай эди. Кўзлари ярим юмулганди. Кўзларининг оқ-қораси белгисиз, хомуш эди...

— Холажон,— деди у,— оёқларингни ўпайин, холажон, бунда менинг ҳеч гуноҳим йўқ. «Бас, хотин дедим, Зола дедим, оз қолди дедим... Сен дедим, кетма далага... Мен ўзим якка ишлайман... Ўзи ҳам дедим... озгина иш қолди, Гапимга кирмади. «Мен, деди, шундай кунни тилаган эдим. Иш ўз-ўзимизники бўлса, бировлар учун ишлашдан қутулсам, ўлгунча ишлайман деган эдим. Суякларим тўкилиб тушгунча ишлай бераман. Сен, деди,

қаролликдан, бировнинг эшигида юришдан ўзинг ҳам энди шу йил қутулдинг... Мен неча йиллардан бери шу кунни кутмоқда эдим. Шериклик, қаролликдан яхшироқ, деди. Ярмиси бировники бўлса, ярмиси меники». Шунча қистасам ҳам уйда қолмади. Оғир оёқли хотин... Қорни бурнига етай деб қолган. Ишлаб турганда юракларим эзилиб кетарди. «Зола дер эдим, шундай қилма дердим». Йўқ дерди..., шу кунни кутиб келдим. Ўзим учун ишлайдиган вақтни ҳам кўрармикин дердим. Бировларнинг эшикларида эзила бериб, белим букилди. Жуда ҳам берилиб ишларди. «Мен бу кунни орзиқиб кутардим. Отам бировларнинг эшикларида хизматкорликда ўлиб кетди. Мен ҳам кишиларнинг эшигида суриниб юрардим». Телба кишидек доим «мен бу кунларни орзиқиб кутардим» дер эди.

«Итларнинг тиллари бир қарич осилган, қушлар тап этиб ҳаводан тушадиган иссиқ кун эди. Уроқ ўрардик. Кун тепамизда эди. Иссиғи устимизга мих каби санчилмоқда эди. Зола орқасига бир каттакон боғни кўтарди. Икки одам бир бўлиб кўтара олмас эди. «Жон хотин, ўзингни бунчалик уринтирма» десам, «мен шу кунни кутардим» дер ва кўзларига жиқ ёш оларди.

Бир вақт қарасам хирмонга бориб етмасдан, ярим йўлда боғни елкасидан ташлаб юборди. «Нима бўлди хотин?» дедим. «Санчиқ, деди. Зўрайди. Эрталабдан бери бунчалик эмас эди, энди ҳозир зўрайиб кетди. Пичоқ санчилгандай бўлаётибди, деди. Улдирадиган даражада деди. Мен уйга борай, сен ишингга қара, ишлайвер, ейдиган нарсамизни чумолига ташлаб қўйма, ўз жойимизда ўзимиз учун тиришиб ишлайлик». Қорнини ушлаганича қишлоққа қараб йўл олди. Бир жойга бориб йиқилди...

...Исмоилнинг овози ўзгарди. Лаблари титради. Дастлабки гапириши тўхтади. Энди ўз овозига эга бўлди. Йиғламсираётган каби чиқаётган овоз тетиклашди.

— Оғонинг олдига бориб арз қилдим. «Оғо» дедим. «Хотиним ўлаётир... Доктор керак» дедим. «Албатта доктор...» Оғо кулди. «Исмоил, деди, улар ётиб-ётиб тириладилар. Доктур-мухтурнинг кераги йўқ. Уларнинг жони темирдан. Нимага ҳовлиқасан?» деди. «Ишингга қарайвер» деди. «Йўқ» дедим, «Оғо, борлиқ мол-жоним, она сутидай сизга ҳалол бўлсин. Менга йигирма беш лира пул топиб беринг». Қайтармади, берди. Бир арава топиб,

докторга олиб бордим, докторнинг эшигига келсам, доктор йўқ. Доктор яйловга кетган экан. Шаҳарни бошдан-оёқ айланиб чиқдим. Охири бир фельдшерни топдим. Келиб Золани кўрди... Сўнгги нафас...

Қулоғимга эгилди... «Бу ўтиб қолибди-ку» деди. Дедимки, «ўтса ўтгандир, ўлишини ўзи сезганди... Сен бир укол қил, майли...» «Мен, деди, ўсал ётган одамга укол қила олмайман. Нима фойдаси бор?» Олдига пулни қўйдим. «Аҳа, дедим, сенга пул керак. Укол қил. Пул кетса кетмайдими? Шу ёғочга укол қилдираманми, отимгами,— сенга нима? Сенга дахли йўқ-ку! Қани укол қил, биродар» дедим. «Кўнглим армонда қолмасин, халойиқ онам, хотиним қолмай сўкмасин, дўст-душман ичида» дедим.

Яхши одам экан, укол қилди. Яна бир укол қилдирдим. «Яна бир марта укол қил, биродар Золанинг менда ҳақи жуда кўп» дедим. Бир марта укол қилди... Айни пешин, кун иссиғида аравани қўшдим. Офтоб ёндирмоқда... Йўлга чиқдик... Уладиган бўлса ҳам кўрғонда ўлсин дедим. Кун шу қадар иссиқ эдики, асло чидаб бўлмасди... Оламни олов босгандай, ҳамма ёқ ловилларди. Ярим йўлга келганда Зола қадини ростлади. Бир нарсалар гапирмоқчи бўлди, гапиролмади, боши қўйи тушди. Оғзидан чиққан: «Минг йилинг... Болагинам...» деган сўзлар қулоғимга чалинди. Оҳистагина, сезилар-сезилмас гапирди.

Жаннат кампир:

— Шунча йилдан бери бояқиш энди ўз ишида ишлаётганди, у ҳам насиб қилмади. Вой,— деди,— бечора Зола...

Исмоил:

— Кўзларини ёнга ўгирди. Қарасам, нафас олмаётир. Бола кучоғида... Қарасам, нафас йўқ... Офтоб урибди. Хушимни йўқотдим. Бошқасини билмайман. Ўзимга келиб қарасам, чанг ва тупроққа белашиб ётибман. Ҳамма ёним ачишиб оғрийди. Аравани от олиб қочган бўлса... шундай ёниб турган офтоб остида... Отлар деб ўйладим, олиб бориб бир жарликка юмалатган бўлса... Тирик вақтида тузук бир кун кўрмади... Ўлиги дедим, ўлиги хор бўлмасин; бола дедим, қурт-қумурсқага ем бўлмасин. Ўлмасдан қолармикан? Онасиз бола яшармикан? Онасиз боланинг яшаганини ким кўрган? Бировлар оналик

қила олмайди. Шундай бўлса ҳам югурайин, ёни-веримга қараб борайин, бола тушиб қолмаганмикин...

Шу аҳволда чопа-чопа келиб қарасам, қишлоқ ўртасида одамлар тўпланибди... Қайси қишлоқ? Ҳалигача қайси қишлоқ эканини билмайман. Бир қишлоқ, хуллас... Одам шундай кўп тўпланганки, игна ташласанг ерга тушмайди. Қулоғимга биров ўлган деган товуш эшитилди. Тўғри оломоннинг ичига кириб бордим. Арава оломон ўртасида, бола ҳам онасининг қучоғида ётибди. Юзи-кўзи чанг босган... Кўзлари юмуқ... Аёллар йиғламоқда. Қайси қишлоқ эканини билмайман. Аёллар тўхтамай йиғлар эдилар.

Аравага миниб олиб, ҳайдаб кетдим. Кимсан ўзинг?—демадилар. Бу ўлик сенинг кимнинг бўлади?—деб сўрамадилар. Қаёққа кетаётирсан ўзинг?—демадилар. Оғизларидан чурқ этган гап чиқмади. Ҳайронликда орқамдан қараб қолавердилар.

Бола менинг қўлимда қолди... Иш замони, куч замони... Юқори қишлоққа олиб келдим. Сариқ қиз деган эмизувчи бир аёл бор экан. Болани унга бериб, қишлоққа қайтдим. Икки кундан сўнг болани олиб келиб, олдимга улоқтирдилар.. «Менинг сутим» деган эмиш у хотин, «ўз боламга етмаётир. Бировнинг боласини деб ўз боламни ўлдирмайман». У томонларда эмизадиган бирор зёл тополмадим. Кимга берсам, қайтиб ташлаб кетди. Иш кўп вақтида қўл-оёғим боғланиб қолди. Сут берсанг сут ичмайди. Улиб ҳам қўя қолмайди. Ажаб оғир бир ҳол. Улса-ку, бу азоблардан қутуларди. Бир қўлимда бола ари каби ғинғиллаб туради. Бир қўлим ишда... Жуда шошиб қолдим. Мана кўриб турибсиз... Бир онаси сенсан. Нима қилсанг қил. Иш куч замони... Ҳамма нарсамиз очиқ-чоқиқ ётибди.

Жаннат кампир бошини осилтирганча, қимирламай турарди. Бирмунча вақтдан кейин секин бошини кўтарди.

— Исмоил...— деди. Сўнг жим бўлди.

Овози титроқ, йиғи аралаш чиқмоқда эди.

Исмоил:

— Нима дейсан, хола,— деди,— бир нарса дегин-чи?

— Исмоил,— деди Жаннат кампир,— ҳамиша бировларнинг эшигида ишлашдан қутулдик, энди ўз хўжалигимизда тинмай ишлаётирмиз... тузукроқ кун кўрмадим деб

зорланарди Зола... Шундай эмасми? Боламга яхши қаранглар деган эди.

Оқшомга яқин тоғаси уйга келди. Баланд бўйли бир одам эди. Офтобда қорайган юзига сомон парчалари, қипиқ, чанг ёпишган эди.

— Исмоил,— деди у,— кечаю кундуз боласини бағрига босиб юради деб айтишади... Жинни бўлибсан.

Чақалоқ, ўртадаги устун ёнида бир жун тўшак устида йиғлаб ётарди.

Кампир кўзи билан имлаб қўйди, чол гапни бошқа ёққа бурди.

— Демак, шундайми, Исмоил? Аҳволингни эшитиб юрагимиз эзилди.

Жаннат кампир:

— Ҳой киши,— деди,— Масдуллога хабар қил, келсин. Чўлоқ Амин билан унинг хотини бола эмизади. Яна Ҳури ҳам бор, лекин у бояқиш ўз боласини вақтида эмизмайди. Масдуллонинг хотинида сут кўп. Ўзи ҳам озода хотин... Масдуллога одам юбор. Хотини, агар Масдулло рози бўлса, эмизаман деган эди.

Бир оздан кейин Масдулло, юборилган одам билан бирга кириб келди. Паст бўйли эди. Кўм-кўк камзулнинг ёқасидаги бир парча қизил латта биринчи қарашдаёқ одамнинг кўзига чалинарди. Қунт билан таралган сочлари янги кепкаси остидан чиқиб турарди. Чолвори ҳам янги эди. Оёғида ҳам пошнаси паст, Адана шаҳрида тикилган сариқ туфлиси бор эди.

Тоға, Масдуллонинг қўлидан ушлаб, ёнига ўтқизди.

— Ўғлим,— деди,— жон ўғлим, Масдулло...

Устун остида чирқиллаб ётган болани қўли билан кўрстади.

— Мана, кўряпсанми... Худо ҳеч кимнинг бошига солмасин. Банданинг бошига не ишлар тушмайди. Қул ўлмас, ризқи камимас. Хотинингнинг сути кўп эмиш. Бола бечорани эмизсин,— Исмоил буни унутмайди. Нима дейсан? Яхшилик унутилмайди. Яхшилик қил — сувга сол, сув билмаса балиқ билар, балиқ билмаса холиқ билар... Бир яхшилик қилиб кўр... Биларлар...

Масдулло бошини қуйи солиб, ингичка лабларини юмиб, ҳеч бир нарса демасдан турарди.

— Ўғлим,— деди чол,— ҳозир иш куч замони... Уйда ҳеч кими йўқ... Хотин йўқ, бола ҳам йўқ... Исмоилнинг

пешонаси... Кўз олдинга келтириб кўр... Тош бўлса ҳам одамнинг юраги эриб кетади... Исмоил ғариб бир йигит... Эндигина хизматкорликдан қутулди... Яна бола туфайли ора йўлда қолмасин... Нима дейсан ўғлим Масдулло? Бирор нарса дейсанми?

Масдулло вазиятни бузмай, бошини қуйи солиб, қимирламай ўтирарди.

— Яхшилик қилиш фурсати ҳар вақт учрамайди. Қара, бунга худо ҳам рози. Жаннатнинг эшигини очасан... Сенинг хотининг боқмаса, бу бола ўлади. Битта жонни қутқазиб қоласан. Бир жоннинг тирик қолиб, яшашига сабаб бўласан. Чинқириб ётишини қара... Бунга ҳеч қандай юрак чидаб тура оладими?

Масдулло ўрндан туриб юрди. Бир оёғини остонадан нари қўйгандан кейин, бошини орқага қайирди:

— Амаки,— деди:— амаки. Масдуллонинг хотини хизматкор деб сенга ким айтди? Менинг хотиним хизматкор эмас!..

Аччиқ қилиб, чиқиб кетди.

* * *

Исмоил бошқа бир ерга бурилмасдан, тўппа-тўғри боласини қолдириб кетган Аминанинг уйига борди. Аминанинг уйи, устига ёпилган похоллари эскирган, деворларга таппи ёпилган, тезак аралаштириб сувалган биргина деразали кичкина қамиш уйча эди. Ичкарида жуда оз ашёси бор эди. Бир бурчакда арқонга боғланган бузоқ турарди. Бузоқ боғланган бурчакдан сигир тезаги ва сийдик ҳиди келмоқда эди. Болаларнинг бешиги бузоқ ёнида эди. Иккала бола кирликдан қоп-қора бўлиб кетган, ёрилиб кетган эски бешик ичида ёнма-ён ётардилар. Юмуқ қўлчалари бир-бирларига чирмашганди. Уй ичи бошдан-оёғигача ифлос. Бир қарич келадиган кичкина дарча остида, устлари пўпанақ босиб кетган икки ёғоч пақирдан сув сизғиб турарди.

Исмоил бешик ёнида турди-турди, қаради...

— Синглим,— деди,— синглим, Амина, бу болага нима бўлган?

Боланинг териси суягига, қорни белига ёпишиб, кўзлари ичига чўкиб кетган эди.

Чидаб туrolмасдан ташқарига чиқди.

Амина халтани силкитиб гапириб турган эди:

— Буни қара, Элиф овсин, унинг келтирган нарсаларини қара, бўйнинг узилгур, дароз туянинг қилган ишини кўргин... Тағин қаққайиб болага қараб, болага нима бўлди деб сўрайди... Очиқ мозор бўлди... Бўйнинг узилгур, икки килогина шакар келтирибди... Тағин болани эмиз эмиш...

Қўлига тушган нарсани халтадан олиб у ён-бу ёнга иргитди.

— Бола ўлади. Менинг болам ўлади. Ўлса ҳам эли-юртнинг гапидан қутула олмайман.

Қора Элиф:

— Ўзига олиб бориб ташла, синглим,— деди,— олиб бориб ташла!

— Шундай қилмасам, болам ўлади, ахир... Бировнинг боласини боқиб, ўз боласини ўлдирди деб гап қилишади.

Исмоил деворга тиралиб турган жойида қаддини ростлади. Чуқур бир уҳ тортди.

Маст кишидай гандираклаб чиқиб кетди.

Икки кундан кейин Амина, қарғаб-қарғаб болани келтириб, Жаннат кампирнинг олдига ташлади.

— Юрт нима дейди, агар менинг болам ўлиб қолса, юрт нима дейди! — деди.

Жаннат кампир ҳам болани отасига жўнатди.

* * *

Хирмон бир одам бўйи юксакликда. Кун эрта эди. Уртадаги фарам анчагина кўпайиб қолганди. Исмоил қўлидаги паншахани боғларнинг устига отди. Хирмоннинг соя томонида турган кўзани бошига кўтарди. Янчувчи ёғоч устида ингичка бўйинли киприклари узун бир бола турарди. Бола, олдиндаги икки заиф тўриқ отни ҳадеб қамчиламоқда эди, ҳали уқаланмаган бошоқлар устида гир айланмоқда эди. Ҳамма ёқни кишининг димоғини ачитувчи сомон, қуриган ўт ҳиди босганди.

Исмоил, хирмоннинг кўланкали жойида чинқириб ётган чақалоқнинг оғзига, сут тўлдирилган ва бўғзига эмизик кийдирилган ароқ шишасини тўғрилади. Бола овозини ўчирди. Секин-секин эма бошлади. Исмоилнинг ўнг тиззаси ерга қадалган эди. Сўл чаккасидан жағнагача чўзилган узун, чуқур яра ўрни чанг ва сомон парчалари

билан тўлганди. Йиртиқ, йўл-йўл кўйлагининг ёқаси очик, жун босган кўкраги кўриниб турарди.

Кўйлагини ечиб, тиззасини ерга таяб шишани тутди. Темирчининг дамидай пишиллларди.

Дон янчиб турган болани чақирди:

— Мамат кел, кел нонингни е!

Мамат отларнинг бошини бўш қўйиб келди, халтасини очди.

Исмоил бир қўли билан овқат емоқда, иккинчи қўли билан шишани ушлаб турмоқда эди. Шиша боланинг оғзидан чиқиб кетгудай бўлса, дарров чинқириб йиғи бошлар, Исмоил унинг йиғисига ҳеч чидаб туролмасди.

Мамат ҳам овқат егани ҳолда гапирарди:

— Қаранг, Исмоил амаки, бизнинг қишлоқда бир бола бор эди.

Чақалоқни қўли билан кўрсатиб, давом этди:

— У ҳам худди шу, сингари бўлган. Онаси ўлган экан. Отаси уни қучоғида олиб юрган... Камбағал одам бўлгани учун ҳеч ким унга қарамас экан, онам шундай деб гапирган эди. Ҳеч кими ҳам йўқ экан. Бола очлигидан ўлар ҳолга келган, очлигидан йиғлайвериш эси кетган. Ҳозир шу бола бор, Курд ўғли дейишади. Онам айтардики, унинг отаси Курд ҳам эмас, бошқа ҳам эмас... Онам шундай дерди. Отаси бир кеча чақалоқни бир эски қопга ўраб, қишлоқ ўртасидаги булоқ бошига қўйиб қочиш кетган эмиш. Бошини олиб кетибди. Болани курд қизи олиб, катта қилган эмиш. Ҳозир уни курднинг ўғли дейишади. Курд қизи бола қилиб олган. Отаси бошини олиб кетганича, қайтиб қишлоққа қадам босмаган... Мен қаёқдан биламан, онам шундай деб гапириб берган эди.

Исмоил бирдан ўрнидан турди. Кўйлагини олди, қуриган экан. Тезлик билан кийинди. Болани қўлга олиб, йўлга тушди.

* * *

Кўр кампир оёқ шарпасини эшитиб, юзини эшикдан ён тарафга ўгирди:

— Ким у, — келган одам ким? Қучоғингда чақалоқ борми? Шу келган овоз чақалоқ овози эмасми?

Исмоил:

— Мен, — деди, — она, бу — мен.

Кўр кампир:

— Айбга қўшма, болам, овозингдан таниёлмадим.

Исмоил:

— Менман, она,— деди,— Овшар Исмоил... Дурмуш оғанинг эски хизматкори...

Кўр кампир, заҳар каби аччиқ, юмшоқ йиғламсираган бир товуш билан:

— Кўйдик,— деди,— ҳаммамизнинг ичимиз ачиди, Золага... кун кўрмади бояқиш. Ифлос оқсоқ, Золанинг уволига қолсин, боласининг уволига қолсин. Чақалоқни келтириб унинг олдига ташлаган дейдилар, шундайми? Оҳҳ, агар ўғлим шу ерда бўлганда, Ҳури ишга бормас эди. Золанинг гул хотири учун боласини боқар эди... Болагина қўлингда йиғлаб турмасин, ётқиз уни бешикдаги боланинг ёнига... Ётқиздингми? Аллла, алллла... Онасиз қўзи алллла...

Бешикни кампир секин-секин терватди. Исмоил:

— Она,— деди,— Маметнинг муддати қачон тамом бўлади? Қачон тамом бўлади ахир?..

— Алллла? Аллла, келиб қолар аллла...— сўнг ғазаб билан:

— Ооооҳ,— деди — менинг ўғлим. Ҳукумат кечарми ҳаққиндан? Алла, аллла, аллла... Бу ёшга кирдим. қулоғим билан эшитмадим. Аллла, онасиз қўзи алллла... Йўл кираси тўпланган, тўпланган Исмоилим, тўпланган қўзим... Аллла камбағалим аллла... аллла... Ҳукумат айтармиш, берсин пулимни, сўнг қўйвораман ўзини... Айтармишки ҳукумат... Аллла жоним аллла. Агар пулимни бермаса ўзи билар дермиш, ёта берар ўлгунча... Алллла, юрт қўлида қолган болам, алллла... Озмос пул ҳам эмас, қўзим, бир қарз билан битмас қўзим... Алллла ўксузим, аллла. Бир Ҳурининг ўзгинаси ишламоқда. Бир хотиннинг ишлашидан нима чиқар? Алллла, Золанинг чақалоғи, аллла. Неча марта борай дедим, йиқилай дедим ҳукуматнинг оёғига... Фойдаси йўқ деб айтдилар, эллик пора пул бўлмаса. Алллла, алллла...

Кампирнинг ўтирган уйн бир ёнига қийшайган иккита каравот сиғарли катталиқда, деворлари сувалмаган, тепадаги қамишлари сурулиб, кун нури тушиб турган, лекин озода бир қапа эди.

Кўр кампир эшик томонга қараб ўтирар, юзига ёру тушиб турарди. Секин-секин бешикни тебратиб, алла айттарди.

— Аллла, алллла... Онасизлар шундай тинмасдан йиглар... Аллла, алллла... Ууууф... менга ҳам бир нарса бўлиб қолмаса. Алллла, аллла. Куним яқинлашиб қолди, бўлмаса... Мамет кетиб қолгандан бери мени худонинг берган куни иситма тутади, Аллла, аллла. Дирдир титратиб иситма тутади. Ҳеч ҳолим, дармоним йўқ. Аллла гулим, аллла. Аллла тоғларнинг гўзал чечаги йиглама, аллла... Ооҳ Мамет ўғлим шу ерда бўлганда эди... Аллла, алла... Золанинг боласини бундай эшикдан-эшикка суринтирардим. Аллла, аллла.

Бешик тебратишдан тўхтади.

— Қайси ёндаги, Исмоил? Қайсиниси Золанинг боласи?

Исмоил кампирнинг қўлини олиб, боланинг устига қўйди. Кўр кампир секин-секин, боланинг юзларини силаб кўрди.

— Воооой,— деди,— Воооой етимча. Фақат териси билан суяги қолибди-ку. Ҳури ўрилган бугдойларини гўплаб тамомлади. Энди пахтасини чопиши керак... Алллла...

Кун ботаётганда Ҳури келди. Ичкари кирар-кирмас ишни англади. Бир ёнда кўр кампир чўзилганича, уф торта-торта титрамоқда эди. Ҳар оқшомга яқин безгаги тутарди. Исмоил ҳам бешик бошида, секин-секин тебратиб ўтирарди.

Ҳурининг кўриниши йигирма ёшларда эди. Юзи офтобда куйиб, қоп-қора бўлган.

— Исмоил қардош,— деди у,— сенга нима десам экан? Сенга мен нима дейин? Юрагим парча-парча бўлиб эзилиб кетяпти ахир, мен сенга нима дейин? Ўзинг кўрдинг, мен сутимни ерга соғиб ташляяпман, оқшомга қадар кўкракларим шишиб кетади, боламни эмизолмайманда, ерга соғиб ташлайман. Мен энди сенга нима дейман, Исмоил қардош? Мен нима дейин? Агар Мамет бўлганда эди Исмоил қардош...

Исмоил:

— Синглим,— деди,— Ҳури синглим, нима истасанг бераман. Хирмонингни мен янчаман, хирмоним битгач, энг сўнги умидим сенда...

Ҳури:

— Она,— деди,— сен нима дейсан? Мен нима дейин энди? Мен нима дейин?

Кўр кампир уҳ-уҳ аралаш:

— Қизим,— деди,— қизим, қора кўзли, сурма сочли хоним қизим, кўз кўриб туриб чақалоқни ўлдираамизми? Ҳозир ҳам ўлгандан бадтар... Золанинг боласи... Мен нима дейин? Золанинг боласи... Нима дейин? Золадан қолган таварик.

Исмоил, устидан тоғ қулагандай енгиллашди, уйдан чиқди.

* * *

Ҳури икки болани биттадан қўлига ушлаган, кўр кампир эса унинг этагини тутган ҳолда, орқадан келмоқда эди. Далага етиб бсрганлари замон тонгги шафақ энди оқармоққа бошлади.

Гиёҳларни тўшак сингари тўшаб, Ҳури болаларни ёнма-ён ётқизди. Кўр кампирни болаларнинг ёнига ётқизди. Тонгги ғира-ширада ҳали пахтани ўтдан фарқ этиб бўлмас эди. Тонг ёриша бошлагач, чопиқ қила бошлади.

Даланинг ҳеч ерида яқинда ҳам, узоқда ҳам бирорта дарахт йўқ эди... Бирорта бутазор ҳам кўринмасди... Даланинг ҳамма жойи шундай эди. Кетмонни ҳар урганда, тоза тупроқ ҳиди қўзғаларди.

Қуёш юксалиб, тўрт томон қизиб кетгач, кўр кампир Ҳурига:

—Қизим,— деди,— қизим Ҳури, болалар қизиб кетди... Иссиқдан ўлиб қолади булар, сурмали қизим, бери кел, шу болаларни менинг соямга ётқизиб қўй...

Ҳури келди, кўр кампирнинг орқасини кунга тескари ўгириб, болаларни ҳам унинг кўланкасига жойлаштирди.

— Ҳе она,— деди,— кун тепага келгач кўланканг қолмайди, кўланканг йўқолганда нима қиламиз? Вой онажон, иннайкин нима қиламиз?

Кўр кампирнинг лаблари қалтиради.

Ингичка, буришган лабларини кампирнинг бетигаги қатма-қат буришиқлари орасидан ажрагиш ҳам қийин эди. Юзи, кафт сингари кичкина эди. Ажинлар бўлмаганда ҳам унинг юзига боққан одам умри чопиқда ўтганини дарров билаверар эди. Кўзлари ичига чўкиб кетган эди. Юмуқ кўз қовоқлари остида икки соққадай нарса қимир-қимир этарди. Юпқа бир тери билан қуруқ суяклари қолган, томирлари кўриниб ётган қўлининг устида қуёш доғига ўхшаш бир тўда катта-кичик доғлар бор эди.

Ўтирган еридан у қоп-қора, кичкина бир кўланкадай кўринарди. Чақалоқлар йиғлагудек бўлса, меҳр тўла товуши билан Ҳурини чақирар, эмиздирар ва алла айтарди:

Болам сени ухлатайин, аллла, аллла,
Боғчаларда ўйнатайин, аллла, аллла.

Кўр кампирнинг куйган кишининг юрагига жазиллаб тегадиган овози бор эди.

Куёш юксалган сари Ҳурини чақирар, чақалоқларни ўзига яқинроқ ётқиздирар, устларига эгилиб, соя қиларди. Дам ўтмасдан, болаларнинг устига офтоб тушиб қолмадими, деб Ҳуридан сўраб турарди. Кўр кампир чақалоқларни то ўз қорни остигача тортиб, уларни офтобдан пана қилди. Секин-секин тебраниб алла айтмаганда, кишининг кўзига худди ухлаб ўтиргандай кўринарди.

Болам сени ухлатаман, аллла, аллла,
Боғчаларда ўйнатаман аллла, аллла.
Олиб келдим болам сени ооой, ооой
Яшил бешик тўшагидан, аллла, аллла.
Онасини эммаган бола ооой, ооой
-Онасининг ҳидин билмас, аллла, аллла.

Алла айтаркан, ўнг томонда ётган Золанинг боласини оёғидан силарди.

Болам сени ухлатаман, алла, алла,
Саройларда ўйнатаман, аллла, аллла.

Кун тепага кўтарилди, кун куйдирди, пиширди, аммо кампир ҳар қандай бўлса ҳам кун даладан кетгунча болаларнинг юзларига унинг нурини туширмади. Кеч кира бошлади, куёш пастга тушаётганда кампирни безгак тутди. Кампир шўрлик дир-дир титраб, ерга юмалаб қолди. Дир-дир титради, узоқ вақт иссиқ тупроқ устида қунушиб, ағанаб ётди.

Ҳар кун шу хилда давом этди. Кун аср бўлгунча, кампир чақалоқларнинг юзини офтобга кўрсатмасдан олиб ўтирар, асрдан кейин безгаги тутарди...

Беш таноблик ернинг ғўза чопиғи битгунча аҳвол шундай кечди. Охири, бир парчагина ер қолган эди. Қафтдай кичкинагина бир ер... На чораки...

Шум хабар тез тарқалди. Исмоил хирмонини битириб, бугдойини ташиб турган пайтида келиб сўзладилар. Чақмоқ ургандай бўлди.

Бориб қараса, Ҳури ётибди, юзи сап-сарик, кўзлари ичига кириб кетган...

Исмоил кўрқа-кўрқа яқин келиб:

— Синглим,— деди,— синглим, Ҳури, бошинг омон бўлсин. Худо раҳмат қилсин кампирни. Дунёда бир ёруғлик кўрмади... Мозорига нур ёғилсин.

Ҳури йиғламсираган титроқ бир овоз билан:

— Улди,— деди,— икки кун бўлди... Болаларни яхши кўрарди бояқиш. Шундаям ёқимли алла айтардики, инсоннинг юрагини эритарди. Бир алла айтиши бор эдики, тоғу тошни эритарди.

Исмоил:

— Нур тўлсин мозорига, ёруғлик деган нарсани кўрмади.

Ҳури йиғламсираб, деди:

— Дераза ойнагимиз бўлмаганидан, ерда уни пашшалар талаб ётарди. Кампир шундан қасал бўлди дейдилар. Бир алла айтарди, юракларни эритарди. У алла айтганда, одамнинг юраги парча-парча бўлиб эзилиб, оғзига келарди. Бир алла айтардики, ҳаммани мафтун қиларди.

Бошини бир томонга ўгирди:

— Куйиб кетаётирман, қардош,— деди,— тўрт теваргимни оташ қоплади.

Исмоил бир неча вақт тикилиб тургач:

— Синглим,— деди,— мана бу нарсаларни сенга келтирган эдим.

Қоғоз халгадаги шакарни ёстиқ бошига қўйди. Бешикда болалар товуш чиқармасдан ухлаб ётишмоқда эди. Бешикдан ўз боласини олиб бағрига босди. Эшик ёнига бориб, орқага қайтди.

— Синглим,— деди,— синглим Ҳури, хирмонинг учун ҳеч ғам ема, мен ўзим янчиб бераман. Хирмонинг учун кўнглингга бирор нарса келмасин.

Йилтираб турган сомон парчалари қоришган чанг йўл устидан қуоқ бир булут кўланкаси ўтди. Жанубда, нариги томонларда, узоқларда. Урта денгиз устида елкан сингари оппоқ, тўп-тўп булутлар бор эди.

Кенг дала, гүлқинсиз бир денгиз каби мовийлашиб, теп-текис равишда кўз илғагани қадар узоқларга чўзиларди. Нариги ёқда далаларни қуршаган кўм-кўк тоғларнинг қуюқ кўланкалари чап томонга қараб чўзилмишди.

Исмоилнинг ярим белидан пасти чанг ичида кўринмас эди.

Сўл томондаги, қишлоқ остига қадар чўзилган яшил майдондан, шолিপоядан бурунга ўткир бир ботқоқлик ҳиди урарди. Йўл бўйлаб узанган зовурлардаги устини чангдан қаймоқ боғлаган сувнинг юзи шабада тегиб буришарди.

Чақалоқнинг боши ўнг қўл устида эди. Осилиб тушганди. Кўзлари ичига ботиб кетган. Бўйни, бошини тутмайдиган даражада нозиклашган, буришиб, қорайиб кетган, териси суяқларига ёпишганди. Жағи осилиб, теридай юпқа лаблари ҳам ичкарига чўккан. Очиқ оғзига пашшалар кириб чиқмоқда. Исмоил ўз бошини боланинг боши турган ўнг қўли устига эгиб ўйчан боқмоқда эди. Ҳам тикилиб боқмоқда, ҳам йўл юрмоқда эди.

И С С И Қ К У Н Д А

Бола: «Онажон,— деди.— Онажон эртага эрталаб кун ёришмасдан уйғот мени».

— Яна уйғонмайсан барибир.

— Уйғонмасам игна суқ этимга. Сочларимни торт. Ур мени.

Юзлари оппоқ оқарган, нозик хотиннинг қора кўзлари севинчли бир шуъла билан йилтиради.

— Шунда ҳам уйғонмасанг-чи?

— Ўлдир мени.

Хотин бор кучи билан болани қучоғига олиб, бағрига босди.

— Жоним!— деди.

— Уйғонмасам...— бола ўйланди ва бирдан:— оғзимга қалампир тик! — деди.

Онаси яна зўр шафқат билан, кўзлари ёшланган ҳолда уни бағрига босиб ўпди.

Бола тинмасдан яна такрорлади:

— Эшитиб қўй, агар уйғонмасам, оғзимга қалампир тик. хўпми!

— Жоним!— деди она.

— Қалампир жуда аччиқ бўлсин.

Эркаланар, тепиниб шўхлик қилар ва тўхтамасдан қичқирарди:

— Аччиқ қалампир, қип-қизил қалампир... Бир ачитсинки оғзимни... бир ачитсинки... дарров... дарров уйғо-наман.

Онасининг қўлидан қутулиб, у югурганча айвонга чиқиб, тўшагига ётди. Дим бир ёз кечаси... Кўк юзида хира милтиллаган юлдузлар ва гилдиракдай юмалоқ катта ой... Тўшакдан сассиқ тер ҳиди келади.

Бола у ён-бу ёнга ағдарилди. Сўнгра бирдан сесканиб кўтарилди. «Яна уйғонмасам». Бирдан бир қарорга келди: «Тонг отгунча ухламайман». Бу фикридан севиниб кетди. Тонг отганда онаси: «Усмон»дер-демас, дарров ўрнидан туриб кетажак. Онаси бу ишга жуда ҳайрон қолажак! Тўшаги ичида севинчидан сакради. Яна севинчи бир оз сўниб, ичида қўрқув пайдо бўларди: «Ё ухлаб қолармикинман?» ўзи-ўзига ҳадеб такрорлади: «Ухламайман. Ҳеч ухламайман. Нима учун ухлайин? Нима бор ухлайдиган?»

Бир оздан сўнг, онаси унинг ёнига келиб, қўлини узатиб, унинг бошини силаб:

— Қўзичоғим, ухладингми?— деб сўради.

Усмон ҳеч товуш чиқармайди. Онаси уни қучоқлаб, ўпади. Усмоннинг ичидан иссиқ бир севги ишқ-муҳаббатга ўхшаш йиғлатувчи бир нарсалар кечади. Тонг отишини кутиб ётади. Тонг отиб, онаси келиб уйғотганда, дарров ўрнидан туриб кетиб, онасини жуда ҳайрон қолдиради...

Она ухлаб қолди. Усмон ётган жойида ағдарилди. Кўз қовоқлари оғирлашди. Лекин Усмон ўзини осонлик билан уйқуга таслим этмаяжак.

Бир лаҳза ўрнидан туриб, чуқур нафас олиб, ётган онасининг юзига боқди. Унинг юзи ой шуъласи остида оппоқ порламоқда. Ўрилган қалин сочлари ҳозир яна ҳам қора кўринмоқда. Қора соч ўримлари оппоқ ёстиқ устида ёйилиб, ялтираб ётмоқда. Анча вақтгача бола онасининг оппоқ юзига тикилди. Сўнгра боши оғирлашиб, ёстиққа тушди.

Вақт ярим кечадан оққан, атроф кундуз каби ойдин эди. Айвон остида ётган сигирнинг кавшаниши, тишларининг гижирлаши эшитилди. Болани ширин уйқу босиб,

ухлади-кетди. Тишларини қисди. Қўллари шилқ этиб ёнига тушди. Нима қилса қилсин, уйқу бир сув каби тўрт ёнини қопламиш, устини босаётир. Юзини буриштирди, сўнгра кулимсиради. Буришди, кулимсиради, онасининг бўйнига ташланди. Қўллари онасининг бўйнида...

Ой, ғарб томондаги дала устига оғган, бир учи тупроққа теккан каби, ботай-ботай деб қип-қизариб турибди.

Шарқдаги тоғларнинг орқасидан гўзал; оппоқ шуъла барқ ургач, аста-секин тоғ чўққилари оқарди. Қишлоқнинг сигирлари маърашга, қишлоқда ҳар нарса жонланмоққа бошлади.

Она тиз чўкиб, боланинг устига эгилиб, қимирламасдан боқмоқда.

Боланинг боши ёстиқдан ёнбошга тушган, бўйни эгилган, юзи сариқ... ҳатто нафас олмаётгандай... Кичкина юзи ола-була қоронғиликда ғаройиб бўлиб кўринмоқда... Она туриб-туриб хўрсинар эди...

Бола шу орада бир қўлини ташқари чиқарди. Қўл — бошбармоқ катталигича бор. Териси суякдан ажралган каби буриш-буриш... Онанинг кўзи шу қўлга тикилди, қолди.

Сўнг чуқур бир «уф!» тортди. «Кўзичоғим, уууф...» деди.

Қимирлади, тебранди. Боланинг ёнидан турди. Кун шуъласи томдаги қамишлар устига тушмоқда эди.

Она ғазаб билан: «Уйғотмайман» деди. «Уйғотмайман, очимиздан ўлсак ўлайлик. Бир боланинг ишлагани нима бўларди?»

Кўзларини унинг ингичка қўлига тикиб, ҳозирга қалар боласининг бунчалик заиф эканлигининг фарқига бормагани ўзини таажжублантирди.

— Очимиздан ўлсак ҳам ўлайлик.

Узун соч ўримини оғзига солиб, қаттиқ чайнади. Пастдан эри бақирди:

— Яна уйғонмадими?

Хотин эркалаган, ёлборган бир товуш билан:— бола фақирдан нима истайсан? — деди,— муштдай жони бор. Суяклари синади оғир ишда...

Эри аччиқланди:

— Бугун вақтли уйғониши керак! Уйғонсин дейман сенга! Ишласин! Танбалликка ўрганмасин. Болаликдан пишмоғи керак.

Хотин норизо аҳволда қўрқа-қўрқа:

— Қўли шу қадар ингичка-ки...— деди.

Боланинг бошига бориб турди. Пар сингари нозик болани уйғотиб иссиқ кунда ишга жўнатишга кўнгли ҳеч рози эмас эди.

— Пастдан келган ғазабли товуш:

— Уйғот!— деди,— от ҳайдайди. Мустафо оғоларга сўз берганмиз. Агар бормаса, қаердан бола топадилар сўнгра? Хотин:

— Ҳой одам!— деди,— ҳеч кўнглим чопмаётир. Бир нозикки... Унинг ишлаши бизни бой қилармиди?

Эркак:

— Ҳозирдан ишлашга ўргансин...— деди.

Хотин боланинг сочларини силади. Секин уйғота бошлади:

— Усмоним, Усмонжоним тур, қўзичоғим тур, тонг ёришди. Усмоним.

Бола ингради. Аста бир ёндан иккинчи бир ёнга ағдарилди.

— Усмоним, қўзичоғим! Тонг отиб қолди...

Боланинг елкаларидан туртиб уйғотди. Шу қадар секин туртардики, гўё суяклари синиб кетмасин деб қўрқарди... Тўшагига қайта ётқизди.

— Уйғонмаётир ахир. Уйғонмаётир. Улдирайми?

Жадаллаб айвондан пастга тушди. Айвон бешик каби лапанглади. Эркак ғазабланди:

— Худо сенга ҳам бало юборсин, унга ҳам... Уйғонмас эмиш...

— Уйғонмаётир ахир, нима қилайин!

Эркак жаҳл билан зинапояларга ҳақлади. Айвонга чиқди, аччиқ билан боланинг икки қўлидан ушлаб кўтарди. Бола худди қуён боласи сингари унинг қўлида осилиб турарди. Ҳамон уйқусираб: «Она, она» деб бақирмоқда эди. Эркак болани айвондан пастга тушириб, хотиннинг ёнига отди. Бола ҳовлидаги тупроққа беланди. Хотин боласига қаради:

— Худо ҳеч кимнинг боласини бировнинг қўлига қўймасин,— деб додлади. Югуриб бориб, боласини ердан олиб, бағрига босди. Боланинг кўзлари катта очилиб, ҳайрат билан боқарди. Обориб, совуқ сув билан юзини ювди. Бола ўзига келиб:

— Она!— деди.

— Кўзим!..

— Оғзимга қизил қалампир тикдингми?

Бу орада Мустафо оғонинг араваши келиб, уйлари олдида тўхтади.

— Усмон...

Усмон югура-югура бориб, аравага чиқди. Севинчидан тошиқар, ашулалар айтарди.

Она, Мустафо оғоларникига кундалик ишга борувчи Зайнабни бир четга тортиб деди: «Айланай, Зайнаб, Усмонни қўлла, бола бечора қуруқ тери билан суяк...»

— Қўрқманг, опоқойи, Усмонни хафа қилмайман ҳеч...

Далага етиб келдилар. Ҳали кун чиқмаган... Уроқ билан ўрилиб тахланган боғлар шабнамли... ўт ва нам экин ҳиди келмоқда... Чанага от қўшиб, боғларни юклашга бошладилар. Чанага бир от қўшилди. Отнинг жилови Усмоннинг қўлида... Чана тўлар-гўлмас қуш каби, хирмонга олиб келаётир...

Чанани юклаб турганлар Усмонга тегажоқлик қилдилар:

— Қалай, Усмон?

— Яша, Усмон!

Усмон севинади...

Бу орада қип-қизил бир ўтли шар ҳолидаги қуёш рўнарадаги тоғлар орқасидан чиқди... Буғдой поялардан, боғлардан аста-секин, нозик, кўзга кўринар-кўринмас бир буғ кўтарилди. Кўк юзида парча-парча оқ булутлар кезмоқда.

Усмон, хирмон билан даста боғловчилар ўртасида моки отмоқда. Усмон жонли, теп-тетик. Зайнаб икки гапнинг бирида «Ҳа, Усмоним, арслон Усмоним...» деб эркалатади.

Кун қоқ пешин бўлди.. Теварак-атроф қизимоққа бошлади... Тупроқдаги буғдойпояларга, боғларга тушган кун нури ўтдай ловиллайди. Мингларча, юз мингларча, бир-бирига уланган шуъла иплари жимираммоқда. Боғ боғловчиларнинг чангга беланган юзларидан тар новдан оққандай тер қуйилмоқда. Тўрт томонга ўт тушгандай ёнмоқда.

Усмоннинг қорайган юзи яна бир оз нозиклашган,

каттакон кўзлари қисилган... Кўйлаги ҳам терга пишилган...

Эрталабки жонлилик қайда!.. Энди Усмон юрганда оёқлари бир-бирига чалишиб кетмоқда. Нақ бўлмаса, йиқилиб отнинг оёқлари остида қолишига сал қолмоқда... Усмон ўзини тутмоқда.

Ер темирдек қизиб кетган. Усмон ҳар оёғини босганда, бир сакраётир. Шу сабабдан юришлари бир ажойиб...

Чана етиб келгунча, боғ боғловчи хотинлар боғлар устига, қуёш қаршисига ётиб, ҳордиқларини чиқаришади.

Усмон ҳадеб кўк юзига қарайди... Бир парча булут... Баъзан бир оқ булут кўланкаси устларидан бир он қалқиб ўтади... кўзлари булут кўланкаси орқасида...

Кун тепада... Буғдойпоялар шитирлайди. Ерилган қизгин тупроқ Усмоннинг оёқлари остида... Усмонни ҳадеб сакратмоқда.

Жони ҳалқумига келган Усмон остдан ёнмоқда, тепадан ёнмоқда. Жигарига қизгин бир темир суқулгандай...

Иссиқ...Дунё жимир-жимир ловилламоқда. Кўз очиб ўн метр илгарига боқиб бўлмайди.

Зайнаб боғ юкларкан, Усмонга қайрилиб қаради. Қарасаки, Усмоннинг оёқлари дир-дир титрамоқда.

— Усмон,— деди,— Усмон... Усмоним, бундай яёв юрма, сени от устига миндириб қўйай.

Кўтарди, от устига миндирди. Усмон отни чуқ деди. Ҳамон оёқларининг титроғи босилмади... От устида бориб келди. Зайнаб узоқ жойда боғ боғламоқда эди. Отдан тушиб, Зайнаб ёнига борди. Зайнаб сўради:

— Нега отни қўйвординг, Усмон? Қочиб кетса-чи?

Усмон унинг ёнига яқин келиб, қўлини ушлади:

— Менга қара,— деди,— Зайнаб хола, мен катта бўлсам, сенга олтин исирға олиб бераман.

Югура-югура от ёнига кетди.

Бўғувчи бир иссиқ... Ғир этган шамол йўқ. От устида Усмоннинг оёқлари оғриди. Утиролмасдан қолди. Худди ҳозир йиқилиб кетаётгандай бўлди... Кўзи ҳеч нарсага кўрмаётир... Усмон отни ҳайдамаётир, от ўзи бориб келаётир.

Бир палла тушки емак чоғи келди... Иссиқда ўтириб овқат ейиш керак... Қон сингари илиқ сув... Зайнаб қанча ялиниб-ёлборса ҳам, Усмон оғзига бир бурда нон олмади. Ҳадеб сув ичди...

Зайнабнинг ақлига келиб, унинг бошига бир кўвача сув қуйди. Бола шундан кейин бир оз ўзига келди.

Ишга турарканлар, Зайнаб:

— Усмоним,— деди,— сен бор, ўтир, отни бошқа бирортаси ҳайдасин!

— Бўлмайди, Зайнаб хола,— деди, Усмон,— мен ўзим ҳайдайман, ҳеч чарчаганим йўқ.

Отни қўлидан олган эдилар, Усмон ўтириб, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлади ва «мен чарчаганим йўқ. Валлоҳи, чарчамадим» демакка бошлади. Бир қари хотин:

— Миндиринг отга уни... Отнинг оёғи остига йиқилсин-да, мажақлансин кучуквачча! — деди.

— Валлоҳи, йиқилмайман, биллоҳи, йиқилмайман. Мен чарчаганим йўқ.

Миндирдилар. Миндирдилар-у, лекин уч айланиб келгандан кейин, Усмоннинг боши айлана бошлади... Ўзини тутишга уринди.

Бир оз ўтгандан сўнг, от устига бор бўйича мункайиб, ёлларини қучоқлаб қолди. Зайнаб ишнинг фарқига бориб, от устидан Усмонни олди. Усмон ҳушидан кетган эди. Қўтариб бир боғ устига ётқизди.

— Қўзичоқ,— деди Зайнаб...— Нега ўжарлик қилдинг?..

Сўнг Зайнаб яна сув келтириб унинг бошига қуйди. Офтобни тўсиб, кўланка ясади. Усмоннинг ҳуши жойига келди. Оқшомгача, то иш тамом бўлгунча, Зайнаб ётқизган боғ устида кўзларини жовдиратиб, ишлаганларга термулиб ётди. Уялганидан бошини ердан кўтаролмас эди.

Иш тамом бўлгач, Усмоннинг қўлидан ушлаб, аравага миндирди. Бола юмшоққина бир кулча каби эди.

— Усмоним,— деди Зайнаб,— бугун сен хўп яхши ишладинг. Мустафо оғо ҳақингни ортиғи билан беражак...

Усмон шошиб-пишиб сўради:

— Берармикин?

— Сен кўп ишладинг.

Усмон жонлангандай бўлди.

Бутун оила тўпланган, ташқарида, эшик олдида овқат емоқдалар... Нарироқда арава, аравага боғланган отлар. Отлар бошларини янги пичан орасига суқиб, кирт-кирт кавшанмоқдалар. Атрофни янги пичан ҳиди тутган.

Аста-секин қоронғилик тушмоқда. Отлардан бир оз илгариди Усмон, даладан келганидан бери, тикилганча турмоқда. Кўзлари бетоқатлик билан, овқат ейиб ўтирганларга қараб жовдирамоқда. Емак устида ўтирганлар Усмонга парво ҳам қилмайдилар.

Усмон кутмоқда. Энг сўнг, сабри тугаб, йўталди. Ҳеч ким унинг йўталганини эшитмади. Усмон уст-устига бир неча марта яна йўталди. Усмон гир айланди. Ердан бир калтак топиб, қарсиллатиб синдирди. Овқатланиб ўтирганлар қарагудай эмас. Сўнгра Усмон синдирган калтак билан ерга доиралар, чизиқлар чизди. Калтакни кучи борица тупроққа ишқалаб қитирлатди. Унинг тупроққа ишқаланиб қитирлаганидан чиққан овозлар ҳам фойда бермади... Усмон муродига эришмади. Овқат ейишиб ўтирганлар гаплашишар, кулишар эдилар. Усмон асабийлашди. Калтак билан ҳадеб ер чизаверди. Чизган чизиқларини оёқлари билан тепди. Калтакнинг бир учи тупроқда... Усмон югура-югура калтак чўп атрофида айланди. Сўнгра овқат ейишиб ўтирганларни унутиб, тамомила ўйинга берилиб кетди... Чизар, чизар ва ўчирар эди...

МУНДАРИЖА

Сўз боши. В. Аристова (*Боград*) 5

ФАХРИ ЭРДИНЧ

Коммунист. *Миад Ҳакимов таржимаси* 13
 Чақирилмаган меҳмонлар. *Сами Раҳим таржимаси* 20
 Ойна. *М. Миртожиев таржимаси* 28
 Ҳақорат. *М. Даврон таржимаси* 34
 Миллий офат. *Сами Раҳим таржимаси* 39
 Рустам. *С. Худойберганаев таржимаси* 43

УМАР САЙФИДДИН

Зайтун ва нон. *М. Даврон таржимаси* 49
 Беномоз. *Баҳром Иброҳимов таржимаси* 67
 Фалоқ. *М. Даврон таржимаси* 81
 Маъқул бир қайтиш. *М. Даврон таржимаси* 87

САДРИ ЭРТАМ

Трубани кўтар, трубани тушир. *М. Даврон таржимаси* 98
 Лойдан коғлет. *Баҳром Иброҳимов таржимаси* 105
 Деҳқоннинг ўлими. *С. Худойберганаев таржимаси* 111
 Уч киши ўлди. *С. Худойберганаев таржимаси* 116

РАШОТ НУРИЙ ГУНТАКИН

Чолиқуши (романдан парча). *Мирзакалон Исмоилий таржи-
 маси* 121

САБОҲИДДИН АЛИ

Бўри билан кўзичоқ. *Миад Ҳакимов таржимаси* 146
 Сўнгсиз ҳикоя. *Раҳматулла Обидхўжаев таржимаси* 158
 Бахтли лайча. *Расул Раҳмонов таржимаси* 167
 Қўйлар масали. *Раҳматулла Обидхўжаев таржимаси* 171

СУОТ ДАРВИШ

Жаноза. *Баҳром Иброҳимов таржимаси* 176

УРХОН КАМОЛ

Севинч. <i>Рустам Комилов таржимаси</i>	187
Нон, совун ва муҳаббат. <i>М. Даврон таржимаси</i>	190
Ишжу ва унинг отаси. <i>Носир Содиқов таржимаси</i>	194
Китоб савдоси. <i>Тоҳир Иброҳимов таржимаси</i>	199
Уйқу. <i>Миад Ҳакимов таржимаси</i>	204
Болалар ва катталар. <i>М. Миртожиев таржимаси</i>	213
Юк машинаси. <i>С. Худойберганов таржимаси</i>	216

БАКИР СИДҚИ ҚУНТ

Ёриқ қоя. <i>Баҳром Иброҳимов таржимаси</i>	222
---	-----

САИД ФОИҚ

Самовар. <i>Рустам Комилов таржимаси</i>	228
Бир тўда одам. <i>Миад Ҳакимов таржимаси</i>	331

СУБҲИ КИЛИМЖИ

Усмон чўлоқ. <i>Носир Содиқов таржимаси</i>	235
---	-----

ФАҲРИ ЖАЛОЛИДДИН

Солиқ. <i>Миад Ҳакимов таржимаси</i>	246
--	-----

ЗИЁ ЁМОЧ

Уста Байтуллоқ. <i>Миад Ҳакимов таржимаси</i>	250
---	-----

САБРИ САРАН

Фотограф. <i>М. Расулов таржимаси</i>	254
---	-----

САМИМ КОЖАГЎЗ

Худо, давлат ва ер. <i>М. Расулов таржимаси</i>	260
---	-----

УМРОН НАЗИФ ИГИТЕР

„Инсоф“ устахонаси. <i>Сами Раҳим таржимаси</i>	274
---	-----

НАИМ ТИРОЛИ

„Йингирма беш гурушга Америка“. <i>Сами Раҳим таржимаси</i>	279
---	-----

УРХОН ХАНЖАРЛИ ЎҒЛИ

Кимсасиз шаҳар. <i>Рустам Комилов таржимаси</i>	284
---	-----

УҚТОЙ ОҚБОЛ

Маҳмуд бейнинг газетаси. <i>Рустам Комилов таржимаси</i>	287
--	-----

ИЛХОН ТАРУС.

Маҳмуд ва қорабон. *Баҳром Иброҳимов таржимаги* 292
Тақдир. *Рустам Комилов таржимаси* 296

ЯШАР КАМОЛ.

Чақалоқ. *М. Даврон таржимаси* 304
Иссиқ кунда. *М. Даврон таржимаси* 322

На узбекском языке.

РАССКАЗЫ
ТУРЕЦКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Гослитиздат УзССР — 1958 — Ташкент.

Редактор *Б. Иброҳимов*

Рассом *Г. Остапенко*

Техн. редактор *Г. Скаба*

Рассом редактор *Г. Бедарев*

Корректор *С. Йулдошева*

Теришга берилди 28 VI 1958. Босишга рухсат этилди 12/IX 1958. Формати 84x108^{1/2}.
Босма л. 7,25. Шартли босма л. 11,89. Нашр л. 17,7. Тиражи 15000. Индекс н.л.
УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30. Шартнома
№ 172 — 57. P06156.

УзССР Маданият министрлиги Ўзглавизлатининг 1-басмахонаси. Тошкент.
Ҳамза кўчаси, 21. Заказ № 292. Баҳоси 10 с. 85 т.